

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

מאמרים	רונן שמיר	על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי
	חנה איילון	מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל
	אייל בר־חיים, מאיר יעיש ויוסי שביט	במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכות חינוך
	יובל צור ואביעד רז	השילוב הראוי: נשים בקורס טיס מפרספקטיבה של תרבות ארגונית
	דניאל ממן וזאב רוזנהק	מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו־ליברלים
	מיכל פרנקל	צמיחתו של שדה הניהול בישראל כדינמיקה בשדות חופפים
	יהודה שנהב	הזמנה למתווה פוסט־חילוני לחקר החברה בישראל

ביקורות ספרים

תשס"ח 2008

π

פרדס הוצאה לאור

כרך י', מס' 1

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כתב העת מייסודו של החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
נתמך על ידי האגודה הסוציולוגית הישראלית
המכון למחקר חברתי (ע"ר, נוסד על ידי החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל אביב)
המכון לחקר החברה והכלכלה על-שם דוד הורוביץ

עורכת: חיה שטייר

עורכות מדור ספרים:
תמר ברקאי ועמית קפלן

חברי המערכת:
עמליה אוליבר-לומרמן, סיגל אלון, אבישי ארליך, יובל יונאי,
סמי סמוחה, אדריאנה קמפ, דן רבינוביץ', גיורא רהב, יוסי שביט

רכזי המערכת:
ליאור קדיש וגיא שני

כתובת המערכת:
סוציולוגיה ישראלית, החוג לסוציולוגיה ולאנתרופולוגיה, הפקולטה למדעי החברה,
אוניברסיטת תל אביב, טל' 03-6408964, פקס' 03-6409215
דואר אלקטרוני socis@post.tau.ac.il

כתב העת מופץ לחברי האגודה הסוציולוגית הישראלית
ניתן לרכוש את כתב העת ולהירשם כמנוי בפרדס הוצאה לאור,
ת"ד 45855, חיפה 31458, טל' 04-8641939
www.pardes.co.il

הפקה: פרדס הוצאה לאור
עריכת לשון: כנרת יפרח
© כל הזכויות שמורות
פרדס הוצאה לאור, 2008

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

כרך י

חוברת מס' 1

תשס"ח – 2008

π

פרדס הוצאה לאור

סוציולוגיה ישראלית

סוציולוגיה ישראלית הוא כתב עת דו־שנתי, אשר נוסד בשנת 1998 ככתב עת המוקדש כולו למאמרים סוציולוגיים בשפה העברית. מטרתו היא להוות במה למחקרים המנהלים שיח עם עבודות מתקדמות בסוציולוגיה העולמית, תוך הפניית מבט לישראל ולחומרים מקומיים. כתב העת מעניק מקום למאמרים מדעיים ממגוון מתודולוגיות וגישות תיאורטיות, המשקפות את רבגוניותה של הסוציולוגיה. כמו כן, מציע כתב העת מסות ודיונים העוסקים בנושאים מרכזיים העומדים על סדר היום הסוציולוגי והשמים דגש על המציאות בישראל. בנוסף, מתפרסמות תגובות על מאמרים אשר הופיעו בחוברות קודמות. בכתב העת מדור ספרים, המציע לקוראים מגוון חיבורים ביקורתיים על ספרים שזה עתה ראו אור ויש בידם לתרום להבנת החברתי בישראל. המערכת תשקול לפרסם רק מאמרים שטרם פורסמו בעברית או בכל שפה אחרת. מאמרים שיתקבלו במערכת כתב העת יעברו שיפוט אקדמי־אנונימי על־ידי קוראים מומחים.

הנחיות למחברים:

- יש להגיש את המאמר בפורמט word באמצעות האי־מייל, לכתובת: socis@post.tau.ac.il
- היקף מאמר לא יעלה על 9,000 מילה. המאמר יכול להערות שוליים, רשימת מקורות מלאה ותקציר בן כ־100-120 מילים בעברית ובאנגלית. טבלאות וגרפים יש להגיש מוכנים להדפסה, כולל סימון בגוף המאמר היכן יש למקמם.
- המאמר (ללא שם המחבר/ת) ילווה בעמוד שער ובו: כותרת המאמר בעברית ובאנגלית, שם המחבר/ת, כתובת, מספר טלפון, דוא"ל ושיוך אקדמי/מקצועי של הכותב/ת.
- הצגת ההפניות הביבליוגרפיות והרשימה הביבליוגרפית תיעשה על־פי כללי ה־APA.
- כתב־היד חייב להיות בעברית. כתב־היד באנגלית יישקלו רק במקרים יוצאי־דופן. אם כתב־היד יאושר לפרסום, יהיה על המחבר/ת לדאוג לגרסה בעברית.
- טיוטת דפוס תועבר להגהה למחברים לפני הפרסום.

תוכן העניינים

מאמרים

7	על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי	רוגן שמיר
33	מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל	חנה איילון
61	במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכות חינוך	אייל בר-חיים, מאיר יעיש ויוסי שביט
81	השילוב הראוי: נשים בקורס טיס מפרספקטיבה של תרבות ארגונית	יובל צור ואביעד רוז
107	מנכחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם	דניאל ממן וזאב רוזנהק
133	צמיחתו של שדה הניהול בישראל כדינמיקה בשדות חופפים	מיכל פרנקל
161	הזמנה למתווה פוסט-חילונית לחקר החברה בישראל	יהודה שנהב

ביקורות ספרים

	יובל יונאי על: חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי	
189	אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים)	
	תמר כתריאל על: זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי	
196	אורנה ששון-לוי	

- דניאל מונטרסקו על:
The Men We Loved: Male Friendship and Nationalism in Israeli Culture
 199 Danny Kaplan
- עזיזה כוום על:
Women in Agriculture in the Middle East (Perspectives on Rural Policy and Planning)
 203 Pnina Motzafi-Haller (Ed.)
- חנה הרצוג על:
 נשים, משפחה ושואה
 הרצוג אסתר (עורכת)
 206
- אסתר הרצוג על:
Beyond Anne Frank: Hidden Children and Postwar Families in Holland
 210 Diane L. Wolf
- לואיס רוניגר על:
 זהויות יהודיות בעידן רב־מודרני
 אליעזר בן־רפאל וליאור בן־חיים
 213
- אליעזר בן־רפאל על:
 לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי־חברתי של החברה היהודית בישראל
 דניאל בר־טל
 216
- מנחם טופל על:
 חוסן הקהילה – הון חברתי בקיבוץ
 אברהם פוין
 219
- שלמה טיקוצינסקי על:
 בסוד השיח החרדי
 קימי קפלן
 222
- יוסף לוס על:
 רוקדים בשדה קוצים: העידן החדש בישראל
 עידו תבורי (עורך)
 225

- עידו יואב על:
על המקום
זלי גורביץ'
229
- סמדר שרון על:
ואדי סאליב: הנוכח והנפקד
יפעת וייס
233
- דפנה הירש על:
ציונות והביולוגיה של היהודים
רפאל פלק
237

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

Israeli Sociology

A Journal for the Study of Society in Israel

Vol. 10 No. 1

π

Pardes Publishing House

2008

סוציולוגיה ישראלית

כתב עת לחקר החברה בישראל

Israeli Sociology A Journal for the Study of Society in Israel

Founded by the Department of Sociology and Anthropology, Tel Aviv University,
supported by the **Israeli Sociological Society**
Institute for Social Research (established by the
Department of Sociology and Anthropology at Tel Aviv University)
The David Horowitz Institute for Social and Economic Research

Editor: **Haya Stier**

Book Review Editors:

Tamar Barkay & Amit Kaplan

Board Members:

**Amalya Oliver-Lumerman, Sigal Alon, Avishay Erlich, Yuval Yonay,
Sammy Smooha, Adriana Kemp, Dan Rabinowitz, Giora Rahav, Yossi Shavit**

Editorial Assistants:

Lior Kadish & Guy Shani

Address for manuscripts:

Israeli Sociology – A Journal for the Study of Society in Israel
Department of Sociology and Anthropology, the Gershon H. Gordon Faculty of Social Science
Tel-Aviv University 69978; Tel. 972-3-6408964; Fax. 972-3-6409215
e-mail: socis@post.tau.ac.il

The Journal is distributed to the members of the Israeli Sociological Society

Address for ordering information and subscription:

Pardes Publishing House
P. O. Box 45855, Haifa 31458, Israel
www.pardes.co.il

Production: Pardes Publishing House

Language Editor: Kinneret Yifrach

© Copyrights

Pardes Publishing House, 2008

Israeli Sociology

**A Journal for the Study of
Society in Israel**

Vol. 10 No. 1

2008

Pardes Publishing House

Israeli Sociology

Founded in 1998, *Israeli Sociology* is published in Hebrew twice yearly. The journal serves as a platform for local studies, yet in dialogue with sociological scholarship around the world. The journal encourages a variety of theoretical and methodological approaches, in line with the heterogeneity of the discipline. It further offers a platform for debating the sociological research agenda in general and the sociological reality in Israel in particular.

The journal also includes an extensive book-review section that allows readers a wide-range view of the Israeli social scene.

The journal accepts only original manuscripts. Submitted articles are anonymously peer-reviewed.

Instructions for Authors:

- Manuscripts should be sent by e-mail in Word format to:
socis@post.tau.ac.il
- Manuscript should not exceed 9,000 words (including full bibliography & footnotes). All manuscripts should include an abstract in Hebrew and English of approximately 100–120 words. Tables and graphs should be ready for printing, including instructions in the body of the article about where they should be placed.
- The manuscript (without the author's name) must be sent with a first page indicating the title in Hebrew and English, the author's name, address, phone numbers, e-mail address, and his or her academic/professional affiliation.
- The references in the bibliography, and the bibliography itself, should comply with the APA rules.
- The manuscript must be written in Hebrew. Manuscripts in English will only be accepted in exceptional cases. If manuscript is accepted for publication, the author must then submit a version in Hebrew.
- Authors will receive a proofread copy of their manuscripts before publication, so that they may check for typographical errors.

CONTENTS

Articles

Ronen Shamir	In Your Face: An Exercise in Inter-human Sociology	7
Hanna Ayalon	Social Implications of the Expansion and Diversification of Higher Education in Israel	33
Eyal Bar-Haim, Meir Yaish and Yossi Shavit	Up the Down Escalators: Expansion and Stratification in Education	61
Yuval Tsur and Aviad Raz	The Right Blend: Integrating Female Cadets in the Israeli Air Force—An Organizational Culture Perspective	81
Daniel Maman and Zeev Rosenhek	Making the Global Present: The Bank of Israel and the Politics of Inevitability of Neo-liberalism	107
Michal Frenkel	The Institutionalization of Israel's Field of Management as a Dynamic in Overlapping Fields	133
Yehouda Shenhav	An Invitation to a "Post-Secular" Sociology	161
	Book Reviews	189

על הפנים: תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי

רונן שמיר*

רב יקום בין יקום

תקציר. מאמר זה מציג תרגיל בסוציולוגיה של הבינאנושי. סוציולוגיה זו מבוססת על: (1) הבחנה אנליטית בין התנסויות הנובעות מקשר בלתי אמצעי בין בני אדם ובין כאלה המתווכות באמצעות קטגוריות וזהויות קולקטיביות; (2) התרסה נגד התמקדותה של הסוציולוגיה בממד הקטגורי והקולקטיבי. המאמר מתחקה אחר אפשרויות החקירה הנובעות מהנחות היסוד הללו באמצעות התמקדות במעמדן של הפנים ובמקומו של המבט ביחסים חברתיים. כמו כן, המאמר מתחקה אחר תהליכי אובייקטיביזציה של הפנים ומנתח תהליכים אלו כביטוי למערכי שליטה, השתקה וקיבוע מרחבי. חלק נוסף במאמר מרכז פרשנות זו ומצביע על אפשרויות פרשניות נוספות לניתוח פנים ומבט. בייחוד נדונה במאמר שאלת הרלוונטיות של הסוציולוגיה של הבינאנושי כמפתח להבנת הסוציולוגיה של "החברתי", הן בגרסתה ההגמונית והן בגרסתה הביקורתית.

הקדמה

במאמר זה אני מפתח שני כיווני עיון בעקבות מרטין בובר. ראשית, אני מציג מאפייני יסוד של סוציולוגיה בינאנושית באמצעות עיון במעמדן של הפנים האנושיות ובשאלת מקומו של המבט הבינאנושי ביחסים חברתיים. שנית, אני מתייחס לסוציולוגיה של הבינאנושי כמאפשרת מבט מבחון, אם אפשר לומר כך, על הסוציולוגיה של "החברתי". בסופו של המאמר אני משלב שני כיוונים אלה במסגרת דיון בסוציולוגיה של המבט והפנים כאתרי חקירה סוציולוגית.

* * *

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
תודה לקוראים האנונימיים, לרלי אזולאי ולתלמידיה בתכנית "תרבות ופרשנות" באוניברסיטת בר אילן, לתמר ברקאי, ריבי גיליס, סשה ויטמן, חיים חזן, עידו יואב, ניסים מזרחי, יהודה שנהב ונתן שניידר.

מרטין בובר כיהן כשנתיים כראש החוג לסוציולוגיה באוניברסיטה העברית, וב־1950 הוחלף על ידי ש״ב אייזנשטדט. ״בפרק זמן זה״, כותב אורי רם (Ram, 1995, p. 24), ״התבסס אייזנשטדט כמנהיג הבלתי מעורער של הסוציולוגיה הישראלית״. לפני עשר שנים כתבנו כי ״התקופה הקצרה שבה פעל בובר, באורח מוסדי, כסוציולוג היא הקופסה השחורה של הסוציולוגיה הישראלית״ (שמיר ואבנון, 1999, עמ' 47). ניסינו, במאמר קצר, להציג כמה מעקרונותיה הנשכחים של אותה סוציולוגיה ולהציגה כחלופה תיאורית ומחקרית. כתבנו שהסוציולוגיה הבובריאנית מכירה בשני ממדים אונטולוגיים של העולם האנושי, ובהתאמה בשתי מטא־פרדיגמות סוציולוגיות לניתוח חברתי. בתשתית החשיבה הסוציולוגית הבובריאנית עומדת ההבחנה בין ״החברתי״ ובין הבינאושי. הספֶרה (הרשות) של ״החברתי״ מתייחסת לאוריינטציה הקולקטיביסטית (של בני אדם) ולקטגוריזציה האנליטית (של חוקרי חברה) המופעלת כלפי קולקטיב מדומיין כלשהו, שבו החברים הם בבחינת בני אדם מופשטים (גבר, שחורה, יהודי, בורגני, ישראלי, מזרחית או לחלופין מגדר, גזע, מעמד, לאום, אתניות). הספֶרה (הרשות) של הבינאושי, לעומת זאת, מתכוננת מכוח התממשותם של יחסים בלתי אמצעיים במפגש שבעיקרו הוא מפגש פנים אל פנים בין בני אדם בהווייתם היומיומית. הספֶרה של החברתי, טען בובר, מכוונת אותנו ליחס של שכחה עצמית (היטמעות בקבוצה, אימוץ זהות קולקטיבית) או להתבדלות אטומיסטית (על בסיס רעיון האינדיבידואל המופשט נושא הזכויות, ראו גם Simmel, 1950). הספֶרה הבינאושית, לעומת זאת, היא הספֶרה של חוויית הנוכחות המוחשית, זו שמאפשרת לנו לחוות את זולתנו הניצב מולנו כחלק מהווייתנו (אך לא בהכרח כמצב של סולידריות: ״מסתבר מאליו, שמרובה ורחבה רשותו של הבינאושי מרשותה של האהדה״ [בובר, 1953, עמ' 213]). גם הסוציולוגיה מתקיימת ביחס לספֶרה הבינאושית, אם בצורת הניתוח הבובריאני שתרה אחר האותנטי (על זיקתו של בובר לאקזיסטנציאליזם ראו Diamond, 1960), אם בצורת העיון אודות האינטר־סובייקטיבי (Schutz & Luckman, 1973),¹ ואם בצורת החקירה של האינטראקציה הסימבולית (Goffman, 1967). זו סוציולוגיה שמדגישה את חשיבות השיחה, את חשיבות הנעילה המשותפת של ממד הזמן, ובעיקר את חשיבות המבט פנים אל פנים לקוסמולוגיה של היחיד, לכינון יחסים חברתיים, ובעצם לבניית חברה אנושית.

הניתוח הבובריאני מזהה את הפרדיגמה של ״החברתי״ ככזו שנהנית ממעמד על סוציולוגיה ואת הפרדיגמה של הבינאושי ככזו שהזנחתה נובעת מאי יציבותה האינהרנטית, עניין שמקשה על ניתוח מדעי. לכן הסוציולוגיה של הבינאושי נותרת בשולי המדע ונדחקת לקרן זוית ביחס לנוכחות המסיבית של החשיבה הקטגורית העומדת בתשתיתה של הסוציולוגיה של ״החברתי״. מזווית הניתוח הבובריאנית, הסוציולוגיה של ״החברתי״ מבצעת אובייקטיביזציה של בני אדם ומאשרת בכך את תוקפה האונטולוגי של האוריינטציה הקולקטיביסטית שאותה היא מזהה בפעולתם של בני אדם. לעניין זה יש השלכות נורמטיביות מכיוון שהסוציולוגיה של החברתי – העובדת באמצעות קטגוריות חברתיות – תורמת בכך

1 אינטר־סובייקטיביות מתייחסת להכרה שלי באחר כאדם שדומה לי ושהתנסותו הבסיסית את המציאות משלימה לשלי. אם הוא יעמוד היכן שאני עומד, הוא יראה משהו דומה. אני מניח שאנו חולקים הדדיות של פרספקטיבה, הנחה שנגזרת מההתנסות שלי את העולם כעולם משותף: כזה שקיים לא רק עבורי אלא גם עבור אחרים. ראו גם על מושג האפרונטציה אצל הוסרל (Husserl, 1977).

לחברה אנושית שבה "בהיעדר מבט ישיר הפוגש את מורכבותו וייחודו של הזולת שפוגשים בו ובלעדי חווית המסתורין הנלווית למפגש מעין זה, נשללת אנושיותו של האדם ומופקעת זכותו להיות נודע" (בובר, 1953, מצוטט אצל שמיר ואבנן, 1999, עמ' 51 [הדגשה שלי – ר"ש]). את המצוקה הקיומית הנובעת מכך מתאר בובר באמצעות חוויה פרטית:

בהבדל שבין שתי הרשויות הרגשתי הרגשה יתרה כשנצטרפתי פעם בכרך אחד להפגנה של תנועה, שלא הייתי שייך לה; ... והנה התחילו גדודי המפגינים נעים, ולאחר זמן קצר כבר מופקע הייתי מכל נכח, מובלע כולי במסע... כעבור שעה קלה עברנו על פני בית קפה אחד, בו ישבתי יום אחד קודם לכן עם מנגן מוכר לי היכרות חטופה. בהרף עין זה גופו נפתחה הדלת, המנגן עמד על הסף, הרגיש בי, וכנראה בי בלבד, ורמז לי בעיניו. ומיד נדמה היה עלי כאילו נתלש אני מעל ההפגנה ומעל נוכחותם של ידידי הצועדים עמי והנה אני עומד שם למול המנגן. לא ידעתי כלל שאני ממשיך והולך באותו מקצב, הרגשתי עצמי עומד שם בעבר השני, ובאין אומר ודברים, בכת צחוק של הסכמה משיב לקורא אלי. כשחזרה ובאה עלי הכרת הדברים כמו שהם, כבר היה מסע ההפגנה... רחוק מבית הקפה (בובר, 1953, עמ' 214-215 [הדגשה שלי – ר"ש]).

אין זה מקרה שהפנים והמבט משמשים את בובר כדי להמחיש את ההבדל בין "החברתי" לבינאנושי. בסוציולוגיה של הבינאנושי, לפנים יש תפקיד ממשי, לא מטפורי. הפנים הנוכחות, החיות, המביעות, המתבוננות, הנודעות, הן זירת ממשק בין הסובייקטיבי לאובייקטיבי: בין הפנים כתו היכר ייחודי וכסמן של פנימיות ובין הפנים כמסמני זהות קולקטיבית או קטגורית; בין הפנים כאתר חופש, מובחנות, בימוי עצמי, איפור והתחזות ובין הפנים ככלא שממנו אין לחמוק, ככרזה אודות מבוקש² ההבחנה בין "החברתי" לבינאנושי מאפשרת לנו לאתר את התנועה בין שני ממדי הקיום הללו: "שני בני אדם שאינם מכירים זה את זה והנה החליפו ביניהם מבטי שימת-לב כשנודמנו בקרון חשמלית מלא וגדוש, ומיד הם חוזרים וגולשים אל המוסכמות-שגרות של אי-רצון-לדעת-זה-על-זה-דבר, של נכרות" (בובר, 1953, עמ' 215). מבחינתו של בובר טמונה בגלישה הזאת החמצה טרגית, משבר של ממש, ויתור על ממדי המסתורין והקסם שבאנושי, לטובת העדפה של "הצצה נתחנית בעיקרה, רידוקטיבית, דריוואטיבית, בין אדם לאדם" (בובר, 1953, עמ' 224).

גישתו של בובר, שתשומת לב ניתנה ליסודות החסידיים בהגותו, רוויה גם ברוח הרומנטיציזם הגרמני. אך כתלמידו של זימל השתתף בובר גם בכנס היסוד של האגודה הגרמנית לסוציולוגיה ב-1909 וניכרת בו השפעה זימליאנית ברורה (Zank, 2007). להבדיל מבובר, זימל אינו מתחייב ביחס לתוצאות המוסריות או האנושיות הנובעות מהגלישה מהמבט הישיר למוסכמות השגרה. בעוד שבובר מדגיש את הזכות להיות נודע, זימל מכיר גם בזכות להישאר לא נודע. אצל זימל הזולת והאחר, ההיכרות והזרות, אינם מצויים באנטגוניזם היסטורי או מושגי זה לזה אלא ביחס של כינון הדדי. האפשרות לפעול בתנאים של זרות

2 לעמדה סוציולוגית מוקדמת באשר להיות הפנים זירת ממשק בין הפנים כתו היכר ייחודי לפנים כאחדות שמסמנת אנושיות, ראו מאמרו של זימל אודות החשיבות האסתטית של הפנים מ-1901.

– התפתחות שלכלכלת הכסף היה תפקיד מכריע בה – יצרה גם תנאים היסטוריים ליחסים שאינם פרי התיווך והכפייה של מחויבויות אישיות ומסורתיות כלפי אחרים משמעותיים. מבחינה זו, המעבר ל"חברתי" בישר הן אפשרויות חדשות של שוויון אנושי והן תהליכים מועצמים של ניכור אנושי (Simmel, 1950, pp. 390–391; 2004).

זימל זיהה את התנועה מהבינאנושי ל"חברתי" עם תנאי הכינון של האינדיבידואל המודרני ועם אפשרויות התנועה במרחב שהמודרניות מאפשרת. נראה שגודל הקהילה המדומיינת במרחב תנועה נתון היא משתנה חשוב בדפוס המבט: בקהילה קטנה מניח המתבונן שגדלה ההסתברות לאותה היכרות אינטימית שבה אין במבט הישיר משום איום. מפגש המבט ההדדי הבלתי אמצעי הוא רגע שבו מרחק פיזי ומרחק חברתי חופפים זה את זה להרף עין; אדם מול אדם. אחר כך המבט מוסט, או מושפל, או מותאם למערכת מורכבת של ייחוסים חברתיים קטגוריים.³ העיסוק האינטנסיבי של זימל בעיר הגדולה, במטרופולין, מעוגן בהכרה שהמעבר לחברת זרים מכתוביב משטר חדש של מבט. בעיר, כותב זימל, נוצק טיפוס חברתי שמגלם בהתנהגותו את השפעתם של שני כוחות צולבים: השפעה חזקה של מבנה חברתי אי-פרסונלי מחד גיסא, ותודעה של סובייקטיביות ייחודית מאידך גיסא (Simmel, 1964b, p. 413). המבנה החברתי מבוסס על עקרונות של אנונימיות שמתבטאת בכלכלת הכסף ובאקראיות החד פעמית אך התכופה של המפגש הבלתי אמצעי. המבט בתנאים אלו הוא מבט מסווג, נעדר אכפתיות ואף חשדן. עם זאת, האינדיבידואליזם המודרני מתכונן מתוך חוויה מבנית זו. אם האינדיבידואליזם של המאה ה-18 הדגיש את מהותם הזוהה של בני אדם ואת חירותם להשתחרר מאזיקי ההיסטוריה, כותב זימל, הרי האינדיבידואליזם שבא בעקבותיו הדגיש את אידיאל הייחודיות, את שונותם ואת מובחנותם של בני אדם איש מרעהו.

התוצאה אינה עקבית. חוויית הקיום במבנה שמעניק לפרטים את ההרגשה שאינם אלא ברגים במכונה אימתנית, מעצימה את הצורך להיות נודע ואת החיפוש אחר המבט הבלתי אמצעי. זהו הבסיס לראויות ולמניירות שזימל מאתר בעיר. אך רעש הרשמים, הקולות, הצבעים וההמון הזורם בעיר מכתוביב גם שוויון נפש (blasé): התנהגות שמגנה על הייחודיות האינדיבידואלית באמצעות הזכות לחופש ממבטו של האחר ולחופש מהצורך להיות נודע. הגנת הייחודיות, כותב זימל, מלווה תדיר באובייקטיביזציה של הזולת: מבט בינאנושי שמתחלף במבט שעניינו בהתאמת הפנים לתבניות חברתיות נתונות של מוצא ועמדה ולקטגוריות נתונות של מרחק חברתי. אין פירוש הדבר שהקיום ה"חברתי" מפרק יחסים חברתיים, כותב זימל, אך מדובר כאן בצורה אחרת של התחברות (sociation).

מנקודת הראות של הסוציולוגיה הבינאנושית, מעמדן האונטולוגי של הפנים משתנה עם המעבר ל"חברתי". ראשית, המעבר כרוך בהתייחסות לפנים האנושיות כתבנית מתוקנת שמעידה כביכול על מוצאו של אדם, מקומו הראוי, מידת שייכותו, מידת הסכנה הנשקפת ממנו, ואף, כפי שנראה, על בינתו. כלומר מבטו של אדם אחד ברעהו משתנה מראייתו כסובייקט ייחודי לראייתו כאובייקט. שנית, המעבר כרוך במגוון פרקטיקות שנועדו למשטר את המבט. משטור זה כרוך בתורו הן ביצירת מרחבים ממודרים שמגבילים ותוחמים את אופק המבט ואת מבנה ההזדמנויות שלו, והן בהפעלת טקטיקות במרחבים לא ממודרים, שמשמשות בהסטת

3 אצל סארטר, לעומת זאת, המבט הקטגורי – האובייקטיבי – קודם לתהליכי סובייקטיביזציה (סארטר, 2007).

המבט או בהשפלתו כאמצעי לתחזק ולאשר מרחק חברתי. במילים אחרות, משטרי המבט שניתנים לאיתור ולניתוח קשורים קשר הדוק למשטרי תנועה במרחב.

פניו של הזר

האסוציאציה הראשונה שיש לי כשאני חושב על ההבדל בין חיים בתל אביב (שבה אני חי) לחיים בשיקגו (ששם חייתי שנים אחדות) קשורה לטיבו של המבט בין אנשים. החוויה הראשונית ביותר נוגעת למבט. בגדול, באמריקה לא מסתכלים לך בעיניים. המבט מוסט. בתל אביב, אם אינך מורגל בכך, דומה שכולם נועצים בך מבטים. בהודו, לעומת זאת, גם אני הרגשתי את המבט החודר ננעץ בי. למעשה חשתי שגוף המתבונן כולו רוכן לעומתי. אולי אפשר לסווג מקומות לפי דפוס המבטים הנוהג בהם. על פי משטרי המבט שמאפיינים אותם.

* * *

במודרניות, הזיהוי הופך לבעיה. בעיית הזיהוי היא נגזרת מובהקת של אפשרות התנועה במרחב: של מפגש בין זרים, של חברה שבה מרחקים פיזיים בין בני אדם מצטמצמים ומאיימים על היכולת לתחזק מרחקים חברתיים. בעקבות זימל (Simmel, 1964a; 1964b) אפשר לטעון שהקרבה הפיזית הנוצרת עקב הסירקולציה האנושית במרחב (בעיקר עקב תהליכי עיור והגירה) מעורדת גם אסטרטגיות חדשות לתחזוק מרחק חברתי. הסיבה היא שהיתרים וטכנולוגיות שמאפשרים להקטין את המרחק הפיזי בין בני אדם מעצימים לעתים מזומנות גם את תחושת הסכנה הנובעת מצמצום המרחק בין עשירים לעניים, או בין מה שנחשב בטוח ומוכר ובין מה שנחשב מסוכן או מזוהם (Coutin, Maurer & Yngvesson, 2002). מתח זה בין קרבה פיזית למרחק חברתי עומד בתשתיתן של פרקטיקות הרחקה והדרה פיזיות מסוגים שונים וביצירתם של משטרי תנועה הכוללים גטאות (Waquant, 2004), קהילות מגודרות (Blakely & Snyder, 1999), מרחבים אורבניים סגורים (Davis, 1992), בתי כלא, מושבות עונשין וגבולות חסומים (Shamir, 2005). התשתית הקונסטרוקטיבית של משטרי התנועה מעוגנת אפוא בניסיון (המתמיד, הנחשק, אך זה שלעולם אינו מושלם) ליישב את הסתירות הנובעות מהמתח או מהפער שבין קרבה פיזית למרחק חברתי.⁴ סרגציות מרחביות מתנות את אופקיו של המבט הבלתי אמצעי

4 משטרי תנועה מוכתבים ומעוצבים על ידי אלו שמבקשים לשמור על מרחק חברתי מנחותים מהם, מכאלה שנחזים כמסוכנים או חשודים. במילים אחרות, משטר התנועה הוא ביטוי פוליטי מרכזי למה שאפשר לכנות בעיית החשד, או מה שאני מעדיף לכנות פרדיגמת החשד (Shamir, 2005), כצורה יסודית שמכתיבה יחסים חברתיים. עם זאת, להבדיל מרמת המאקרו, שבה אפשר לדבר על משטר תנועה במונחים של מדיניות, בחיי היומיום יש מגוון צורות של משטר מרחבי שלא ניתנות לרדוקציה קטגורית. בד בבד, ההבנה שסרגציה היא צורה של משטר מבט באופן שמגביל את אופקיו עומדת ביסוד תכניות שונות שעניינן מפגשי פנים אל פנים בין חברי קבוצות שונות כאמצעי ליצור אמפתיה, סובלנות, הערכה הדדית או סולידריות.

ומעודדות חשיבה קטגורית אודות בני אדם. הפרדה פיזית בין אנשים, כך שהם מתקשים או בלתי מסוגלים לראות זה את זה, היא מנגנון חברתי שמעודד את ההישענות על מבט מתקנן: מבט שאינו נשען על רגע הזיהוי הבלתי אמצעי אלא מובנה בדרגה גבוהה של נוקשות בהתאם לסיווגים קטגוריים. תוצאה מוכרת של המבט המתקנן מתבטאת במה שמכונה בארצות הברית 'קנן גזעי' (racial profiling)⁵. סוציולוגים משתמשים במושג זה כדי לתאר פעולות משטרתיות (כגון בדיקת רישיונות נהיגה או עצירת רכב עקב עברת תנועה) שבהן השוטרים מסתמכים על תפיסות גזעיות או אתניות שנשקפות ממראה פניו של החשוד, ולא על ההתנהגות הקונקרטית, כקריטריון לעכב אדם, לטפל בו בנוקשות ולעצור או לחקור אותו (Ramirez, McDevitt & Farrell, 2000).

התפתחות הקנן כרוכה בצמיחתה של חברת הזרים באירופה כתוצאה ישירה של תהליכי העיור רחבי היקף במאה ה-18, שבמהלכה החלו תושבי הערים לפתח חשד עמוק כלפי המהגרים החדשים. החשש מפשע, החשש מהזר המשוטט והחשש מהמהגר החדש נצרכו בתודעה ככרוכים זה בזה. בדיוק בתקופה זו, בסוף המאה ה-18, החל להתפתח מדע הזיהוי הפלילי והחל איסוף שיטתי של ידע אודות הפנים. בסוף אותה המאה נולד גם מסמך רב חשיבות: הדרכון (Torpey, 2000). בתחילת המאה ה-19 כבר הצטברו מאגרי רישום פלילי שכללו, בצד שם, מקום לידה, תאריך לידה, גובה ומשקל, גם רישומים אודות עיניים ירוקות, קרחת, שומה על הלחי, עיניים קטנות, מצח גבוה, אף אדום, צוואר ארוך, ואפילו "מבט רך" (מתוך רישומי בית כלא אמריקאי בשנים 1797-1803, ראו אצל Cole, 2001). עידן התבונה ותאוות הזיהוי כרוכים זה בזה. הולדת האינדיבידואל המודרני הטילה תנאי חדש על הראש התבוני: את פנינו אנו מחויבים לגלות, ואת ראשינו לחשוף. הפנים המוסתרות והראש המכוסה הם כשלעצמם מושאים של חשד.

הנאורות של המאה ה-18 מסמנת מאבק נמרץ לא רק על מעמדה של התבונה האנושית אלא על מעמדו הממשי – העירום – של הראש האנושי. כשיהודים החלו להתחלק, הם הסירו את כיסוי הראש. כך ציווה גם אתא־תורכ, וברפובליקה התורכית מוטלות הגבלות חמורות על נשים שמכסות את שיער ראשן. לעתים דומה ששאלת מקומם של המוסלמים באירופה צומצמה כולה לשאלת הרעלה. ראשים מתורבתים הם ראשים חשופים. הכובע, המגבעת, הצילינדר, עד לא מכבר פריטי חובה בארון הבגדים של נשים וגברים בעולם כולו, כמעט ופסו מן העולם. ראשים מכוסים הם ראשים חשודים, פנים מכוסים – אף יותר. הראש חייב להיות גלוי, חשוף להתבוננות ולזיהוי.

* * *

המבקשים אשרות כניסה לארצות הברית מונחים על ידי הקונסוליות האמריקאיות: "כדי להבטיח את שלומו של ציבור הנוסעים ולהפיק את הנדרש מטכניקות הזיהוי הביזמטרי האחרונות, כל מבקשי האשרה חייבים להצטייד בצילום של מלוא־פניהם, על רקע לבן, המראה את כל הראש ללא כיסוי..." הנכנסים לארצות הברית נדרשים לספק טביעת אצבע

ולהצטלם. ארצות רבות מאמצות שיטה זו, וכל הנכנס בשעריהן מצולם כשפניו וראשו גלויים.

* * *

דרך מבט על הפנים אפשר לקרוא גם את ההבחנה של מישל פוקו (Foucault) בין אופני הטיפול (הפרה-מודרניים) במצורע לאופני הטיפול (המודרניים) במגפה; הבחנה ששימשה אותו לאתר את התפתחות הגיון הממשל של הריבון המודרני (Foucault, 1977). המצורע היה מושא לטקסי הדרה, כותב פוקו. המצורעים הם המון חסר פנים וחסר תווי היכר, דווקא כי הצרעת ניכרת בהם היטב. המצורע גורש, בודד, נכלא, הופקר לגורלו בקרב המון אדם אנונימי שגורלם כגורלו. מילת המפתח הייתה הדרה קולקטיבית, העיקרון המשטרי היה עקרון ההפרדה המרחבית. המגפה, לעומת זאת, שימשה מצע לתגובה מרחבית חדשה, לממשל שמבוסס על מערכת מורכבת של סיווגים. המגפה טופלה על ידי ארגון מחדש של המרחב כולו; לא באמצעות הרחקת חסרי הפנים, אלא באמצעות קביעה של כללי תנועה שמבוססים על חשיפת הפנים. כל רחוב מושם תחת השגחה, כותב פוקו, כל רובע תחת פיקוח. כל תושב חייב להראות עצמו לספירה ולמיון על ידי זקיפים ופקחים ורושמי נתונים. המרחב אורגן באופן שאפשר מעקב, צילום מצב, מבט שיטתי ובלתי מופרע, כדי לרשום, לסווג, למדוד ולהעריך. הפנים חזרו לתמונה, נתונות למבחנו הקפדני של המבט הקטגורי. עם תאוות הזיהוי, ובד בבד עם החרדה הגוברת מפשע, החלו להתפתח גישות מדעיות לאיתור רצידיביזם (פשיעה חוזרת). פושעים, לפי הביולוגיה הדטרמיניסטית ששלטה בכיפה, נולדו כאלו. הפושעים המועדים הפכו בתחילת המאה ה-19 לאובייקט של ידע מדעי, ומדענים החלו לחפש אחר סיבות ועקבות פיזיות לפליליות מולדת ותורשתית; חיפוש שהחל – כפי שכותב סיימון קול (Cole) בספרו *Suspect Identities* (2001) – במבט על הפנים. ב-1840 פרסם קרל גוסטב קארוס (Carus) את ספרו עקרונות של קרניומטריה חדשה ומדעית (*Neuer Atlas der Kranioskopie*, 1864) שעסק במבנה ובגודל הגולגולת של פושעים. באמצע המאה ה-19 קיבלה תאוות הזיהוי דחיפה מכרעת עם התפתחות טכנולוגיית הצילום בכלל וצילום הפורטרט בפרט. הצילום אומץ מיד כטכנולוגיה מובילה בחיפוש המדעי אחר סימני פליליות. ב-1880 פיתח הסטטיסטיקאי הבריטי פרנסיס גלטון (Galton) שיטה של חשיפה מרובה: טכניקה שבה צילומי פורטרט של פושעים שהתמחו בסוג מסוים של פשיעה הונחו זה על גבי זה, כך שהפורטרט המצטבר אמור היה לשקף מאפיינים פיזיוגנומיים כלליים של פושעים מתחומי התמחות שונים (זייפנים, פורצים, גנבים, כייסים וכו'). יחידות משטרה אימצו טכנולוגיה זו והחלו לעצור אנשים שתווי פניהם העידו על פליליותם. בלשים אומנו להתבונן, לנעוץ מבט נוקב בתווי פנים, להביט באופן "קטגורי" בטיפוס "הפלילי", להסיק מסקנות מדעיות ולקבל הכרעות בדבר מעצר מידי (Cole, 2001).

הפנים קיבלו מעמד מדעי גם בתיאוריות הגזע של שלהי המאה ה-19 וראשית המאה העשרים, על ספו של המעבר לגנטיקה שמתבססת על משתנים ביומטריים, דם, המוגלובינים, אנזימים ותהליכים מטבוליים. העיסוק המדעי בפניו של היהודי הוא דוגמה לכך. מוריס פישברג, יהודי אמריקאי שעסק ברפואה ובאנתרופולוגיה פיזית, פרסם ב-1911 את ספרו אודות שאלת הגזע היהודי *The Jews—A Study of Race and Environment*

(Fishberg, 1911). פישברג בחן גולגולות, צבע עור, צבע שיער והבעות פנים והגיע למסקנה שהיהודים אינם גזע מובחן. כתיבתו של פישברג הייתה מעוגנת בהקשר פוליטי-היסטורי שבו מהגרים לארצות הברית ממזרח אירופה ודרומה נחשבו לא לבנים, גזע נחות לעומת המהגרים הנורדיים מצפון אירופה.⁶ פישברג, כמו יהודים אמריקאים אחרים, חשש שהבחנה גזעית זו עלולה למקם את המהגרים היהודים ממזרח אירופה "מעבר לחיורונו של הלבן" (Goldstein, 1997, p. 54) וחתר להגן על סיווג היהודים כלבנים. ואולם, באותה העת ממש ביצעו חוקרי גזע יהודים מהלך הפוך כדי לבסס את פרויקט בניין האומה הציוני על אדניה המדעיים של תיאוריית הגזע. נתן סלמן (Salaman), חוקר גנטיקה ציוני, ביקש להפריך את ממצאיו של פישברג ופנה גם הוא לחקר הבעות פנים וטיפוסי פנים. סלמן בחר 'משקיפים' יהודים שיביטו ויסווגו פנים, בהנחה שיהודים יכולים לזהות פנים יהודיות ביתר קלות מאחרים. סלמן השתמש בחומרים איקונוגרפיים (ציורים ותצלומים) והשווה את הבעותיהם של יהודים מודרניים לייצוגי פנים ארכיאולוגיים. הוא הגיע למסקנה הפוכה מזו של פישברג: הפנים מעידות שהיהודים הם גזע מובחן, מסקנה שעלתה בקנה אחד עם עמדה פוליטית-תרבותית שלפיה אין להבחין בין אומה לגזע (Goldstein, 2005).

הפנים שיחקו תפקיד מפתח גם בתיאוריה התורשתית בנוגע לאינטליגנציה. הדטרמיניזם הביולוגי הניח שאינטליגנציה היא ישות מדידה אחת שמגיבה לתהליך אבולוציוני שהוא עצמו סיפור של התקדמות ליניארית מהפרימיטיבי למתקדם. מהנחות אלו נבעה מוטיבציה למדע מתקנן שביכולתו לסווג בני אדם על רצף של בינה. סטיבן ג'יי גולד (Gould) בספרו אין מידה לאדם (1992) כותב אודות מחקריו של הנרי הרברט גודארד (Goddard) שניסה לכוון סיווג חד קווי של ליקוי מנטלי בדמות סקאלה שעולה מאידיוטים לאימבצילים למורונים (בעברית הייתי מתרגם זאת טמבלים או סתם טיפשים). עם המורונים נמנו שלל סוטים חברתיים – פושעים, אלכוהוליסטים, נוודים ומובטלים – שסטייתם יוחסה לרפיון שכלם המולד. מעט מעליהם סווגו פועלים – ההמונים העמלים – כקהי שכל שרמתם גבוהה אך במקצת משל ילדים, אך ככאלו שמסיבות גנטיות (עותק אחד ולא שניים של גן רצסיבי רע) ניצלו מהגורל שיועד למורונים: איסור רבייה ואיסור כניסה לאמריקה.

האיסור האחרון היה בעל חשיבות עצומה בהינתן שמדובר בתקופה שבה גלי ההגירה לאמריקה היו בעיצומם. גודארד פיתח ויישם כמה מבחנים לסיווג רפי השכל (למשל, הנחקר מתבקש לומר שישים מילים בשפתו במשך שלוש דקות, או לצייר תבנית על פי זיכרון), אך מעניין לקרוא את מה שכותב גולד על מחקריו של גודארד באליס איילנד, שער הכניסה של מהגרים לארצות הברית. באביב 1913 שיגר גודארד שתי נשים לבלות חודשיים וחצי באליס איילנד. הן נתבקשו לאתר את חלושי המוח על פי מראה עיניהן, משימה שהטיל על נשים ביחסו להן יכולות אינטואיטיביות טובות יותר מגברים:

לאדם שצבר ניסיון רב בעבודה זו יש כמעט חוש לרפי שכל ויכולת לאתרם מרחק. נשים מצטיינות בכך יותר מגברים... יש להן תצפית טובה יותר מזו של הגברים...

6 ראו הצהרתו של הנשיא קולידג': "על אמריקה להישאר אמריקאית. חוקים ביולוגיים מראים... שהגזע הנורדי מידרדר כשהוא בא במגע עם גזעים אחרים" (מצוטט אצל Kevles, 1985).

שתי הנשים הללו הצליחו לאתר את רפי השכל בלי להיעזר בכלל במבדקי בינה (גולד, 1992, עמ' 177).

לגודארד הייתה אמונה בלתי מוגבלת ביכולת הזיהוי החזותי, כותב גולד. בספרו *The Kallikak Family: A Study in the Heredity of Feeble-Mindedness* אודות משפחת קאליקאק (תרכובת של שושלת טובה ורעה שהפכה לקנון בתנועת האוגניקה) השתמש גודארד בצילומים כדי להמחיש את השתקפותה של הטיפשות בפנים, מתוך תשומת לב מיוחדת לפיות, גבינים, עיניים, אף ושיער (גולד מגלה שהצילומים זויפו באמצעות תוספות של קווים כהים ועבים סביב העיניים והפיות, כך ששווה להם מראה מרושע ואפל).

* * *

ב-1919 ניתח גודארד את שירו של אדווין מארקהם (*Markham*), האיש עם המעדר: "כפוף תחת כובד המאות הוא כורע על מעדרו ובוהה באדמה, ריקנות הדורות ניכרת בפניו ועל גבו רובץ נטל העולם".

שירו של מארקהם נולד בהשראת ציורו המפורסם של מילה (Millet) שנקרא בשם זה. מן השיר, התלונן גודארד, משתמע כמדומה שהאיש שצייר מילה הגיע למצבו בשל תנאים חברתיים שהכריעוהו תחתיו וגרמו לו להידמות לרגבים שהיפך. "הבלים", הכריז גודארד, "רוב האיכרים העניים סובלים רק מרפיון שכל וציורו של מילה יוכיח. כלום נבצר ממארקהם לראות שהאיכר הנזכר לקוי בשכלו? האיש עם המעדר של מילה הוא אדם שהתפתחותו השכלית נעצרה – הציור הוא תמונה מושלמת של אימבציל..." (גולד, 1992, עמ' 181).

* * *

במבט על הפנים נפגשות יכולת הזיהוי האינטואיטיבית מחד גיסא, עם האמונה בצילום הפורטרט כשיקוף מדעי מאידך גיסא; מדע הזיהוי ואמנות המבט כרוכים זה בזה. המבט הוא על הפנים. כרוכות אלו באלו גם הפנים כחושפות סוד, הפנים כבסיס לחשד, הפנים כהוכחה למסוכנות, הפנים כביטוי לטיפשות או לפשיעה, הפנים כמסד לתקנון, הפנים כמסמך יסוד במשטר התנועה במרחב. גם אם השתחררנו מחלק מההנחות הדטרמיניסטיות-ביולוגיסטיות, נראה שהפנים – המבט על הפנים – ממשיכות לשחק תפקיד מפתח בייצור ובאישור של תבניות חשד. בעידן שבו סירקולציה גוברת של בני אדם במרחב הגלובלי היא עובדת יסוד מכרעת, ממשיך המבט ממוקד הפנים להיות אמצעי זיהוי ראשון במעלה, אמצעי בסיסי בתהליכי סיווג לקטגוריות של חשד, טקסט מכונן בתקנון של דרגות מסוכנות. הריאיון האישי – יצירת מצב בלתי אמצעי של מבט פנים אל פנים – ממשיך להיות תנאי בל יעבור בעת בקשה לקבלת אשרה, בקבלה לעבודה ובתנועה חוצת גבולות. מאמר בניו יורק טיימס נפתח בתיאור הבא (תרגום חופשי – ר"ש):

כשהתקרב האיש לביקורת הביטחונית בשדה התעופה, הוא העמיס ופרק לסירוגין את תרמילי הגב שלו, נגע ללא הרף בסנטרו, שפשף חפץ כלשהו שאחז בידו, ולבסוף

הוציא חפיסת סיגריות, אף שהעישון באזור אסור. שני קצינים של מנהל בטיחות התעבורה עמדו בסמוך, שקטים וללא תנועה, ונעצו בו מבט. אחר כך, מתואמים בתנועת ראש קלה, משכו את האיש הצדה לחיפוש יסודי. עוד נוסע עמד להכיר את "קציני בילוש ההתנהגות" של המנהל. על סמך ניסיון שנרכש משירותי הביטחון של שדות התעופה הישראליים, מתנסה עתה המנהל עם יחידה חדשה שאנשיה אינם מחפשים אחר פצצות, אקדחים וסכינים אלא אחר בני אדם עם "כוונה רעה": "מבט בוחן בהתנהגות אנושית הוא הקשה ביותר להכשלה", אומר בלש ביחידה, "לעולם אינך יודע מה אני עומד לראות" (*New York Times*, 17.08.06, Part A, p. 1.)¹⁰.

התכנית החדשה מבוססת על שיטת אבחון ששמה SPOT: Screening Passengers by Observation Technique. השיטה מבוססת על הרעיון שקל יותר לזהות פנים חשודות מאשר לאתר נשק סמוי. השיטה שואלת אלמנטים גם משיטה קודמת ששימשה לאיתור מבריחי סמים. הקצינים מתמקדים בהבעות הפנים של נוסעים, ובעיקר בתנועות עיניהם. כשהם מאתרים חשודים, בעיניהם, הם מפעילים שיטת ריאיון בלתי פורמלי שמבוסס על מה שנראה כשיחה אקראית. השאלות אינן חשובות, אומר קצין, אלא התגובה אליהן. הריאיון אינו עוסק במהות המילים המוחלפות אלא הוא מעין צילום, מכשיר לניתוח פנים המבוסס על ניקוד התנהגות נחזית, שבו הבעות פנים שונות זוכות לציונים שונים: פחד מתבטא בגבות מורמות ומכווצות, עצבות בשפתיים משוכות כלפי מטה, וכעס בסנטר מורם. שיטה זו אינה ייחודית לאיתור פושעים; שיטת Facial Action Coding System – FACS – פותחה על ידי פסיכולוגים שמקדדים הבעות פנים כדרך לאתר רגשות, למשל כדי להבחין בין חיוך אמיתי למוזיף.⁷

חרף ההתקדמות המדעית והטכנולוגית המאפיינת את תאווה הזיהוי – מטביעת האצבע ועד ביו־דקנון המבוסס על ד.ג.א. ורקמות – הפנים היו ונתרו במרכז. אך אלו הן פניו של האדם החברתי, הפנים הקטגוריות (categorical face). בפרפרזה על פוקו אפשר לומר שהמודרניות מספרת את סיפורו של הסובייקט המכונן, זה שמשחק עם הפנים, עם נקודות מבט, עם איפור ועם מסכות, אך גם זה שמת כמעט ברגע היוולדו, כשהפך מיד לאובייקט של ידע, של דקנון, של מדע. הפנים נשארות, אבל אלו אינן פניו של סובייקט מכונן. אלו הן פנים שמפעילות מבט מתקנן שמתייחס לפנים שמולו כאל אובייקט.

* * *

אני חושב על האופן שבו מנתח פוקו בפרק הראשון של ספרו *Les mots et les choses* (המילים והדברים, 1966) את ציורו המפורסם של וולסקו *Las Meninas* (בנות הלוויה, 1657). פוקו רואה את ציורו של וולסקו כביטוי לאפיסטמה הייצוגית על סף המודרנה. זהו ציור של המלך והמלכה, אך הם נעדרים ממנו. הם ניצבים היכן שעומדים אנו, הצופים. איננו יכולים לראות

7 ראו עבודתם של Paul Ekman ו-Wallace Friesen, דווח ב-BBC: <http://www.bbc.co.uk/science/humanbody/mind/surveys/smiles>

אותם. הפנים הניבטות מהציור מביטות אלינו, ואנו מבינים שהמלך והמלכה גם הם חשופים למבט, מתמסרים לציור הפורטרט שלהם. אנו יודעים זאת כי אנו רואים צייר שמפנה את מבטו אלינו, ואנו רואים את ידו האוחזת במכחול פועלת על כן ציור גדול שרק גבו חשוף אלינו. אנחנו יודעים זאת כי במרכז התמונה עומדת הנסיכה הקטנה, מוקפת בשלוש בנות לווייה, ומבטה פונה אלינו, העומדים במקום שבו ניצבים המלך והמלכה. אנחנו יודעים זאת כי מהמראה שבידתי החדר נשקף אלינו מראה פניהם של המלך והמלכה. הם שם. אפשר לייצג אותם. אפשר לייצג את הנעדרים. אין לנו צורך בפניהם. וולסקו עושה זאת. פיקאסו, בדיוק שלוש מאות שנה מאוחר יותר (1957), מצייר את בנות הלווייה של וולסקו במעין מהתלה על כזב הייצוג, במעין הרהור משועשע על השבר האפיסטמי. פני הנסיכה, פני בנות הלווייה, פני הצייר, הן פנים רבות ממדים, פונות-לא-פונות אלינו. פיקאסו מצייר את הסובייקט המכונן, זה שיוצר מציאות, לא זה שמסוגל לשקף אותה. האובייקט כסובייקט. מה אנחנו רואים? את מי אנו רואים? את מי מייצג הייצוג? איזו נקודת מבט שלטת כאן? אבל דווקא אצל פיקאסו, עם הופעתו של הסובייקט המכונן, שבות גם הפנים. פנים ללא יומרה של שיקוף. פנים שאינן בכנעות לפיתוי הזיהוי. פנים מרובות פנים, מתעתעות, רב ממדיות, אבל פנים. פנים נוכחות. אולי זהו דווקא פיקאסו שמחזיר אותנו לפנים, הפנים שנעדרות מוולסקו. אם אצל וולסקו המבט חסר פשרות, מדויק, מייצג, חושף אמת, אצל פיקאסו המבט חסר מוקד, נטול יומרת ייצוג, כל כולו שיקוף-לא-שיקוף. המבט ששולחות אלינו דמויותיו של וולסקו הוא חברתי: לא את המלך והמלכה אנו רואים אלא את הייצוג האובייקטיבי של מלוכה. אולי צריך לקרוא דווקא את פיקאסו כצייר של הבינאנושי, זה שמותיר את המבט בחווייה, מחוץ לקטגוריה.

הצילום: מתודעה לתדמית

המבט הבלתי אמצעי נחשב, לפחות עד עידן התקשורת הווירטואלית בזמן אמת, בסיס ליצירת אינטר-סובייקטיביות (Schutz, 1964). הניתוח הפנומנולוגי של עמנואל לוינס (לוינס, תשנ"ה) מעמיד את מפגש הפנים מול פנים כבסיס לאתיקה. המפגש עם האחר הוא לעולם רגע של זיהוי הבדל, רגע א-סימטרי. עבור לוינס זהו בדיוק זיהוי ההבדל בפנים שמוננו שמשמש תשתית אתית לאחריות כלפי האחר. עבור בובר ושוץ, הגלישה מרגע זה של "אני-אתה" לקטגוריות אובייקטיביות של "היא" או "הוא" היא שמייצרת אי שוויון. חרף ההבדל בגישות, הסוציולוגיה של הבינאנושי מניחה שהמפגש הבלתי אמצעי מכיל פוטנציאל של זיהוי והכרה אנושית שאיננו זמין בכל צורה אחרת של אינטראקציה. נראה שזהו הפוטנציאל שמבקש התליין למנוע באמצעות כיסוי ראשו של המוצא להורג, זהו הפוטנציאל שמבקש למנוע מי שרואה באחר אויב, מי שרואה באחר איום, מי שמקיף עצמו במרחבים סגורים, מי שסוגר אחרים במרחבים כלואים. גם בצילום, כותב קרצמן (2006, עמ' 12), "ההבדל בנראות [האחרות – ר"ש] של המצולמים מגן על הצופה". זהו גם ההבדל היסודי בין המבט הבלתי אמצעי לצילום הדיוקן.

מהו מבט של מצלמה? שואלת אריאלה אזולאי וכותבת (2006, עמ' 366): "עמדת המבט של המצלמה אינה שקולה לנקודת מבט אנושית, והיא אינה יכולה להיות מוחלפת בה". הצילום אינו מבט פנים אל פנים אלא פנים מול עדשה. אפשר לאתר כאן שני הבדלים

יסודיים שהופכים את הצילום לפרקטיקה מובהקת שמתרחקת מהבינאנושי. ראשית, חלק מהמורכבות של מעמדן הסוציולוגי של הפנים נובע מהיותן, בעת ובעונה אחת, הנכס האישי החשוב ביותר, אבל גם אלו שלעולם אינן מצויות בחזקתנו הפרטית בלבד. הפנים, כותב ארווינג גופמן (Goffman, 1959), מושאלות לנו מהאחרים המקיפים אותנו, ובכל עת יכולות להילקח בחזרה. במפגש פנים אל פנים אנו עוסקים בתחזוק פני האחר, והאחר עוסק בתחזוק פנינו. אך עדשת המצלמה אינה מחזירה מבט, היא רק תובעת אותו. בכך מופר מראש השוויון הפוטנציאלי המונח בתשתיתו של המפגש פנים אל פנים. המצולם מוסר את פניו, מרצון או שלא מרצון, והפנים המצלמות מאבדות כך מחשיבותן כנכס אישי ונעשות פנים ששייכות לצלם ולא לו שבשם ועבורם הוא פועל.

* * *

אתייחס למקרה של הנערה האפגנית שצולמה במחנה פליטים באמצע שנות השמונים על ידי הצלם סטיב מקארי (McCurry) עבור כתב העת נשיונל ג'יאוגרפיק. לאחר הפלישה האמריקאית לאפגניסטן יצא הצלם למסע חיפושים אחר המצולמת "שלו", שאת שמה לא ידע. הצלם נדרש למיין מועמדות שביקשו לטעון לתואר הנכסף – "הנערה האפגנית מהנשיונל ג'יאוגרפיק" – ולדחות את המתחזות, ולשם כך נעזר בסדרת בדיקות משפיליות, כמו סריקת אישונים, עצמות לחיים, מבנה גולגולת ועוד (אזולאי, 2006, עמ' 381). אימות הזיהוי לא נעשה כדי לבסס את בעלותה של המצולמת על הדימוי, אלא כדי לבסס את בעלות הצלם והעיתון על הדימוי שלה.

* * *

שנית, בעדשה גנוז מבט, אך זהו אינו המבט הבינאנושי המחזיר מבט, אלא, כותבת אזולאי, מבט קרוב למה שלאקאן מכנה עיון (gaze) (שם, עמ' 361). זו הבחנה חשובה. העיון – לא רק באמצעות צילום, אלא גם באמצעות מבטו של הבלש, הפסיכולוג, פקיד ההגירה או הזקיף – הוא בדיוק זה שמלכתחילה אינו מבקש להכיר את האחר, להכיר באחר, אלא זה שכבר מיומן ומתורגל באובייקטיביוציה של הפנים ובהתאמתן לקטגוריות של ה"חברתי". לפיכך במפגש עדשה מול פנים טמונה אלימות שקשורה "לאינסטרומנטליזציה של המצולם לצורך הפקת דימוי ממנו" (שם, עמ' 370).⁸

על הסוציולוגיה של הבינאנושי מוטלת אפוא משימת הבירור של המשמעויות האפשריות הטמונות במבט של העדשה, במבט שעניינו עיון ויצירת דימוי. כהבחנה אנליטית בסיסית אפשר לדבר על צילום הפנים כניסיון לייצג תודעה וכניסיון לייצג תדמית. על האמונה ביכולתו של הצילום לשקף תודעה עמדתי כבר לעיל בהתייחסי לטכניקות של זיהוי פלילי ואינטליגנציה. באמנות הפלסטית בכלל ובצילום האמנותי בפרט קרסה האמונה ביכולת הייצוג האותנטי של

8 הבסיס לעיסוק במשמעות המפגש עדשה-פנים מצוי אצל ולטר בנימין (2004), בייחוד בטענה שלפיה הצילום מסיר את ההילה: הצילום כפעולה חודרנית שמוחקת את הממד הטבעי והחד פעמי שמתקיים במפגש פנים אל פנים. ראו גם אצל לוי (2006).

הפנים כראי הנפש. מהמתקפה הפרגמטיסטית על הרציונליזם הקרטזיאני בשלהי המאה ה-19, וביתר שאת עם התפנית הפוסט־מודרנית במאה העשרים, גובתה קריסה זו כשהוטל ספק בעצם קיומה של פנימיות אנושית מהותנית וקבועה שאינה תלויה בדבר. הוויתור על האפשרות לחשוף תודעה באמצעות עיון צילומי פיצל את צילום הדיוקן לצילום טכני־מדעי שעניינו זיהוי גרידא מחד גיסא, ולצילום אמנותי שעניינו בוויקה בין פנים לתדמית כללית מאידך גיסא. המסכות הממלאות תפקיד ייצוגי בחברות פשוטות מתגלמות במודרניות המאוחרת בצורות מגוונות שבהן משמשות פני היחיד כאובייקט ייצוגי תדמיתי וכאמצעי לייצוג הקולקטיבי. צילומי פנים אלו הם ייצוג קולקטיבי במובן הדורקהיימי של המושג, קרי לא רק צורת ייצוג של הקולקטיבי, אלא גם צורת ייצוג על ידי הקולקטיבי, כלומר צורה שבה הקולקטיבי מתגלם באמצעות ייצוג פני היחיד. הפנים מאבדות ממשמעותן כמטפורה, ובעצם מאבדות ממשמעותן כייצוג והופכות להיות הדבר כשלעצמו, למשל האומה. או אז אפשר לשיר על "ארץ קטנה עם שפם", להכריז כי "אני על הפנים של ישראל השארתי שריטה ואת זה לא ייקחו ממני", להתייחס לדיוקנו של מנהיג כדיוקנה של האומה (Ozyurek, 2004) או להנציח רגעים היסטוריים בחיי האומה באמצעות צילום דיוקן (דוגמאות בולטות בחברה הציונית הן צילום פני החייל המניף רובה סער בתעלת סואץ וצילום פני החייל המביט בכותל המערבי במלחמת יוני '67).

* * *

מעל לכול מצולמת התודעה־תדמית של מייצגי הייצוגים, של האייקונים שהם עצמם ייצוגים שמייצגים את הייצוגים של עצמם אודות עצמנו: גיל קופטש, בקי גריפין, ארוז טל, איל קיציס, יצפאן, טל ברמן, יאיר לפיד, אברי גלעד. ארץ נהדרת. משהו ברור מתרקם מתוך ההפס, מתוך הצילומים, מין ישות־לא־ישות נהנתנית, מצליחנית, מבוססת, מזילה ריר של שביעות רצון עצמית. יפה. לפעמים יפהפייה. תמיד אסתטית? וגם דודו. דודו הצ'חצ'ח. פסיפס שהולך ומתרקם מול עינינו, עוד דיוקן ועוד דוגמן, עוד יחיד ועוד אחד, והרי לנו קסם: ישראליות. פורטרט ישראלי. אודי פרידן. פרסומאי. במועדון הספורט בצהלה. זהות לעולם אינה מנותקת ממרחב. אנו זוכרים את עצמנו, מכירים את עצמנו, מבטאים את עצמנו, דרך המרחבים שאנו מציבים, מדמיינים, חולמים ופוסעים בהם. כהנא מקטינה את ישראל. האוטו־קרטוגרפיה של כהנא מצטמצמת למרחב שמשתרע, בערך, בין תל אביב לרמת השרון. המון תל אביבים יש בספר, המון רמת־שרונים. באמצע יש את תל ברוך. וצהלה. והרצליה. הרצליה של האוטו־קרטוגרפיה נמצאת מדרום לרמת השרון. פורטרט ישראלי. מוחצן. דיוקן של אלו שאנחנו מכירים, של המון אדם־סלב שמחר יישכח מלב. אין מרחב מצפון לרמת השרון, ואין מרחב מדרום לתל אביב, או גם אין פורטרטים של מי שנמצא שם, של הבדואי, של החרדי, של החנווני, של האנונימי, של מישל מירוחם. פורטרט. דיוקן. תווי פנים. פנים שמדברות ומביעות ונושמות מול העדשה, מול פני הצלמת. כהנא השיגה את מטרתה. תדמיות. גדולות. וזו הישראליות.⁹

* * *

9 על תפקיד הפנים כמייצגות את הקולקטיב בקולנוע הישראלי ראו אצל בורשטיין (1990).

10 הערה על פורטרט ישראלי של ורדי כהנא (2006).

אבל כשצילום פנים הופך לאמירה ייצוגית-תדמיתית, אפשר להשתמש בצילום גם כדי לנהל משא ומתן סימבולי אודות הזהות הלאומית, לחתור תחת הייצוג הקולקטיבי ולנסות לערער את הייצוג שנוצר על ידי הקולקטיב באמצעות ייצוגים חלופיים. אזולאי רואה בצילומיו של קרצמן דוגמה לערעור מעין זה. "מאמצע שנות ה-80 מצלם קרצמן בשטחים הכבושים", היא כותבת. בצילומי העיתונות של אותן השנים היה הפלסטיני חסר פנים, דמות בהמון מתפרע. צילומיו של קרצמן חוללו מהפכה בהפניית העדשה

אל הפלסטיני היחיד, לסיפור חייו, לעולל שנגרם לו, למצוקות היומיום שלו, לביוגרפיה שלו, לתמונת עולמו, למאבקו בכיבוש, למאוייו הלאומיים ולאופן שבו הוא תופס את מציאות הכיבוש. המאבק באותן שנים היה על עצם ההנכחה של תמונת הפלסטיני ונקודת מבטו. בפועל היה זה מאבק על הנכחת תמונת הקורבן והפניית תשומת הלב, באמצעותה, לעצם קיומו של הקורבן כקורבן. ייחודם של תצלומיו של קרצמן מתקופה זו היה בכך שהם גם דחקו את החייל אל שולי הפריים או אף אל מחוצה לו. במילים אחרות, לצד ספציפיקציה של הפלסטיני, התצלומים הציגו הפשטה של החייל מתוויו פנים קונקרטיים והפיכתו לפיגורה מוכללת של חייל... כך הצליח קרצמן... להפנות את שאלת האחריות לישראל' באופן כללי (אזולאי, 2006, עמ' 374).

צילום הפנים עבר אפוא תהליך שבו הפך מניסיון לחשוף את הפנים כאמצעי לברר פנימיות אינדיבידואלית לניסיון לחשוף אותן כאמצעי לברר זיקה בין היחיד לקטגוריה חברתית כללית. אלה הם שני הקטבים של העיון, שני קטבים שמסמנים מבחץ את מה שבובר כינה "הביניים" ואת מה שגופמן זיהה כעבודת פנים: החיפוש הסוציולוגי לא אחר הפנים כשלעצמן אלא לעולם כפנים מול פנים, כפנים שמעניקות מבט וזוכות בו.

הסוציולוגיה של הבינאנושי כחיפוש אחר "הביניים"

אין ספק שכתבתו של בובר בראשית שנות החמישים של המאה הקודמת כוונה בעיקרה לסוציולוגיה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית ששלטה אז בכיפה. אך התשתית התיאורטית שהניח בובר רחבה יותר ומכילה בספירה של "החברתי" לא רק את הסוציולוגיה המערכתית-ממסדית אלא גם את הסוציולוגיה הביקורתית שבאה בעקבותיה (Ram, 1995). נראה לי שחשיבותה של הסוציולוגיה של הבינאנושי נובעת מכך שהיא מאפשרת מצע סוציולוגי לרפלקסיה ביקורתית אודות הסוציולוגיה. או במלים אחרות, הסוציולוגיה הבינאנושית מגלמת מתוך עצמה עמדה שמפרקת את ההבחנה סובייקט/אובייקט. הסוציולוגיה של הבינאנושי היא סובייקטיבית מבחינת היותה חלק ממדע הסוציולוגיה, והיא אובייקטיבית מבחינה זו שהיא מאפשרת להביט על הסוציולוגיה "מבחוץ". עם זאת, מאחר שהכרתי הסוציולוגית נשענת רובה ככולה על סוציולוגיה חברתית, קל לי יותר לתפעל את הסוציולוגיה של הבינאנושי כאמצעי רפלקסיבי מאשר לתפעלה כפרוצדורה או טכנולוגיה של חקירה חברתית קונקרטיית. בעת כתיבת מאמר זה מצאתי את עצמי נסחף שוב ושוב, כמעט בעל כורחי, להדגיש את כוחה של הסוציולוגיה של הבינאנושי לאתר תהליכי אובייקטיביזציה של האדם, לאתר מנגנוני

כוח שמניעים תהליכים אלה, ולאחר את הנטייה של הסוציולוגיה של החברתי לאשרר – בין כהצדקה ובין כביקורת – את הקטגוריות שמאפשרות תהליכים אלה. במהלך הצגת הדברים התברר לי שוב כוחן המפתה והממלכד של ההנחות המוקדמות בדבר מבני על של כוח, חשד, מערכי ידע ומשטור מרחבי. אמנם ניסיתי להציג את אלה מנקודת הראות של הסוציולוגיה של הבינאנושי, אך לעתים התגנב ספק ללבי שמה אין זו אלא דרך נוספת שמובילה בסופו של דבר לסוציולוגיה של החברתי. אמנם ייתכן שאין בנטייה זו משום תנועה סוציולוגית בלתי רצויה או אפילו בלתי הכרחית. גם ההשקפה הבובריאנית מניחה שהרגע הבינאנושי – רגע שבו נוצר יחס ייחודי ובלתי אמצעי של "אני-אתה" – הוא רגע ייחודי (privileged) שגולש עד מהרה למציאות אובייקטיבית שבה "אתה" או "את" הופכים ל"זה", "הוא" ו"היא"; למציאות חברתית שבה "אתה" סר למשמעתה של הכרה שמאופיינת בחשיבה קטגורית ואובייקטיבית. אם כן, האם נידונה הסוציולוגיה של הבינאנושי למעמד אתיאוטופי או, למצער, למעמד רפלקסיבי ביחס לסוציולוגיה של החברתי? נראה לי שהתשובה תלויה בסופו של דבר ביכולתה של הסוציולוגיה של הבינאנושי לספק ארגו כלים מושגי ואופק מחקרי קונקרטי.

כתרגיל בתפעולה של הסוציולוגיה של הבינאנושי אני מציע לחשוב על הסוציולוגיה של המבט כתחום חקירה כללי ולייחד לפנים ולמבט פנים אל פנים מעמד מחקרי ספציפי. ראשית, ראוי לציין שבעוד שהסוציולוגיה של החברתי נוטה להתעלם מהבינאנושי, חקר הפנים בכלל והמבט ההדדי בפרט תופסים מקום חשוב בתחומים מגוונים: פסיכולוגיה קוגניטיבית והתפתחותית (למשל חקר הקוגניציה החברתית וזיקתה למבט תינוק-אם), פילוסופיה דיאלוגית, אקזיסטנציאליסטית ופרגמטיסטית, פסיכואנליזה (בייחוד אצל לאקאן וממשיכיו), פמיניזם (חקר המבט הגברי באשה), חקר המוח והראייה (יכולת זיהוי פנים), נירולוגיה קוגניטיבית (למשל תסמונת אספרגר) ומדעי המחשב (פיתוח מערכות ממוחשבות לזיהוי פנים). תחומי מחקר אלה משתמשים תדיר בתובנות שלפיהן המבט מסמן יחס פסיכולוגי של כוח, מעורר חוויות סובייקטיביות של שיפוט ערכי חיצוני, מאפיין ומנכיח את היחסים בין אלה שמתבוננים זה בזה, חושף למי שמורה הזכות להביט במי, ובאופן כללי הוא צורת תקשורת לא מילולית רבת עוצמה שמשפיעה על התנהגות ועל תפיסות של עצמיות. בסוציולוגיה מתקיימת זיקה רחבה בין ניתוח הבינאנושי ובין האינטראקציה הסימבולית. זמן רב לפני ההנחות העכשוויות של חקר הקוגניציה החברתית ולפני הטענות האקזיסטנציאליסטיות של סארטר, ניסחו מיד (Mead), קולי (Cooley) וגופמן את הטענה שהעצמי מכונן מתוך מבטו של האחר. החשיבה האינטראקציונית מניחה מתח יצירתית שמתקיים בין דפוסים בינאנושיים לדפוסים חברתיים של הפעלת המבט ושל היחס לפנים. גופמן הניח תשתית מחקרית חשובה בכתיבתו אודות עבודת הפנים (Goffman, 1967). הוא עסק בניתוח הטקסים הכרוכים במפגשי פנים אל פנים, עמד על הרפרטואר של אפשרויות האיפור והמשחק שמאפשרות הפנים, על תפקידן בתחזוק מצבים חברתיים, ובאופן כללי התייחס לפנים כממלאות תפקיד מפתח בפרפורמטיביות של ייצוג העצמי ותחזוק ייצוג העצמי של האחר. בין היתר תורם גופמן תרומה של ממש לדיון מפני שהוא מבטל למעשה את ההבחנה בין פנים למבט בכותבו שהפנים ניתנות לנו על ידי סביבתנו החברתית.¹¹ עם

זאת, אצל גופמן הפנים בכלל והמבט בפרט אינם זוכים למעמד אמפירי מובחן, והם אינם יחידות הניתוח. הכתיבה של גופמן אודות הפנים אינה יציבה: היא נעה ללא הרף מכתובה אודות הפנים במובן המטפורי (שימוש במונחים כגון העמדת פנים או הצלת פנים), לכתיבה אודות הפנים במובן ליטראלי כטקסט שאנו קוראים ומקריאים, ולכתיבה אודות הפנים כחלק מהמכלול הפיזי-חזותי הנוכח באינטראקציה החברתית בצורת מחוות גופניות, לבוש, ואופני תנועה במרחב.

ברמה התיאורטית עמדתו של גופמן קרובה לזו שנוסחה מאוחר יותר על ידי פייר בורדייה (Bourdieu, 1977) באמצעות מושג ההביטוס: המידה שבה מחוות גופניות ואופני השימוש בגוף (כולל הפנים והמבט) הם בבחינת ידע חברתי בסיסי. בורדייה קשר בין רמות שונות של שליטה בידע זה למיצוב חברתי ברמה הקטגורית (קרי ניתוח מעמדי). גופמן התייחס לידע בסיסי זה ככשרים חברתיים. למעשה, גופמן פותח בפנינו נתיב מילוט מדיון תיאורטי שמוגבל לניתוח תהליכי האובייקטיביזציה של הפנים רק כאינדיקציה לרעותיה החולות של המודרניות בכלל ולהתפתחות הכוח הקטגורי והמדקנן בפרט. כמו אצל זימל, גם הסוציולוגיה של גופמן תורמת לפיתוח סוציולוגיה בינאנושית מורכבת, שבה התביעה של הסובייקט להיות נודע אינה בהכרח תביעה להיות מוכר בספֶרה של הבינאנושי. אפשר להניח שהתביעה להכרה באנושיות מתגלמת למשל במבטו של הקבצן כלפי העוברים ושבים המסיטים ממנו את מבטם. אך אפילו במצב זה מתקיים יחס מורכב בין התביעה להיות מוכר כאדם לתביעה להיות מוכר כקבצן ולזכות במעות שעשויות להשתלם מכך. במילים אחרות, אפשר להניח שתביעה נפוצה של בני אדם בהקשרים שונים היא דווקא להיות מוכר כשייך לקטגוריה חברתית. כך הדבר בייחוד כשמדובר בקטגוריה שמוזהה עם רמה גבוהה של כבוד או סמכות. במקרים אלה אנשים משמרים את הזכות להיות לא נודעים בהסתתרותם, אם אפשר לומר כך, מאחורי מסכה קטגורית.

בהקשר זה ראוי לעיין במושג התעלמות אזרחית (civil inattention) שטבע גופמן (Goffman, 1963, p. 84). גופמן התייחס לריבוי העצום של מצבים בחברת ההמון שבהם אנו עוסקים באינטראקציה לא ממוקדת: מבט מהיר, סריקה זריזה של הזולת והוצאת הזולת מתחום המבט הממוקד. בעוד שבובר ראה באינטראקציה זו החמצה טרגית, גופמן ראה בה טקס בינאנושי חשוב שבאמצעותו אנו צוברים ידע קטגורי בסיסי אודות הזולת ובה בעת מאותתים בנימוס שאנו מכבדים את פרטיותו. עם זאת, גם גופמן ראה בהתעלמות האזרחית ביטוי למנגנון ההסדרה והמשטור של אינטראקציות חברתיות בחברה האמריקאית.

העיון של גופמן בפנים ובמבט אינו מרכז כובד מחקרי האינטראקציה הסימבולית בת זמננו. המוקד המחקרי של האינטראקציה הסימבולית, לפחות בשנים האחרונות, הוא בניתוח מצבי מיקרו ומאקרו של ניהול רושם, תחזוק ותפעול רגשות, הפעלת טכנולוגיות של העצמי, אסטרטגיות של הבניית זהות (אישית וקבוצתית) ותיוג. הדגש המרכזי, על אף ההכרה העיונית בחשיבותו של הגוף, הוא על חליפין לשוניים ועל שימושי השפה (בדרך כלל מתוך מיקום בהקשר מרחבי או ארגוני נתון). יחידת הניתוח של האינטראקציה הסימבולית היא אפוא הגדרת המצב. הסוציולוגיה של המבט, לעומת זאת, מתחקה אחר מעמדי החברתי של הפנים ומעמידה את המבט פנים אל פנים כיחידת ניתוח מרכזית כשלעצמה. מנקודת הראות של הבינאנושי, המבט אינו אמצעי אחד מני רבים בכינונה של הגדרת מצב, אלא פלטפורמה בסיסית של הקיום החברתי; כוונתו הממשות שלה מתאפשרים יחסים חברתיים ייחודיים

ומתהוות צורות שונות של אתגור מבני כוח קיימים, אך גם כזו שמפאת חשיבותה מופעלות עליה מערכות מורכבות של לחצים וציפיות שמבטאים הסדרים חברתיים קיימים. לפיכך הפנים הן אולי הצומת המרתק ביותר שבו נפגשים האובייקטיבי והסובייקטיבי, הסוכנות (agency) והמבנה (structure). העוצמה והתדירות של קשר העין, כמו ההשתמטות ממנו, הן בסיס מתמיד לפרשנות סובייקטיבית מחד גיסא, ולהבאתם בחשבון של ציוויים קטגוריים מאידך גיסא, אגב שהם מזינים אלו את אלו ומעצבים אלו את אלו בעת ובעונה אחת. מתי הופך המבט הישיר מסימן לפתיחות לסמן של הטרדה?¹² מתי הוא מייצר סולידריות ומתי הוא מסמן איבה? האם זהו אכן אותו מבט שזוכה לגינוי או לעידוד בהקשרים שונים, בין כלל-תרבותיים ובין מצביים? הסוציולוגיה של המבט מזמינה חקירה עירומה, כזו שאינה מניחה זהויות שקודמות למבט, ובה בעת מכירה בקיומן; סוציולוגיה שמבררת ומאחרת סדקים הווייתיים שחותרים תחת יציבות הקטגוריות הסוציולוגיות והעממיות הנוכחות בתודעתנו. זו סוציולוגיה שמתחילה באנוש, באדם.¹³ לכן סוציולוגיה זו מתעניינת בשאלות כגון: האם יש דרך לברר את היחס המתקיים בין המבט הבינאנושי ובין אובייקטיביות קטגוריאלית בלי להניח מראש את ההגמוניה האפיסטמית של אובייקטיביות זו? איך לברר את היחס המתקיים בין המבט בחיי היומיום ובין פרוצדורות משטריות שקובעות נהלים ביחס לשאלה למי מותר להתבונן במי ולכמה זמן (למשל באמצעות הלכות דתיות)? כיצד משתתף המבט בעיצוב יחסי כוח וכיצד הוא ממתן אותם?

יש להודות: קל יותר לנסח את העמדה התיאורטית מאשר לתפעל אותה. בחלק הבא של המאמר אדגים את הקושי הטמון בניסיון לנוע מהסוציולוגיה של החברתי לסוציולוגיה של הבינאנושי באמצעות עיון במאמר של פנינה מוצאפי-הלר (2004) "דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית". באמצעות עיון זה אראה שגם הסוציולוגיה הביקורתית, זו הרגישה לכוחן הדכאני של קטגוריות, ספקנית באשר ליכולת לעסוק בבינאנושי בלי להזקק למטרייה המגוננת של מערכים קטגוריים, אף אם מדובר במערכים שמנסים להימלט מהם או שביחס אליהם מנוהלת התנגדות.

12 אני מודע לכך שהמינוח בשאלה זו מעורר ומייצר חוויה ברורה של רלוונטיות של קטגוריית המגדר לעיסוק ודיבור על הפנים והמבט. פרספקטיבה פמיניסטית מזמינה טיפול במבט הגברי ככזה שמשותף בתהליך הרדוקציה של נשים לגופן. ייתכן גם שמפרספקטיבה פמיניסטית עצם ההתמקדות בפנים מבטאת הטיה גברית שמסמנת ומאשרת את הסימון המגדרי אישה/גוף/רגש, גבר/ראש/תבונה. במאמר זה איני עוסק בפנומנולוגיה של הבדלים בין מבט גברי למבט נשי, אבל התשתית המוצעת כאן מיועדת לאפשר חקירות מעין אלו.

13 המפתח לאימוץ הסוציולוגיה של הבינאנושי הוא בנקודת המוצא של האדם, להבדיל מכל קטגוריה חברתית שמיוחסת לאדם. אבנון בספרו על בובר מנסח זאת כך: "אני משתמש במונח אדם כדי להיות נאמן ככל האפשר לסיפור בראשית (פרק א') עליו נסמך גם בובר. אדם, בבחינת הווייה של אחדות, גבר ואישה, האדם כמין אנושי (species) ולא כאינדיבידואל" (Avnon, 1998, p. 237, fn 4).

“מי רואה אותם בכלל?": על מגבלותיה של סוציולוגיה ביקורתית

כאובייקטים, כותבת פנינה מוצאפיי־הלר (שם), אין לכני אדם יכולת להגדיר את המציאות שלהם. מוצאפיי־הלר נזקקת למושג ה"אלימות האפיסטמית" שטבעה גיאטרי ספיבק (Spivak, 1988, p. 204). ספיבק משתמשת במושג זה כדי להסביר כיצד קבוצות חזקות מפעילות פרקטיקות של קטגוריזציה ואובייקטיביזציה שמשתיקות את האחר וחוסמות את אפשרות הדיבור של החלש.¹⁴ אכן, במישור התיאורטי של הסוציולוגיה של ה"חברתי", מושג זה מנהיר פרקטיקות סימבוליות של עליונות ושליטה. אך מנקודת הראות של הסוציולוגיה של הבינאנושי אפשר לטעון שהפעולה הקטגורית של הסוציולוגיה של ה"חברתי" משתתפת באלימות אפיסטמית זו. עניין זה משתקף באופן ברור בכתיבתו של בורדייה. מתוך ביקורת שמופנית כלפי שוץ וגרפינקל (Garfinkel) מבחין בורדייה בין דיווח אודות הדיווחים (מצב שבו החוקר מדווח אודות ייצוגים וקטגוריות עממיות ומובנות מאליהן של נחקריו) ובין מדע הסוציולוגיה. הסוציולוגיה הופכת למדע, הוא כותב, בדיוק מפני שהיא מבקשת לחשוף את המבנים האובייקטיביים שקובעים את הפרקטיקות ואת הייצוגים (הקטגוריאליים) של הנחקרים (למשל את מבנה הכוח המאפשר אלימות אפיסטמית) (Bourdieu, 1977, p. 21). עם זאת, מנקודת הראות של הסוציולוגיה של הבינאנושי אפשר לטעון שחשיפת מבנה הכוח אינה מבטיחה (בלשון המעטה) גם השתחררות מחשיבה קטגוריאליית (מסדר שני) שמתקפת את המציאות האנושית רק ככזו המתרחשת ב"חברתי".

נראה שמוצאפיי־הלר מודעת לדילמה זו. גם הדיון הביקורתי (הפמיניסטי או הפוסט־קולוניאלי) כלוא מלכתחילה בצומת של כמה שיחים שולטים שמגדירים בקטגוריות מובנות מראש את תנאי ההתנגדות. התוצאה היא סוציולוגיה ביקורתית שמחפשת (ומוצאת) את האישיה־המזרחית־פריפריאלית־דתית בעלת הקול האחר, החלופי, המאתגר, החתרן, אך כזה שבכל מקרה מוצב מול ההגמון־האשכנזי־החילוני־הגברי.¹⁵ כלומר גם ההתנגדות מקבלת, או מצופה לקבל, את הקטגוריזציה הבסיסית של המציאות. גם הסוציולוגיה הביקורתית מייצרת דיון שלפחות ברמה המטא־אורטית מאשר את המרחב החברתי כבלעדי להכנת חיים אנושיים, למשל במונחים של מרכז־פריפריה, שחור־לבן, מודרניות־מסורת, חילוני־דתי, או נאורות־נחשלות. אישור זה מופיע לעתים על דרך השלילה דווקא, כשהעמדה הביקורתית־רפלקסיבית מחייבת מתודה שמבוססת על מאמץ לפרק דיכוטומיות, להצביע על קריסתן במציאות האמפירית ולעסוק ביחס טיהור/הכלאה שעומד בתשתיתן. אך מנקודת הראות

14 נראה לי שאין הבדל של ממש בין מושג זה למושג האלימות הסימבולית של בורדייה. אלימות סימבולית מוגדרת כיכולת להבטיח ששירותיות הסדר החברתי אינה מוכרת או לחלופין מובנת כטבעית, כך שמובטחת הלגיטימיות של מבנים חברתיים. אלימות סימבולית מופעלת על ידי סוכנים בעמדות סמכות באמצעות אכיפת קטגוריות חשיבה ומשמעות על אחרים (Bourdieu, 1977).

15 דוגמה לכך מצויה במאמרה של סאידה קהאטון (Khatun, 1999) שכותבת כי "בניסוחה של ספיבק, אלימות אפיסטמית מתגלמת כשהשיח (הפוסט)קולוניאלי המוכפף מושק הן על ידי הכוח הקולוניאלי והן על ידי הפטריאכליות המקומית. אני מנסחת מחדש את המושג גם כדי לאפיין את הכתיבה המתנגדת של טסלימה. כשהמוכפפת מדברת, היא מייצרת אלימות כלפי האפיסטמה של הכוח הדומיננטי הן על ידי עצם ההתנסחות והן על ידי יצירתו של ידע חדש שמנוגד לשליטי" (תרגום חופשי – עמ' 1).

של הסוציולוגיה של הבינאושי גם פירוק זה מתופעל מתוך פרדיגמה קטגורית. למעשה, מנקודת הראות המוצעת כאן, פרדיגמה זו מתייחסת כאובייקטים לא רק כלפי חסרי הכוח אלא כלפי כל סובייקט באשר הוא. בסוג כזה של רפלקסיה אודות משמעותה של הסוציולוגיה של ה"חברתי", האופוזיציה המשמעותית אינה בין סוציולוגיה הגמונית של מנצחים ובין סוציולוגיה רדיקלית של מודרים, אלא בין סוציולוגיה קטגורית ובין סוציולוגיה שתרה אחר אפשרות אחרת של הבנה; כזו שמתחמקת, אם אפשר לומר כך, מאחיות הקטגוריות.

אפשר אולי לחשוב כאן על מעבר מפוליטיקה של זהויות לפוליטיקה של זיהוי.¹⁶ זהו, להבנתי, הניסיון של מוצאפייהלר: ניסיון לאתנוגרפיה פמיניסטית שמראה אישה שחייה מלאי פשר ועומדים כשלעצמם, אינם כלואים (אינהרנטית ומושגית) בצומת של שיחים שולטים, אינם חדורים מראש, מוכתבים, מעוצבים ומוגדרים על ידי קטגוריות אובייקטיביות שמושלכות עליה ומכוננות אותה מכוחה של האפיסטמה השולטת. עניינה של מוצאפייהלר הוא בהתגברות על האלימות האפיסטמית הנתפסת כנוכחת בשדה: אלימות שעניינה בקטגוריות דומיננטיות שפועלת כצורה של השתקה, החלשה והכחשה. לכן מנסה מוצאפייהלר לספר סיפור אישי שנעדר יומרה של ייצוג כללי באמצעות פרישה טקסטואלית של מפגשים בלתי אמצעיים עם מי של מירוחם.

מודעת למגבלות הנובעות מהטלת מושגי שיח שולט על נחקריה, מדברת מוצאפייהלר עם מי של, מקשיבה לה, נותנת לה לדבר, מביטה בה, בביתה, בגופה, בלבושה, בשערה, במחוות הגופניות שלה. אבל גם מוצאפייהלר מגלה שהיא מתקשה שלא לכפות על מי של קטגוריות שהיא, מוצאפייהלר, מצוידת בהן הן מכוח חוויית הזהות שלה והן מכוח המטען התיאורטי שלה. שוב ושוב מוצאת עצמה מוצאפייהלר מנסה לדובב את מי של לדבר בשפת הקטגוריות; בייחוד היא מנסה לפצח את הסירוב של מי של לשתף פעולה עם הרעיון שהאשכנזים מסתכלים עליה "ככה מלמעלה" (עמ' 330). מי של אינה מוצאת עניין בקטגוריה. היא מכירה את הקטגוריה, אבל היא אינה מעניינת אותה במיוחד. איפה האשכנזים? שואלת מי של, מי רואה אותם בכלל? (עמ' 343). הסוציולוגיה של החברתי מזמינה כאן פרשנות שמנסה לפצח את הסירוב, שמתפתה לפתח תיאורטיזציה של תנאי ההכחשה וההדחקה, של משמעות הלובן הבלתי נראה. הסוציולוגיה של החברתי מבקשת לעסוק בתודעות כוזבות, ביחסים בין קטגוריות או בפירוק היחסים הללו. אך אפשר גם להאמין למישל. אפשר גם לחשוב שבתנאי המידור החברתי המתקיים בישראל, מי של אכן לא רואה אותם, ובאמת ובתמים אינה חיה את חייה בצלה של הקטגוריה שהחוקרת הביקורתית מחפשת. מן הסתם, מישל פוגשת אשכנזים-חיים בירוחם וגם במקומות אחרים, אך לא נראה שהיא פוגשת את הקטגוריה, את אותה אשכנזיות שאת יחסה אליה מבקשת מוצאפייהלר לברר. לאחר שמוצאפייהלר מנסה לפצח את יחסה של מי של לקטגוריות כגון אתניות, מגדר ודת ולנושאים כגון מוביליות ואי שוויון, היא מנסה שאלה אישית:

- מתי התחלת לצבוע את שיערך לבלונד?
- מגיל 19.
- למה את עושה את זה?
- ניסיתי הרבה צבעים. על הבלונד אמרו לי שיפה לי, אז נשארתי.

16 בקוטב אחד של פוליטיקה זו מתמקמים אמצעי הדקנון שעליהם הרחבתי בראשיתו של המאמר, אך בקוטב השני אפשר למקם אסטרטגיות של מבט שמתעניינות באחרות כדי להכירה כפי שהיא "באמת".

מוצאפיי־הלר לא מוותרת:

- זה כדי להיראות אירופאית או אשכנזייה?
- מה פתאום, זה בשביל להיראות טוב.

מישל פוגשת חברות. מישל מביטה במראה. בפנים. אחרות מביטות בפניה. מישל שומעת שהבלונד יפה לה. מישל מדברת את הבינאנושי. מישל אומרת: זה יפה. מישל אומרת. לא אישה מזרחית מירוחם אומרת. מישל אומרת: אני נראית טוב. האם נעז לטעון שזוהי בדיוק משמעותו של הלובן הבלתי נראה כשהוא מתמזג לתוך הקטגוריה של יופי? מה אנחנו עושים למישל, כחוקרים וחוקרות, כשאנו מציעים פרשנות כזו?

הדיווח האתנוגרפי של מוצאפיי־הלר הוא עבודה זירה להתמודדות אפיסטמולוגית מעמיקה. בלי לוותר על טענתה ביחס לרלוונטיות של הקשרים קטגוריאליים (מעמד, מגדר, אתניות) מקשיבה מוצאפיי־הלר למישל כמי שחוייית הקיום שלה מפרקת קטגוריות ודיכוטומיות מושגיות. מוצאפיי־הלר מפרשת חוייית קיום זו כצורת התנגדות למבנה חברתי שביחס אליו מצויה מישל בעמדת נחיתות. התנגדות זו מתגלמת בפרקטיקות והצדקות של הבניה עצמית שאותן היא ממשיגה, בעקבות הומי באבא (Bhabha), במונחים של קיום חברתי במרחב שלישי, כזה שמשוקע במבנה כללי של כוח, אך מצוי גם מעבר לו. קיים דמיון אפיסטמי מעניין בין מושג המרחב השלישי ובין הספרה של הבינאנושי. התנאי לקיומו של דמיון זה הוא הבנה של מושג המרחב השלישי לא כתוצר של הכלאה בין זהויות ולא כמרחב שמאפשר לייצר סובייקטיביות חדשה, אלא דווקא כמרחב מקביל של סובייקטיביות בינאנושית. זהויות קטגוריאליות אינן חדלות מלהתקיים במרחב זה, כפי שאינן מפסיקות להתקיים בבינאנושי, אלא שהן אינן אבני המשחק. אבני המשחק נבנות מתוך חוייית היומיום, מסדרה אינסופית של מחוות גוף והבעות פנים, מסדרה אינסופית של מבטים ועיונים, נעיצות מבט, החלפת מבטים והסטות מבט. זו גם הסיבה שהומי באבא כותב שהמרחב השלישי אינו ניתן לייצוג בעצמו. זו גם הסיבה שהסוציולוגיה של החברתי נוטה לוותר על הבינאנושי, מתוך הנחה, שבובר ניסח היטב, שהספרה של הבינאנושי אינה יציבה וקשה להמשגה במונחים מדעיים. כפי שמאמרה של מוצאפיי־הלר מעיד, חידושים מתודולוגיים ותיאורטיים שרגישים לוותר זה באים בשנים האחרונות מכיוון התיאוריה הפמיניסטית והתיאוריה הפוסט־קולוניאלית. במערכים תיאורטיים אלו, לעתים מזומנות הפתרון נמצא בדמותו של ניתוח היברידי שמנסה לפרק קטגוריות ולהשאיר אותן כאבני משחק בעת ובעונה אחת.

* * *

מוצאפיי־הלר מביאה עמה קטגוריות, מנסה להיחלץ מהן, נשבת בהן שוב. בדרך היא מזהה קטגוריות שמתערבבות, מסתכסכות, מתערבלות זו בזו בלא היכר. אמר לי פעם פרופ' יהודה שנהב: חוזר אדם מתפילת שחרית של שבת ומעשן סיגריה על מרפסת ביתו. "מה" "הוא"? דתי שמרמה? חילוני שמתחזה? מסורתי? אך מהי בכלל המשמעות של ההכרח הסוציולוגי לתקן אותו לקטגוריה? כשאנו מזהים הכלאות (מנקודת הראות הקטגורית שלנו), אנו מדברים על היברידיות. זהו דיבור שמשוקע בחשיבה קטגורית. כשאנו נתקלים בתופעות שמערבבות

לנו קטגוריות, אנו מכריזים: היברידיות. הכרזה זו מעוגנת בחברתי: עניינה בקטגוריות שלנו, המושלכות על אדם ומפשיטות אותו מאנושיותו לטובת היגדים קולקטיביים. זה בסדר גמור. זו הסוציולוגיה שאנחנו מכירים ועושים. אבל אם הניסיון הוא לבחון את אפשרות הסוציולוגיה הבינאנושית, אם אני מתחיל להבין משהו, הרי למונח היברידיות אין שום משמעות בסוציולוגיה זו.

* * *

דומני שאכן קיים כאן קושי מהותי, קושי שהפתרון ההיברידי עוקף אך לא פותר. גם הסוציולוגיה הביקורתית – זו המציעה ניתוח של דיכוי או ניצול או הדרה או השתקה על בסיס מעמדי, אתני, לאומי ומגדרי – גם בשעה שהיא עוסקת באחרות, גם בשעה שהיא מציעה מתודולוגיה אמנציפטורית, גם בשעה שהיא מפרקת את הכוח ומאתרת את הגינונו או סוכניו, אפילו כשהיא מציעה ניתוח חברתי מנקודת המבט של המוכפפים והמושתקים, היא מעוגנת רובה ככולה באפיסטמולוגיה הקטגורית של "החברתי".

מילה אחרונה

מעמדן הסוציולוגי של הפנים נובע משכיחותן של הנחות תרבותיות (וטרנס-תרבותיות) עמוקות בנוגע להיותן מסמן אותנטי של האדם ותבנית זהות בסיסית וקבועה שלו. עיסוק בחשיבותו הראשונית והמכוננת של המבט פנים אל פנים שזור עמוקות בכתיבתם של בובר, זימל, סארטר, לוינס, גופמן ושוץ, הרוויה התייחסויות ואפשרויות ניתוח ביחס ל"אדם המתיר לחברו להתגלות בפניו", ל"מבט הישיר", "המבט ההדדי", "העיניים הפוגשות עיניים", ל"עבודת הפנים", "מבטי שימת לב", וגם ל"השפלת המבט", "הסתת המבט", ו"העמדת הפנים". במאמר זה ביקשתי לחדד את בעיית היחס בין הפנים כשלעצמן ובין המבט פנים אל פנים. נניח מצב טבעי (במובן רוסו). במצב זה אין משמעות להבחנה בין פנים כבסיס לזיהוי ובין המבט על הפנים כאמצעי זיהוי, מפני שזיהוי – כקטגוריה סוציולוגית – אפשרי רק מתוך מבט בלתי אמצעי על הפנים.¹⁷ ההבחנה הופכת לבעיה כדיוק ברגע שהזיהוי אינו תלוי במבט בלתי אמצעי אלא נשען על מנגנוני תיווך (למשל צילום). המאמר הצביע לפיכך על תהליכי ההפרדה בין הפנים למבט ואיתר שינויים בדפוסי השימוש במבט ובצורות היחס לפנים. בייחוד ביקשתי לברר אם הכלים ונקודת המבט שמעמידה לרשותנו (או עשויה להעמיד לרשותנו) הסוציולוגיה הבינאנושית יכולים לתרום להבנתן של צורות היחסים בין בני אדם בחברה בת זמננו.

המאמץ שהושקע במאמר זה להבליט את מרכזיותם של הפנים ושל המבט פנים אל פנים ביחסים חברתיים עשוי להיראות כעומד בסתירה להתפתחויות טכנולוגיות שמאפשרות צורות תקשורת ללא מבט. העדרו של המבט פנים אל פנים העסיק כבר את הסוציולוגיה הקלאסית,

17 גם בעיורון נעלמת משמעות ההבחנה בין פנים ובין מבט. מבחינה זו, הזיהוי במצב עיורון מצוי מחוץ לגבולות הדיון כאן ונשען על בסיסים ואמצעים אחרים.

מכיוון שהתפתחות כלכלת הכסף בכלל והתפתחות הקפיטליזם בפרט הייתה כרוכה ביצירת מבני ארון חדשים שלא נשענו על היכרות אישית ומגע בינאנושי (Weber, 1978). לכן מובן שאיני טוען שלא ייתכנו יחסים חברתיים ולא תיתכן יצירה של שווקים ומוסדות אחרים ללא מבט פנים אל פנים. יתר על כן, איני טוען שהיעדר מבט כבסיס ליחסים חברתיים בהכרח פוגם באיכות אנושית כלשהי. הסוציולוגיה הקלאסית עסקה רבות בתוצאות החברתיות של תהליכי הייצור המושגיים והמעשיים המאפשרים ליצור קהילות מדומיינות (אומה, ארגון, מעמד, מפלגה, שוק). מנקודת הראות של הסוציולוגיה של הבינאנושי, ניתוח תהליכי ייצור אלו כרוך מחד גיסא באיתור המשך קיומן של צורות חברתיות שמאפשרות זיקות אינטר-סובייקטיביות (למשל המידה שבה יחסים בלתי פורמליים מעצבים את מה שנחזה כארגון פורמלי), ומאידך גיסא בניתוח דפוסי סובייקטיביות וסוכנות אנושית (human agency) שנשענות על תחליפי מבט (מצילום ושיחה ב-skype ועד דמיונו של המבט).¹⁸

עידן התקשורת הווירטואלית בזמן אמת אינו מייחד כי אם מעצים את הרלוונטיות של הסוציולוגיה של הבינאנושי, מכיוון שיותר ויותר תצורות של יחסים חברתיים אינן נשענות על מה ששוף כינה נוכחות הדדית (co presence), אלא על מה שקארין קנורסטינה (Knorr Cetina & Bruegger, 2004) מכנה נוכחות תגובה (response presence): תקשורת בינאנושית בזמן אמת שפועלת ביחס לאובייקט שלישי ומשנה את מצבו. קנורסטינה מתפעלת את ארגו הכלים המושגי של הסוציולוגיה של הבינאנושי כדי להסביר לא רק את דפוסי פעולתם של שווקים גלובליים (בשיטת מחקר שנשענת על תצפיות בחדרי עסקאות של סחר גלובלי בשערי מטבע) אלא כדי להסביר את עצם יכולת התממשותם. היא מנתחת את השפה, את נעילת הזמן המשותפת ואת הדפוס המשותף והסימולטני של פנים מול מסך (face to screen) כדי לנתח את היווצרותה ואת תחזוקה של אינטר-סובייקטיביות גלובלית (שם). אך האם אפשר לטעון שדווקא הסוציולוגיה הבינאנושית – בעצם הצלחתה לבסס את הרלוונטיות שלה לניתוח מופעים גלובליים – מייצרת את הפנים ואת המבט פנים אל פנים כמשתנים סוציולוגיים רלוונטיים?

כאמור, במאמר זה לא ניסיתי לטעון להכרחיותו של המבט פנים אל פנים, אלא כיוונתי לטענה צנועה יותר בדבר מעמדם החשוב והמרכזי של הפנים ושל המבט פנים מול פנים הן בסוציולוגיה של הבינאנושי והן בספרה של הבינאנושי. העובדה שיותר ויותר התרחשויות ומוסדות, משוקי הון גלובליים ועד תכניות מציאות מקוונות, בנויים על יצירת אינטר-סובייקטיביות ללא פנים ממשיות, מעצימה את דחיפות סוגי החקירות שהצבעתי עליהן ולא

18 אצל לאקאן יש למבט תפקיד בהתפתחות העצמי בכלל ובדיאלקטיקה הקריטית בין האגו האידיאלי לאידיאל האגו בפרט. האגו האידיאלי הוא דימוי של הזדהות עצמית מדומיינת, כלומר הדימוי האידיאלי שעל פיו האדם מדמיין את מה שהוא או את מה שהוא שואף להיות. אידיאל האגו הוא המבט המדומיין של אדם אחר שמביט באגו האידיאלי שלנו. אבל גם לאקאן עובר להתמקד ברעיון שיש לנו אודות המבט: "I can feel myself under the gaze of someone whose eyes I do not see, not even discern. All that is necessary is for something to signify to me that there may be others there. This window, if it gets a bit dark, and if I have reasons for thinking that there is someone behind it, is straight-away a gaze" (Lacan, 1988, p. 215).

מנקודת ראות זו, המבט כלל אינו שלנו, אלא של האובייקט המוחצן מאתנו.

מייתרן. לכן אני רוצה לסיים דברים אלו באזכור הדיבור הבובריאני אודות "ראייה ספונטנית", "ראייה תמה", יסוד "הרו בין אדם לאדם", "הקסם", "היסוד האישי", ו"המסתורין הקרוב לנו שקרבתו אינה פוסקת לעולם" (בובר, 1953, עמ' 225). בובר חרד שמא קומתם של כל אלו הולכת ומתנמכת. כסוציולוג, ניסיתי להראות מציאות בינאנושית מורכבת יותר. כאדם, אני מבין את החרדה. שתי מסקנות סוציולוגיות אני מבסס על הבנה זו: ראשית, אודות תפקידה של הסוציולוגיה של הבינאנושי לא רק ככזו שמאפשרת תובנות מקוריות אודות העולם האנושי אלא גם ככזו שמספקת מצע מושגי לביקורת הסוציולוגיה של "החברתי". שנית, אני מזכיר לעצמי שככלות הכול, גם היום, וכנראה לעולם, הנכונות שלנו להגיד שאנו "מכירים" משהו או משהי שמורה רק למי שפגשנו, ובעינינו או בעיניה הבטנו.

מקורות

- אזולאי, א' (2006). האמנה האזרחית של הצילום. תל אביב: רסלינג.
- בובר, מ' (1953). בסוד שיח: על האדם ועמידתו נוכח ההווה. ירושלים: מוסד ביאליק.
- בורשטיין, י' (1990). פנים כשרה קרב: ההיסטוריה הקולנועית של הפנים הישראליים. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בנימין, ו' (2004 [1931]). היסטוריה קטנה של הצילום. תל אביב: כבל.
- גולד, ס' (1992). אין מידה לאדם. תל אביב: דביר.
- כהנא, ו' (2006). פורטרט ישראלי. תל אביב: הרגול.
- לוי, ד' (2006). ההיעלמות הגדולה: מזמן למרחב ולהיפך. בלוק 02#: קונטרול/עיר/מדיה/תיאוריה/ארכיטקטורה, 164-175.
- לוינס, ע' (תשנ"ה) אתיקה והאינסופי. ירושלים: מאגנס, האוניברסיטה העברית.
- מוצאפי-הלר, פ' (2004). דתיות, מגדר ומעמד בעיירה מדברית. בתוך י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, 316-341. ירושלים: מכון ון ליר.
- סרטר, ז' (2007). המבט. תל אביב: רסלינג.
- קרצמן, מ' (2006). האופציה להיות אחר. בתוך מ' שוב (אוצרת), קטלוג התערוכה "מכתב למערכת: אריאלה שביד", עמ' 3.
- שמיר, ר', ואבנון, ד' (1999). מרטין בובר והסוציולוגיה הישראלית. בתוך ע' אופיר (עורך), 50 ל"48: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינת ישראל (גיליון מיוחד של תיאוריה וביקורת), 4-55. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- Avnon, D. (1998). *Martin Buber: The hidden dialogue*. New York: Rowman & Littlefield.
- Blakely, E. J., & Snyder, M. (1999). *Fortress America: Gated communities in the United States*. Washington: Brookings Institution.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a theory of practice*. New York: Cambridge University Press.

- Cole, S. (2001). *Suspect identities: A history of fingerprinting and criminal identification*. Cambridge: Harvard University Press.
- Coutin, S., Maurer, B., & Yngvesson, B. (2002). In the mirror: The legitimation work of globalization. *Law and Society Review*, 27(4), 701–742.
- Davis, M. (1992). Fortress Los Angeles: The militarization of urban space. In M. Sorkin (Ed.), *Variations on a theme park: The new American city and the end of public space* (pp. 154–180). New York: Hill & Wang.
- Diamond, M. L. (1960). *Martin Buber: Jewish existentialist*. New York: Oxford University Press.
- Fishberg, M. (1911). *The jews: A study of race and environment*. London: Felling-on-Tyne.
- Foucault, M. (1994 [1970]). *The order of things: An archaeology of the human sciences*. London: Routledge.
- (1977). *Panopticism*. In his, *Discipline and punish: The birth of the prison* (p. 195). Pantheon Books.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden City, New York: Doubleday.
- (1963). *Behavior in public places*. New York: Free Press.
- (1967). *Interaction ritual: Essays on face to face behavior*. New York: Anchor Books.
- Goldstein, E. L. (1997). Different blood flows in our veins: Race and Jewish self-definition in late nineteenth century America. *American Jewish History*, 85(March), 29–55.
- (2005). Contesting the categories: Jews and government racial classification in the United States. *Jewish History*, 19, 79–107.
- Husserl, E. (1977 [1929]). *Cartesian meditations: An introduction to phenomenology*. New York: Springer.
- Kevles, D. J. (1985). *In the name of Eugenics*. New York: Alfred Knopf.
- Khatun, S. (1999). A site of subaltern articulation: The ecstatic female body in the contemporary Bangladeshi novels of Taslima Nasrin. *Genders*, 30, http://www.genders.org/g30/g30_khatun.html.
- Knorr Cetina, K., & Bruegger, U. (2004). Global microstructures: The interaction practices of financial markets. In F. Dobbin (Ed.), *The Sociology of the Economy* (pp. 157–191). New York: Russel Sage.
- Lacan, J. (1988). *Freud's papers on technique, 1953–1954*. Book no. 1 in Miller, J. A. (Ed.), *The seminar of Jacques Lacan*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ozyurek, E. (2004). Miniaturizing Ataturk: Privatization of the state imagery and ideology in Turkey. *American Ethnologist*, 31(3), 374–391.

- Ram, U. (1995). *Changing agenda of Israeli sociology: Theory, ideology and identity*. New York: State University of New York Press.
- Ramirez, D., McDevitt, J., & Farrell, A. (2000). *A resource guide on racial profiling data collection systems: Promising practices and lessons learned*. United States Department of Justice, <http://www.ncjrs.gov/pdffiles1/bja/184768.pdf>.
- Schutz, A. (1964). *Collected papers II: Studies in social theory*. The Hague: Martinus Neijhoff.
- Schutz, A., & Luckman, T. (1973). *The structures of the life-world*. London: Heineman.
- Shamir, R. (2005). Without borders? Notes on globalization as mobility regime. *Sociological Theory*, 23(2), 197–217.
- Simmel, G. (1950 [1901]). The aesthetic significance of the face. In K. Wolff (Ed.), *Georg Simmel 1858-1918*. Glencoe: Free Press.
- (1964a). Individual and society in eighteenth and nineteenth century views of life. In K. Wolff (Ed.), *The sociology of Georg Simmel*. New York: The Free Press.
- (1964b). The metropolis and mental life. In K. Wolff (Ed.), *The sociology of Georg Simmel*. New York: The Free Press.
- (2004 [1900]). *The philosophy of money*. New York: Routledge.
- Spivak, G. C. (1988). Can the subaltern speak?. In C. Nelson & L. Grossberg (Eds.), *Marxism and the interpretation of culture* (pp. 271–313). Chicago: University of Illinois Press.
- Torpey, J. (2000). *The invention of the passport: Surveillance, citizenship and the state*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Waquant, L. (2004). Ghetto. In *International encyclopedia of the social and behavioral sciences*. London: Pergamon Press.
- Weber, M. (1978). *Economy and society*. Berkeley: University of California Press.
- Zank, M. (2007). Martin Buber. In E. N. Zalta (Ed.) *The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2007 Edition)*, <http://plato.stanford.edu/archives/spr2007/entries/buber/>

מי לומד מה, היכן, מדוע? השלכות חברתיות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל

חנה איילון*

תקציר. המאמר משווה את הדיוקן החברתי של תלמידי מכללות לזה של תלמידי אוניברסיטאות ובוחן את הגורמים להבדלים בבחירת מוסד לימודים של קבוצות חברתיות שונות. הממצאים מלמדים שבני קבוצות מקופחות נוטים בדרך כלל להעדיף את המכללות על פני האוניברסיטאות מסיבות שונות. מזרחים נוטים להעדיף את המכללות להוראה, בעלות האוריינטציה היישומית, ואת המכללות הפרטיות, המעניקות הזדמנות לרכוש מקצוע יוקרתי ומתגמל כלכלית בלי להציב דרישות קבלה מקבילות לאלה של האוניברסיטאות. הבדלים מעמדיים בבחירת מוסד לימודים נובעים בעיקר מהבדלים בנתונים הלימודיים. תושבי הפריפריה מעדיפים את המכללות האזוריות בשל מיקומן הגיאוגרפי, אך בני ובנות קבוצות מקופחות תושבי המרכז מיטיבים לנצל את ההזדמנויות שמציעות מכללות אלה. התרחבות המערכת חסרה השפעה של ממש על פערים מגדריים. המאמר דן בהשלכות ממצאים אלה על אי שוויון חברתי בישראל.

התרחבות ההשכלה הגבוהה בישראל משתלבת במגמה עולמית של התרחבות החינוך העל תיכוני (Arum, Gamoran & Shavit, 2007). ההתרחבות בישראל החלה בשנות התשעים של המאה העשרים בעקבות התפתחות רחבת היקף של מכללות שמעניקות תואר אקדמי. התפתחות זו נבעה מאקדמיזציה של מוסדות קיימים (למשל סמינרים להכשרת מורים שהפכו למכללות להוראה) ומהקמת מוסדות חדשים. חלק מהמוסדות החדשים היו מכללות פרטיות, וכך הפכה מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, שהייתה כולה ציבורית, לפרטית בחלקה.

למרות אופיין האקדמי של המכללות החדשות הן נחשבו מאז הקמתן הרובד השני של ההשכלה הגבוהה. תפיסה זו נובעת במידה רבה ממדיניות המועצה להשכלה גבוהה (המל"ג)

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
המאמר מבוסס על נתונים שאספו המחברת ואברהם יוגב במימון המדען הראשי של משרד החינוך והתרבות. תודה למעריכים האנונימיים על הערותיהם המועילות.

שהגבילה את המכללות ללימודי תואר ראשון והגדירה אותן מוסדות להוראה ולא למחקר (וולנסקי, 2005; סבירסקי וסבירסקי, 1997). תפיסת המכללות כרובד השני של מערכת ההשכלה הגבוהה חוזקה על ידי מדיניות הקבלה שלהן; דרישות הקבלה של המכללות בכל תחומי הלימוד נמוכות מאלה של האוניברסיטאות (Ayalon & Yogeve, 2005). חלק מהמכללות אינן דורשות ציון פסיכומטרי ומספקות בתעודת הבגרות, וגם במכללות שמחייבות ציון פסיכומטרי, ציון ההתאמה (ממוצע משוקלל של ממוצע הבגרות והציון הפסיכומטרי) המינימלי נמוך מזה שנדרש באוניברסיטאות בתחומים מקבילים (איילון ויוגב, 2002).

הקמת המכללות ותפיסתן כרובד השני של ההשכלה הגבוהה עוררה שאלות בדבר תרומתן לצמצום אי השוויון החברתי בהשכלה. שאלת ההשפעה של התרחבות וגיוון במערכות השכלה גבוהה על אי שוויון בהשכלה אינה ייחודית לישראל, והיא בגדר סוגיה מחקרית מרכזית במדינות רבות שבהן חלו שינויים כאלה (Shavit, Arum & Gamoran, 2007). במאמר זה ברצוני להציג תפיסות קיימות בישראל ומחוצה לה באשר לתרומתם של תהליכים אלה לצמצום אי השוויון החברתי בהשכלה, ולהדגים בהקשר הישראלי שמדובר בתופעה מורכבת שתוצאותיה אינן עולות תמיד בקנה אחד עם תפיסות וטענות שנשמעות בשיח המקצועי והציבורי כאחד.

התרחבות של מערכות השכלה גבוהה ואי שוויון חברתי

שאלת הקשר בין ההתרחבות והגיוון של מערכת ההשכלה הגבוהה לאי שוויון מתמקדת בשני היבטים: נגישות להשכלה וסוג ההשכלה. שתי שאלות נשאלות בהקשר זה: א) האם הביאה התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה לכניסת אוכלוסיות חדשות לתוכה? ב) האם זכות האוכלוסיות החדשות המשתלבות במערכת ההשכלה הגבוהה להזדמנויות דומות לאלה של האוכלוסיות המסורתיות שבה?

למחקרים שמנסים להשיב על שאלות אלה נקודות מוצא שונות. אתחיל בשתי גישות שמתייחסות במישרין להתרחבות ההשכלה הגבוהה ואמשיך בשתי גישות שמתייחסות להתרחבות מערכות השכלה בלי להתייחס להשכלה הגבוהה דווקא.

בשתי הגישות הראשונות, גישת השונות (diversity approach) וגישת הריבוד (stratification approach), נקודת המוצא היא מוסדית. גישת השונות גורסת שזכות הקיום של המוסדות החדשים להשכלה גבוהה טמונה בתרומתם להגדלת השונות החברתית של התלמידים המשתתפים במערכת זו. מוסדות אלה נוסדו כדי לענות על צורכיהן האקדמיים של אוכלוסיות שאינן מוצאות מענה במוסדות הקיימים. פתיחת מערכת ההשכלה הגבוהה בפני קבוצות חברתיות חדשות מגדילה את השונות המעמדית, האתנית, המגדרית והגילית של אוכלוסיית הסטודנטים במוסדות להשכלה גבוהה ובכך תורמת לדמוקרטיזציה של מערכת זו (Brubacher & Rudy, 1999; Dey & Hurtado, 1999). תפיסה זו דוגלת בכך שהשונות

1 למרות כוונת המל"ג להגביל את הלימודים במכללות לתואר הראשון, גדל והולך מספר המכללות המבקשות אישור לפתיחת מסלולים לתואר שני. בשלב זה מוגבל התואר השני במכללות למסלולים ללא תזה ("תואר שני נלמד", להבדיל מ"תואר שני מחקרי", שקיים באוניברסיטאות בלבד).

בין המוסדות, שבאה לידי ביטוי למשל באוריינטציה אקדמית לעומת יישומית, היא בעיקרה אופקית, והיררכיה שנוצרת בין המוסדות היא תוצאה של שונות אופקית זו. ההבדלים המוסדיים מובילים להבדלים במאפייני התלמידים הפונים למוסדות השונים. כך תלמידי המוסדות הוותיקים יהיו שונים בשאיפות ובתפיסות אקדמיות מתלמידי המוסדות החדשים, ובהנחה שאלו קשורות לרקע החברתי, גם במאפייניהם הסוציודמוגרפיים. הבדלים ביכולת הלימודית יהיו תוצר לוואי של הבדלים סוציודמוגרפיים ושל תפיסות אקדמיות שונות.

לעומת גישת השונות, הרואה בקיומה של היררכיה בין המוסדות תוצר לוואי שולי יחסית של השונות האופקית, בגישת הריבוד היררכיה זו היא גורם מרכזי. גישת הריבוד רואה בהתרחבות ובגיוון של ההשכלה הגבוהה תוצאה של תחרות בין מוסדות על הביקוש הגובר להשכלה גבוהה. פתיחת מוסדות חדשים שנבדלים מהוותיקים בתכניות לימודים ובסלקטיביות עונה על הדרישה הגוברת להשכלה גבוהה באמצעות מוסדות תובעניים פחות שמנגישים אותה לאוכלוסיות שלא מצאו את מקומן במוסדות הוותיקים, בעיקר בשל נתונים לימודיים נמוכים. המוסדות החדשים מסייעים בידי המוסדות הוותיקים לשמור על רמה גבוהה של סלקטיביות. ריבוד המוסדות להשכלה גבוהה היא תוצאה ישירה של תהליך זה (Dougherty, 1994; Hearn, 1991; Tiechler, 1988). גם לפי גישה זו יימצאו הבדלים בין התלמידים במוסדות הוותיקים והחדשים, אך הבדלים אלה יתבססו בעיקר על היכולת הלימודית. מוסדות בעלי יוקרה גבוהה, שרוצים לשמר את יוקרתם, יעמידו בפני המועמדים לרישום סף קבלה גבוה, ותלמידים בעלי יכולת לימודית גבוהה יעדיפו מצדם לפנות למוסדות אלה. כתוצאה מכך יתאפיינו המוסדות של הרובד הראשון של מערכת ההשכלה הגבוהה בתלמידים בעלי נתונים לימודיים גבוהים. תלמידים בעלי נתונים לימודיים נמוכים יחסית ייאלצו לפנות למוסדות המרכיבים את הרובד השני של המערכת.

מה אפשר להסיק מגישות אלה אודות התרומה של התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה לצמצום אי השוויון החברתי? גישת השונות מובילה למסקנה שאי השוויון יצטמצם, מכיוון שפתיחת מוסדות שמכוונים מלכתחילה לצרכים של אוכלוסיות שלא מצאו את מקומן במערכת הקיימת מבטיחה קליטה של אוכלוסיות חדשות. גישה זו מדגישה את ההבדלים בין המוסדות הוותיקים לחדשים, אך אינה טוענת שההיררכיה ביניהם הכרחית. משתמע מכך שצמצום אי השוויון בנגישות אינו מלווה בהכרח ביצירת אי שוויון שנובע מאיכות שונה של מוסדות הלימוד.

גישת הריבוד אינה שוללת צמצום של אי שוויון בנגישות להשכלה הגבוהה, אך היא מצביעה על אי שוויון באיכות ההשכלה שמציעים המוסדות השונים. תלמידים בני שכבות חלשות שאינם יכולים לעמוד בדרישות האקדמיות של המוסדות הוותיקים ואינם רוצים לוותר על השכלה על תיכונית יפנו למוסדות החדשים, הנחותים בהשוואה לוותיקים, וכך ייווצר בסיס חדש, איכותי, של אי שוויון בהשכלה הגבוהה.

לשתי הגישות משותפת ההנחה שהתרחבות ההשכלה הגבוהה תפתח מערכת זו לאוכלוסיות שלא השתתפו בה קודם לכן. גישה שלישית, גישת השימור המרבי של אי שוויון (maximally maintained inequality) של רפטרי והאוט (Raftery & Hout, 1993), הרלוונטית לניתוח התרחבות ההשכלה הגבוהה אף שאינה מתייחסת אליה במישרין, טוענת שהנחה זו אינה מחויבת המציאות. גישה זו טוענת שפתיחת הזדמנויות חינוכיות חדשות אין פירושה בהכרח שהן ינוצלו על ידי אוכלוסיות חלשות שלא זכו ליהנות מההזדמנויות

הקיימות. רפטרי והאוט טוענים שבני שכבות מבוססות ינצלו הזדמנויות חינוכיות חדשות עד לנקודה שבה תגיע השתתפותם בשלב השכלתי מסוים לרוויה, ורק אז תגדל באופן משמעותי כניסת בני שכבות חלשות לשלב ההשכלתי שבו מדובר. רפטרי והאוט התייחסו לחינוך התיכון, אך גישתם נראית מתאימה במיוחד למערכת מתרחבת של השכלה גבוהה. בני שכבות מבוססות מסוגלים לנצל טוב יותר את ההזדמנויות שמציעה מערכת מסוג זה מכמה סיבות: ראשית, הם בעלי רקע לימודי עדיף ומגיעים לתוצאות טובות יותר במבחנים המשמשים קריטריונים לקבלה (Davies & Guppy, 1997). שנית, למשפחותיהם משאבים כלכליים עדיפים ונכונות להשקיע משאבים אלה בהשכלת ילדיהן (Steelman & Powell, 1991), ושלישית, הם מבינים טוב יותר את המערכת, את דרישותיה ואת הריבוד שלה (Bourdieu, 1984; McDonough, 1997). משתמע מכך שמערכת מתרחבת של השכלה גבוהה עשויה לפתוח הזדמנויות חדשות בפני בני שכבות מבוססות בעלי נתונים לימודיים נמוכים יחסית. נתונים אלה מנעו מהם להשתלב במוסדות הוותיקים, אך די בהם כדי לעמוד בתחרות עם בני רבדים חלשים יותר על המקומות במוסדות החדשים. לשון אחר, התרחבות של מערכת השכלה גבוהה עשויה לא רק לשמר אי שוויון בהשכלה, אלא אף להרחיב אותו.

גישת השימור המרבי של אי שוויון רלוונטית לניתוח ההשפעה של התרחבות ההשכלה הגבוהה על אי שוויון בנגישות, אך לא לשאלת אופי ההזדמנויות שמערכת מגוונת של השכלה גבוהה פותחת בפני קבוצות חברתיות שונות. זאת משום שגישה זו מתעלמת מאפשרות קיומן של תכניות שנבדלות ביוקרתן ובתגמולים הכרוכים בהן בתוך כל שלב לימודי. סמואל לוקאס (Lucas, 2001) הציע גישה חלופית – גישת השימור האפקטיבי של אי שוויון (effectively maintained inequality) – שמתקנת פגם זה. לוקאס טוען שכאשר שיעורי ההשתתפות ברמת השכלה מסוימת מגיעים לרוויה, ידאגו בני שכבות מבוססות ליצור בידול ברמה זו כדי להבטיח לעצמם יתרון איכותי במערכת שבה קיים שוויון בנגישות. כמו כן, לוקאס הציע שבהיעדר רוויה (הוא המצב הרלוונטי למערכות השכלה הגבוהה), ינסו בני שכבות מבוססות להגיע ליתרונות כמותיים ואיכותיים גם יחד.

אין בכוונתי לנסות להכריע בין הגישות, אלא לנקוט עמדת ביניים שלפיה כל אחת מהן עשויה לזכות לתמיכה אמפירית בהקשר מתאים, שנקבע במידה רבה על ידי סוג אי השוויון ואופיו של הרובד השני במערכת ההשכלה הגבוהה. גישת השונויות וגישת הריבוד, המתמקדות כאמור בהשכלה הגבוהה, מתייחסות אל המוסדות החדשים במערכת מתרחבת של השכלה גבוהה כמקשה אחת. אך מחקרים השוואתיים מלמדים שאופיו של הרובד השני משתנה ממדינה למדינה ושלהבדלים אלה יש השפעה ניכרת על ההשלכות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה (Arum et al., 2007): כשהרובד השני דומה לרובד הראשון בתכניות הלימודים שלו ובתעודות שמוענקות במסגרתו הוא בגדר גורם משיכה לתלמידים טובים פחות שנושאים דיוקן חברתי דומה לזה של תלמידי הרובד הראשון. בתחרות על הכניסה למוסדות המרכיבים את הרובד השני יש למועמדים אלה עדיפות על פני בני קבוצות מקופחות. במקרים אלה אפשר לצפות לתוצאות שהולמות את ניבוי גישת הריבוד, כלומר שההישגים הלימודיים יהיו גורם מרכזי בהבחנה בין תלמידי הרובד הראשון לרובד השני. כמו כן, אפשר לצפות במצב זה לתוצאות שהולמות את ניבוי גישת השימור המרבי של אי שוויון: התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה לא תביא לצמצום של ממש באי השוויון

בנגישות להשכלה הגבוהה. לעומת זאת, כשהרוכב השני נחות בהשוואה לראשון במונחים של תעודות ותכניות לימודים, הוא לא יהיה מוקד משיכה לבני שכבות מבוססות אלא יקלוט בעיקר תלמידים ששונים במאפייניהם החברתיים מתלמידי המוסדות המרכיבים את הרוכב הראשון. במצב זה אפשר לצפות לתוצאות שהולמות את גישת השונות: המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים והתפיסתיים הם שיבחינו בין תלמידי הרוכב הראשון לרוכב השני, והמאפיינים הלימודיים יהיו תוצר לוואי של הבחנה זו. תוצאות מסוג זה הולמות גם את ניבוי גישת השימור האפקטיבי של אי שוויון: בני שכבות חלשות ינצלו את ההזדמנות שפותחת בפניהם התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה וישתלבו בה, אך יתרכזו במסלולים היוקרתיים פחות של מערכת זו.

גם המוסדות המרכיבים את הרוכב השני בתוך אותה מדינה יכולים להיות בעלי גיוון פנימי ואינם מהווים בהכרח מקשה אחת. במקרה כזה השלכות ההתרחבות של ההשכלה הגבוהה על אי שוויון עשויות להתאים לניבוי הגישות השונות. גיוון מעין זה אכן קיים בישראל (Ayalon & Yogev, 2006), ולפיכך השלכות ההתרחבות של מערכת ההשכלה הגבוהה על אי שוויון נעשות מורכבות אף יותר.

כאמור, ההשלכות של גיוון ההשכלה הגבוהה על אי שוויון תלויות גם בסוג אי השוויון המדובר. מחקרים רבים מלמדים שקיימים הבדלים ניכרים בסוגי אי השוויון בהשכלה הגבוהה, ובייחוד על ייחודו של אי השוויון המגדרי בהשוואה לאי שוויון מעמדי ואתני. בניגוד לנחיתות של קבוצות אתניות ומעמדיות מקופחות בנגישות להשכלה הגבוהה, השתתפות נשים בהשכלה הגבוהה אינה נופלת מזו של גברים, ואף עולה עליה. אי השוויון המגדרי בהשכלה הגבוהה הוא בתחומי הלימוד: נשים נוטות לבחור בתחומים ההומניסטיים ובמדעי החברה, ואילו גברים נוטים להתרכז בלימודי הנדסה, מחשבים ומדעים (למשל Bradley, 1995; Goyette & Mullen, 2006; Jacobs, 1997; Davies & Guppy, 1997; 2000). דפוס זה נכון גם לישראל (איילון, 2000).

התרחבות וגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל

התרחבות מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל החלה בשנות התשעים של המאה העשרים, עם הקמתן של המכללות האקדמיות. כתוצאה מכך גדל כמעט פי שלושה מספר התלמידים לתואר הראשון במהלך עשור (מ-56 אלף ב-1991 ל-170 אלף ב-2002).

אף שכל המכללות נתפסות יחד כרוכב השני של מערכת ההשכלה הגבוהה, הן רחוקות מלהיות מקשה אחת, ואפשר לסווג אותן לחמישה סוגים עיקריים לפי בעלות ציבורית או פרטית, סלקטיביות ותחומי התמחות (איילון ויוגב, 2002). המכללות הציבוריות כוללות שלושה סוגים מרכזיים: מכללות מתמחות, שממוקמות בעיקר במרכז הארץ ומתמחות בתחומים מסוימים כגון אמנות, אופנה או הנדסה. למכללות אלה יוקרה גבוהה יחסית ודרישות קבלה גבוהות בהשוואה למכללות אחרות; מכללות אזוריות, שממוקמות באזורים פריפריאליים ומציעות תכניות במדעי החברה, אך גם בתחומים מבוקשים כגון טכנולוגיה, כלכלה ומנהל עסקים ואדריכלות. מכללות אלה הוקמו בסוף שנות השישים ובראשית שנות השבעים של המאה העשרים כשלוחות של אוניברסיטאות, אך מאז ראשית שנות התשעים

שש מתוך עשר המכללות האזוריות זכו בעצמאות, והן אינן קשורות עוד לאוניברסיטה האם; מכללות להוראה, שמכשירות מורים לבתי ספר יסודיים ולחטיבות ביניים. למכללות אלה יוקרה נמוכה יחסית, וגם נתוני הקבלה שלהן נמוכים יחסית, כתוצאה מביקוש נמוך. את המכללות הפרטיות אפשר לחלק לשתי קטגוריות: מכללות ישראליות פרטיות, שמציעות בעיקר תחומים מבוקשים ויוקרתיים, כגון משפטים, הנדסה, מחשבים, כלכלה ומנהל עסקים, וגובות שכר לימוד גבוה במידה ניכרת מזה שגובות המכללות הציבוריות; שלוחות של אוניברסיטאות בחו"ל, שהן מכללות פרטיות שמשכו בעיקר עובדים במגזר הציבורי ששואפים לשפר את תנאי עבודתם (קדוש ומנחם, 2000). מכללות אלה מציעות תכניות בעיקר במדעי החברה ובמשפטים. כיום חל פיחות במעמדן של שלוחות אלה ובכוח המשיכה שלהן כתוצאה מספקות באשר לרמת הלימודים שלהן ומצמצום ההכרה הגורפת בתארים המתקבלים מהן לצורך דירוג שכר (וולנסקי, 2005).

הקמת המכללות לוותה כמעט מתחילתה בדיונים בדבר השלכות ההרחבה של מערכת ההשכלה הגבוהה על אי שוויון חברתי. שרה גורי-רוזנבליט (Guri-Rosenblit, 1996), מייצגת מובהקת של גישת השונות, ראתה בהקמת המכללות אות לדמוקרטיזציה של החינוך הגבוה ולהפיכתו מפריבילגיה ששמורה למעטים לזכות שפתוחה לכל. השונות בין האוניברסיטאות למכללות חיובית לדעתה, שכן המכללות ימשכו אל ההשכלה הגבוהה תלמידים בעלי צרכים אקדמיים שונים מאלה של תלמידי האוניברסיטאות. תפיסה שונה לחלוטין מבטאים סבירסקי וסבירסקי (1997), שראו במכללות, כבר בשלבים הראשונים להקמתן, גורם שמסייע לשעתוק של אי השוויון המעמדי. סבירסקי וסבירסקי לא התייחסו למכללות כמקשה אחת והדגישו בייחוד את ההבחנה בין המכללות הפרטיות, המציעות כאמור תחומים מבוקשים ויוקרתיים ונחשבות מסלול אליטיסטי, ובין המכללות האזוריות, הנחשבות מסלול עממי (שם, עמ' 10). בגלל עלותן הגבוהה פונות המכללות הפרטיות אל אוכלוסיות מבוססות, ואילו קהל היעד של המכללות האזוריות הוא אוכלוסיות חלשות. גם העובדה שהמכללות הפרטיות מציעות תחומים מבוקשים שזוכים לתגמולים גבוהים בשוק העבודה, ואילו המכללות האזוריות מציעות תחומים מתגמלים פחות, תורמת לשעתוק של אי השוויון המעמדי.

הדיון הקצר שלעיל רומז לחשיבות המרכזית של תחומי הלימוד במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל בהערכת יוקרתן של המכללות. ראוי לציין, עם זאת, שחלק מהמכללות מציעות תחומי לימוד מגוונים ששונים אלה מאלה ביוקרה ובכוח משיכה. עובדה זו הופכת את ניתוח השלכות של הקמת המכללות על אי שוויון למורכב עוד יותר, שכן מלבד העובדה שהמכללות אינן מהוות מקשה אחת, קיימת בתוכן שונות פנימית על בסיס תחומי לימוד.

תמונה זו מלמדת שבניסיון לבדוק את השלכות של ההרחבה והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל על אי שוויון חברתי אין להסתפק בדיכוטומיה של מכללות לעומת אוניברסיטאות, אלא יש להתייחס לסוגי המכללות, ובעיקר להבחנה בין מכללות ציבוריות לפרטיות ובין תחומי הלימוד המוצעים במכללות השונות.

כדי לעמוד על השלכות של ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל על אי שוויון אבצע ניתוח בשני שלבים: השלב הראשון יתמקד בבחירת מוסד לימודים, והשני יתמקד בבחירת תחומי לימוד וישלב בין בחירת מוסד לימודים ובחירת תחומי לימוד. בשלב הראשון אבדוק את הדיוקן החברתי של תלמידי המכללות לסוגיהן ואשווה אותו לזה של תלמידי האוניברסיטאות, וכן אבדוק מה חשיבותה של היכולת הלימודית בקביעת

הדיוקן החברתי של תלמידי המוסדות השונים. בשלב השני אבדוק האם קיימים הבדלים בין תלמידים מקבוצות חברתיות שונות בבחירת תחומי לימוד, ועד כמה מסבירים הבדלים אלה את ההעדפות המוסדיות. באמצעות השוואות אלה אנסה לבדוק האם המכללות פותחות את שערי ההשכלה הגבוהה בפני אוכלוסיות שאינן מיוצגות באוניברסיטאות, ואם כן, מה אופי ההזדמנויות שהן פותחות בפני אוכלוסיות חדשות אלה.

נתונים

הנתונים המשמשים בסיס לסקירה שאבצע בהמשך נאספו בשנת 1999 על ידי ועל ידי אברהם יוגב במימון משרד החינוך והתרבות, והם כוללים מדגם ארצי מרובד של תלמידי שנה א' במכללות ובאוניברסיטאות. המדגם רובד לפי תחומי לימוד שמוצעים במכללות וסוגי מוסדות להשכלה גבוהה (האוניברסיטאות והמכללות לפי חמש הקטגוריות שפורטו לעיל). באוניברסיטאות נדגמו חוגי לימוד מקבילים במידת האפשר לתחומי הלימוד המוצעים במכללות. ברור מכך שמדגם הסטודנטים באוניברסיטאות אינו מייצג של כלל הסטודנטים לתואר הראשון במוסדות אלה, שכן אינו כולל סטודנטים באוניברסיטאות ברוב החוגים של מדעי הרוח (להוציא חינוך), וגם לא סטודנטים במדעים מדויקים ובמדעי הטבע, שאינם מוצעים במכללות. שאלון המחקר הועבר לתלמידי שנה א' באחד משיעורי החובה במכללות ובאוניברסיטאות שעלו במדגם. מדגם הנחקרים הסופי כולל 4,008 סטודנטים, כשני שלישים מהם תלמידי מכללות, וכשליש תלמידי אוניברסיטאות (פירוט על איסוף הנתונים, המדגם, השאלון והמשתתפים ראו איילון ויוגב, 2002). בהסתמך על נתונים אלה נחקרו היבטים שונים של אי שוויון מעמדי, עדתי, לאומי, מגדרי וגיאוגרפי בהשכלה הגבוהה. הממצאים תוארו בכמה מאמרים, ומתוכם בכוונתי להתייחס בעיקר לשניים. הראשון (Ayalon & Yogev, 2006) ניתח אי שוויון בהעדפה מוסדית, והשני (Ayalon & Yogev, 2005) התמקד בהעדפת תחומי לימוד. באמצעות שילוב של הממצאים המתוארים במאמרים אלה והוספת ממצאים חדשים אנסה להאיר היבטים אחדים של השפעת ההתרחבות והגיוון במערכת ההשכלה הגבוהה על אי שוויון השכלתי בישראל. המספר המצומצם (167) של תלמידים ערבים במדגם מונע לצערי את האפשרות לכלול קבוצה זו בניחות המשלב מוסד לימודים ותחומי לימוד. מסיבה זו מבוססים הניתוחים הנכללים במאמר זה על מדגם של 3,841 תלמידים יהודים בלבד.

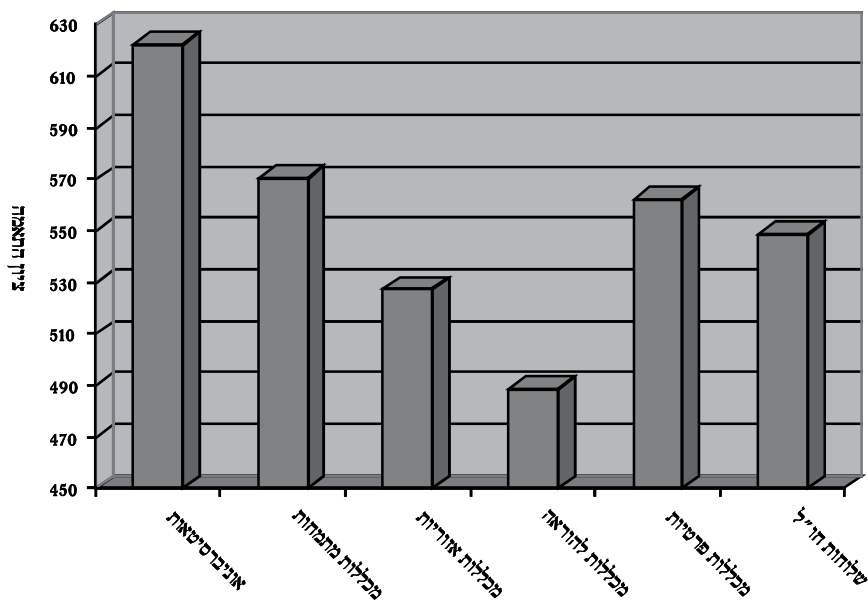
סוגי מכללות ואי שוויון

ממצאים

האם מאפייניהם הסוציודמוגרפיים והלימודיים של תלמידי המכללות שונים מאלה של תלמידי האוניברסיטאות? התמונה ברורה מאוד בכל הקשור לנתונים הלימודיים. כפי שאפשר לראות בתרשים 1, ציון ההתאמה (שנע בין 200 ל-800) של תלמידי כל סוגי המכללות נמוך מזה של תלמידי האוניברסיטאות. עם זאת, יש הבדלים בין סוגי המכללות: ציון ההתאמה

הממוצע גבוה יחסית במכללות המתמחות, נופל ממנו אך במעט במכללות הפרטיות, נמוך יותר בשלוחות חו"ל, ונמוך עוד יותר במכללות האזוריות. ציון ההתאמה הנמוך ביותר מאפיין את תלמידי המכללות להוראה. ראוי לציין שבכל סוגי המכללות, כולל המכללות להוראה, ציון ההתאמה הממוצע גבוה מ-450, שהוא ציון ההתאמה המינימלי בחוגים הפחות מבוקשים באוניברסיטאות (למשל מדעי הרוח). משתמע מכך שחלק ניכר מתלמידי המכללות יכלו להתקבל לחוגים אלה באוניברסיטאות.

תרשים 1. ציון התאמה ממוצע של תלמידי אוניברסיטאות ומכללות

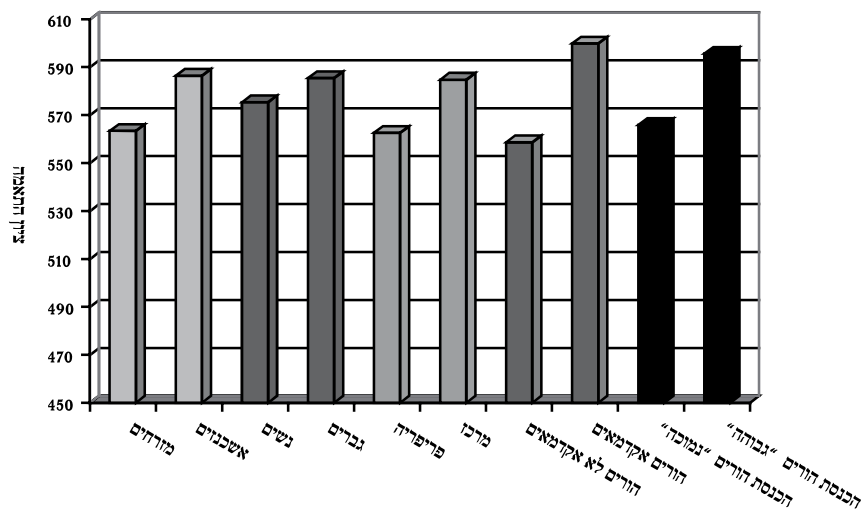

תרשים 2 בודק אם קיים קשר בין נתונים סוציו-דמוגרפיים ובין נתונים לימודיים. התרשים מציג את ציון ההתאמה הממוצע של תלמידים לפי ההשכלה וההכנסה של הוריהם ולפי מוצא עדתי,² מין ואזור מגורים (פריפריה או מרכז). התרשים מלמד שקיימים קשרים מסוג זה בכיוונים הצפויים. ציון ההתאמה הממוצע של תלמידים אשכנזים גבוה מזה של מזרחים; ציון

2 השכלת הורים מבחינה בין תלמידים שלפחות לאחד מהוריהם השכלה אקדמית לעומת כל השאר; מדד הכנסת ההורים הורכב לפי שאלה שבה התבקשו התלמידים להעריך את הכנסת הוריהם בהשוואה לממוצע הארצי. לצורך הניתוח נבנה משתנה דיכוטומי של הכנסה מעל לממוצע והכנסה ממוצעת ומתחת לממוצע. המוצא העדתי נקבע לפי מקום הלידה של הנחקר, ולחלופין של האב או של הסב מצד האב. במידת הצורך (אם הנחקר, אביו וסבו ילידי ישראל) נעשה שימוש בנתוני האם. החלטות אלה התבססו על בדיקות אמפיריות של מתאמים בין הגדרות מוצא שונות ובין משתני סטטוס אחרים (ראו איילון ויוגב, 2002).

ההתאמה הממוצע של גברים גבוה מזה של נשים³; ציון ההתאמה הממוצע של תושבי המרכז גבוה מזה של תושבי הפריפריה; ציון ההתאמה הממוצע של תלמידים שלהוריהם הכנסה גבוהה גבוה מזה של חבריהם שבאים מבתי סב מבוססים פחות. הפער הגדול ביותר מתגלה כשהתלמידים מובחנים לפי השכלת הוריהם: ציון ההתאמה של צאצאים להורים אקדמאים גבוה במידה ניכרת מזה של צאצאים להורים שלא רכשו השכלה אקדמית.

תרשים 2. ציון התאמה ממוצע של קבוצות חברתיות שונות (ההפרשים בין כל שתי קטגוריות משלימות מובהקים ברמה של $P < 0.001$)

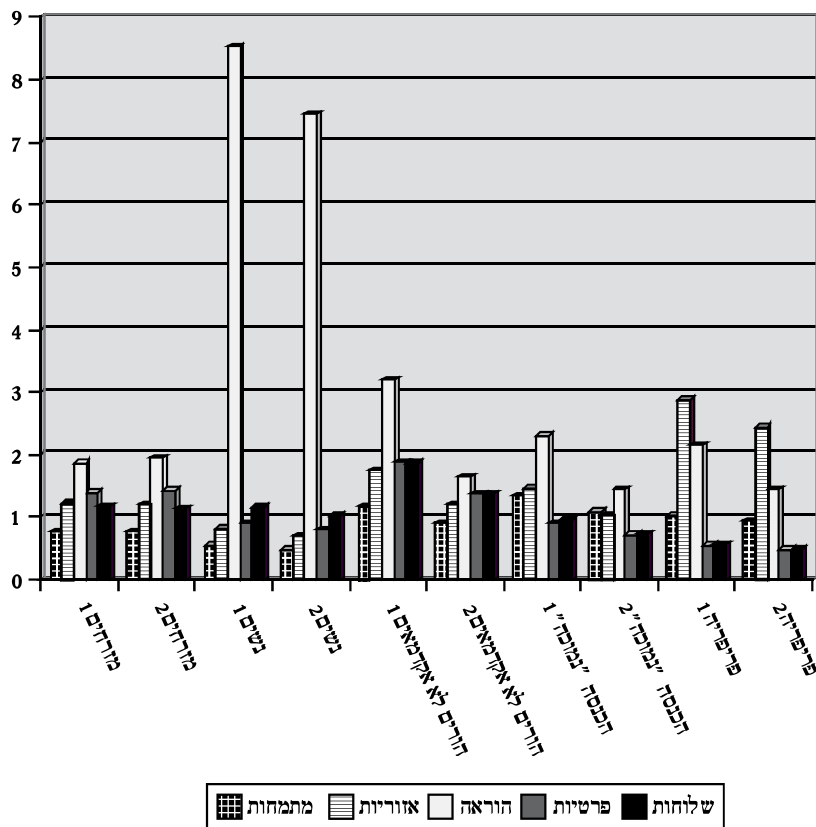

האם קיימים הבדלים בהעדפות המוסדיות של תלמידים בעלי מאפיינים סוציו-דמוגרפיים שונים? עד כמה נובעים הבדלים אלה מהבדלים בנתונים הלימודיים? תרשים 3 משווה בין תלמידי מכללות ואוניברסיטאות (הלוח שעליו מבוסס התרשים מופיע בנספח 1). התרשים מציג את יחסי הסיכויים של קבוצות חברתיות שונות ללמוד בסוגי המכללות השונים לעומת האוניברסיטאות. אבהיר את משמעותו של יחס הסיכויים באמצעות דוגמה: כשמשווים את סיכוייהם של תלמידים מזרחים לאלה של תלמידים אשכנזים ללמוד במכללה פרטית לעומת אוניברסיטה, יחס הסיכויים המתקבל הוא 1.396. פירוש הדבר שהסיכוי של תלמיד מזרחי ללמוד במכללה פרטית לעומת אוניברסיטה גדול בערך פי 1.4 מהסיכוי המקביל של תלמיד אשכנזי. כלומר לתלמיד מזרחי סיכוי גדול יותר ללמוד במכללה פרטית לעומת אוניברסיטה. אילו היה מתקבל יחס קטן מ-1 אפשר היה לומר שהסיכוי של תלמיד מזרחי ללמוד במכללה פרטית לעומת אוניברסיטה קטן מזה של תלמיד אשכנזי. יחס שווה או קרוב ל-1 מלמד שאין כמעט הבדל בין בני הקבוצות המשוות בסיכוי ללמוד במכללה לעומת אוניברסיטה.

3 פער זה נובע מהישגיהם הגבוהים של גברים לעומת נשים במבחנים הפסיכומטריים (איילון ויוגב, 1997).

יחסי הסיכויים התקבלו בשני מודלים של רגרסיה לוגיסטית רבת קטגוריות (multinomial logistic regression). המודל הראשון כלל משתנים סוציו-דמוגרפיים בלבד⁴, ובמודל השני נוסף ציון ההתאמה. המודל הראשון בוחן אם קיימים הבדלים בין תלמידי סוגי המכללות השונים ובין תלמידי האוניברסיטאות במאפיינים סוציו-דמוגרפיים. המודל השני בוחן אם הבדלים אלה הם תוצר לוואי של הבדלים בנתונים הלימודיים, כמשתמע מגישת הריבוד, או שהם מרמזים על העדפות שונות של תלמידים ששייכים לקבוצות חברתיות שונות, בלא קשר הדוק ליכולתם הלימודית, כפי שמשמע מגישת השונות.

תרשים 3. יחס הסיכויים ללמוד בסוגי מכללות שונים לעומת אוניברסיטאות לקבוצות חברתיות שונות (מזרחים לעומת אשכנזים; נשים לעומת גברים; הורים חסרי השכלה אקדמית לעומת הורים בעלי השכלה אקדמית; הורים בעלי הכנסה ממוצעת ולמטה מהממוצע לעומת הורים בעלי הכנסה גבוהה מהממוצע), לפני (1) ואחרי (2) פיקוח על ציון התאמה

4 המשתנים הסוציו-דמוגרפיים הם סדרה של משתני דמה. השכלת הורים: לא אקדמית (1) לעומת אקדמית (0); הכנסת הורים: ממוצעת או מתחת לכך (1) לעומת מעל לממוצע (0); מין: נשים (1), גברים (0); אזור מגורים: פריפריה (1), מרכז (0); מזרחים: הנחקרים, הוריהם או הורי הוריהם ילידי אסיה או אפריקה (1), כל השאר (0).

התרשים מלמד על תמונה מגוונת לפי סוג המכללה וסוג אי השוויון. אתיחס לכלל בסיס של אי שוויון בנפרד.

אי שוויון עדתי: ההשוואה בין מזרחים לאשכנזים מלמדת שבבחירה בין אוניברסיטאות למכללות מתמחות, מזרחים נוטים לבחור באוניברסיטאות יותר מאשכנזים. לעומת זאת, מזרחים נוטים יותר מאשכנזים, להעדיף מכללות להוראה ומכללות פרטיות על פני אוניברסיטאות. נטיית המזרחים ללמוד במכללות האזוריות ובשלוחות חו"ל כמעט אינה שונה מזו של אשכנזים. תמונה זו אינה משתנה בעקבות הפיקוח על ציון ההתאמה, ומכאן שההבדלים בין מזרחים לאשכנזים בבחירת מוסד לימודים הם תוצאה של שוני בהעדפות ולא ביכולת הלימודית.

אי שוויון מגדרי: התמונה המתגלה בהיבט זה של אי שוויון מורכבת יותר. נשים נוטות יותר מגברים, להעדיף את האוניברסיטאות על פני המכללות המתמחות, ונוטות (הרבה) יותר מגברים ללמוד במכללות להוראה לעומת באוניברסיטאות. אין הבדלים מגדריים מובהקים בנטייה ללמוד בשלוחות. פיקוח על ציון ההתאמה אינו משנה ממצאים אלה. נשים נוטות יותר מגברים, להעדיף את האוניברסיטאות גם על פני המכללות הפרטיות והאזוריות, אך המקדם המייצג את הפער המגדרי אינו מגיע למובהקות סטטיסטית לפני הפיקוח על ציון ההתאמה. בעקבות הפיקוח גדלה עוצמת המקדמים, והם מגיעים למובהקות סטטיסטית. משתמע מכך שהפער המגדרי בציון ההתאמה מטשטש במידה מסוימת את נטיית הגדולה יחסית של נשים להעדיף את האוניברסיטאות על פני חלק ניכר מסוגי המכללות.

אי שוויון לפי אזור מגורים: גם סוג זה של אי שוויון נובע מהעדפות שאינן קשורות באופן הדוק ליכולת לימודית. תושבי הפריפריה מעדיפים יותר מתושבי המרכז, את המכללות האזוריות (הממוקמות כאמור בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל) ואת המכללות להוראה (הממוקמות בחלקן בפריפריה) על פני האוניברסיטאות. תלמידי הפריפריה מעדיפים יותר מתושבי המרכז, את האוניברסיטאות על פני המכללות הפרטיות והשלוחות. אין הבדל מובהק בין תושבי המרכז לתושבי הפריפריה בבחירה בין מכללות מתמחות לאוניברסיטאות.

אי שוויון מעמדי:⁵ אי השוויון המעמדי בבחירת מוסד לימודים קשור בבירור ביכולת הלימודית. בנים להורים שאינם אקדמאים נוטים יותר מצאצאים להורים אקדמאים, ללמוד במכללות האזוריות, במכללות להוראה ובשלוחות בהשוואה לאוניברסיטאות. הבדל זה קטן מאוד לאחר הפיקוח על היכולת הלימודית. כלומר בנים להורים שאינם אקדמאים מעדיפים את המכללות האלה על פני האוניברסיטאות יותר מחבריהם שבאים מרקע השכלתי עדיף, בגלל נתניהם הלימודיים הנמוכים יותר. בנים להורים שאינם אקדמאים מעדיפים את המכללות הפרטיות על פני האוניברסיטאות יותר מחבריהם הבאים מרקע השכלתי גבוה יותר, לפני ואחרי הפיקוח על ציון ההתאמה. הפיקוח על ציון ההתאמה מקטין במידה ניכרת את ההשפעה של הכנסת ההורים על הנטייה ללמוד במכללות המתמחות ובמכללות האזוריות, ובמידה מסוימת גם במכללות להוראה. כצפוי, הפיקוח על ציון ההתאמה מגדיל את ההעדפה היחסית של ילדים להורים בעלי הכנסה גבוהה ללמוד במגזר הפרטי. כשמדובר בתלמידים בעלי ציון התאמה דומה, יטו צאצאים להורים מבוססים יותר מחבריהם הבאים מבתים מבוססים פחות, להעדיף את המכללות שבבעלות פרטית על פני האוניברסיטאות.

5 המושג אי שוויון מעמדי מתייחס כאן לאי שוויון על בסיס השכלת ההורים והכנסתם.

חלק זה של הניתוח מצביע על תמונה מגוונת. הבחירה המוסדית של תלמידים שמובחנים לפי המוצא העדתי, אזור המגורים והמין תואמת בדרך כלל את ניבוי גישת השונות. ההעדפות המוסדיות של תלמידים שנבדלים במוצא, באזור מגורים ובמין אינן תוצאה של הבדלים ביכולת הלימודית. יתר על כן, הבדלים בנתונים הלימודיים מטשטשים במידה מסוימת את הפער המגדרי בהעדפה מוסדית, ולאחר פיקוח על היכולת הלימודית מתברר שנשים מעדיפות, יותר מגברים, את האוניברסיטאות על פני רוב סוגי המכללות. כשנעשית הבחנה לפי המיצב החברתי-כלכלי של ההורים, ההעדפות המוסדיות הולמות יותר את גישת הריבוד, שכן העדפתם של תלמידים מרבדים נמוכים יותר את המכללות על פני האוניברסיטאות היא במידה רבה תוצאה של יכולת לימודית נמוכה יותר.⁶

שתי מסקנות שעולות מהניתוח שלעיל עשויות להפתיע. הניתוח מלמד על ייחודן של המכללות המתמחות, שדפוסי הבחירה בהן מתגלים כיוצאי דופן. ראשית, מזרחים מעדיפים את האוניברסיטאות על פני המכללות המתמחות יותר מאשכנזים. בחירה זו עומדת בניגוד לתפיסה הרווחת שבני קבוצות חלשות יטו להעדיף את המכללות על פני האוניברסיטאות. שנית, הנטייה היחסית של צאצאים להורים משכילים לבחור במכללות המתמחות אינה נופלת מנטייתם לבחור באוניברסיטאות. כאמור, המכללות המתמחות זוכות ליוקרה גבוהה יחסית, ודרישות הקבלה שלהן גם הן גבוהות יחסית. מאפיינים אלה גורמים ככל הנראה לכך שמכללות אלה, אף על פי שהן חלק מהרובד השני במערכת ההשכלה הגבוהה, ניצבות בצד האוניברסיטאות מבחינת דפוסי הבחירה בהן.

מסקנה מפתיעה אחרת היא שיעורי הלמידה הגבוהים יחסית של מזרחים, שנחיתותם החברתית-כלכלית מתועדת היטב (למשל כהן, 2007) במכללות הפרטיות, הגובות כאמור שכר לימוד גבוה. גם ממצא זה מנוגד לתפיסות רווחות שרואות בהפרטה החלקית של מערכת ההשכלה הגבוהה גורם שתורם לשימורו של אי השוויון (סבירסקי וסבירסקי, 1997) ואף להעצמתו (לביא, 2008). אשוב לסוגיה זו בהמשך.

לפי הניתוח שלעיל, לקבוצות חברתיות שמובחנות על פי מוצא עדתי, מין ואזור מגורים יש העדפות מוסדיות שונות, שאינן נובעות מהבדלים בנתונים לימודיים. לשון אחר, מזרחים, תושבי הפריפריה וגברים מעדיפים חלק מהמכללות על פני האוניברסיטאות, ופנייתם ללימודים במכללות אינה תוצאה של היעדר ברירה. לעומת זאת, נראה שהפערים המעמדיים בהעדפת מוסדות לימוד נובעים בעיקרו של דבר מהבדלים ביכולת הלימודית. בנים להורים משכילים פחות ומבוססים פחות, נוטים לפנות ללימודים במכללות מכיוון שנתונייהם הלימודיים מונעים מהם להשתלב באוניברסיטאות.

מהם הגורמים להעדפות המוסדיות השונות של קבוצות שמובחנות לפי מוצא עדתי, מקום מגורים ומין? התשובה פשוטה למדי כשמדובר במקום המגורים. עקב המיקום הגיאוגרפי הפריפריאלי של המכללות האזוריות, כמה מהמכללות להוראה ואוניברסיטה אחת (בן גוריון), בצד העובדה שהמכללות הפרטיות והשלוחות ממוקמות במרכז הארץ, וגובות שכר לימוד גבוה, נקל להבין מדוע מעדיפים תושבי הפריפריה, יותר מתושבי המרכז,

6 ממצא זה הולם את ממצאיהם של דר וגץ (Dar & Getz, 2007) המדווחים על מרכזיות היכולת הלימודית בהשוואה למיצב החברתי-כלכלי בבחירות המוסדיות של תלמידי אוניברסיטאות ומכללות בישראל.

את המכללות האזוריות והמכללות להוראה על פני האוניברסיטאות, ואת האוניברסיטאות על פני המכללות הפרטיות והשלוחות.

באשר לאי השוויון המגדרי, המתבטא בעיקר בבחירת תחומי לימוד, ניתן לשער שההעדפות המוסדיות של נשים וגברים קשורות בתחומי הלימוד המועדפים על ידי בני שני המינים. קשה יותר להסביר את ההעדפות המוסדיות השונות על בסיס עדתי. מדוע מעדיפים תלמידים מזרחים, יותר מאשכנזים, את המכללות הפרטיות ואת המכללות להוראה על פני האוניברסיטאות? מדוע מעדיפים תלמידים אשכנזים, יותר ממזרחים, את המכללות המתמחות על פני האוניברסיטאות? לפי גישת השונות, העדפת מכללות על פני אוניברסיטאות נובעת מהבדלים במאפיינים של שני סוגי המוסדות. הלימודים במכללות יישומיים יותר, האווירה תחרותית פחות, והדגש האקדמי-מחקרי מוגבל. מאפיינים אלה אמורים לקסום לבני קבוצות מקופחות. הסבר זה אינו הולם את הבחירות המוסדיות של התלמידים המזרחים, שהעדפתם למכללות גדולה מזו של אשכנזים רק כשמדובר במכללות להוראה ובמכללות הפרטיות. ברצוני להציע הסבר חלופי שלפיו, כמו בהיבט המגדרי, ההעדפה המוסדית מייצגת העדפה של תחומי לימוד. לשון אחר, בני מוצא עדתי שונה מחזיקים בתפיסות שונות לגבי ההשכלה הגבוהה, כמשתמע מגישת השונות, אך תפיסות אלה אינן מתייחסות לאופי המוסדות אלא לתחומי לימוד, והבחירה המוסדית היא למעשה פועל יוצא של העדפת תחומי לימוד. הסבר מוצע זה מתבסס על מחקרים שמדווחים על קיום קשרים בין הרקע האתני המעמדי של תלמידים ובין בחירת תחומי לימוד בהשכלה הגבוהה, כמפורט בפרק הבא.

מכללות, תחומי לימוד ואי שוויון

סקירת מחקרים

בניגוד לאי השוויון המגדרי בתחומי לימוד, שכאמור נחקר בישראל ומחוצה לה, אי השוויון העדתי והמעמדי בתחום זה כמעט שלא נחקר בישראל בשיטתיות, וגם המחקר שנערך מחוץ לישראל מצומצם יחסית. המחקרים העוסקים בבחירת תחומי לימוד בהשכלה הגבוהה מציינים את ההעדפות של בני קבוצות חברתיות שונות, ובייחוד את הבחירות האינסטרומנטליות של בני קבוצות מקופחות, קרי מיעוטים אתניים ובני מעמדות נמוכים. שי וגויאט (Xie & Goyette, 2003) מדווחים שבארצות הברית מיעוטים אתניים, בעיקר ממוצא אסיאתי, נוטים לבחור בפרופסיות יוקרתיות שקשורות במישרין לשוק העבודה ומבטיחות תגמולים כלכליים גבוהים. החוקרים מסבירים דפוס זה בכך שהפרופסיות מעניקות הזדמנות לניעות כלפי מעלה ושהקריטריונים הברורים להשתלבות בהן מסייעים בידי מיעוטים אתניים להתגבר על אפליה כלפיהם בשוק העבודה. גויאט ומולן (Goyette & Mullen, 2006) טוענות, עם זאת, שכאשר אין מתמקדים בפרופסיות יוקרתיות אלא בתחומים יישומיים בכלל, אמריקאים ממוצא אסיאתי מגלים נטייה פחותה מזו של אמריקאים ממוצא אפריקאי והיספאני לבחור בתחומים מעשיים. לעומת זאת, אמריקאים לבנים מגלים נטייה גדולה יחסית ללימודים מעשיים פחות כהומניסטיקה ומדעים. גויאט ומולן מדגישות שתחומים מעשיים כרוכים בתגמולים גבוהים יחסית בשלבים ראשונים לכניסה לשוק העבודה, אך התמונה מתהפכת בהמשך, בייחוד נוכח העובדה שבוגרי הומניסטיקה ומדעים נוטים להמשיך את לימודיהם

לתארים גבוהים. דפוס דומה מתגלה בהשוואה בין מעמדות חברתיים. בארצות הברית בני מעמדות נמוכים נוטים להתמחות בפרופסיות שקשורות במישרין לשוק העבודה, ואילו בני מעמדות גבוהים נוטים לבחור בתחומים שמדגישים כישורים אינטלקטואליים, כגון לימודים הומניסטיים ומדעים (Brint, Riddle, Tyrk-Bicakci & Levy, 2005; Goyette & Mullen, 2006). גויאט ומולן מייחסות הבדלים אלה לתפיסות שונות אודות תפקיד ההשכלה הגבוהה. בני מעמדות נמוכים נוטים לראות בהשכלה הגבוהה הכנה להשתלבות בשוק העבודה, ואילו בני המעמדות הגבוהים מדגישים את חשיבות הלימודים לשם רכישת הון תרבותי שמכין אותם להשתייכות לעילית. ברינט ועמיתיו מציינים, עם זאת, שגוברת נטייתם של בני המעמדות הגבוהים בארצות הברית ללמוד פרופסיות ולהתרחק מלימודי מדעים והומניסטיקה שאפיינו אותם בעבר. לממצאים שונים הגיעו דיוויס וגופי (Davies & Guppy, 1997) שמראים, גם הם בארצות הברית, היעדר הבדלים אתניים בבחירת תחומי הלימוד בצד הבדלים מעמדיים קטנים שמתגלים רק לאחר פיקוח על היכולת הלימודית. על קיומו של דפוס דומה בהולנד מדווחים ון דה ורפהורסט ועמיתיו (van de Werfhorst, de Graaf & Kraaykamp, 2001). על פי ממצאיהם, בני מעמדות נמוכים נוטים ללמוד תחומים שמבטיחים תגמולים גבוהים בשוק העבודה, ואילו צאצאים להורים ששייכים לאליטות הכלכלית והתרבותית נוטים לבחור תחומים שמעניקים להם אפשרות להמשיך את הקפיטל המשפחתי שלהם. בבריטניה, לעומת זאת, לא נמצא קשר של ממש בין מעמד חברתי לבחירת תחומי לימוד (van de Werfhorst, 2003; Sullivan & Cheung, 2003). דר וגץ (Dar & Getz, 2007), מבין היחידים שחקרו נושא זה בישראל, מדווחים גם הם על נטייתם של תלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך להעדיף תחומים יישומיים שקשורים במישרין לשוק העבודה, אך הם מציינים שהבחירות הספציפיות של תלמידים אלה קשורות ביכולת הלימודית שלהם.

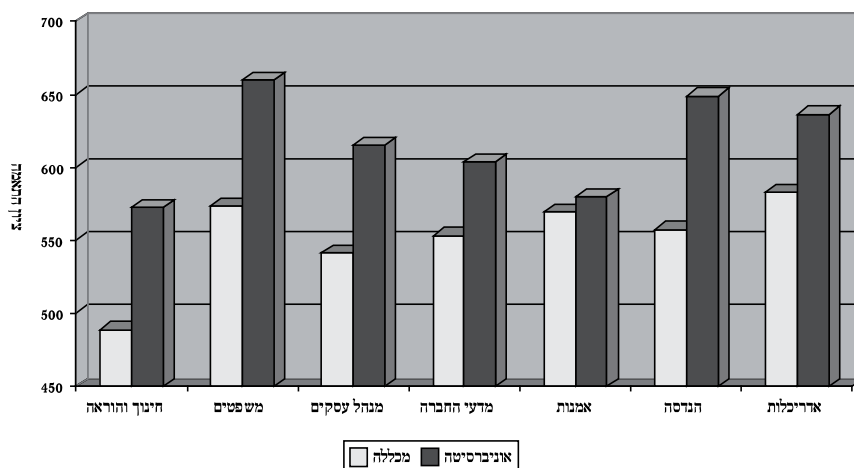
על רקע ממצאים אלה בכוונתי לבדוק את ההשערה שהמזרחים מפתחים תפיסה אינסטרומנטלית כלפי ההשכלה הגבוהה ורואים בלימודים גבוהים מסלול לניעות כלפי מעלה באמצעות רכישת משלח יד שמעניק יוקרה חברתית ותגמולים כלכליים. תפיסה אינסטרומנטלית זו עשויה להסביר את ההעדפות המוסדיות של התלמידים המזרחים, בהנחה שקיימת שונות בין מוסדית בהיצע תחומי לימוד ובקריטריונים לקבלה. כפי שכבר נרמז ויפורט להלן, שונות מעין זו אכן קיימת בישראל.

ממצאים

המכללות מציעות תכניות לתואר הראשון בשבעה תחומים עיקריים: חינוך והוראה, משפטים, מדעי החברה, כלכלה ומנהל עסקים, הנדסה (כולל לימודי מחשב), אדריכלות ואמנות. תחומי הלימוד נבדלים זה מזה ביוקרה שהם זוכים לה ובאטרקטיביות שלהם, הקשורה במידה רבה לתגמולים הכרוכים בהם בשוק העבודה. הנדסה, מחשבים ומנהל עסקים נתפסים כמבטיחים השתלבות מהירה בשוק העבודה ותגמולים כלכליים גבוהים. הקשר של מדעי החברה והתחומים ההומניסטיים לשוק העבודה עמום יחסית, והם נתפסים כמתגמלים פחות. תפיסות אלה קיימות בישראל (תמיר, 2002) וגם מחוצה לה, כפי שמדווחים למשל גרבר ושפר (Gerber & Schaefer, 2004), שחקרו נושא זה ברוסיה; קלמז'ן וון דר ליפה (Kalmijn & van der Lippe, 1997), שכותבים על הולנד; וגיל ולי (Gill & Leigh, 2000), שמתמקדים בארצות הברית. בישראל, האטרקטיביות של תחומי הלימוד קובעת את הסלקטיביות של התכניות

המזיעות אותם, מכיוון שרמת הסלקטיביות היא תוצאה של ביקוש והיצע. ציון ההתאמה המינימלי הנדרש לתחומים השונים באוניברסיטת תל אביב בשנת 1999 (שבה נאספו נתוני המחקר) ממחיש טיעון זה: לתחומים הנחשבים מתגמלים היה ציון ההתאמה הנדרש גבוה מ-630 (665 למנהל עסקים, 635 לכלכלה, 653 למשפטים, 656 להנדסה, 660 למחשבים). ציוני ההתאמה לתחומים היישומיים פחות, שהם גם מבוקשים פחות, נמוכים במידה ניכרת (583 למדעי החברה, 517 לחינוך, 530 לאמנות). דברים אלה נכונים לאוניברסיטאות. קיימת שונות בין המכללות בדרישות הקבלה גם כשמדובר בתחומים מקבילים, אך בכל מקרה דרישות הקבלה של המכללות נמוכות מאלה של האוניברסיטאות (איילון ויוגב, 2002). תרשים 4 משווה את ציון ההתאמה של תלמידים שלומדים תחומים דומים באוניברסיטאות ובמכללות וממחיש את ההבדלים בדרישות הקבלה של שני סוגי המוסדות. התרשים מלמד שבכל התחומים פרט לאמנות ציון ההתאמה הממוצע של תלמידי המכללות נמוך במידה ניכרת מזה של תלמידי האוניברסיטאות.

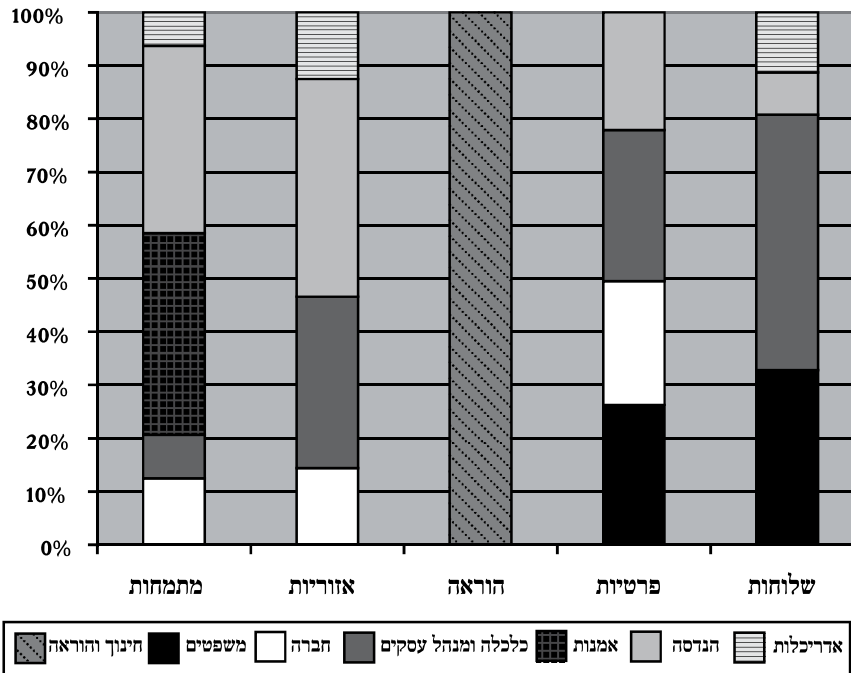
תרשים 4. ציון התאמה ממוצע של תלמידים בתחומי לימוד שונים באוניברסיטאות ובמכללות (ההפרשים בכל תחומי הלימוד פרט לאמנות מובהקים סטטיסטית ברמה של $P < 0.001$)

המכללות נבדלות זו מזו בתחומי הלימוד שהן מציעות. תרשים 5 מציג את התפלגות המדגם בין תחומי הלימוד במכללות לסוגיהן. כצפוי, רוב התלמידים במכללות הפרטיות (כ-77%) לומדים תחומים מבוקשים, קרי משפטים, הנדסה וכלכלה ומנהל עסקים. שאר התלמידים במכללות אלה לומדים מדעי החברה. תלמידי המכללות המתמחות מתפלגים בעיקר בין לימודי אמנות להנדסה. כפי שראינו בתרשים 4, תחום האמנות הוא היחיד שבו ציוני ההתאמה של תלמידי המכללות אינם נופלים מאלה של תלמידי האוניברסיטאות. תחום זה הוא גם היחיד שבו לימודים במכללה יוקרתיים יותר מלימודים באוניברסיטה. לימודי אמנות באוניברסיטאות הם בעיקר עיוניים, ורמת הסלקטיביות שלהם נמוכה. במכללות, לעומת זאת, הדגש הוא על הכשרה מעשית שקוסמת יותר לצעירים שמתכוונים לעסוק באמנות. המכללות סלקטיביות מאוד בתחום זה, ככל הנראה יותר מהאוניברסיטאות, אלא שהסלקטיביות מתבססת על כישורים אמנותיים ולא על ציונים (Ayalon & Yogev, 2005). כמחצית מתלמידי השלוחות

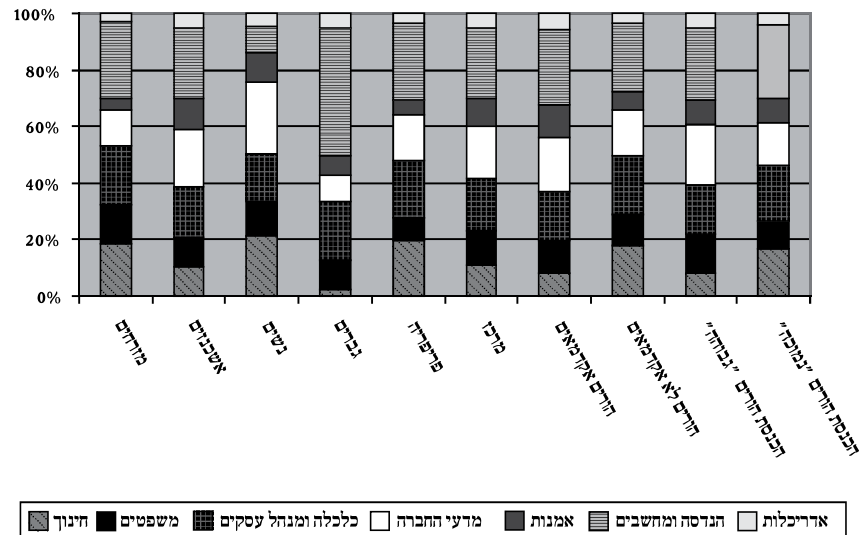
לומדים מדעי החברה, וכשליש לומדים משפטים. בניגוד לדימוי של המכללות האזוריות כמוסדות שמתמחים בעיקר במדעי החברה, כ-37% מתלמידי מכללות אלה במדגם לומדים הנדסה, כ-37% לומדים כלכלה ומנהל עסקים, ורק כ-20% לומדים מדעי החברה.

תרשים 5. אחוז התלמידים הלומדים תחומים שונים לפי סוג המכללה

תרשים 6 מתאר את התפלגות הקבוצות החברתיות בין תחומי הלימוד. נספח 2 מפרט את ההתפלגות לפי סוגי מכללות. התרשים מלמד שקיימים הבדלים ברורים בהעדפות הלימודיות של הקבוצות החברתיות השונות. כמו בממצאים שעלו במדינות אחרות, גם בישראל קבוצות אתניות מקופחות מגלות העדפה לתחומים שקשורים במישרין לשוק העבודה, אף שלא בהכרח לאלה שכרוכים בתגמולים גבוהים. מזרחים נוטים ללמוד פרופסיות יותר מאשכנזים. הדבר נכון לחינוך והוראה, תחום שתגמוליו נמוכים יחסית, אך גם למשפטים, למנהל עסקים ולהנדסה, הכרוכים ביוקרה חברתית ובתגמולים כלכליים גבוהים. לעומת זאת, אשכנזים נוטים יותר ממזרחים, ללמוד מדעי החברה ואמנות, תחומים שאינם קשורים במישרין לשוק העבודה אך נתפסים כמרכיבים של הון תרבותי, ואדריכלות, תחום שאמנם אפשר לסווג כפרופסיה, אך הוא קשור גם לאמנות. היחס השונה של מזרחים ואשכנזים לאמנות עשוי להיות, לפחות בחלקו, תוצאה של הבדלים בחשיפה לתחום זה בבית הספר התיכון. בתי ספר בעלי שיעור גבוה של תלמידים מזרחים כמעט שאינם מציעים שיעורים באמנות או בתחומים כגון מוזיקה, שאליהם מקובל להתייחס כמרכיבים של הון תרבותי. זאת ככל הנראה מתוך הנחה שתחומים אלה אינם רלוונטיים לתלמידים מזרחים (Ayalon, 1994).

תרשים 6. התפלגות הקבוצות החברתיות השונות בין תחומי הלימוד

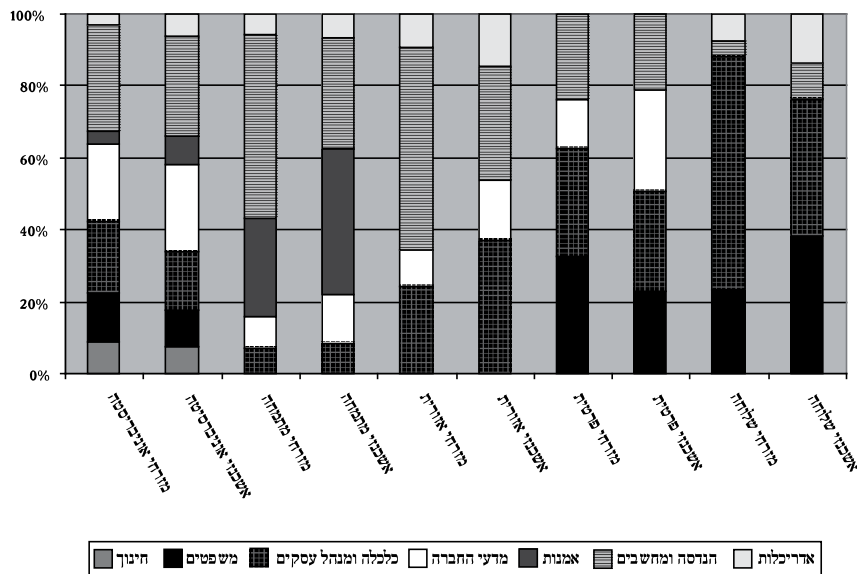

הממצאים המתייחסים למזרחים, בייחוד בכל הקשור לשיעור הגבוה יחסית הפונה ללימודי פרופסיות יוקרתיות, אינם עולים בקנה אחד עם תפיסות רווחות באשר לפער העדתי בתחומי לימוד (למשל סבירסקי וסבירסקי, 1997). מתברר שתלמידים מזרחים פונים, יותר מאשכנזים, לתחומי לימוד יוקרתיים ומתגמלים. תרשים 7 מלמד שדפוס זה נכון לאוניברסיטאות ולמכללות כאחת. בשני סוגי המוסדות שיעור המזרחים הלומדים משפטים, מנהל עסקים והנדסה גבוה מהשיעור המקביל של אשכנזים. השילוב בין תחומי לימוד וסוג מכללה מסביר את הנטייה הנמוכה של מזרחים לבחור במכללות המתמחות ואת נטייתם הגבוהה ללימוד במכללות הפרטיות. המכללות המתמחות מציעות כאמור בעיקר תכניות בהנדסה ובאמנות. תרשים 7 מלמד שמזרחים ואשכנזים פונים למכללות אלה למטרות שונות: האשכנזים פונים בשיעורים גבוהים יחסית ללימודי אמנות, אך שיעור ניכר מתוכם לומד גם הנדסה ומדעי החברה, ואילו המזרחים פונים בשיעורים גבוהים במיוחד ללימודי הנדסה. לימודי אמנות, שהם תחום מרכזי במכללות המתמחות, אינם בגדר מוקד משיכה חשוב לתלמידים המזרחים.

נטייתם של מזרחים להעדיף את הפרופסיות באה לידי ביטוי גם במכללות הפרטיות. מזרחים שפונים למכללות אלה לומדים, יותר מאשכנזים, משפטים, מנהל עסקים והנדסה. גם כאן שיעור המזרחים הלומדים מדעי החברה נמוך מהשיעור המקביל של אשכנזים. נראה אפוא שמזרחים פונים אל המכללות מכיוון שמוסדות אלה, שהם בררניים פחות, פותחים בפניהם הזדמנות לרכוש פרופסיות יוקרתיות. הזדמנויות אלה מוגבלות מאוד באוניברסיטאות בשל סף הקבלה הגבוה, הנובע כאמור מהביקוש הגדול יחסית. על פי ציון ההתאמה הממוצע שלהם, חלק ניכר מהמזרחים הלומדים פרופסיות במכללות יכולים היו ללמוד תחומים בררניים פחות,

כגון מדעי החברה והרוח, באוניברסיטאות.⁷ הבחירות שעושים תלמידים מזרחים שלומדים במכללות מלמדות שאינם מעוניינים ככל הנראה ללמוד תחומים אלה, ואין בעצם הלימודים באוניברסיטאות היוקרתיות משום פיצוי מספיק לויתור על תחום הלימודים המועדף. ההשערה שההזדמנות ללמוד פרופסיות יוקרתיות, ולא מאפיינים אחרים של המכללות, היא הגורם המושך אליהן תלמידים מזרחים מקבלת תמיכה מסדרת ניתוחים נוספים שערכת⁸. ניתוחים אלה מלמדים שבהיעדר פיקוח על משתנים סוציו-דמוגרפיים או לימודיים, הסיכוי של מזרחים ללמוד פרופסיות במכללות לעומת אוניברסיטאות גדול מהסיכוי המקביל של אשכנזים. הניתוח הרב משתני מראה שדפוס זה מוסבר במלואו על ידי ציון ההתאמה הנמוך יותר של תלמידים מזרחים. עבור תלמידים בעלי ציוני התאמה זהים, אין הבדל בין אשכנזים למזרחים בנטייה ללמוד פרופסיות במכללות לעומת אוניברסיטאות. התמונה שונה לגבי חינוך והוראה: מזרחים נוטים, יותר מאשכנזים, ללמוד חינוך בכלל וחינוך במכללות בפרט. ציון ההתאמה אינו משנה דפוס זה. גם כאן באה לידי ביטוי האוריינטציה האינסטרומנטלית של תלמידים מזרחים. לימודי חינוך באוניברסיטאות הם עיוניים ובעלי אוריינטציה מחקרית, ואילו לימודי חינוך במכללות מכשירים להוראה. מתברר שתלמידים מזרחים שלומדים חינוך שואפים להכשרה להוראה ולא ללימודים שאינם קשורים במישרין לשוק העבודה.

תרשים 7. התפלגות מזרחים ואשכנזים בין תחומי הלימוד לפי סוג מכללה

7 ציון ההתאמה הממוצע של מזרחים שלומדים פרופסיות במכללות הוא 576 למשפטים, 541 לכלכלה ומנהל עסקים ו-547 להנדסה. כזכור, ציון הקבלה המינימלי לחוגים המבוקשים פחות באוניברסיטאות הוא 450.

8 ניתוחים אלה אינם מוצגים כאן, ואפשר לקבלם לפי דרישה. ניתוחים אלה כללו שלושה מודלים. במודל הראשון נכלל בכל פעם משתנה מסביר אחד בלבד (מוצא עדתי, מין, מגורים במרכז או בפריפריה); במודל השני נוסף ציון ההתאמה כמשתנה מסביר; במודל השלישי נוספו המשתנים הסוציו-דמוגרפיים הנוספים (ראו גם Ayalon & Yogev, 2005).

כאמור, קורפוס מחקרי עשיר מלמד שהפער המגדרי המשמעותי בהשכלה הגבוהה הוא בתחומי לימוד. נספח 2 מלמד שדפוס זה נכון גם למערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, שעברה תהליך של התרחבות וגיוון. הפער המגדרי בולט בייחוד באוניברסיטאות ובמכללות האזוריות, והוא בא לידי ביטוי בעיקר במדעי החברה, שם קיימת עדיפות לנשים, ובהנדסה, שם קיימת עדיפות ברורה לגברים. במכללות המתמחות מתחלקים בני שני המינים בין שני התחומים המרכזיים שמציעות מכללות אלה: נשים נוטות ללמוד אמנות, וגברים נוטים להנדסה. אי השוויון המגדרי בבחירת מוסד לימודים נושא אופי שונה מאי השוויון העדתי, שהוא תוצאה של שילוב של העדפות תחומי לימודים ופערים בציוני ההתאמה. ברוב תחומי הלימוד אין הבדלים של ממש בין נשים לגברים בהעדפת לימודים באוניברסיטה לעומת מכללה. בשני תחומים, אמנות והנדסה, סיכויי הנשים ללמוד באוניברסיטאות לעומת מכללות גבוהים מאלה של גברים. בשני תחומים אלה הלימודים במכללות מעשיים ויישומיים יותר מבאוניברסיטאות, ונראה שאוריינטציה זו קוסמת לגברים יותר מלנשים. ציון ההתאמה אינו משפיע על דפוסים אלה (Ayalon & Yogev, 2005).

בסיס אחר של אי שוויון שבו מרבית לרון בהקשר של פערים בחינוך הוא בין המרכז לפריפריה הגיאוגרפית של ישראל (למשל יוגב, 1994). ראינו קודם לכן שתושבי הפריפריה מעדיפים, יותר מתושבי המרכז, את המכללות האזוריות ואת המכללות להוראה על פני האוניברסיטאות, ללא קשר הדוק ליכולתם הלימודית. כאמור, ממצא זה אינו מפתיע, משום שהמכללות האזוריות וחלק מהמכללות להוראה ממוקמות בפריפריה הגיאוגרפית של ישראל, ומטרתן המוצהרת היא להגביר את נגישות תושבי הפריפריה להשכלה הגבוהה (וולנסקי, 2005). מפתיע יותר לגלות בנספח 2 שקיימת מידה ניכרת של אי שוויון בתחומי הלימוד של תושבי המרכז והפריפריה דווקא במכללות האזוריות. המכללות האזוריות מציעות תחומים מבוקשים, הנדסה ומנהל עסקים, ותחום מבוקש פחות, מדעי החברה. מתברר שתושבי המרכז הלומדים במכללות האזוריות נוטים במיוחד ללמוד הנדסה, ואילו תושבי הפריפריה מתרכזים במדעי החברה ובמנהל עסקים. משתמע מכך שתושבי המרכז הפונים ללימודים בפריפריה מנצלים טוב יותר את ההזדמנויות שמציעות המכללות האזוריות. מי הם תושבי מרכז אלה? בדיקה נוספת הראתה שבקרבת תושבי המרכז הלומדים הנדסה במכללות האזוריות קיים ייצוג יתר למזרחים ולבני מעמדות נמוכים יחסית בהשוואה לשיעורם בקרב תלמידי הנדסה בכלל המוסדות הכלולים במחקר. 53% מתושבי המרכז הלומדים הנדסה במכללות האזוריות הם מזרחים, 77% הם בנים להורים לא אקדמאים, ו-76% באים ממשפחות בעלות הכנסה נמוכה יחסית. במדגם כולו המזרחים הם כ-31% מכלל תלמידי הנדסה. בנים להורים שאינם אקדמאים, וכן צאצאים למשפחות מבוססות פחות הם 46%. מתברר אפוא שהמכללות האזוריות מסייעות בידי בני קבוצות חלשות מבין תושבי המרכז לרכוש מקצוע מבוקש ויוקרתי.

ראינו קודם לכן שהפערים המעמדיים בבחירת מוסד לימודים הם שוליים ונובעים בעיקרו של דבר מהבדלים בציון ההתאמה. תרשים 6 מלמד על הבדלים קטנים יחסית גם בהעדפות תחומי לימוד, כשההבדלים בין קבוצות שמובחנות על פי הכנסת ההורים קטנים במיוחד. בניגוד לתמונה שהתקבלה מניתוח ההעדפה המוסדית, שממנה עולה שהבדלים מעמדיים בבחירת אוניברסיטה או מכללה הם בעיקר תוצאה של הבדלים בציון ההתאמה, ההתייחסות לתחומי לימוד מלמדת שבכמה תחומים – חינוך והוראה, מדעי החברה, הנדסה ואדריכלות

– הסיכויים של צאצאים להורים אקדמאים ללמוד באוניברסיטה לעומת מכללה גבוהים בהשוואה לסיכויים המקבילים של צאצאים להורים משכילים פחות, גם לאחר הפיקוח על ציון ההתאמה (Ayalon & Yogev, 2005). במילים אחרות, בתחומים מסוימים מגלים בני להורים שאינם אקדמאים העדפה מסוימת למכללות, גם בלא קשר לציון ההתאמה הנמוך יותר שלהם. עם זאת, מדובר בהבדלים קטנים שאינם בידי ביטוי בניחות ההעדפות המוסדיות.

ההבדלים בין קטגוריות שמובחנות על פי הכנסת ההורים קטנים במיוחד. ניתוח ההעדפה המוסדית מתוך התייחסות לתחומי הלימוד השונים מלמדת שלגבי רוב תחומי הלימוד גדולים הסיכויים של בני משפחות מבוססות פחות. פער זה נעלם לאחר הפיקוח על ציון ההתאמה, ומכאן שהבדלים בבחירות המוסדיות של תלמידים שנבדלים ברקע הכלכלי אינם נובעים מהעדפות שונות של מוסדות או של תחומי לימוד, אלא מפערים בציוני ההתאמה. עם זאת, אין להתעלם מהאפשרות שממצא זה נובע, לפחות בחלקו, מההגדרה השרירותית של קטגוריות ההכנסה.

סיכום ודיון

האם תרמה הקמת המכללות לצמצום אי השוויון בהשכלה הגבוהה בישראל? ממצאי המחקר הנוכחי מלמדים שהתשובה לשאלה זו תלויה בכסיס אי השוויון הנבחן. התשובה ברורה מאוד בכל הקשור לאי שוויון מגדרי. אי שוויון זה מתבטא, בישראל ומחוצה לה, בבחירה שונה של תחומי לימוד, כשנשים נוטות ללמוד תחומים שזוכים להחזרים כלכליים נמוכים יחסית בשוק העבודה. הקמת המכללות לא שינתה מציאות זו: נשים ממשיכות להתרכז בתחומים שנחשבים נשיים, וגברים דבקים בתחומים שנחשבים גבריים, הן במכללות והן באוניברסיטאות.

התמונה מורכבת יותר בשני היבטים של אי שוויון שאליהם מרבים להתייחס בדיונים על אי שוויון בחינוך בישראל: אי השוויון העדתי ואי השוויון בין מרכז לפריפריה. הממצאים מלמדים שמזרחים מעדיפים מכללות על פני אוניברסיטאות יותר מאשכנזים. הפוס זה אינו נובע מהעדפות מוסדיות שונות של בני שתי העדות, אלא מהעדפות שונות של תחומי לימוד. מזרחים מגלים תפיסה אינסטרומנטלית של ההשכלה הגבוהה ונוטים להעדיף תחומי לימוד שקשורים במישרין לשוק העבודה. הדבר נכון לתחומים הכרוכים בתגמולים כלכליים וחברתיים נמוכים כגון הוראה, וגם לתחומים מתגמלים ויוקרתיים כמשפטים, הנדסה ומנהל עסקים. הכשרה להוראה ניתנת במכללות בלבד, והתלמידים המזרחים מגלים העדפה ברורה ללימודי חינוך במכללות לעומת האוניברסיטאות. בשל סף הקבלה הנמוך של החוגים לחינוך באוניברסיטאות, ציון ההתאמה אינו בגדר גורם חשוב בהעדפה המוסדית של תלמידי חינוך. המצב שונה לגבי התחומים המתגמלים והיוקרתיים, שהאוניברסיטאות מציבות דרישות קבלה גבוהות במיוחד בפני מועמדים המבקשים ללמוד אותם. מזרחים, שנתוני הקבלה שלהם נמוכים יחסית, אינם יכולים לעמוד בדרישות אלה, והם פונים למכללות, שבהן דרישות הקבלה נמוכות בהרבה. העובדה שהתחומים היוקרתיים מוצעים בעיקר במכללות הפרטיות, הגובות שכר לימוד גבוה, אינה מרתיעה את התלמידים המזרחים הפונים אליהן בשיעורים גבוהים יחסית. בפנייתם למכללות הפרטיות מסתמכים התלמידים המזרחים,

כמו תלמידים אחרים, על האמצעים הכלכליים של הוריהם. לביא (2008) מדווח שתלמידי המכללות הפרטיות ממומנים בעיקר על ידי הוריהם, ושקיים בהן היצע מצומצם בלבד של מלגות. השילוב של נתונים לימודיים נמוכים יחסית ויכולת כלכלית לעמוד בשכר הלימוד הגבוה שגובות המכללות הפרטיות מרמזים שייתכן שמדובר כאן בבנים להורים שהתקדמו במסלול ניעות חלופי למסלול המקובל, כלומר מסלול ניעות שמציע הצלחה כלכלית שאינה כרוכה ברכישת השכלה (יער, 1986). אין ביכולתי לבדוק ספקולציה זו באמצעות נתוני המחקר הנוכחי, אך היא זוכה לתמיכה מסוימת מעבודתם של כהן וליאון (2008) הכותבים על התגבשותו של מעמד בינוני מזרחי בישראל, שאימץ, בניגוד להוריו, את ההשכלה הגבוהה כחלק מעולמו. עם זאת, ממצאי המחקר הנוכחי אינם תומכים בטענתם של כהן וליאון שבני המעמד הבינוני המזרחי בונים לעצמם "מוסדות להשכלה גבוהה חדשים ונפרדים מאלו של המעמד הבינוני הוותיק" (שם, עמ' 2), וכוונתם בעיקר למכללות הפועלות בפריפריה. המחקר הנוכחי מלמד שהמזרחים לומדים בשיעורים גבוהים יחסית גם במכללות הפרטיות היקרות, שראשיתן בניסיון לסייע לבני האליטה המשפטית שלא הצליחו להתקבל לאוניברסיטאות להמשיך בדרך הוריהם (Guri-Rosenblit, 1993). נראה אפוא שהמכללות הפרטיות, שלא חרתו על דגלן את השאיפה לשוויון, מביאות לצמצום אי השוויון העדתי בהשכלה הגבוהה. דפוס זה, שעשוי להפגיע על רקע הביקורת כלפי ההפרטה של החינוך הגבוה בישראל, הולם את הטענות שמוסדות פרטיים שזקוקים לשכר הלימוד שמשלמים תלמידיהם כדי להבטיח את הישרדותם מחמירים פחות בדרישות אקדמיות וכך תורמים להפחתת אי שוויון מעמדי ואתני (Arum et al., 2007).

בצד הפנייה למכללות הפרטיות נוטים המזרחים, כמשתמע גם ממאמרם של כהן וליאון (שם), ללמוד במכללות האזוריות הממוקמות בפריפריה. מתברר שהתחומים היוקרתיים יותר המוצעים על ידי מכללות אלה קולטים דווקא מזרחים (וכן צאצאים להורים משכילים פחות ומבוססים פחות) שהם תושבי המרכז. מכך עולה שהמכללות האזוריות מסייעות בידי קבוצות חלשות מבין תושבי המרכז לרכוש מקצוע מבוקש ויוקרתי. מטרת המכללות האזוריות הייתה לעודד את תושבי הפריפריה לרכוש השכלה גבוהה, והעובדה שתושבי המרכז הם אלה שלומדים את התחומים היוקרתיים יותר יכולה להיתפס ככישלון חלקי. אך על רקע הפערים העדתיים והמעמדיים בחברה הישראלית, המוכרים ומתועדים היטב, קשה להתייחס לתפקיד המכללות האזוריות בהקניית מקצוע יוקרתי לתלמידים מזרחים ולבני רבדים חברתיים-כלכליים נמוכים כאל כישלון.

בניגוד לאי השוויון העדתי בבחירת מוסד לימודים הנובע משילוב של הבדלים בהעדפת תחומי לימוד ופערים בציוני ההתאמה, אי השוויון המעמדי בתחום זה נובע בעיקרו מהבדלים בציון ההתאמה. בנים להורים שאינם אקדמאים ושהכנסתם נמוכה יחסית פונים למכללות ולא לאוניברסיטאות מכיוון שנתונייהם הלימודיים נמוכים יותר. מתברר שבישראל, בניגוד לחלק מהממצאים מארצות הברית ומאירופה, המעמד החברתי (שנמדד כאן באמצעות השכלת הורי התלמידים ורמת הכנסתם) אינו בסיס לפיתוח תפיסות שונות של תפקיד ההשכלה הגבוהה. ממצאי המחקר תומכים בטענה שהגישות המוסדיות, גישת השונות וגישת הריבוד, אינן בהכרח מוציאות זו את זו, אלא הן ישימות להסבר של בסיסים שונים של אי שוויון בהשכלה הגבוהה. אי השוויון המגדרי והגיאוגרפי מצטיירים כהולמים את ניבוי גישת השונות, ואילו הממצאים לגבי אי השוויון המעמדי קרובים יותר לניבוי של גישת הריבוד. הממצאים לגבי

אי השוויון העדתי תומכים בניבויים שמשלבים את שתי הגישות. הבדלים בבחירות המוסדיות של מזרחים ואשכנזים נובעים משילוב של הבדלים בהעדפות של תחומי לימוד, שמצביעים על תפיסות שונות של תפקיד ההשכלה הגבוהה, כמשתמע מגישת השונות, ושל הבדלים ביכולת הלימודית, כמשתמע מגישת הריבוד. הממצאים, ובייחוד אלה המתייחסים לאי שוויון עדתי, מלמדים שהמציאות הישראלית אינה נוהגת לפי המשתמע מגישות השימור המרבי והאפקטיבי של אי שוויון. מאחר שהמחקר אינו דן במישרין בנגישות להשכלה גבוהה, יש להתייחס בזהירות להשלכותיו על ניבויים שנגזרים מגישת השימור המרבי של אי שוויון. עם זאת, השיעור הגבוה יחסית של בני קבוצות חברתיות מקופחות בחלק מהמכללות מרמז שהמכללות אכן פתחו את שערי ההשכלה הגבוהה בפני קבוצות חברתיות חדשות. האם הוענקו לבני קבוצות אלה הזדמנויות של ממש? ראינו שאכן קיימת שונות ניכרת, שנושאת אופי היררכי, בין מוסדות ובין תחומי לימוד במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל, כמשתמע מגישת השימור האפקטיבי של אי שוויון, אך קשה לקבוע בוודאות אם שונות זו מסייעת בידי בני קבוצות חברתיות חזקות לשמור על יתרונותיהם החברתיים, כפי שטוענת גישה זו. תלמידים מזרחים אמנם בוחרים ללמוד בעיקר במוסדות ששייכים לרובד השני של ההשכלה הגבוהה, אך במסגרת מוסדות אלה הם בוחרים ללמוד תחומים מבוקשים ומתגמלים כלכלית. ההשלכות הריבודיות של רכישת מקצועות יוקרתיים במכללות תלויות בתגובות שוק העבודה לבוגרי מוסדות אלה. מחקר ראשוני בתחום זה העלה שהשכר הממוצע של בוגרי מכללות פרטיות שלמדו פרופסיות יוקרתיות דומה לזה של בוגרי האוניברסיטאות שלמדו מגוון תחומים (Shwed & Shavit, 2006). מחקר מקיף ומאוחר יותר (זוסמן, פורמן, קפלן ורומנוב, 2007) הראה שהשכר במשרה הראשונה של בוגרי מכללות נמוך מזה של בוגרי אוניברסיטאות ברוב תחומי הלימוד, פרט למנהל עסקים, תחום שבו גבוה יותר שכר בוגרי המכללות. כמו כן, המחקר הראה שפערי השכר בין בוגרי מכללות לאוניברסיטאות מתרחבים עם העלייה בוותק במקום העבודה. חוקרים אלה, שמצאו הבדלים ניכרים בשכר של בוגרי אוניברסיטאות שונות, לא הבחינו בין המכללות לסוגיהן. עובדה זו מקשה על הסקת מסקנות ברורות בדבר תגובת שוק העבודה לבוגרי המוסדות השונים ומעלה צורך במחקר נוסף בתחום זה.

ברצוני להזכיר, לסיום, שהתמונה המתוארת לעיל, שיכולה להתפרש כמעודדת למדי בכל הקשור לאי שוויון עדתי, מתייחסת לצעירים שהשכילו לסיים את לימודיהם התיכוניים ולרכוש תעודת בגרות. חשוב לזכור, עם זאת, שמוקדי אי השוויון העדתי מצויים בשלבים מוקדמים יותר במערכת החינוך. אמנם אין בכך כדי להמעיט בתרומת המכללות להפחתת אי השוויון העדתי, אך אין להפריז בחשיבותה של תרומה זו.

נספחים

נספח 1. יחס הסיכויים ללמוד בסוגי מכללות שונים לעומת באוניברסיטאות

מכללה מתמחה		מכללה אזורית		מכללה להוראה		מכללה פרטית		שלוחה		
2	1	2	1	2	1	2	1	2	1	
1.024	1.160	0.804*	0.903	7.461*	8.538*	0.708*	0.816	0.486*	0.545*	נשים (לעומת גברים)
1.149	1.179	1.423*	1.396*	1.951*	1.869*	1.199	1.232	0.777*	0.762*	מזרחים (לעומת אשכנזים)
1.267*	1.372*	1.000	1.076*	0.953	1.064*	1.110*	1.216*	0.932*	0.993	גיל'
0.487*	0.572*	0.489*	0.547*	1.453*	2.151*	2.445*	2.873*	0.937	1.028	פריפריה (לעומת מרכז)
1.371	1.871*	1.376*	1.879*	1.651*	3.192*	1.216	1.745*	0.910	1.170	הורים לא אקדמאים (לעומת אקדמאים)
0.728	0.958	0.723*	0.895	1.446*	2.313*	1.035	1.462*	1.096	1.349*	הכנסת הורים "נמוכה" (לעומת "גבוהה")
0.979*		0.982*		0.966*		0.974*		0.984*		ציון התאמה

*p<0.05

1 המשתנה גיל נכלל בניתוח למטרות פיקוח בלבד

נספח 2. התפלגות המדגם על פי מאפיינים דמוגרפיים, תחומי לימוד וסוג מוסד להשכלה גבוהה

מדד אי התאמה	סה"כ	אדריכלות	הנדסה	אמנות	מדעי החברה	כלכלה ומנהל עסקים	משפטים	חינוך	
									סה"כ
16.15	1,127	3.02	26.80	4.35	12.78	20.67	13.75	18.63	מזרחים
	2,714	5.49	24.76	10.76	20.04	18.09	10.46	10.39	אשכנזים
35.35	2,118	4.58	9.49	10.39	25.02	16.95	12.42	21.15	נשים
	1,656	4.92	45.20	6.94	9.19	21.12	10.32	2.31	גברים
12.74	861	3.25	27.18	5.57	16.14	19.98	8.13	19.74	פריפריה
	2,980	5.20	24.83	9.83	18.42	18.52	12.38	10.81	מרכז
13.84	1,967	5.80	26.64	11.24	19.37	17.08	12.05	7.83	הורים אקדמאים
	1,874	3.68	24.01	6.40	16.38	20.70	10.78	18.04	הורים לא אקדמאים
10.98	1,810	5.47	24.97	9.06	20.99	17.73	13.65	8.12	הכנסת הורים "גבוהה"
	2,031	4.14	25.7	8.71	15.16	19.84	9.45	16.99	הכנסת הורים "נמוכה"

אוניברסיטה									
12.94	404	2.22	29.21	3.71	19.80	21.78	13.61	8.66	מזרחים
	1,310	6.11	27.79	7.94	24.12	16.41	10.00	7.63	אשכנזים
39.55	970	5.26	13.20	9.18	33.09	15.15	10.93	13.20	נשים
	730	5.62	48.08	3.97	11.10	19.45	10.82	0.96	גברים
11.76	358	3.09	31.01	2.79	25.70	21.51	8.38	7.54	פריפריה
	1,356	6.05	27.36	8.04	23.01	16.08	11.50	7.96	מרכז
10.21	1,059	6.14	29.93	7.37	22.95	15.39	11.80	6.42	הורים אקדמאים
	655	4.27	25.19	6.26	24.58	20.15	9.31	10.23	הורים לא אקדמאים
6.01	918	6.21	27.56	6.86	23.09	17.21	12.85	6.21	הכנסת הורים "גבוהה"
	796	4.52	28.77	7.04	24.12	17.21	8.54	9.80	הכנסת הורים "נמוכה"
מכללה מתמחה									
20.40	125	5.60	51.20	27.20	8.80	7.20	0	0	מזרחים
	461	6.51	30.80	40.78	13.45	8.46	0	0	אשכנזים
49.72	244	8.20	6.15	53.69	23.36	8.61	0	0	נשים
	333	4.8	55.86	26.43	4.80	8.11	0	0	גברים
33.55	129	3.88	61.24	29.46	3.88	1.55	0	0	פריפריה
	457	7.00	27.79	40.26	14.88	10.07	0	0	מרכז
9.95	340	6.18	31.76	42.06	12.06	7.94	0	0	הורים אקדמאים
	246	6.50	39.84	32.11	13.01	8.54	0	0	הורים לא אקדמאים
5.85	271	7.01	36.16	37.27	12.18	7.38	0	0	הכנסת הורים "גבוהה"
	315	5.71	34.29	38.41	12.70	8.89	0	0	הכנסת הורים "נמוכה"
מכללה אזורית									
25.06	99	9.09	56.57	0	10.10	24.24	0	0	מזרחים
	165	14.55	31.52	0	16.97	36.97	0	0	אשכנזים
58.35	100	19.00	5.00	0	32.00	44.00	0	0	נשים
	162	8.07	63.35	0	3.11	25.47	0	0	גברים
40.67	109	7.00	22.94	0	21.10	49.54	0	0	פריפריה
	155	16.77	53.55	0	9.68	20.00	0	0	מרכז
23.03	104	18.27	28.85	0	12.50	40.38	0	0	הורים אקדמאים
	160	8.75	48.75	0	15.63	26.88	0	0	הורים לא אקדמאים
17.60	92	17.39	29.35	0	16.30	36.96	0	0	הכנסת הורים "גבוהה"
	172	9.88	47.09	0	13.37	29.65	0	0	הכנסת הורים "נמוכה"

מכללה פרטית									
14.66	256	0	23.83	0	13.67	29.69	32.81	0	מזרחים
	487	0	21.15	0	28.34	27.72	22.79	0	אשכנזים
30.58	381	0	13.91	0	31.50	21.52	33.07	0	נשים
	356	0	30.62	0	14.89	35.39	19.10	0	גברים
9.93	98	0	17.35	0	19.39	29.59	33.67	0	פריפריה
	645	0	22.79	0	23.88	28.22	25.12	0	מרכז
7.41	324	0	18.83	0	25.93	27.47	27.78	0	הורים אקדמאים
	419	0	24.58	0	21.24	29.12	25.06	0	הורים לא אקדמאים
17.1	379	0	17.15	0	31.66	25.86	25.33	0	הכנסת הורים "גבוהה"
	364	0	27.20	0	14.56	31.04	27.20	0	הכנסת הורים "נמוכה"
שלוחה									
27.10	68	7.35	4.41	0	0	64.71	23.53	0	מזרחים
	109	13.76	10.09	0	0	37.61	38.53	0	אשכנזים
36.08	103	6.80	0	0	0	63.11	30.10	0	נשים
	73	17.57	18.92	0	0	27.03	36.49	0	גברים
11.52	24	20.83	8.33	0	0	41.67	29.17	0	פריפריה
	153	9.80	7.84	0	0	49.02	33.33	0	מרכז
29.13	54	16.67	14.81	0	0	27.78	40.74	0	הורים אקדמאים
	123	8.94	4.88	0	0	56.91	29.27	0	הורים לא אקדמאים
44.92	60	11.67	15.00	0	0	18.33	55.00	0	הכנסת הורים "גבוהה"
	117	11.11	4.27	0	0	63.25	21.37	0	הכנסת הורים "נמוכה"

- 1 אי התאמות קלות במספרי התלמידים נובעות מערכים חסרים.
- 2 מדד אי ההתאמה משווה בין שתי התפלגויות ומבטא את שיעור הנחקרים החייבים לעבור מהתפלגות אחת לשנייה כדי להגיע למצב של התפלגויות זהות. המדד חושב על פי הנוסחה הבאה: $I = (X1 - X2) / 2$, כאשר 1 ו-2 מייצגים את הקטגוריות שביניהן נערכת ההשוואה. המדד נע בין 0 – התאמה מלאה בין שתי ההתפלגויות, ל-100.

מקורות

- איילון, ח' (2000). הבדלים בין גברים ונשים בבחירת תחומי לימוד באוניברסיטה. סוציולוגיה ישראלית, 2, 544-523.
- איילון, ח', ויוגב, א' (1997). גורמי הטיה בחיזוי הצלחה בלימודים באוניברסיטה. תל אביב: המרכז לפיתוח על שם פנחס ספיר ליד אוניברסיטת תל אביב, ניירות דיון 3-97.
- (2002). חלון לחלון האקדמי: השלכות חברתיות של התפשטות ההשכלה הגבוהה בישראל. ירושלים: משרד החינוך והתרבות.
- וולנסקי, ע' (2005). אקדמיה בסביבה משתנה: מדיניות ההשכלה הגבוהה של ישראל 1952-2004. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- זוסמן, נ', פורמן, א', קפלן, ט', ורומנוב, ד' (2007). הבדלים באיכות ההשכלה בין אוניברסיטאות ומכללות: בחינה באמצעות התמורה בשוק העבודה. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, סדרת ניירות עבודה מס' 24.
- יוגב, א' (1994). הבחירה בחינוך כמדיניות לקידום הפריפריה החברתית של ישראל. מגמות, 36, 265-253.
- יער, א' (1986). יזמות פרטית כמסלול לניעות סוציו-כלכלית: היבט נוסף על הריבוד העדתי בישראל. מגמות, 29, 412-393.
- כהן, א', וליאון, נ' (2008). לשאלת המעמד הבינוני המזרחי בישראל. אלפיים, 32, 101-83.
- כהן, י' (2007). פערי שכר לאומיים, מגדריים ואתניים. בתוך א' רם ונ' ברקוביץ, אי/שוויין (347-339). באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- לביא, מ' (2008). עשירים ועשירים פחות: דרכי המימון של סטודנטים בישראל והשלכותיהם. בתוך א' יוגב (עורך), התפשטות ההשכלה בישראל (עמ' 111-142). תל אביב: רמות.
- סבירסקי, ש', וסבירסקי, ב' (1997). השכלה גבוהה בישראל. מידע על שוויין (מרכז אדווה), 8.
- קדוש, פ', ומנחם, ג' (2000). תמורות מבניות במערכת ההשכלה הגבוהה בישראל. סוציולוגיה ישראלית, ב, 544-523.
- תמיר, ע' (2002). מערכת ההשכלה הגבוהה הישראלית בשנות התשעים: בין התרחבות דמוגרפית ומוסרית להתפתחות רבוד בין מוסדי ודיסציפלינארי. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- Arum, R., Gamoran, A., & Shavit, Y. (2007). More inclusion than diversion: Expansion, differentiation, and market structure in higher education. In Y. Shavit, R. Arum & A. Gamoran (Eds.), *Stratification in higher education: A comparative study* (pp. 1-35). Stanford, California: Stanford University Press.
- Ayalon, H. (1994). Monopolizing knowledge? The ethnic composition and curriculum of Israeli high schools. *Sociology of Education*, 67, 264-278.
- Ayalon, H., & Yogev, A. (2005). Field of study and students' stratification in an expanded system of higher education: The case of Israel. *European Sociological Review*, 21, 224-227.

- (2006). Stratification and diversity in the expanded system of higher education in Israel. *Higher Education Policy*, 19, 187–203.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A social critique of the judgement of taste*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Bradley, K. (2000). The incorporation of women into higher education: Paradoxical outcomes? *Sociology of Education*, 73, 1–18.
- Brint, S., Riddle, M., Tyrk-Bicakci, L., & Levy, C. S. (2005). From the liberal to the practical arts in American colleges and universities: Organizational analysis and curricular change. *The Journal of Higher Education*, 76, 151–180.
- Brubacher, J. S., & Rudy, W. (1999). *Higher education in transition: A history of American colleges and universities* (4th ed.). New Brunswick & London: Transaction.
- Dar, Y., & Getz, S. (2007). Learning ability, socioeconomic status, and student placement for undergraduate studies in Israel. *Higher Education*, 54, 41–60.
- Davies, S., & Guppy, N. (1997). Fields of study, college selectivity, and student inequalities in higher education. *Social Forces*, 75, 1417–1438.
- Dey, E. L., & Hurtado, S. (1999). Students, colleges and society: Considering the interconnections. In P. G. Altbach, R. O. Berdhal & P. J. Gumpert (Eds.), *American higher education in the twenty-first century: Social, political, and economic challenges* (pp. 298–322). Baltimore & London: Johns Hopkins.
- Dougherty, K. J. (1994). *The contradictory college: The conflicting origins, impacts and futures of the community college*. Albany: State University of New York Press.
- Gerber, T. P., & Schaefer, D. R. (2004). Horizontal stratification in higher education in Russia: Trends, gender differences, and labor market outcomes. *Sociology of Education*, 77, 32–59.
- Gill, A. M., & Leigh, D. E. (2000). Community college enrollment, college major, and the gender wage gap. *Industrial and Labor Relations Review*, 54, 163–181.
- Goyette, K. A., & Mullen, A. L. (2006). Who studies arts and sciences? Social background and the choice and consequences of undergraduate field of study. *The Journal of Higher Education*, 77, 497–538.
- Guri-Rosenblit, S. (1993). Trends of diversification and expansion in Israeli higher education. *Higher Education*, 25, 457–472.
- (1996). Trends in access in Israeli higher education 1981-1996: From a privilege to a right. *European Journal of Education*, 3, 321–340.
- Hearn, J. C. (1991). Academic and nonacademic influences on the college destination of 1980 high school graduates. *Sociology of Education*, 64, 159–171.

- Jacobs, J. (1995). Gender and academic specialties: Trends among recipients of college degrees in the 1980s. *Sociology of Education*, 68, 81–98.
- Kalmijn, M., & van der Lippe, T. (1997). Type of schooling and sex differences in earning in the Netherlands. *European Sociological Review*, 13, 1–15.
- Lucas, S. R. (2001). Effectively maintained inequality: Education transitions, track mobility, and social background effects. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1642–1690.
- McDonough, P. M. (1997). *Choosing colleges: How social class and schools structure opportunity*. Albany: SUNY.
- Raftery, A., & Hout, M. (1993). Maximally maintained inequality: Expansion, reform and opportunity in Irish education 1921–75. *Sociology of Education*, 66, 41–62.
- Shavit, Y., Arum, R., & Gamoran, A. (Eds.) (2007). *Stratification in higher education: A comparative study*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Shwed, U., & Shavit, Y. (2006). Occupational and economic attainments of college and university graduates in Israel. *European Sociological Review*, 1–12.
- Steelman, L. C., & Powell, B. (1991). Sponsoring the next generation: Parental willingness to pay for higher education. *American Journal of Sociology*, 96, 1505–1529.
- Swirski, S., & Swirski, B. (1997). *Higher education in Israel*. Tel Aviv: Adva Center.
- Tiechler, U. (1988). *Changing patterns of the higher education system: The experiences of three decades*. London: Jessica Kingsley.
- van de Werfhorst, H., de Graaf, N. D., & Kraaykamp, G. (2001). Intergenerational resemblance in field of study in the Netherlands. *European Sociological Review*, 17, 275–293.
- van de Werfhorst, H., Sullivan, A., & Cheung, S. Y. (2003). Social class, ability and choice of subject in secondary and tertiary education in Britain. *British Educational Research Journal*, 29, 41–62.
- Xie, Y., & Goyette, K. (2003). Social mobility and the educational choices of Asian Americans. *Social Science Research*, 32, 467–498.

במעלה המדרגות היורדות: התרחבות וריבוד במערכות הינוך

אייל בר-חיים*, מאיר יעיש** ויוסי שביט***

תקציר. מאמר זה סוקר את הספרות האמפירית העוסקת בשינויים לאורך זמן באי שוויון בהזדמנויות ההשכלתיות בחברות מודרניות. החלק הראשון מוקדש להצגת הטיעונים התיאורטיים הכלליים על ריבוד השכלתי, והשני מתמקד בטיעונים בעד ונגד שינויים לאורך זמן בריבוד השכלתי. החלק השלישי מסכם את הגישות המתודולוגיות העיקריות המשמשות בחקר השינויים לאורך זמן של אי שוויון השכלתי. החלק הרביעי דן בהשפעת ההתרחבות של מערכת ההשכלה על ריבוד השכלתי, והחמישי מעמיד למבחן את השערת היציבות של אי השוויון ההשכלתי. בחלק האחרון אנו מסכמים את עיקרי המחקר הישראלי בנושא. סקירתנו מאששת חלקית את השערת היציבות של אי השוויון ההשכלתי. למרות עדויות בספרות לצמצום אי השוויון ההשכלתי – בעיקר בתקופה שמיד אחרי מלחמת העולם השנייה, וברמות ההשכלה הנמוכות – אי השוויון ההשכלתי נותר יציב למדי ברמות ההשכלה הגבוהות. הדבר נכון גם בישראל.

בשיח הציבורי בכלל ובקרב סוציולוגים בפרט תופסת ההשכלה מקום מרכזי בכל דיון שעוסק בתהליכי ריבוד ואי שוויון. זאת משום שהישגים השכלתיים קשורים במידה רבה במאפייני הרקע החברתי והכלכלי של הפרט, והישגים אלה הם שיקבעו לבסוף חלק ניכר מסיכויי חייו: את הישגיו התעסוקתיים והכלכליים, בריאות ותוחלת חיים ועוד. בהקשר הריבודי יכולה ההשכלה לשמש בשני תפקידים מנוגדים: מחד גיסא, היא משמשת אפיק חשוב לניעות (מוביליות) חברתית עבור אלו שגדלו במשפחות מעוטות משאבים. מאידך גיסא, היא משעתקת את המבנה המעמדי מדור לדור.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

*** החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אנו מבקשים להודות לחנה אילון, לואי אנדרה ואלה, רינהרד פולק, גונר אוטה, דן שיינברג, יריב פנינגר, לימור גבאי-אגוזי, כרמל בלנק ורינת ארביב-אלישיב על הערותיהם על גרסאות מוקדמות של מאמר זה. הכותבים מופיעים בסדר אלפביתי. מאמר זה הוא גרסה מורחבת של מאמרנו: Shavit, Y., Yaish, M., & Bar-Haim, E. (2007). The persistence of persistent inequality. In S. Scherer, R. Pollak, G. Otte & M. Gangl (Eds.), *From origin to destination: Trends and mechanisms in social stratification research*. Frankfurt, New York: Campus Verlag

המידה שבה השכלה היא אמצעי ניעות או מנגנון שעתוק תלויה בעוצמת הקשר בין הרקע חברתי-כלכלי של הפרט ובין הישגיו ההשכלתיים. לכן אחד מתחומי המחקר הפוריים ביותר בריבוד חברתי והשכלתי מנסה להשיב על השאלה אם הקשר בין רקע חברתי וכלכלי ובין הישגים השכלתיים נחלש או מתחזק במרוצת הזמן.

אף שרוב המחקר בתחום רכישת ההשכלה נשען על תשתית תיאורטית מוצקה ומוסכמת, החוקרים חלוקים באשר למידת השינוי באי השוויון בהזדמנויות השכלתיות לאורך זמן. חלקם מפרשים את הנתונים שבידם באופן שתומך בסברה שלפיה אי השוויון בהזדמנויות ההשכלתיות נשאר יציב לאורך השנים, ואילו אחרים טוענים שהוא מצטמצם. במאמר זה אנו סוקרים את הספרות האמפירית ההשוואתית בדבר היציבות והשינוי באי השוויון בהזדמנויות ההשכלתיות בין פרטים שמגיעים מרבדים שונים בחברה, כדי לזהות את המחלוקות וההסכמות בוויכוח זה.

בחלק הראשון של החיבור נסקור בקצרה את הטיעונים התיאורטיים באשר לריבוד השכלתי. בחלק השני נדון בטיעונים התיאורטיים העוסקים בשאלת אי השוויון בהזדמנויות השכלתיות לאורך זמן, ובחלק השלישי נציג את הגישות המתודולוגיות לבחינת השינוי באי השוויון ההשכלתי לאורך זמן: מודל הרגרסיה הליניארית (OLS), מודל המעברים של מאר (Mare) ומודלים לוג-ליניאריים. בחלק הרביעי נדון בהשפעת ההתרחבות של מערכת ההשכלה על אי השוויון בהזדמנויות השכלתיות, ואחריו נבחן את מצבה של ההשערה הטוענת שאי השוויון ההשכלתי נותר יציב לאורך השנים. לבסוף נסקור את המחקר הישראלי בנושא.

סקירתנו מאששת את השערת אי השוויון היציב, אולם בגרסתה המעודנת, משום שקיימות בספרות עדויות רבות לצמצום מסוים באי השוויון ההשכלתי, בעיקר בתקופה שמיד אחרי מלחמת העולם השנייה, וכן כשבוחנים את אי השוויון ברמות השכלה נמוכות. ואולם, פרט לשני יוצאים מן הכלל אלו, ממצאי המחקרים ברוב המדינות (כולל ישראל) מלמדים על יציבות אי השוויון ההשכלתי.

מדוע נצפה לאי שוויון בהזדמנויות השכלתיות?

מערכות חינוך ותהליכי השגת ההשכלה הם בלתי שוויוניים מטבעם. תלמידים נבחרים, מקבלים ציונים, מחולקים למסלולים ולהקבצות, ובסופו של דבר מתוגנים כבעלי מידות שונות של כישורים ויכולות. מערכות חינוך מרבדות משום שזהו האינטרס שלהן. מעסיקים מצפים מהן למיין, לבחור ולתייג, משום שהם מסתמכים על תעודות השכלתיות כשהם מסמנים את העובדים המוכשרים והחרוצים (ראו לדוגמה Thurow, 1975; Bills, 1992). מעסיקים לא יעריכו מוסדות חינוך שיעניקו תעודות באופן לא מבוקר וסלקטיבי, ולכן בתי ספר שרוצים שתעודותיהם יוערכו בשוק העבודה מרגישים מחויבים לפתח מנגנוני מיון וסינון (Rosenbaum, Kariya, Settersten & Maier, 1990). קהילות מקצועיות מסוימות (גילדות) מעודדות את הסלקטיביות של מערכות חינוך כדי לשמר את היוקרה המקצועית שלהן (Collins, 1979; Parkin, 1979), ומורים ומנהלי בתי ספר תומכים בסלקטיביות, מפני שתפקיד זה מעצים את יוקרתם כשומרי סף (Apple, 1990).

גם אם מביאים בחשבון את אי השוויון הגלום במערכת החינוך, נותרת בעינה השאלה מדוע קיימים הבדלים בין בני רבדים חברתיים שונים בהישגים השכלתיים. הגורמים לשעתוק אי שוויון בהזדמנויות השכלתיות ידועים ומוכרים. משאבים כלכליים ותרבותיים, השפעת אחריים משמעותיים וקיומם של מודלים רלוונטיים ומשכילים לחיקוי. גם לגורמים תוך מערכתיים, דוגמת מסלולים נפרדים והבדלים בתכניות לימוד בבתי הספר, עשויה להיות השפעה על אי השוויון. נדון כעת בקצרה בכל אחד מהגורמים הללו.

משאבים כלכליים: כידוע, משפחות בעלות הכנסות גבוהות מסוגלות לשאת בעלות הכלכלית של הלימודים ולאפשר לילדיהן להישאר בבית הספר זמן ממושך יותר. יתר על כן, עדויות בספרות מלמדות שהמצב הכלכלי של המשפחה משפיע גם על ההתפתחות הקוגניטיבית של הילד. למעשה, ההישגים ההשכלתיים של תלמידים בבתי הספר התיכוניים קשורים להכנסת המשפחה בתקופת הילדות המוקדמת יותר מאשר להכנסת המשפחה בתקופת הלימודים בבית הספר התיכון. כפי שמראים דנקן ושותפיו (Duncan, Yeung, Brooks-Gunn & Smith, 1998), לגן הילדים השפעה על שלבים מאוחרים יותר של התהליך ההשכלתי, וילדים שגדלים בעוני יש סיכוי נמוך יותר לפתח כישורים שיאפשרו להם להצליח בשלבים מאוחרים של מערכת החינוך.

משאבים תרבותיים: ילדים להורים משכילים מפגימים בבית הוריהם קודים תרבותיים שרווחים בשכבות המשכילות ומשיגים בכך יתרון על פני ילדים שגדלים אצל הורים שאינם מצויים בקודים תרבותיים אלה (Bourdieu, 1977). לאחרונה נמצא שהמרכיב העיקרי של קודים אלו, שמשפיעים על הישגים השכלתיים, אינו דווקא העדפות תרבותיות מעודנות אלא החשיפה לספרים והעידוד לקרוא בהם (de Graaf, de Graaf & Kraaykamp, 2000). הללו שכיחים יותר ברבדים המשכילים של החברה, וילדים שאמונים על קריאה מצליחים בבית הספר יותר מחבריהם שאינם קוראים.

אחרים משמעותיים: הרקע החברתי שבו גדלים תלמידים משפיע על מידת העידוד שהם מקבלים מאחרים משמעותיים (מורים, הורים וקבוצת השווים) לגבי עתידם ההשכלתי והמקצועי. לתלמידים מרקע כלכלי וחברתי גבוה יש סיכוי גדול יותר למצוא מודלים לחיקוי שיעודדו אותם לרכוש השכלה, ועידוד זה משפיע על שאיפותיהם, על המוטיבציה שלהם ועל הישגיהם (Sewell & Hauser, 1975).

הסללה: מערכות חינוך מציבות תלמידים שונים במסלולים שונים. בחלק מהמערכות אפשר למצוא שונות בתכניות הלימוד בין המסלולים כבר בשלב מוקדם של התהליך ההשכלתי, ואילו באחרות ההסללה מתבצעת רק בשלבי ההשכלה הגבוהה. בחינוך התיכוני מתקיימת לעתים הסללה שמבחינה בין חינוך עיוני, שמיועד להכין את בוגריו ללימודים אקדמיים, ובין חינוך מקצועי, שמכשיר את בוגריו לכניסה מיידית לשוק העבודה. הסללה מתבצעת בעיקר על בסיס הישגים לימודיים קודמים, אך מכיוון שהישגים אלה עצמם קשורים לרקע החברתי-כלכלי של התלמידים, וביחוד להשכלת ההורים, תלמידים מרקע חברתי-כלכלי נמוך נמצאים בסיכון רב יותר להשתבץ במסלול שאינו אקדמי. שיבוץ זה משפיע לרעה על הישגיהם העתידיים ומחדד את אי השוויון בהזדמנויות השכלתיות (Gamoran & Mare, 1984; Kerckhoff, 1993; Shavit, 1989).

בחירה השכלתית: ברין וגולדת'ורפ (Breen & Goldthorpe, 1997) טוענים שתכניותיהם ההשכלתיות של ילדים מעוצבות באמצעות חישובים רציונליים, כלומר תלמידים והוריהם

משקללים את העלויות הכרוכות באפשרויות ההשכלה השונות, את הרווחים הצפויים מהן ואת הסיכוי להצליח בכל אחת ואחת. המטרה העיקרית של התלמידים ובני משפחתם היא לשמור על מיקומם המעמדי, כלומר להשיג השכלה שתאפשר לילדים להבטיח לעצמם מיקום מעמדי טוב לפחות כמו זה של הוריהם. אף שמוטיבציה זו משותפת לכלל המעמדות, הרי שההשלכות ההשכלתיות של מנגנון זה אינן זהות לבני כל המעמדות. בעוד שבני המעמד הבינוני נדרשים לבחור מסלולי לימוד תובעניים (מסלולים אקדמיים) כדי לשמר את מעמד הוריהם, בני מעמד הפועלים יסתפקו באפשרויות השכלה תובעניות פחות (מסלולים מקצועיים) כדי לשמר את מעמד הוריהם. לכן מנגנון השימור המעמדי מעודד הבדלים מעמדיים בבחירות השכלתיות ותורם לאי השוויון.¹

האם יש לצפות לצמצום אי השוויון בהזדמנויות השכלתיות לאורך זמן?

ראוי לציין שרוב המחקרים אודות ריבוד השכלתי אינם אומדים ישירות את השפעת כל הגורמים שהוזכרו לעיל. הפרקטיקה הנפוצה לבחינת הקשר בין רקע חברתי-כלכלי להשכלה מגדירה רקע זה לפי עיסוקם של ההורים והשכלתם. העיסוק אמור לשלוט בהשלכות הכלכליות של גורמי הרקע, ובכלל זה היכולת לעמוד בהוצאות הכרוכות באפשרויות ההשכלתיות השונות, וההשכלה מאגדת הון תרבותי, מיומנויות למידה והשפעת אחרים משמעותיים על ציפיות השכלתיות, בחירת מסלולי לימוד והחלטות השכלתיות נוספות. מחקרים שמאמצים שיטת מחקר זו מראים שהשכלת ההורים משפיעה על ההישגים ההשכלתיים של בניהם ובנותיהם הרבה יותר מעיסוקם של ההורים, וכפי שנציג בהמשך, השפעה זו עמידה יותר לשינוי לאורך זמן (לדוגמה: Buchmann, Charles & Sacchi, 1993; de Graaf & Ganzeboom, 1993; de Graaf et al., 2000; Hout, Raftery & Bell, 1993; Treiman & Yamaguchi, 1993; Tsai & Chiu, 1993; Szelényi & Aschaffenburg, 1993). לאחר הבהרות אלו, אנו יכולים לעבור לטיעונים העכשוויים בעד ונגד ההשערה שהשפעת גורמי הרקע החברתי-כלכלי על השכלה מצטמצמת לאורך זמן.

חסמים כלכליים להישגים השכלתיים: קיים בסיס תיאורטי ואמפירי לטענה שלאחר מלחמת העולם השנייה הוסרו בארצות המערב חלק ניכר מהחסמים הכלכליים בדרך לרכישת השכלה. פיתוח כלכלי מואץ והתרחבותה של מדינת הרווחה לאחר המלחמה שיפרו את מצבו הכלכלי של מעמד הפועלים. שיפור זה הביא לצמצום אי השוויון בין המעמדות בכריאות ובתזונה (Erikson & Jonsson, 1996), ואלה השפיעו על ההישגים הלימודיים של הילדים. מלבד זאת, יותר ויותר משפחות ממעמד הפועלים יכלו לשאת בעול העלויות הישירות והעקיפות של ההשכלה (Breen, Luijkx, Müller & Pollak, 2005), שהצטמצמו לאורך השנים: שכר הלימוד ירד, ומלגות לתלמידים מרקע נמוך נעשו נפוצות יותר. התועלת משיפור תנאי הדיור ומירידת עלויות ההשכלה היא מהתוצאות הבולטות ביותר של מדינת

1 לימוד גבאי-אגוזי (בתהליך) מיישמת ובודקת את מודל ההחלטה הרציונלית בחקר בחירות השכלתיות של תלמידים בישראל.

הרווחה הסוציאל-דמוקרטית, שבה השכלה עברה דה־קומודיפיקציה במידה רבה יותר מאשר במשטרי רווחה שמרניים או ליברליים (Esping-Andersen, 1999).

חסמים תרבותיים וקוגניטיביים להישגים השכלתיים: מחקרים מעטים בלבד עוסקים בשינוי לאורך זמן של השפעת משאבים תרבותיים על הישגים השכלתיים (Guesthuizen, de Graaf & Kraaykamp, 2005). רוב המחקרים העוסקים בהשפעה זו מציגים מודל מצומצם שבו השכלת ההורים היא מדד למשאבים תרבותיים. מחקרים אלו מצאו שהשפעת השכלת ההורים על הישגים השכלתיים היא יציבה יחסית לאורך זמן. דה חרף וחזובם (de Graaf & Ganzeboom, 1993), שמצאו ירידה בהשפעת הרקע החברתי-כלכלי על הישגים השכלתיים בהולנד, מצאו גם שהשפעת השכלת האב עמידה לשינויים לאורך זמן יותר מהשפעת משלח ידו של האב. תוצאה דומה עלתה גם במחקר שנערך בצרפת על ידי ואלה (Vallet, 2004). כמו במחקר ההולנדי, גם ואלה מצא שהקשר בין רקע חברתי-כלכלי ובין הישגים השכלתיים יורד לאורך זמן ושאי שוויון על בסיס תרבותי עמיד עמיד בפני שינוי יותר מאי שוויון על בסיס כלכלי. במחקר משווה בקרב עשרים מדינות מתועשות מצא פפר (Pfeffer, 2006) שהניעות ההשכלתית הבין דורית במדינות אלו נותרה יציבה למדי לאורך המאה העשרים. דהיינו, אי השוויון ההשכלתי בין בני משכילים ובין בנים לשאינם משכילים נותר יציב לאורך זמן.

מודלים לאומדן אי שוויון השכלתי

כשלב זה אנו מבקשים להציג את המודלים העיקריים שבהם נעזרו סוציולוגים כשבחנו את אי השוויון בהודמנויות השכלתיות.

רגרסיה ליניארית (OLS): לאורך שנות השישים והשבעים, רוב חוקרי ההשכלה השתמשו ברגרסיה הליניארית ככלי הסטטיסטי העיקרי בעבודתם (Blau & Duncan, 1967; Jencks, Smith, Acland & Banes, 1972; Sewell & Hauser, 1975). מדידת ההשכלה נעשתה לפי שנות הלימוד שהשלימו הנחקרים, מתוך הנחה שאלו מושפעות באופן מצטבר (אדיטיבי) וליניארי ממגוון מאפיינים חברתיים (השכלת ההורים ומקצועם, גודל המשפחה וכו'). במודל זה, התפלול (אופרציונליזציה) של המושג אי שוויון בהודמנויות השכלתיות מוגדר כהשפעת הרקע החברתי-כלכלי של הפרט על שנות הלימוד שלו. מדידה זו זהה למעשה להפרש האריתמטי שבין כמות ההשכלה הממוצעת שהשיגו כל שני רבדים חברתיים שונים. מחקרים שהשתמשו בגישה זו מצאו שינוי קטן מאוד לאורך המחצית הראשונה של המאה העשרים בהבדל בין ממוצעי ההשכלה של רבדים חברתיים שונים שהוגדרו הן לפי השכלת האב והן לפי משלח ידו (לדוגמה: Hauser & Featherman, 1976). במחקר השוואתי בין 13 מדינות (Shavit & Blossfeld, 1993) נמצאו תוצאות מעורבות: השפעתה של השכלת האב פחתה בחמש מדינות ונשארה יציבה בשמונה, ואילו השפעת עיסוקו של האב פחתה בשלוש מדינות ונשארה יציבה, או אף עלתה במקצת, בעשר האחרות. רק בשתי מדינות (שוודיה והולנד) השפעת שני המשתנים פחתה עם הזמן.

מודל המעברים ההשכלתיים של מאר (Mare): בתחילת שנות השמונים הבחין רוברט מאר (Mare, 1981) שבארצות הברית עלתה רמת ההשכלה במידה ניכרת, בעוד פיזור

ההשכלה (כלומר השונות של מספר שנות הלימוד) הצטמצם. לאור שינויים אלו אפשר היה לצפות שיצטמצם אי השוויון ההשכלתי בין קבוצות גיל. ואולם, כפי שצינו לעיל, מחקרים אמריקאיים שנעשו באמצעות רגרסיה ליניארית הצביעו על יציבות ההשפעה של הרקע החברתי-כלכלי על הישגים השכלתיים לאורך זמן. מאר הבין שאי שוויון בהזדמנויות השכלתיות בין רבדים מושפע משני גורמים מובחנים: שונות ההשכלה באוכלוסייה ותהליכי הסלקציה של תלמידים במערכת החינוך. מאר שם לעצמו למטרה לפתח מודל שמסוגל להבחין בין שתי ההשפעות הללו. הוא פיתח מודל שאומד את השפעת הרקע החברתי-כלכלי על סיכויי המעבר של תלמידים בין רמות ההשכלה אגב ניכוי סטטיסטי של השפעת השונות בהתפלגות ההשכלה. מקדמי המודל אומדים את מידת הסלקציה החברתית בחינוך שאינה מושפעת מפיוור ההשכלה, הווי אומר אינו מושפע מהתרחבותה.

בחלקו האמפירי של מאמרו הראה מאר שבמהלך המאה העשרים גדלה במידת מה השפעתו של הרקע החברתי-כלכלי (סלקציה חברתית) על הישגים השכלתיים בארצות הברית, אך ההתרחבות ההשכלתית שצמצמה את השונות ההשכלתית הפחיתה את אי השוויון ההשכלתי הכללי. כלומר התרחבות השכלתית צמצמה את אי השוויון בהתפלגות ההשכלה ופיצתה בכך במידת מה על יציבותה של הסלקציה החברתית בהשכלה. המסקנה החשובה הנובעת מעבודתו של מאר היא שהתרחבות השכלתית יכולה לצמצם הבדלים בין רבדים חברתיים בהישגים השכלתיים אפילו כשסלקציה חברתית בהשכלה נותרת יציבה ואף גדלה.

מא פרסומו בתחילת שנות השמונים שוחזר מודל המעברים ההשכלתיים של מאר במחקרים רבים, והם הניבו תוצאות דומות למחקר המקורי, אך גם שונות ממנו. מחקרים אחדים (de Graaf & Ganzeboom, 1993; Jonsson, 1993; Shavit & Kraus, 1990; Shavit & Westerbeek, 1998; Vallet, 2004) העלו שהשפעת הרקע החברתי-כלכלי על סיכויי המעבר מצטמצמת ברמות ההשכלה הנמוכות, ואילו ברמות גבוהות יותר נמדדה יציבות, ואף עלייה, בהשפעה זו (ראו לדוגמה 11 מהמחקרים אצל Shavit & Blossfeld, 1993, וכן Vallet, 2004; Torche, 2005; Smith & Cheung, 1986).

דפוס תוצאות זה תואם את השערת השימור המרבי של אי השוויון (maximally maintained inequality) של רפטרי והאוש (Raftery & Hout, 1993). השערה זו טוענת שמצבם הכלכלי, רמת המשאבים התרבותיים ורמת השאיפות ההשכלתיות של בני הרבדים החברתיים העליונים גבוהים יותר מאלו של תלמידים שגדלים ברבדים הנמוכים. לכן בני הרבדים העליונים מנצלים ביתר קלות הזדמנויות השכלתיות חדשות, וכך נשמר אי השוויון ההשכלתי בין רבדים גם כשהזדמנויות ההשכלתיות מתרחבות. רק משהגיעו הרבדים העליונים לנקודת רוויה ברמה השכלתית מסוימת (רוויה מוגדרת כנקודה שבה כל הבנים והבנות בעלי הרקע המיוחס הצליחו להשיג את רמת ההשכלה הנידונה), התרחבות נוספת שלה תצמצם את אי השוויון ההשכלתי. זאת מפני שמנקודה זו ואילך רק השכבות הנמוכות יכולות להגדיל עוד את שיעורי ההשתתפות שלהן ברמה ההשכלתית הנידונה. לכן אי שוויון בין רבדים בסיכוי להשלים רמות השכלה נמוכות (למשל סיום בית ספר יסודי וחטיבת ביניים) עשוי להצטמצם עם התרחבותן בשל היותן רוויות בידי הרובד העליון, ואילו ברמות ההשכלה הגבוהות, שבהן שום רובד לא הגיע לרוויה, התרחבות השכלתית אינה מצמצמת אי שוויון.

אף שטענה זו הגיונית, מחקרים מראים שההשפעה של השכלת האב ושל מאפייני רקע חברתי-כלכלי אחרים חזקה יותר ברמות ההשכלה הנמוכות, וחלשה כשמדובר בסיכוי לעבור לרמות ההשכלה הגבוהות. ממצא זה מכונה אפקט הדעיכה. מולר וקרל (Müller & Karle, 1993) הציעו שאפקט הדעיכה משקף ירידה בתלות התלמידים בהוריהם ככל שהתלמידים מתבגרים. הם מצאו שונות בין מדינות בדפוסי הישרדות במערכת ההשכלה: בכמה מהמדינות תלמידים נושרים מהמערכת בעיקר במעברים מוקדמים שבהם אי השוויון גבוה, ובאחרות אחוז קטן נושר מהמערכת בכל מעבר ומעבר. הם מראים שההבדלים בין מדינות באי השוויון ההשכלתי קשורים לדפוסי ההישרדות הללו. השפעת הרקע החברתי-כלכלי על נשירה מהמערכת חזקה במדינות שבהן עיקר הסינון מתקיים ברמות השכלה נמוכות, יותר מבמדינות שבהן הנשירה מפורזת בשווה על פני רמות ההשכלה השונות. יהיה זה מפתה להשתמש בלוגיקה של מולר וקרל לא רק באופן השוואתי אלא גם לאורך זמן, ולשער שהרחבתן של רמות השכלה נמוכות, כגון בית ספר יסודי וחטיבת ביניים, תפחית את מידת אי השוויון, משום שמדינות שבהן אי השוויון ההשכלתי גבוה ברמות ההשכלה הנמוכות מאופיינות באי שוויון השכלתי נמוך באופן כללי. ואולם, להשערה זו אין תמיכה בממצאים האמפיריים הקיימים. למעשה, הרחבתן של הרמות ההשכלתיות הנמוכות מלווה בעלייה של אי השוויון ברמות ההשכלה המאוחרות. כך, במחקרה משנת 1999 הראתה רייקין (Rijken) שהשפעת הרקע החברתי על מעבר השכלתי נתון נמצא במתאם חיובי עם הפרופורציה מתוך קבוצת הגיל שצלחה את המעבר ההשכלתי הקודם. מכאן שהתרחבות השכלתית, שמוגדרת כגידול הפרופורציה הזאת, עשויה להגדיל אי שוויון במעבר הבא. המכניזם הסיבתי המייצר תוצאה מאכזבת זו, כמו הסיבה לאפקט הדעיכה, הם נושא שנוי במחלוקת בקרב חוקרי ריבוד השכלתי, ואלו יידונו בהמשך המאמר.

ביקורות על מודל המעברים: אף על פי שמודל המעברים של מאר התקבל כמודל התקני בקרב חוקרי ריבוד השכלתי, הוא ספג ביקורות לא מעטות. הביקורת השכיחה ביותר היא שגם אפקט הדעיכה וגם יציבות אי השוויון בין רבדים בסיכויי המעבר מרמת השכלה אחת לרעותה הם תוצר לוואי של הטרוגניות בלתי נמדדת (unmeasured heterogeneity). כלומר השפעת משתני המודל על סיכויי הצלחה במעברים ההשכלתיים מוטה על ידי קשר מזויף עם משתנים אחרים שאינם נמדדים על ידי החוקר. המשתנה הבלתי נמדד הנפוץ ביותר הוא יכולת הלמידה של התלמיד. בהיעדר פיקוח על יכולת זו (ועל משתנים דומים), ההשפעה הנמדדת של משתני הרקע החברתי מגלמת גם את השפעת היכולת הבלתי נמדדת. מכיוון שהסלקציה על סמך יכולת לימודית קיימת בכל מעבר השכלתי, רק בעלי יכולות גבוהות ביותר מכל הרקעים החברתיים מתקדמים לעבר השלבים ההשכלתיים הגבוהים. לכן הקשר בין השכלת הורים ליכולות לימודיות פוחת, ודועך גם הקשר הנמדד בין השכלת הורים להישגים השכלתיים לאורך המעברים. טענה זו הוכרה לראשונה על ידי מאר עצמו (Mare, 1981, 1993) והושמעה שוב בידי רייקין (Rijken, 1999), קמרון והקמן (Cameron & Heckman, 1998) ואחרים.

ביקורת זו קשורה גם לעניין השינוי לאורך זמן בהשפעת הרקע החברתי על מעברים השכלתיים. כפי שציין מאר עצמו (Mare, 1981, fn. 5), עלייה בשיעור הזכאים להגיע למעבר השכלתי כלשהו (כלומר התרחבות השכלתית) מגדילה את ההטרוגניות של הקבוצה ומעלה את המתאם בין המשתנים הנצפים למשתנים הבלתי נצפים במודל. במילים אחרות,

התרחבות השכלתית גורמת להטיה גוברת באומדני המודל הנובעת מהטרוגניות בלתי נמדדת.

מאר (Mare, 1993) ניסה להעריך את שיעור ההטיה במדידת ההשפעה של השכלת האב כתוצאה מהטרוגניות בלתי נמדדת. הוא השתמש בהשכלת האחים כמשתנה קירוב למאפייני המשפחה שעשויים להשפיע על ההישגים ההשכלתיים של הנבדק והראה שפיקוח על משתנה זה מצמצם חלק ניכר מאפקט הדעיכה של השכלת האב, אך לא את כולו. ואולם, ההשפעה של השכלת האב על מעברים השכלתיים בארצות הברית נותרה יציבה באופן יחסי גם בפיקוח על השכלת אחים בקרב ילידי השנים 1951-1907, דפוס דומה לזה שנמצא בניחות המקורי. במילים אחרות, ההטרוגניות הבלתי נמדדת מטה את אומדני ההשפעה של רקע חברתי-כלכלי על סיכויי ההשכלה, אך אין בה כדי להסביר את יציבות אי השוויון ההשכלתי לאורך זמן.

לדעתנו, ניתן דגש רב מדי לביקורת ביחס להטרוגניות הבלתי נמדדת. כמו יתר המודלים, מודל המעברים אמור להיות מודל מצומצם (reduced form) שאינו כולל את כל המשתנים המתערכים במערכת הסיבתית. יש לזכור שיכולת ומוטיבציה השכלתית הם משתנים אנדוגניים לתהליך הריבוד (הם עצמם מושפעים מהרקע החברתי-כלכלי), ולכן השפעותיהם אינן מטות את השפעות הרקע החברתי על השכלה כי אם מתווכות אותו.

תחת תפיסה שרואה באפקט הדעיכה תוצר לוואי (ארטיפקט) בלתי רצוי של המודל, אנו רואים בו אפיון חשוב של תהליך הסלקציה ההשכלתית. כשסלקציה חברתית במערכת ההשכלה נעשית בשלב מוקדם, כגון בבית הספר היסודי והתיכון, אוניברסיטאות ומכללות אינן נדרשות לבצע סלקציה ביחס לאותו משתנה (למשל יכולת לימודית). לדוגמה, בגרמניה רוב מוחלט של בוגרי הגימנסיות (בתי הספר התיכוניים העיוניים) זכאים להיכנס לאוניברסיטאות, מכיוון שהכניסה לגימנסיה עצמה מותנית בסלקציה מחמירה שמתרחשת בשלב מוקדם מאוד של הקריירה ההשכלתית (כיתה ד' ואילך). לעומת זאת, בארצות הברית כמעט שלא נעשית סלקציה על בסיס קוגניטיבי בשלבי ההשכלה המוקדמים, בעוד שהמעבר לקולג' מותנה בסיון שמתבצע באמצעות מבחנים פסיכומטריים.

מודלים לוג'ליניאריים: למרות תפוצתו של מודל המעברים, חוקרים לא מעטים מעדיפים להשתמש במודלים לוג'ליניאריים לאומדן הזיקה בין משתני רקע להשכלה. כפי שמציין ואלה (Vallet, 2004, p. 6), מודל המעברים יעיל מאוד בהבנת אי השוויון ביחס למעברים השכלתיים מסוימים אך אינו כלי אפקטיבי להערכת הזיקה שבין רקע חברתי להישגים השכלתיים בכללותם. מודלים לוג'ליניאריים מספקים אומדנים נקיים (ללא השפעת השינוי בפיוור ההשכלה) של הזיקה הכללית בין רקע להשכלה, ולכן הם זוכים לפופולריות הולכת וגדלה בקרב חוקרי ריבוד השכלתי.

אישידה וחבריו (Ishida, Müller & Ridge, 1995) בחנו את הזיקה בין רקע חברתי, השכלה ומעמד בעשר חברות תעשייתיות. מחקר זה היה בין הראשונים שבחנו קשר זה על ידי שימוש במודל לוג'ליניארי. אחד הממצאים המעניינים ביותר במחקר היה הדמיון בין מדינות סוציאליסטיות למדינות אחרות מבחינת אי השוויון ההשכלתי. ממצאיהם הפריכו את הטענה שבמדינות סוציאליסטיות (במקרה שלהם, הונגריה ופולין) הזיקה בין רקע חברתי-כלכלי להשכלה חלשה יותר מבמדינות קפיטליסטיות. יונסון וחבריו (Jonsson, Mills & Müller, 1996) בדקו את השינוי לאורך זמן בזיקה שבין רקע חברתי-כלכלי ומגדר ובין הישגים

השכלתיים בשוודיה, בגרמניה המערבית ובבריטניה. כמו במחקרם של אישידה וחבריו, רקע חברתי-כלכלי הוגדר על ידי מעמד האב. הכותבים השתמשו בנתונים לגבי קבוצות הגיל שנולדו בשנים 1959-1910 בשוודיה, בשנים 1959-1916 בגרמניה, ובשנים 1885-1959 בבריטניה.² הם מצאו שבשוודיה ובגרמניה, אך לא בבריטניה, קיימת ירידה מובהקת סטטיסטית בעוצמת הזיקה שבין מעמד להשכלה בין קבוצות הגיל. ברם, זוהי ירידה קטנה מאוד: בערך 6% לאורך חמישים השנים שלגביהן התבצע המחקר (שם, עמ' 161). במחקר אחר מבקרים ברין וחבריו (Breen et al., 2005) את טענתם של שביט ובלוספלד (Shavit & Blossfeld, 1993), שלפיה אי שוויון בהזדמנויות הוא יציב לאורך זמן ברוב המדינות המתועשות. הם בוחנים את השינויים לאורך זמן בזיקה שבין רקע חברתי-כלכלי להשכלה בקרב גברים בשמונה מדינות אירופיות ומצאים שברובן נחלשה הזיקה בין מעמד להשכלה לאורך זמן. אך חשוב לציין שהיחלשות הזיקה הנדונה אינה ליניארית: היא התרחשה בעיקר בקרב גברים שנכנסו למערכת ההשכלה לאחר מלחמת העולם השנייה. עבור קבוצות הגיל הצעירות יותר במחקר – אלו שנולדו לאחר מלחמת העולם הראשונה – אי השוויון ההשכלתי נותר יציב.³

במחקר מפורט על שינויים באי שוויון בהזדמנויות השכלתיות בצרפת אמד ואלה (Vallet, 2004) סדרה של מודלים לוג-ליניאריים ורגרסיות לוגיסטיות באמצעות קובץ נתונים גדול במיוחד שכולל נחקרים ילידי 1908-1972. ואלה ביקש לבחון במחקרו שלוש שאלות חשובות: 1. אם הזיקה בין רקע להשכלה נחלשת עם הזמן; 2. אם השפעת הרקע החברתי נחלשת רק ביחס למעברי ההשכלה הנמוכים או גם במעברים אחרים; 3. אם התוצאות המתקבלות תלויות בהגדרת המשתנה המייצג רקע חברתי (מעמד האב או השכלת ההורים). כפי שציינו קודם לכן, ממצאיו של ואלה מצביעים על היחלשות מובהקת (אם כי קטנה) של הזיקה בין רקע חברתי-כלכלי להשכלה גבוהה. בהלימה עם השערת השימור המרבי של אי השוויון, ואלה מראה באמצעות רגרסיה לוגיסטית שהזיקה נחלשה אך ורק כתוצאה מהיחלשות השפעת המעמד על סיכויי המעבר בין רמות ההשכלה הנמוכות. השפעת המעמד על מעברים מאוחרים יותר נותרה יציבה ואף התחזקה לאורך זמן. עוד מוצא ואלה כי הזיקה בין השכלת הורים להשכלת הפרט עמידה לשינויים לאורך זמן יותר מהזיקה שבין מעמד האב להשכלת הפרט. פפר (Pfeffer, 2006) במחקרו ההשוואתי נתן משנה תוקף לממצא זה של ואלה כשמצא שהזיקה בין השכלת הורים להשכלת הפרט לא השתנתה באופן מובהק לאורך זמן באף לא אחת מעשרים המדינות שחקר.

חשוב לציין שגם לפי ממצאיו של ואלה עבור צרפת, דפוס הירידה בזיקה בין מעמד להשכלה אינו ליניארי: הוא נשאר יציב (ואף עולה מעט) עבור ילידי שני העשורים הראשונים

2 המודל הסטטיסטי שהתאימו החוקרים לנתונים היה מודל לוג-מולטיפלִיקטיבי (Xie, 1992). במודל זה השינוי בזיקה שבין רקע חברתי-כלכלי להשכלה נאמד באמצעות פרמטר אחד עבור כל קבוצת גיל.

3 שש מתוך המדינות במחקר (שוודיה, הולנד, גרמניה, איטליה, בריטניה ופולין) נבדקו גם על ידי בלוספלד ושביט (Blossfeld & Shavit, 1993). השוואה בין שני המחקרים מצביעה על סתירה בין ממצאיהם עבור שלוש מהמדינות (גרמניה, בריטניה ופולין). לטענת ברין וחבריו, סתירה זו עשויה לנבוע מהבדלים בגודל המדגמים שעליהם מבוססים המחקרים. כשהותאם גודל המדגם בכל מדינה בין שני המחקרים מצאו החוקרים שבגרמניה, בריטניה, איטליה ופולין ההשערה של אי שוויון השכלתי יציב נותרה בעינה, אך לא בשוודיה ובהולנד (שבהן נדחתה השערה זו גם על ידי בלוספלד ושביט).

של המאה העשרים, יורד בחדות עבור ילידי סוף שנות השלושים ועד סוף שנות הארבעים, וממשיך לרדת במתינות לאחר מכן. ואלה מציין שהירידה החדה אינה קשורה לרפורמות ההשכלתיות שבוצעו בשנות החמישים בצרפת, שמטרתן הייתה לצמצם את אי השוויון ההשכלתי. ממצאים דומים התקבלו עבור איטליה במחקרו של ברונה (Barone, 2006), שמצא באמצעות מודלים לוג-לינאריים שהזיקה בין רקע חברתי-כלכלי להשכלה נחלשה עבור ילידי שנות השלושים והארבעים, אך שבה והתחזקה לאחר מכן. מכאן אפשר להבין שהירידה באי השוויון, כפי שנמצאה אצל ברין ושות', ואלה וברונה, אירעה בעיקר בתקופת זמן מסוימת, לאחר מלחמת העולם השנייה. אי אפשר שלא לתהות אם ירידה זו אינה קשורה באירועים ההיסטוריים שאפיינו תקופה זו, דוגמת יישומה של תכנית מרשל לשיקום אירופה לאחר המלחמה.

התרחבות השכלתית ואי שוויון השכלתי

השפעת ההתרחבות של מערכת ההשכלה על אי השוויון ההשכלתי היא נושא שראוי לתשומת לב רבה במחקרי ריבוד השכלתי. ממשלות רבות נוקטות מדיניות הרחבה של מערכות חינוך, לעתים מתוך תפיסה שצמיחה כלכלית וצמצום האבטלה במשק מחייבות השכלת יתר של כוח העבודה, לעתים מתוך רצון לאפשר לשכבות החלשות נגישות יתר להשכלה, ולעתים משתי הסיבות גם יחד. אשר על כן חשוב להבין את ההשפעות האפשריות של התרחבות מערכת ההשכלה על ריבוד השכלתי. בהקשר זה חשוב לציין שלמרות חשיבותו, הנושא לא זכה לתשומת לב מחקרית מספקת. חלק ניכר מהאקרובריטיקה המתודולוגית שסקרנו כאן נובע מרצונם של החוקרים לבחון מדדי ריבוד השכלתי שאינם מושפעים מהתרחבות השכלתית. רק חוקרים מעטים (דוגמת; Raftery & Hout, 1993; Arum, Gamoran & Shavit, 2007; Rijken, 1999) מייחסים להתרחבות חשיבות תיאורטית בתהליך הריבוד ומנסים להבין את השפעתה על אי שוויון השכלתי. מתוך סקירת ממצאי המחקרים הללו נסכם את הידוע על הזיקה שבין התרחבות השכלתית לאי שוויון השכלתי.

התרחבות ופיזור ההשכלה: כפי שהראה מאר (Mare, 1980), אי שוויון בין רבדים ברמת ההשכלה הממוצעת קשור לשונות ההשכלה כך שצמצום בשונות ההשכלה גורם לצמצום באי השוויון בין הרבדים בממוצע שנות הלימוד. כדי שהתרחבות השכלתית תצמצם את שונות ההשכלה, היא חייבת להתרחש ברמות הנמוכות של מערכת ההשכלה. התרחבות שיעורי ההשתתפות בחינוך יסודי ותיכוני מעלה את רמת ההשכלה המינימלית של האוכלוסייה, ולכן היא מצמצמת את השונות בה. בניגוד לכך, התרחבות של רמות ההשכלה הגבוהות עשויה להגדיל את שונות ההשכלה, כי היא "מותחת" את הזנב הימני של התפלגותה.

התרחבות ורוויה: התרחבות מלמטה עשויה לצמצם את אי השוויון היחסי בין רבדים בחברה בסיכוי להשיג רמה השכלתית נתונה. על פי תיאוריית השימור המרבי של אי השוויון, ובהינתן שכמעט כל בני הרובד הגבוה עוברים את רמות ההשכלה הנמוכות, התרחבות השכלתית שמתרחשת ברמות השכלה שרוויות בכני הרבדים הגבוהים אמורה לצמצם את אי השוויון בסיכוי לעבור רמות אלו.

התרחבות וגלישה של ההשפעה החיובית לרמות השכלה גבוהות: צמצום של אי השוויון בסיכוי להשלים את רמות ההשכלה הנמוכות עשוי לגלוש לעבר רמות השכלה גבוהות יותר וכך לצמצם את אי השוויון ההשכלתי המוחלט והיחסי ברמות אלו. לדוגמה, במחקרם על מערכת ההשכלה האיטלקית מצאו שביט ווסטרבק (Shavit & Westerbeek, 1998) שאי השוויון ההשכלתי בין רבדים חברתיים בסיכוי לעבור בהצלחה את הרמות הנמוכות הצטמצם לאורך זמן בד בבד עם יציבות של אי השוויון בסיכוי לעבור לרמות הגבוהות יותר. אך ההתפתחות החיובית בתחתית הסולם ההשכלתי גרמה לצמצום אי השוויון הכללי (הבלתי מותנה בסיום השלב ההשכלתי הקודם) בסיכויים לסיום תיכון. ואלה (Vallet, 2004) הראה תוצאות דומות גם ביחס לצרפת. מכאן שאפשר לצמצם אי שוויון בהשכלה גבוהה על ידי מדיניות שמתמקדת ברמות הנמוכות.

התרחבות וסלקציה מושהית: למרות השפעתה המצמצמת הן על אי שוויון מוחלט והן על זה היחסי, התרחבות השכלתית מלמטה יכולה גם להרחיב את אי השוויון, שכן היא מגדילה לא רק את מספר הפרטים בעלי הסיכוי להגיע לשלבים הבאים במערכת ההשכלה, אלא גם את ההטרונגניות שלהם כמונחי רקע חברתי. בשל השפעות ההטרונגניות שנידונו לעיל, הדבר עשוי לגרום להרחבת אי השוויון בין רבדים בסיכוי לעבור לרמה ההשכלתית העוקבת (Rijken, 1999).

התרחבות ובידול (דיפרנציאציה): התרחבות השכלתית קשורה קשר הדוק עם בידול השכלתי. כשמערכת השכלתית מתרחבת ונעלם אי השוויון במספר שנות לימוד או ברמות השכלה, הוא מוחלף בבידול איכותי (רוחבי). לדוגמה, לוקאס (Lucas, 2001) טען שכאשר רמה השכלתית נתונה מגיעה לרוויה, אמנם צומצם אי השוויון בסיכויים להשגתה, אך הוא מוחלף באי שוויון בסיכויים להשמה במסלול סלקטיבי באותה הרמה. לפיכך, אף שהתרחבות עשויה לצמצם אי שוויון כמותי, היא עלולה להיות מוחלפת באי שוויון איכותי. לסיכום, התרחבות השכלתית משפיעה על אי שוויון בהזדמנויות השכלתיות בכיוונים מנוגדים. מחד גיסא, התרחבות מלמטה מקטינה את שונות ההשכלה, ולכן עשויה להקטין אי שוויון מוחלט, בממוצע שנות לימוד. הרחבת הרמות הנמוכות, שבהן בני הרוכד הגבוה נמצאים ברוויה, עשויה לצמצם גם אי שוויון יחסי בסיכוי לעבור את אותן רמות. מאידך גיסא, התרחבות השכלתית מלמטה עשויה לדחות את הסלקציה החברתית לרמות ההשכלה הגבוהות יותר, וכך להרחיב את אי השוויון בהן. יתרה מזאת, התרחבות קשורה על פי רוב עם בידול השכלתי, ולכן כשאי שוויון כמותי בהשכלה מצטמצם במידה ניכרת, הוא מוחלף באי שוויון איכותי. העוצמה היחסית של ההשפעות החיוביות והשליליות של התרחבות מערכת ההשכלה על אי שוויון השכלתי משתנה כנראה בין מדינות ולאורך זמן. דרוש עדיין מחקר רב להבנת הגורמים המקררי-חברתיים המעצבים את מאזן היתרונות והחסרונות של התרחבות בהקשר הריבוי.

אי שוויון יציב?

אפשר לסכם עתה את נקודות ההסכמה העיקריות בקונצנזוס המתגבש בדבר השערת אי השוויון היציב. בגרסתה המילולית, נראה שהשערת אי השוויון היציב מוטעית: שימוש במדגמים גדולים הראה שהשפעת הרקע על הישגים השכלתיים נחלשה בעשורים הראשונים

של המאה העשרים. אך נדגיש את הנקודות הבאות: ראשית, גם מחקרים שמוצאים צמצום באי השוויון ההשכלתי לאורך זמן מדווחים על צמצום מתון. שנית, צמצום אי השוויון ההשכלתי מלווה בפחות במעמדן של התעודות ההשכלתיות הנמוכות לאורך זמן בשל הגידול בזמינותן ובשל התפתחויות כלכליות וטכנולוגיות. ממצאי המחקרים מראים שאי השוויון הצטמצם ביחס להשכלה יסודית וברמות הנמוכות של ההשכלה העל יסודית (חטיבת ביניים), אך לא הצטמצם ביחס לתיכון ולהשכלה הגבוהה. בעידן שבו ההשכלה מתרחבת, השכלה גבוהה היא המשפיעה ביותר על הצלחתו הכלכלית של הפרט, ואי השוויון בה נותר יציב למדי לאורך זמן. שלישית, וחשוב ביותר, גם מחקרים שמצאו נטייה להתמתנות אי השוויון ההשכלתי לאורך זמן (Breen et al., 2005; Vallet, 2004) מלמדים שעיקר הירידה ברמת אי השוויון ההשכלתי אירעה מיד לאחר מלחמת העולם השנייה. מתוצאות מחקרים אלו עולה שלפני מלחמת העולם השנייה ולאחריה, הזיקה בין רקע חברתי-כלכלי להשכלה הייתה ונותרה יציבה. הייתכן שממצא זה מעיד על השפעה ייחודית של תקופה היסטורית ולא על דפוס מתמשך של שינוי? ייתכן שיש להתייחס ברצינות לטענתו של סורוקין (Sorokin, 1959), שלפיה אי שוויון שמקורו בהעברה בין דורית של פריבילגיות חברתיות נוטה להצטמצם בתקופות של כאוס חברתי דוגמת מלחמות ומהפכות, אך נוטה ליציבות בתקופות רוגע. רביעית, סקירתנו מלמדת שהאופן שבו בוחר החוקר למדוד את אי השוויון ההשכלתי משפיע במידה מסוימת על הממצאים והמסקנות באשר ליציבותו של אי השוויון ההשכלתי. בעוד שאי השוויון מתמתן לאורך זמן כשנמדדת הזיקה בין מעמד הורים להשכלת הפרט, הוא שריר ויציב לאורך זמן כשנמדדת הזיקה בין השכלת הורים להשכלת הפרט.

חקר אי השוויון ההשכלתי בישראל

המחקר על ריבוד השכלתי בישראל נוטה להתמקד באי השוויון ההשכלתי בין קבוצות מוצא ולאום ואינו עוסק בדרך כלל בפערים מעמדיים (אך ראו Yaish, 2004). בשנות החמישים והשישים נערכו מחקרים אחדים על הבדלים בין בני העדות השונות בהישגים במבחני הישג קוגניטיביים ולימודיים (Ortar, 1967). המחקרים הללו דיווחו על הבדלים ניכרים בין תלמידים מזרחים לאשכנזים בהישגים. בעשורים האחרונים חסרים מחקרים מסוג זה, כנראה משום שהשוואת הישגים קוגניטיביים בין קבוצות אתניות מזכיר לרבים פרקטיקות יוג'ניות מתקופות אפלות, ומוקד המחקר עבר להשוואת הישגים ההשכלתיים בין הקבוצות ולחיפוש ההסברים המבניים והתרבותיים לאי השוויון ביניהן.

שביט וקראוס (Shavit & Kraus, 1990) יישמו את המודל של מאר בישראל לצורך בדיקת תהליכי ההתקדמות ההשכלתית של ילידי 1940, 1950 ו-1960. הם מצאו שהקשר בין מוצא ובין הסיכוי להיכנס לחינוך התיכוני הצטמצם במהלך השנים, ואילו הקשר בין מוצא ובין הסיכוי לסיים תיכון ולהיכנס ללימודים על תיכונים נותר יציב. זאת בעוד שהשפעת מאפייני הרקע האחרים – השכלת האב, מגדר והסטטוס התעסוקתי של האב – נשארו יציבים בין קבוצות הגיל. כהן והברפלד (Cohen & Haberfeld, 1998, וכן כהן, 1998) הראו באמצעות ניתוח תיאורי שאי השוויון בין אשכנזים למזרחים בקרב ילידי 1943-1947, 1948-1952 ו-1953-1957 הצטמצם במידה מזערית בלבד. לעומתם, פרידלנדר ואחרים (Friedlander, Okun, Eisenbach)

(Elmakias, 2002) ניתחו את נתוני מפקדי האוכלוסין של השנים 1983 ו-1995 ובחנו את השינוי באי השוויון בין השנתונים 1925-1929 ו-1965-1969. הם טוענים שאי השוויון האתני בהזדמנויות ההשכלתיות הצטמצם בין קבוצות גיל אלו במידה ניכרת, אך אינם מעמידים את טענתם זו למבחן סטטיסטי פורמלי. דהן ואחרים (Dahan, Eyal, Mironichev & Shye, 2002) טענו שמחקרים שמצביעים על צמצום באי השוויון ההשכלתי בין קבוצות מוצא משתמשים בהגדרה לא ממצה של המשתנה מוצא. לטענתם, יש להבחין לא רק בין אשכנזים למזרחים אלא לבנות קלסיפיקציה אתנית על פי קטגוריות מוצא של שני ההורים, ואף של הסבים. שימוש בקלסיפיקציה זו מראה על יציבות באי השוויון. ואולם, החוקרים הללו אינם משווים את אי השוויון העדתי לאורך זמן אלא בין קטגוריות שונות של ותק בארץ. קטגוריות אלו (דור ראשון, שני ושלישי להגירה) אומצו גם במחקר מאוחר יותר על ידי כהן, הברפלד וקריסטל (Cohen, Haberfeld & Kristal, 2004) שהראו כי אי השוויון בסיכוי להשיג תואר אקדמי בקרב מזרחים ואשכנזים נשאר יציב בין הדור השני של המהגרים לדור השלישי. עם זאת, גם חוקרים אלו לא חקרו את התופעה לאורך זמן.

לבסוף, אוקון ופרידלנדר (Okun & Friedlander, 2005) הראו שכאשר מפרקים את משתנה שנות הלימוד לקטגוריות שמייצגות מעברים שונים (השכלה כלשהי, חטיבת ביניים, תיכון והשכלה על תיכונית), אפשר לראות שבמעברים הנמוכים הצטמצם אי השוויון האתני, ואילו במעברים הגבוהים אי השוויון נשאר יציב ואף התרחב,⁴ בהתאם לגישת אי השוויון היציב.

מלבד בחינת השינוי באי השוויון ההשכלתי בין קבוצות מוצא לאורך זמן, נערכו בישראל כמה מחקרים שבחנו את השינוי באי השוויון כתוצאה משינוי במדיניות השכלתית או כתוצאה מרפורמה בחינוך. כמו במודל של רפטי ו האוט (Raftery & Hout, 1993), גם במחקרים אלו המערך המקובל היה מערך מעין ניסויי, שבמסגרתו נבחן אי השוויון בשתי תקופות: לפני רפורמה השכלתית ואחריה. בישראל יושמו רפורמות רבות יחסית שמטרתן להרחיב את מערכת ההשכלה. הללו סיפקו הזדמנות טובה לחוקרים לבחון השערות שונות ביחס להשפעת ההתרחבות ההשכלתית על אי השוויון ההשכלתי, ובראשן תיאוריית השימור המרבי של אי השוויון. במחצית הראשונה של שנות התשעים התרחשו שתי רפורמות חשובות בחינוך התיכוני: האחת כללה הקלות בבחינות הבגרות באמצעות מיקוד מראש של הבחינות לחלק מהחומר של תכנית הלימודים, והאחרת עודדה את תלמידי המסלולים הטכנולוגיים להיבחן בבחינות בגרות. איילון ושביט (Ayalon & Shavit, 2004) חקרו את ההשפעה הכוללת של רפורמות אלו על הסיכוי להשיג תעודת בגרות, וכן על הסיכוי להשיג תעודת בגרות שתואמת את דרישות הקבלה לאוניברסיטאות. הם הראו שהרפורמות אכן הרחיבו את שיעור הזכאים לתעודת בגרות ולתעודת בגרות אוניברסיטאית, ואף צמצמו את היתרונות שהיו לבני השכבות המבוססות, לגברים, לאשכנזים ולילידי הארץ על פני שאר הקבוצות, בסיכוי להשיג תעודת בגרות רגילה. ואולם, אי השוויון בסיכוי להשיג תעודת בגרות אוניברסיטאית נשאר יציב גם לאחר הרפורמות. המסקנה העולה ממחקר זה אינה שימור מרבי של אי

4 אוקון ופרידלנדר מציינים שביצעו ניתוחי רגרסיה לוגיסטית לאומדן הסיכוי ללימודים תיכוניים והסיכוי ללימודים על תיכוניים הן בקרב ילידי שנות השישים והן בקרב ילידי שנות השבעים, אך הם מדווחים רק על תוצאות ביחס לקבוצת הגיל הבוגרת יותר.

השוויון, משום שלכל אורך התקופה גם בני הקבוצות החזקות לא הגיעו לרוויה, אלא שימור אפקטיבי של אי השוויון (Lucas, 2001): כשקיים בידול אופקי בין מסלולים השכלתיים (כגון בין בגרות רגילה לבגרות אוניברסיטאית), אי השוויון מצטמצם במסלול הנחות יותר, אך נותר יציב במסלול המתוגמל.

במחקר אחר (בולוטין צ'אצ'אשבילי, שביט ואילון, 2002) נמצא שהרפורמה בהשכלה הגבוהה, שהתבטאה בפתיחת מכללות אקדמיות בשנות התשעים, הגדילה את הסיכוי להגיע ללימודים אקדמיים, אך לא השפיעה על אי השוויון האתני, הלאומי והמגדרי. הווי אומר שהפער בין מזרחים, ערבים ונשים לאשכנזים, יהודים וגברים בהתאמה נותר יציב למרות הרפורמה. ממצאים אלו עולה שהרפורמה בהשכלה הגבוהה שימרה את אי השוויון ההשכלתי. יש לציין שבמחקר זה לא בוצע פיקוח על מאפייני רקע נוספים של הנחקרים, דוגמת השכלת ההורים, מעמד או סטטוס, חוסר שמקשה במידת מה על האפשרות להשוותו למחקרים דומים בעולם. במאמר מאוחר יותר שעוסק בשינויים בהשכלה הגבוהה על פי פרספקטיבת זמן רחבה מעט יותר משווים שביט ואחרים (Shavit, Ayalon, Chachashvily- Bolotin & Menahem, 2007) את מערכת ההשכלה הגבוהה ביחס לשלוש תקופות שונות: שנות השבעים, השמונים והתשעים. בתקופה האחרונה עברה המערכת התרחבות של ממש, הן כתוצאה מהרפורמה והן כתוצאה מגורמים חיצוניים, דוגמת ההגירה ההמונית. המחקר מלמד שאי השוויון על בסיס השכלת ההורים בסיכוי להיכנס ללימודים על תכנוניים גדל בין שנות השבעים לשנות השמונים, אך הצטמצם לאחר מכן (בניגוד להשערת השימור המרבי). לעומת זאת, השפעת המוצא האתני והלאום, כמו השפעת המעמד, לא השתנתה באופן מובהק לאורך שלוש התקופות.⁵

לסיכום, סקירתנו מעלה ארבעה מאפיינים של שינוי באי השוויון בהזדמנויות השכלתיות בעולם במהלך המאה העשרים: הצמצום בו היה קטן באופן יחסי; הוא התרחש בעיקר ברמות ההשכלה הנמוכות, בעוד שברמות הגבוהות לא חל בו צמצום; חל צמצום באי השוויון בין מעמדות אך לא בין קטגוריות של השכלת הורים; והצמצום הושפע מאירועים היסטוריים חיצוניים, ולא דווקא מתהליכי מודרניזציה או מרפורמות במערכות החינוך. כשבוחנים את המקרה הישראלי עולים מאפיינים דומים. חלק מהמחקרים מדווחים על יציבות באי השוויון האתני בהזדמנויות השכלתיות, ואילו אחרים מדווחים על צמצום קטן בו. חל צמצום באי השוויון האתני ברמות ההשכלה הנמוכות, בעוד שברמות ההשכלה הגבוהות ובאפיקי הלימוד היוקרתיים לא חל בו צמצום כלל. באשר לצמצום אי השוויון בין רבדים חברתיים-כלכליים בהזדמנויות השכלתיות, נמצא רק מאמר אחד שמוצא בו צמצום. עם זאת, מיעוט המחקרים שבהם נעשה פיקוח גם על השכלת ההורים וגם על מוצא אתני (ובייחוד מחקרים שעוסקים במעמד ובסטטוס) מונעים מאיתנו לקבוע מסקנה נחרצת בדבר הפיחות בחשיבות המוצא ביחס לאי השוויון השכלתי.

5 ממצאי מאמר זה מעלים סוגיה מעניינת נוספת: כשבוחנים את השינוי באי השוויון בין שנות התשעים לשנות השמונים מוצאים שחל צמצום, אך כשבוחנים את השינוי בין שנות התשעים לשנות השבעים, הרי שחלה התרחבות באי השוויון. מאכן שהגדרות שונות של קבוצות הגיל עשויות להעלות תוצאות שונות ולהביא למעשה למסקנה הפוכה. נושא זה רלוונטי כמעט לכל המחקרים המשתמשים במשתנה "קבוצות גיל" כמאפיין של שינוי לאורך זמן (טמפורלי). ברם אין כוונתנו לדון בו במסגרת מאמר זה.

מקורות

- בולוטין-צ'אצ'אשבילי, ס', שביט, י', ואיילון, ח' (2002). התרחבות ההשכלה הגבוהה והשלכותיה הריבודיות בישראל, 1996-1980. סוציולוגיה ישראלית, (2), 316-346.
- כהן, י' (1998). פערים סוציו-אקונומיים בין מזרחים ואשכנזים, 1995-1975. סוציולוגיה ישראלית, (1), 114-134.
- Apple, M. W. (1990). *Ideology and curriculum* (2nd ed.). New York: Routledge.
- Arum, R., Gamoran, A., & Shavit, Y. (2007). More inclusion than diversion: Expansion, differentiation, and market structure in higher education. In Y. Shavit, R. Arum & A. Gamoran (Eds.), *Stratification in higher education: A comparative study* (pp. 1–35). Palo Alto: Stanford University Press.
- Ayalon, H., & Shavit, Y. (2004) Educational reforms and inequalities in Israel: The MMI hypothesis revisited. *Sociology of Education*, 77(2), 103–120.
- Barone, C. (2006). *A new look at schooling inequalities in Italy and their trends over time*. Paper presented at the meeting of ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Nijmegen.
- Bills, D. B. (1992). A survey of employers surveys: What we know about labor markets from talking with bosses? *Research in social stratification and mobility*, 11, 3–31.
- Blau, P., & Duncan, D. O. (1967). *The American occupational structure*. New York: John Wiley.
- Blossfeld, H., & Shavit, Y. (1993). Persisting barriers: Changes in educational opportunities in thirteen countries. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 1–24). Boulder: Westview Press.
- Bourdieu, P. (1977). Cultural reproduction and social reproduction. In J. Karabel & A. H. Halsey (Eds.), *Power and ideology in education* (pp. 487–510). New York: Oxford University Press.
- Breen, R., & Goldthorpe, J. H. (1997). Explaining educational differentials—Towards a formal rational action theory. *Rationality and Society*, 9(3), 275–305.
- Breen, R., Luijckx, R., Müller, W., & Pollak, R. (2005). *Non-persistent inequality in educational attainment: Evidence from eight European countries*. Paper presented at the ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Los Angeles.
- Buchmann, M., Charles, M., & Sacchi, S. (1993). The lifelong shadow: Social origins and educational opportunities in Switzerland. In Y. Shavit and H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequalities: Changing educational stratification in thirteen countries* (pp. 177–192). Boulder: Westview Press.

- Cameron, S. V., & Heckman, J. J. (1998). Life cycle schooling and dynamic selection bias: Models and evidence for five cohorts of American males. *Journal of Political Economy*, 106(2), 262–333.
- Cohen, Y., & Haberfeld, Y. (1998). Second generation Jewish immigrants in Israel: Have the ethnic gaps in schooling and earnings declined?. *Ethnic and Racial Studies*, 21, 507–528.
- Cohen, Y., Haberfeld, Y., & Kristal, K. (2004). *Ethnicity and mixed ethnicity: Educational gaps among Israeli-born Jews*. Tel-Aviv: The Pinhas Sapir Center for Development (Discussion Paper). Retrieved from: <http://citeseer.ist.psu.edu/cohen04ethnicity.html>
- Collins, R. (1979). *The credential society: A historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press.
- Dahan, M., Eyal, D., Mironichev, N., & Shye, S. (2002) Have educational gap narrowed?. *Israel Economic Review*, 2, 37–69.
- de Graaf, P., & Ganzeboom, H. B. G. (1993). Family background and educational attainment in the Netherlands of 1891–1960 birth cohorts. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 75–99). Boulder: Westview Press.
- de Graaf, N. D., de Graaf, P. M., & Kraaykamp, G. (2000). Parental cultural capital and educational attainment in the Netherlands. *Sociology of Education*, 73, 92–111.
- Duncan, G. J., Yeung, W. J., Brooks-Gunn, J., & Smith, J. R. (1998). How much does childhood poverty affect the life chances of children?. *American Sociological Review*, 63, 406–423.
- Erikson, R., & Jonsson, J. O. (1996). Explaining class inequality in education: The Swedish test case. In R. Erikson & J. O. Jonsson (Eds.), *Can education be equalized? The Swedish case in comparative perspective* (pp. 1–64). Boulder: Westview Press.
- Esping-Andersen, G. (1999). *Social foundations of postindustrial economies*. Oxford: Oxford University Press.
- Friedlander, D., Okun, B., Eisenbach, Z., & Elmakias, L. (2002). Immigration, social change and assimilation: Educational attainment among birth cohorts of Jewish ethnic groups in Israel, 1925–29 to 1965–69. *Population Studies*, 56, 135–150.
- Gamoran, A., & Mare, R. D. (1989). Secondary-school tracking and educational-inequality—Compensation, reinforcement, or neutrality. *American Journal of Sociology*, 94(5), 1146–1183.
- Guesthuizen, M., de Graaf, P. M., & Kraaykamp, G. (2005). The changing family background of the low educated in the Netherlands: Socio-economic,

- cultural and socio-demographic resources. *European Sociological Review*, 21(5), 441–452.
- Hauser, R. M., & Featherman, D. L. (1976). Equality of schooling: Trends and prospects. *Sociology of Education*, 49, 99–120.
- Hout, M., Raftery, A. E., & Bell, E. O. (1993). Making the grade: Educational stratification in the United States, 1925–1989. In Y. Shavit & H. P. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. (pp. 25–49). Boulder: Westview Press.
- Ishida, H., Müller, W., & Ridge, J. M. (1995). Class origin, class destination, and education—A cross-national-study of 10 industrial-nations. *American Journal of Sociology*, 101(1), 145–193.
- Jencks, C., Smith, M., Acland, H., & Banes, J. M. (1972). *Inequality: A reassessment of the effects of family and schooling in America*. New York: Basic Books.
- Jonsson, J. O. (1993). Persisting inequalities in Sweden?. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.) *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 101–132). Boulder: Westview Press.
- Jonsson, J. O., Mills, C., & Müller, W. (1996). A half century of increasing educational openness? Social class, gender and educational attainment in Sweden, Germany and Britain. In R. Erikson & J. O. Jonsson (Eds.), *Can education be equalized? The Swedish case in comparative perspective* (pp. 183–206). Boulder: Westview Press.
- Kerckhoff, A. C. (1993). *Diverging pathways: Social structure and career deflections*. New York: Cambridge University Press.
- Lucas, S. R. (2001). Effectively maintained inequality: Education transitions, track mobility, and social background effects. *American Journal of Sociology*, 106(6), 1642–1690.
- Mare, R. D. (1980). Social background and school continuation decisions. *Journal of the American Statistical Association*, 75, 295–305.
- (1981). Change and stability in educational stratification. *American Sociological Review*, 46, 72–87.
- (1993). Educational stratification on observed and unobserved components of family background. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 351–376). Boulder: Westview Press.
- Müller, W., & Karle, W. (1993). Social selection in educational-systems in Europe. *European Sociological Review*, 9(1), 1–23.

- Okun, B. S., & Friedlander, D. (2005). Educational stratification among Arabs and Jews in Israel: Historical disadvantage, discrimination and opportunity. *Population Studies*, 59(2), 163–180.
- Ortar, G. R. (1967). Educational achievement of primary school graduates in Israel as related to their socio-cultural background. *Comparative Education*, 4, 23–34.
- Parkin, F. (1979). *Marx's theory of history: A bourgeois critique*. New York: Columbia University Press.
- Pfeffer, F. T. (2006). *Intergenerational educational mobility in comparative perspective*. Paper presented at the meeting of ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Durban.
- Raftery, A. E., & Hout, M. (1993). Maximally maintained inequality—expansion, reform, and opportunity in Irish education, 1921–75. *Sociology of Education*, 66(1), 41–62.
- Rijken, S. R. H. (1999). *Educational expansion and status attainment: A cross-national and over-time comparison*. Doctoral dissertation, Interuniversity Center for Social Science Theory and Methodology, Utrecht.
- Rosenbaum, J. E., Kariya, T., Settersten, R., & Maier, T. (1990). Market and network theories of the transition from high school to work: Their application to industrialized societies. *Annual Review of Sociology*, 16, 263–299.
- Sewell, W. H., & Hauser, R. M. (1975). *Education, occupation, and earnings: Achievement in the early career*. New York: Academic Press.
- Shavit, Y. (1984). Tracking and ethnicity in Israeli secondary-education. *American Sociological Review*, 49(2), 210–220.
- Shavit, Y., Ayalon, H., Chachashvily-Bolotin, S., & Menahem, G. (2007). Israel: Divesification, expansion and inequality in higher education. In Y. Shavit, R. Arum & A. Gamoran (Eds.), *Stratification in higher education: A comparative study* (pp. 39–62). Palo Alto: Stanford University Press.
- Shavit, Y., & Blossfeld, H. (Eds.) (1993). *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. Boulder: Westview Press.
- Shavit, Y., & Kraus, V. (1990). Educational transitions in Israel—A test of the industrialization and credentialism hypotheses. *Sociology of Education*, 63(2), 133–141.
- Shavit, Y., & Westerbeek, K. (1998). Educational stratification in Italy—reforms, expansion, and equality of opportunity. *European Sociological Review*, 14(1), 33–47.
- Smith, H. L., & Cheung, P. P. L. (1986). Trends in the effects of family background on educational-attainment in the Philippines. *American Journal of Sociology*, 91(6), 1387–1408.

- Sorokin, P. A. (1959 [1927]). *Social and cultural mobility*. Glencoe, Ill.: Free Press.
- Szelényi, S., & Aschaffenburg, K. (1993). Inequalities in educational opportunity in Hungary. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries*. (pp. 273–302). Boulder: Westview Press.
- Thurow, L. C. (1975). *Generating inequality: Mechanisms of distribution in the US economy*. London: Macmillan.
- Torche, F. (2005). Privatization reform and inequality of educational opportunity: The case of Chile. *Sociology of Education*, 78(4), 316–343.
- Treiman, D. J., & Yamaguchi, K. (1993). Trends in educational attainment in Japan. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 229–250). Boulder: Westview Press.
- Tsai, S., & Chiu, H. (1993). Changes in educational stratification in Taiwan. In Y. Shavit & H. Blossfeld (Eds.), *Persistent inequality: Changing educational attainment in thirteen countries* (pp. 192–228). Boulder: Westview Press.
- Vallet, L. (2004). *The dynamics of inequality of educational opportunity in France: Change in the association between social background and education in thirteen five-year birth cohorts (1908–1972)*. Paper presented at the meeting of ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Neuchâtel.
- Xie, Y. (1992). The log-multiplicative layer effect model for comparing mobility tables. *American Sociological Review*, 57(3), 380–395.
- Yaish, M. (2004). *Class mobility trends in Israeli society: 1974–1992*. Lewiston: Edwin Mellen Press.

השילוב הראוי: נשים בקורס טיס מפרספקטיבה של תרבות ארגונית

יובל צור* ואביעד רז**

תקציר. במשך שנים רבות הוגבל שילוב הנשים בצה"ל לתפקידי מנהלה, הדרכה ותמיכה באופן ששעתק בידול ונחיתות מגדרית בצבא ולאחר מכן באזרחות. קורס טיס, שהחל לקלוט נשים כבר ב-1996, נתפס כמקרה מבחן להשתלבות. מחקר זה מנתח באופן איכותני וכמותני את תחילת כניסתן של נשים כחניכות לקורס טיס בשנים 1996-1999. נמצא שדפוס השילוב נע מבידול בניבוש להיטמעות במבחני הטיסה. תהליך זה משקף דרישה ארגונית להידמות לדמות הטייס האידיאלי, המובנית על בסיס מאפיינים גבריים, בד בבד עם העלאת רף הקבלה לנשים, קבלה שמלכתחילה ייצגה שינוי תפעולי ולא ערכי ומהותי. נוכח ממצאים אלה מבהיר הדיון את תפקידו של קורס טיס כמנגנון סוציאליזציה, האחדה ושימור תרבותי, ותורם להבנה של ממדי התהליך, ההדדיות והמורכבות הכרוכים בשילוב של מיעוט בתוך רוב בארגון ששואף לשמר את תרבותו הקיימת.

הדימויים הקולקטיביסטיים הרווחים של צה"ל כ"צבא העם" ושל החברה הישראלית כ"אומה במדים" משדרים לכידות מגויסת ומכסים על מציאות של בידול מגדרי. החוק מחייב גיוס חובה לגברים ולנשים כאחד, אך בתוך הצבא התפתחו מנגנונים של אי שוויון: נשים משרתות שירות קצר יותר מגברים, הן משוחררות מהשירות ביתר קלות (עקב נישואין, לידה או מטעמי דת ושמירת מסורת) ובדרך כלל אינן נקראות לשירות מילואים. יתר על כן, עד לפני כעשר שנים היו רוב תפקידי הלחימה חסומים בפניהן, אף שאלו התפקידים החשובים ביותר בצבא, המקנים סטטוס גבוה ואפשרויות קידום לתפקידים בכירים בצבא, ולאחר מכן גם בחברה האזרחית (Ben-Ari & Lomsky-Feder, 2001; Izraeli, 1997; Kimmerling, 1993). כך נוצרה חלוקה מגדרית ברורה בצה"ל: הגברים בחזית והנשים בעורף, בתפקידים נשיים מסורתיים של שירות, סיוע ותמיכה (Yuval-Davis, 1985). גם בהיבט הסמלי של שמות היחידות שיוחדו בעבר לנשים מצוי ביטוי לתפיסה זו: חיל הנשים, ח"ן בראשי תיבות, ויחידותיו יח"ס וחיב"ה, מייצגים את התפיסה של נשים כגורם שמביא חן, יופי ועדינות לסביבה הצבאית הגברית, הקשוחה והאגרסיבית (Gal, 1986).

* מטח הסוציולוג החיילי, חיל האוויר

** המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

תודה לפרופ' איילה מלאך-פיינס, שהייתה שותפה להנחיית עבודת הדוקטורט שבבסיס מאמר זה, על תרומתה הרבה. תודתנו גם לשני הקוראים האנונימיים ולעורכת על הערותיהם הבונות ועל תרומתם לפיתוחו של המאמר.

מאמצע שנות התשעים החל צה"ל לשלב נשים בצוותי אוויר, במשמר הגבול, בחובלים, בנ"מ, בתותחנים ובחי"ר קל (קרקל). פעמיים בעבר ניסו לשלב נשים בקורס טיס: בשנות החמישים הוכשרו כמה נוטות וטייסת אחת (יעל רום ז"ל, ששירתה כטייסת מטוסי תובלה והשתתפה בהצנחת הכוחות במתלה), ובשנת 1975 נכנסו לקורס ארבע נשים, אך אף לא אחת מהן סיימה את ההכשרה. מאמצע שנת 1996 נמצאות נשים בהכשרה בקורס טיס, ובסוף שנת 1999 הוסמכה הבוגרת הראשונה כנווטת קרב והחלה לשרת כלוחמת צוות אוויר בחיל. עד סוף 2006 סיימו את הקורס בהצלחה ומשרתות בחיל האוויר 13 בוגרות בתפקידי קצינות לוחמות בצוות אוויר (מהן שתיים כבר בשירות מילואים). היום, כעשר שנים לאחר שהתחיל המהלך, אפשר לבחון את השפעותיו ולשאל לגבי הצלחתו. מפרספקטיבה סוציולוגית נשאלת השאלה אם שילוב יזום זה הוא אכן שינוי של ממש ביחסי הכוחות המגדריים ובתרבות הארגונית הצה"לית. שאלה זו מציבה אותנו בצומת שאליו מתנקזים כמה כיווני חשיבה תיאורטיים: סוציולוגי, פמיניסטי וארגוני.

השתלבות נשים בתפקידי לחימה: התייחסות תיאורטית

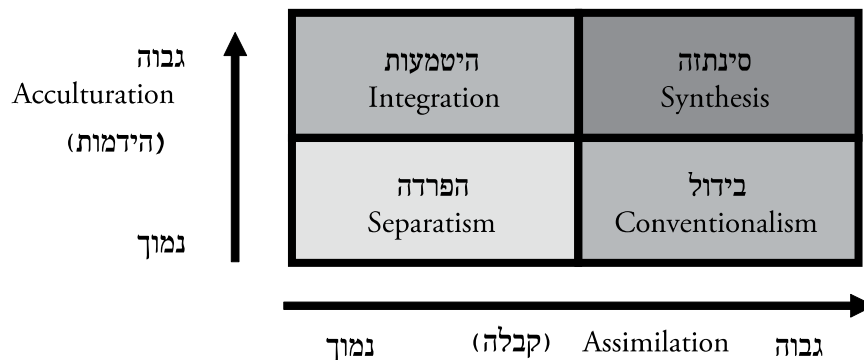
כנשים סובלות מפער באפשרויות ההתפתחות בצבא, ופער זה מקטין את סיכוייהן להשתלב במשרות בכירות גם בחברה האזרחית, תראה זאת הגישה הביקורתית-פמיניסטית כמנגנון שעתוק פטריארכלי, שכן בדרך זו צה"ל מעצים את הבדלי המגדר הקיימים ממילא בחברה הישראלית, שמצדה מספקת צידוק אידיאולוגי להדרת הנשים מתפקידי הלחימה שבליבת צה"ל (ג'רבי, 1996; 1997; Izraeli). אחדים מחסידי גישה זו יתייחסו בביקורתיות לניסיונות השילוב ויראו בהם עלה תאנה שמכסה על אפליה עמוקה ורחבה: כששילוב הנשים מולך בעיקר לתפקידי הדרכה ועורף כדי לשחרר יותר גברים לתפקידי לחימה בחזית, הוא בעצם מנציח ומרחיב את הפער המגדרי ומשמר את מערכת הערכים הגברית שבבסיס מבנה העומק של הארגון הצבאי. כך למשל מראה ששון-לוי (ששון-לוי, 2001, 2006; Sasson-Levi, 2002) בעבודתה המקיפה על זהויות גבריות ונשיות בצה"ל שבראש הפירמידה מצויה זהותו הגברית וההגמונית של הלוחם הקרבי; נשים שמאמצות לעצמן זהות זו בעצם משמרות את הגבריות כנורמה של המערכת הצה"לית. ניתוח מסוג זה ממשיך את הדיון הפמיניסטי על מקומן של נשים בארגונים פורמליים בשוק העבודה, שלפיו ההבחנות המגדריות המייצרות אפליה נגד נשים מוטמעות בתשתית של התבנית הארגונית: בשפה, בעולם המושגים, בתהליכי העבודה ובהגדרות התפקידים, שכולם בנויים סביב הגוף הגברי. ואם ארגונים פורמליים ממוגדרים כך באופן סמוי, הרי שבצבא משמש המגדר עיקרון גלוי. מכאן צומחת הטענה הפמיניסטית הרדיקלית שרק שינוי כללי של מהות הארגון ומבנה העומק החברתי יוכלו להוביל לשינוי של סטטוס הנשים בארגון ולצמצום אי השוויון (Acker, 1990; Connell, 1987; Ferguson, 1997).

גישות סוציולוגיות ארגוניות יראו בשילוב נשים בתפקידי לחימה מקרה שבו קבוצת מיעוט מהגרת לתוך ארגון שנשלט על ידי רוב בעל תרבות שונה. כדי להסביר את תוצאת השילוב הוצעו גורמים שונים ברמת הארגון, כגון היחס המספרי בין המיעוט לרוב, היחס בין קבלה להידמות ואופי התרבות הארגונית. מחקרה הקלאסי של רוזבת' קאנטר (Kanter,

1977, 1993) בנושא מגדר וארגונים מצא שליחס המספרי בין נשים לגברים יש השפעה רבה על שילוב הנשים במקום העבודה. כשהמיעוט קטן מאוד, של יחידים – כמו במקרה של נשים בקורס טיס – תיארה קאנטר מצב שבו הרוב שולט על הקבוצה ועל תרבותה, והמיעוט הופך לסמל (token) שחבריו נתפסים באופן סטריאוטיפי כנציגי הקטגוריה שאליה הם משתייכים, ולא כאינדיבידואלים בזכות עצמם. ביקורת מאוחרת יותר על קאנטר טענה שהיחס לנשים כסמל במצבים אלה לא נוצר רק בגלל מספרן הקטן, אלא בגלל מגדרן, כלומר משום היותן מיעוט של נשים בסביבה גברית. כשהמגדר הוא העיקר, ולא היחס המספרי, אפשר להסביר מדוע נשים ייתקלו בקשיים כשינסו להשתלב בארגונים גבריים, בעוד שמיעוט גברי ייהנה מיתרונות בקבלה למקומות עבודה נשיים ובקידום בארגונים כאלה. הביקורת הפמיניסטית טוענת שקאנטר, וכמוהו התיאוריה הארגונית המקובלת, מתבססת על ההנחה שארגונים ותהליכים ארגוניים הם ניטרליים מבחינה מגדרית (gender neutral), אף שבמציאות, הפעילות בארגון – יחסי ניצול ושליטה, פעולות ואמוציות, משמעויות וזהויות – ממושטרת באמצעות הבחנה בין גברי לנשי (Acker, 1990). במילים אחרות, המגדר אינו מתווסף לארגון ולתהליכים שמתרחשים בו, אלא הוא חלק אינטגרלי של התהליכים המבנים את הארגון ואת התבנית שלו, ואלה אינם ניתנים להבנה מלאה ללא ניתוח ההיבט המגדרי (Acker, 1990; Connell, 1987; Martin, 2003).

גישה ארגונית אחרת התמקדה ביחס שבין קבלה להידמות (Hood & Koberg, 1994). הידמות (אקלטורציה) מייצגת את המידה שבה לומדת קבוצת המיעוט לחקות את ערכי הקבוצה הדומיננטית ואת דפוסי ההתנהגות שלה, כלומר עד כמה נשים נוטלות את תפקידי הגברים או יוצרות ומשמרות דפוסי התנהגות משלהן. קבלה (אסימילציה) מייצגת את המידה שבה מקבלת קבוצת הרוב הדומיננטית את קבוצת המיעוט, למשל מבחינת שיעור הנשים בעמדות בכירות או היקף ההשתתפות של נשים ברשת החברתית הארגונית. משילוב של הידמות וקבלה נוצרים ארבעה דפוסי השתלבות: סינתזה, היטמעות (אינטגרציה), בידול והפרדה (ראו תרשים 1).

תרשים 1. דפוסי השתלבות נשים בארגון גברי על פי הוד וקוברג (Hood & Koberg, 1994)

היווצרות תהליכים של הידמות וקבלה (וכן של בידול והדרה) מושפעים גם מהתרבות הארגונית. תרבות ארגונית כוללת כמה רבדים של הנחות יסוד, ערכים, נורמות וסממנים שמשקפים הצהרות ניהוליות-אידיאולוגיות. שילובם מתרחש בפועל באמצעות פרקטיקות קונקרטיות ומתפרש באופנים שונים על ידי המשתתפים, חברי הארגון (רוז, 2004). מחקרים שעסקו בתרבות ארגונית צבאית מצאו כצפוי מאפיינים של ארגון כוללני והיררכי שבנוי על שרשרת פיקוד, שליטה ריכוזית ומשמעת (Boene, 1990; Soeters & Recht, 1998). פרקטיקות ארגוניות אלה בנויות על מיון, הכשרה וסוציאליזציה, שבמקרים רבים אינם אלא טקסי חניכה לגבריות (שיאון, 1997; Ben-Ari & Darbashti, 2001). מאפיינים אלה באים לידי ביטוי ביתר שאת ביחידות הלוחמות בצבא ויוצרים שם מחסומים סימבוליים ופרקטיים בפני הידמות וקבלה של נשים.

גישה פונקציונליסטית, שרואה בתרבות הארגונית כלי ניהולי, תשאף להשתמש בה כדי להקטין את הפערים בין הרבדים ולהגדיל את השילוב בהתאם לערכי ההנהלה (Deal) (Kennedy, 1982; Schein, 1985, 1990). גישה ביקורתית, שרואה בתרבות הארגונית מכשיר לשליטה ולפיקוח נורמטיבי, תדגיש את הפערים בשילוב כמייצגים יחסי כוח ותחרות על אינטרסים בין קבוצות סטטוס בארגון (קונדה, 2000; Martin, 1983; Hochschild, 1992). הגישה המוסדית אף מקצינה את ההסתכלות הביקורתית ורואה בתרבות הארגונית מסך עשן של יחסי ציבור לצורך הגדלת הלגיטימציה החברתית של הארגון (Donaldson, 1996; Meyer & Scott, 1983; Tolbert & Zucker, 1996). מנקודת המבט של גישה זו שילובן של הנשים הוא בגדר פעולה סימבולית-טקסית שמטרתה להתאים את הארגון לאופנות חיצוניות כדי לזכות בלגיטימציה חברתית, ממש כשם שיש ארגונים שמצהירים שהם ירוקים וידידותיים לסביבה, אף שלא הפנימו ולא יישמו שיטות ניהול אקולוגיות יעילות יותר (וילנאיי-עבץ ורפאלי, 2004).

בדיקה השוואתית של שילוב נשים בתפקידי לחימה במדינות מערביות מעלה תמונה מורכבת. לאורך המאה העשרים – ובכלל זה בשתי מלחמות העולם – הדירו צבאות המערב נשים מתפקידי לחימה, אך נטו לשלבן בעתות מלחמה (Harries-Jenkins, 1992). בשלהי המאה העשרים, מתחילת שנות השבעים ואילך, הולכת וגוברת הנכונות לשלב נשים בצבא גם בתפקידי לחימה, וצבאות אחדים אף נפתחו לחלוטין בפני נשים, למשל הצבא הקנדי והצבא השוודי (Nilsson & Gobel, 1992). שילוב נשים בצבא הבריטי מתבסס על אפקטיביות מבצעית, ובחיל האוויר ובצי רוב המקצועות והתפקידים פתוחים לנשים (Woodward & Winter, 2004). מ-1988 פועל גם הצבא האמריקאי לשילוב נשים בשורותיו, פרט לתפקידים שקשורים לקרב יבשה ישיר ופרט ליחידות למבצעים מיוחדים וליחידות שבהן העלות להתקנת תנאים הולמים לנשים אינה סבירה, כגון צוללות (Harrell & Miller, 1997).

שדה המחקר: קורס טיס כפרקטיקה ארגונית של מיון, הדרכה וסוציאליזציה

קורס הטיס של חיל האוויר הישראלי מתקיים בבית הספר לטיסה שבבסיס חיל האוויר בחצרים. בתקופה שבה נערך המחקר הורכב קורס הטיס מארבעה שלבים: מכין, בסיסי,

ראשוני ומתקדם, כשכל שלב נמשך כחצי שנה, ובסך הכל נמשך הקורס שנתיים.¹ במסגרת הקורס מתבצעים בו בזמן שלושה תהליכים מרכזיים: מיון, הדרכה וסוציאליזציה. בעיקר במהלך השנה הראשונה לקורס מתרחש מיון מתמיד, וחניכים שנמצאים "לא מתאימים" מורחקים ממנו. בשנה זו רוב הפעילות היא הכשרה קרקעית: לימודים, טירונות והכשרה לקצונה. את מיומנות הטסת המטוסים לומדים החניכים בעיקר בשנה השנייה באמצעות ביצוע טיסות רבות, ולאורך הקורס כולו מתרחשת סוציאליזציה לתרבות הארגונית של אנשי צוות אוויר בחיל האוויר.

מחקר זה מתמקד בשני השלבים החשובים ביותר במיון שבתחילת הקורס: הגיבוש וטיסות המיון בפיפר. זאת מכיוון ששלבם אלה הם נדבכים חשובים של הסוציאליזציה, ובהם מובנית הזהות של החניכים שנשארים בקורס. ההתמקדות מאפשרת לבחון באופן ישיר כיצד מבנה התרבות הארגונית את תהליך המיון והסוציאליזציה. זאת ועוד, בשלבים אלה השתתפו חניכות רבות יחסית, ואילו בשלבים הבאים של הקורס נותרו רק חניכות יחידות שההבדלים האישיים ביניהן מקשים על ביצוע הכללה.

כדי להתקבל לקורס יש לעבור את הגיבוש בהצלחה. רוב החניכים בגיבוש הם בני נוער לפני גיוס (מלש"בים – מועמדים לשירות ביטחון) שעברו בהצלחה שרשרת של מבחני מיון ייעודיים לקורס טיס. מקצת מהחניכים הם חיילים בשירות סדיר שמקבלים "הזדמנות שנייה". הגיבוש הוא מבחן מצב שנמשך כשבוע בתנאי שדה ומתבצע בבית הספר לטיסה על ידי סגל מדריכי קורס טיס. המדריכים מתפקדים במהלך שבוע זה כמפקדי פלוגות ומחלקות, ואילו חניכי קורס טיס מהשלב המתקדם ביותר בקורס הופכים למפקדי כיתות (מ"כים). כל מ"כ מפקד על קבוצת חניכים (כיתה) לאורך כל הגיבוש.

מבחינה מיונית, הנחת היסוד בתרבות הארגונית של הגיבוש היא שחוסר ודאות ולחץ (פיזי ונפשי) הם המפתח לאבחון אופיו האמיתי של האדם. לשם כך עוצבה סביבה ארגונית שיוצרת תנאים קשים מבחינה פיזית ופסיכולוגית. החניכים חיים במאהל בתנאי שדה, ללא מקלחות, עם שינה קצובה (שמופרעת לעתים בהקפצות), אוכל קצוב, ללא קשר עם העולם הסובב ובאווירה מתמדת של חוסר ודאות. בתחילת הגיבוש הם נדרשים לאפסן את שעוניהם ואת הטלפונים הניידים, ולא נמסר להם שום מידע לגבי סדר היום והפעילות המיועדת להם. הפעילות עצמה כוללת מאמץ פיזי רב בצד משימות ואתגרים קוגניטיביים. חלק מהמשימות צוותיות ומחייבות השתלבות בצוות וכושר מנהיגות, ואחרות דורשות התמודדות אישית. לאורך כל הגיבוש שומר הסגל על יחס קורקטי ומרוחק (אך לא עויני). אי הוודאות בגיבוש מתבטאת גם בהסתרת הקריטריונים של המיון. לחניכים ברור שהם נבחנים, וסגל המדריכים מבטא זאת באמצעות תצפיות ורישומים בפנקס, אך החניכים אינם יודעים דבר מלבד הנחיות לקוניות שקיבלו לביצוע. ככלל, לא ניתן לחניכים משוב, ובייחוד לא משוב חיובי, כדי ליצור אצלם אי ודאות ביחס להצלחתם. כל מ"כ ממלא על חניכיו דו"ח הערכה בסוף הגיבוש, וועדת מיון משקללת את הערכות המדריכים עם שאר נתוני המיון שנאספו על החניך לאורך הדרך ומחליטה אם יתקבל לקורס.

1 בשנת 2003 הוחלט בחיל האוויר לשנות את מבנה קורס הטיס: הקורס הוארך לשלוש שנים וכולל שישה שלבים. נוספה שנה של לימודים אקדמיים, ובמסגרת הקורס משלימים החניכים תואר ראשון.

הפרקטיקה הארגונית השנייה שבה מתמקד המחקר – טיסות המיון בפיפר – היא שלב מאוחר יותר שנמשך כארבעה שבועות במהלך חצי השנה הראשונה של קורס הטיס. בשלב זה החניכים מבצעים 15 טיסות במטוס פיפר עם ארבעה מדריכים שונים שבוחנים את כישוריהם ואת התאמתם להיות טייסים בחיל האוויר. מדריכי הטיסת הם טייסים ותיקים של חיל האוויר, ורובם מועסקים כאזרחים עובדי צה"ל בתפקיד זה. הם מבצעים את הטיסות הללו שוב ושוב ורוכשים ניסיון רב בהדרכה ובמיון.

במהלך הטיסות מתקיימת הדרכה, ובכל טיסה נדרש החניך לבצע כמה תרגילים. הטיסות נערכות באווירה מתוחה, כשכל טיסה וכל תרגיל הם מבחן כשלעצמו. המדריכים אינם מספקים משוב לחניכים על רמתם, אלא רק על הביצוע וכיצד להשתפר. כל מדריך שטס עם חניך ממלא עליו דו"ח הערכה בסוף כל טיסה, וכן דו"ח הערכה מסכם. דו"חות אלה כוללים ציונים מספריים לרמת הטיסה, לפוטנציאל להמשיך בקורס ולהצליח ולתכונות מסוימות של החניך, וכן הסברים מילוליים לציונים. בסוף השלב מתכנסת ועדת מיון שמשקלת את הערכות המדריכים עם שאר נתוני המיון שנאספו על החניך לאורך הדרך ומחליטה על המשך דרכו בקורס. המיון בשלב זה הוא קריטי, וחניכים רבים מסיימים במהלכו את דרכם בקורס טיס.

מעריך המחקר

כל מחקר שעוסק בשילוב מעוניין לבחון את הגורמים המשפיעים עליו. יש לציין שבמחקר זה איננו מתיימרים לבדוק את הצלחת השילוב, מאחר שהגדרת ההצלחה היא עניין שבשיפוט ותלויה בקריטריונים של המגדיר. אחוזי ההצלחה של הנשים היו נמוכים מאלה של הגברים בארבע השנים הראשונות מיום שנפתחו שעריו של קורס הטיס לנשים, ומגמה זו נמשכה גם בשנים שלאחר מכן. לפי המודלים התיאורטיים שהוצגו במבוא, דפוס השילוב של נשים בקורס טיס צפוי להיות קבלה נמוכה (מבחינת הארגון) והידמות גבוהה (מצד הנשים), כלומר היטמעות. זו תהיה אחת משאלות המחקר שלפנינו. שאלה נוספת היא האם נותרה התרבות הארגונית של קורס הטיס ללא שינוי גם לאחר כניסת נשים, אשר נכפתה על צה"ל בידי בג"ץ (בג"ץ מילר, 1994). חיל האוויר אמנם התגייס למשימה של שילוב נשים, אך אם הסוציאליזציה והמיון המשיכו להיעשות בהתאם לתרבות הגברית המסורתית ובידי גברים, הרי שבמונחים ארגוניים שילוב זה הוא בגדר שינוי ממעלה ראשונה, כלומר תפעולי וטכני, ואינו מלווה בשינוי ממעלה שנייה, קרי ערכי ומהותי.

שאלות אלה ייבחנו כאמור באמצעות ניתוח של שלבי הגיבוש וטיסות המיון. כדי להגיע להבנה של התופעה על ממדיה האובייקטיביים (התנהגותיים) והסובייקטיביים (עמדות ותפיסות), יתמקד הניתוח בשלושה רבדים: מוצהר, מתרחש ומתפרש (רז, 2004; Raz & Fadlon, 2006). ברובד המוצהר ינותחו הצהרות הארגון ומנהליו ביחס לשילוב הנשים ולדרך שבה יש לבצע את השילוב כחלק מהיעוד והאידאולוגיה של התרבות הניהולית בבית הספר לטיסה ושל חיל האוויר. ברובד המתרחש יוצגו נתונים של השילוב בפועל, למשל השוואת ביצועיהם של חניכים וחניכות בגיבוש ובמבחני הטיסה. ברובד המתפרש יוצגו נתונים בדבר הדרך שבה תופסים המשתתפים – חניכים, חניכות, מ"כים, מדריכים ומפקדים – את השילוב

בגיבוש ובטיסות המיון. בפועל הוגבלה (אף שלא נמנעה לחלוטין) גישתם של החוקרים לראיונות עם חניכים וחניכות במהלך הקורס, ולכן יתמקד המחקר בעיקר בהשוואה של התנהגויות כפי שנצפו בקורס ובראיונות שנערכו בדיעבד. ההשוואה בין ביצועי החניכים והחניכות, ציוניהם וההחלטה המתקבלת על המשך דרכם בקורס יאפשרו למדוד את קבלתן של נשים בקורס טיס ואת הגורמים או ההטיות העלולים להקטין קבלה זו.

הנתונים נאספו ונותחו במסגרת עבודת הדוקטורט של יובל צור, שבשנים 1994-2000 שימש יועץ ארגוני פנימי ("סוציולוג" בלשון הארגון) של חיל האוויר בבית הספר לטיסה וליווה את תהליכי העבודה שם. איסוף הנתונים לצורך המחקר התבסס על שילוב של שיטות איכותניות וכמותניות ועל הצלבה של כמה כלי ניתוח איכותני בשיתוף חוקרים אחרים: תצפית משתפת, ניתוח טקסטים ארגוניים (ספרי נהלים, סיכומי דיונים, הנחיות ודו"חות הערכה) וראיונות. כל זאת במטרה להקטין את ההשפעה של מעורבות החוקר בשדה ולהגדיל את התוקף המבני (Denzin, 1978; Newman & Benz, 1998). חלקו הכמותני של המחקר מתמקד בניתוח של דפוסי הערכה וציון. בחלק זה הושוו ציונים מספריים והערכות מילוליות שרשמו מדריכי הטיסה לחניכות ולחניכים. בוצעה השוואה בין קבוצת החניכות לקבוצת חניכים באותה רמת טיסה כללית. המחקר עשה גם שימוש שניוני בנתוני תצפית על שני גיבושים שנערכו בשנת 1999 על ידי לאה שפיגל-עיני במסגרת מחקר תזה לתואר שני (שפיגל-עיני, 2001). מלבד אלה כולל המחקר 19 ראיונות עם מדריכים, חניכים וחניכות. 11 מהראיונות בוצעו בשדה המחקר בזירת ההתרחשות (שבעה מדריכים בגיבוש וחניכה בקורס רואיינו על ידי שפיגל-עיני, שתי חניכות בקורס וקצינה שהדריכה בגיבוש רואיינו על ידי צור). עוד שמונה ראיונות בוצעו על ידי צור בשנים 2003-2004 (חניך אחד, שלושה מדריכים מטייסת מיון פייפר, שני מפקדים בכירים מבית הספר לטיסה שגם הדריכו בטייסת מיון פייפר, ועוד שני מדריכים בגיבוש).

במחקר מסוג זה, שנערך בארגון צבאי אודות פרקטיקה של מיון, מוטלות מטבע הדברים מגבלות רבות של חיסיון. הנתונים והמסקנות יוצגו באופן שמאפשר לענות על שאלות המחקר שהוצגו, וזאת בלי לחשוף את סודות המיון, שאחד מהם הוא הקריטריונים העומדים בבסיסו. תיאורי הרובד המוצהר והרובד המתרחש בקורס טיס מתבססים גם על מקורות שברשות הציבור, כגון כתבות בביטאון חיל האוויר והסרט גיבוש 144 שהוקרן בשנת 2000 בערוץ השני (במאית: רוגית ויס-ברקוביץ). הסרט צולם בתנאי השדה של גיבוש אמיתי, אחד מאלה שתוצפתו במסגרת המחקר.

הנחות יסוד וערכים מוצהרים בקורס טיס

בית הספר לטיסה מכשיר את אנשי צוות האוויר שנחשבים חוד החנית של החיל והופכים בהמשך למפקדים הבכירים. זהו הערוץ המרכזי לצמיחת האליטה הארגונית בחיל:

כאן אתה בוחר את התשתית של חיל האוויר. נכון שזה בסוף מעט מאוד צוות אוויר והרבה מאוד חיל גדול, אבל זו תשתית הלוחמים, לוחמי צוות האוויר והמפקדים (מפקד בבית הספר לטיסה).

ברמה המוצהרת כוללים המאפיינים האידיאליים של איש צוות אוויר את היותו אדם ערכי, לוחם נחוש, קצין משימתי, ומקצוען במקצועו הטיסתי (טייס, נווט או מכונן). אף שהיבטים אלה מנוסחים בלשון זכר, הרי לכאורה אין מניעה שאישה תוכל לממש אותם. ואולם, בבסיסם ובמהותם הם מעוצבים על פי דמות הלוחם הצבאי הגברי, וככאלה הם מבנים את דמותו של איש צוות האוויר כגבר. כך למשל ערכי הלוחם המוצהרים בקורס טיס הם "גבריים" במהותם:²

ערכי לוחם: דבקות במשימה, אומץ, לקיחת סיכונים, כוח רצון, עמידה בלחצים, תחרותיות, מקצועיות, מוסר לחימה (תכנית ההכשרה הכוללת בבית הספר לטיסה, 1997, עמ' 11).

בגיבוש, מלבד הנחת היסוד המיונית בדבר חשיפת אופיו האמיתי של האדם בתנאי לחץ פיזי ומנטלי, מחפשים המ"כים אחרי אנשים בעלי תכונות מסוימות מבחינה פיזית, אישית וחברתית, כפי שמתאר מפקד הגיבוש, רס"ן ש':

כדי לעבור את הגיבוש חניך צריך שיהיו לו את התכונות הבסיסיות שאנחנו מחפשים, שכוללות מנהיגות, תחרותיות, חשיבה מקורית, יכולת לספק פתרונות לבעיות בזמן נתון ושיהיה נחוש לעמוד במשימה, שירצה לנצח. אלה שהגיעו לסוף הגיבוש כבר עמדו במשימה שהם הגדירו לעצמם ... כמוכן שאחת התכונות החשובות שצריכות להיות לחניך היא חברות, רעות ועבודת צוות (ליעד ברקת, "קבוצת לחץ", ביטאון חיל האוויר, יוני-יולי 1997, עמ' 34).

שלא כמו הגיבוש, טיסות המיון סובבות סביב הפעילות המרכזית בקורס: הטיסה. החניך נבחן בשלושה ממדים: רמת הביצוע בתרגילי הטיסה, התרשמות הממייץ מהפוטנציאל שלו (כישורים חבויים שיוכלו לבוא לידי מימוש בעתיד) ויכולת הלמידה וההתקדמות. אחד העקרונות המרכזיים במיון הוא השאיפה ליצור שוויון בתנאי המבחן לכל הנבחנים. כדי לקבל הערכה מהימנה ולאפשר השוואה בין חניכים שונים יש כוונה מוצהרת ליצור מבחן סטנדרטי שחוזר על עצמו עם כל חניך, כאותם התנאים ובאותה רמת קושי. מכאן נגזרת פעילות רוטינית לפי מתכונת קבועה.

כמו בגיבוש, גם במבחני הטיסה נתפסת ההתמודדות עם הלחץ כעניין ערכי וככלי מיוני מרכזי, כפי שהסביר אחד ממפקדי המגמות בבית הספר לטיסה:

2 איננו נכנסים במאמר זה לדיון בהגדרה המדויקת של מושג הגבריות ומרכיביו ולוויכוח המורכב שבין מהותנות להבניה חברתית. המאמר נוקט גישה פרגמטית שרואה את הגבריות כמעוצבת ומתבטאת באופן שונה בסביבות ובתרבויות שונות ועל ידי פרטים שונים. בהתאם לגישה זו נתייחס בהמשך המאמר לגבריות בקורס טיס כמתבססת על דמות הלוחם הקרבי בצה"ל ומכוננת כזהות צבאית גברית באופן כללי וזהות של איש צוות אוויר בקורס טיס בפרט. כמו כן, נתייחס לאופן קבלתה של זהות זו על ידי החניכות.

לא מחנכים פה להיות דוקטורנטים לפילוסופיה. מלמדים פה לעמוד בלחץ. עצם היותך מתפקד בתנאי לחץ מהיום הראשון זה כלי מיון וזה כלי הכשרה. כשאתה טס, ובכלל לא משנה מה, אתה כל הזמן בלחץ, וכשאתה מתמודד עם אירוע אמיתי הלחץ גדל עשרות מונים. לכן הלחץ בעיניי הוא בכלל חלק מהתהליך, אסור שהוא ייפסק אף פעם. יש לחץ חזק בשלבים הראשונים בקורס, ויש לחץ כל הזמן. הניפוי שם הוא מסיבי, המערכת לא צריכה לייצר לחץ... החניכים לבד מייצרים את הלחץ... הניפוי מייצר את הלחץ (מפקד בבית הספר לטיסה).

לגבי כל טיסה וכל תרגיל מתקיים תחקיר, אך הוא מתמקד באופן הביצוע ובדרכים לשפר אותו בהמשך, ואינו כולל משוב על רמת הביצוע. החניך מצוי באווירה של אי ודאות לגבי מידת הצלחתו, וזו אמורה לגרום לו להמשיך ולהשקיע ככל יכולתו בשיפור ביצועיו. אף שהמדריכים יכולים להיות אמפתיים ותומכים בלי לפגוע בחוקי המיון, רובם שומרים על מרחק. קיים פער גילים גדול מאוד בין מדריכים לחניכים בטייסת המיון, וכמובן פער עצום בניסיון המקצועי. המדריך מצוי בעמדת כוח ברורה מול החניך: בידי הכוח לקבוע את גורלו ובידיו כל המידע והנתונים.

המדיניות המוצהרת לגבי שילוב נשים בקורס

לאחר הכרעת בג"ץ הוחלט בחיל האוויר לאפשר לנשים להשתלב בקורס הטיס (אף שפסיקת בג"ץ עסקה רק במבחני המיון לקורס, היה ברור שזו כוונתה). שילוב הנשים הוגדר על ידי פיקוד החיל כמשימה, וברוח חיל האוויר, משימה צריך לבצע. כפי שתיאר מפקד בבית הספר לטיסה: "את המדיניות להשתלבות החניכות בקורס טיס ניתן לסכם במשפט אחד: שוויון זכויות וחובות מלא, ויותר לא מדברים על זה". אך מדיניות מוצהרת זו לוותה בעמימות ובכפילות: השאיפה היא "שוויון זכויות וחובות מלא", אבל כפי שנראה להלן, ברור ומקובל היה שיבוצעו התאמות לגבי נשים, כגון במגורים, במאמצים פיזיים ובעקרונות מיון. "יותר לא מדברים על זה" מבטא את השאיפה הארגונית לשקט תקשורתי ותעשייתי, על אף, ואולי בגלל, העניין הרב שעורר תהליך ההשתלבות של נשים מבחינה ציבורית, תקשורתית וצה"לית. המדיניות המוצהרת בבית הספר לטיסה שאפה להתייחס להשתלבות החניכות כעניין ש"עושים אותו ולא מדברים עליו". בד בבד נדרשו המפקדים לתת לכך תשומת לב מיוחדת.

מסוף 1995 החל בית הספר לטיסה, בליווי ובגיבוי של מטה החיל, להיערך לקליטת נשים כחניכות בקורס, וב-24 במרס 1996 הגיעו החניכות הראשונות לגיבוש. כאמור, המדיניות להשתלבותן בקורס התבססה על שאיפה לשוויון מלא בזכויות ובחובות, ולפיכך הוגדר שהקורס לא ישתנה עקב קליטת נשים. עם זאת, נערכו כמה התאמות: לפני הגעת הנשים הותאמו תנאי המגורים עם ההפרדה הנדרשת לפי פקודות הצבא, ולשם כך התקבלו תקציבים ובוצעו עבודות בינוי. בגיבוש הוחלט שהחניכות יהיו בקבוצה נפרדת תחת סגל פיקודי שונה מהמקובל שיורכב מקצינה בעלת ניסיון בהדרכת חיילות במאמצים פיזיים (למשל מדריכה מקורס קצינות) ומקציני צוות אוויר מסגל הקורס, שיבצע את התפקיד המיוני

של הערכת החניכות (בתקופות שבהן כבר הייתה חניכה בשלב המתקדם בקורס, היא שימשה כמ"כית לכיתת החניכות בגיבוש ללא עזרה נוספת). בהיבט של המאמצים הפיזיים היה ברור שהדרישה מנשים ומגברים צריכה להיות שונה. הגיבוש למשל בנוי באופן מסורתי סביב מאפייני הגוף הגברי, כשהעומסים והמאמצים מוגדרים לפי יכולות של גברים. לכן הוחלט לתת לנשים הקלות במאמצים הפיזיים, הן בגיבוש והן בקורס כולו, וזאת בתיאום עם מחלקת כושר קרבי של צה"ל שאישרה את תכנית האימונים ואת סרגל המאמצים לנשים. כלי המיון, שפותחו אף הם על פי ביצועים של גברים, נבחנו על ידי הנהלת בית הספר, והוחלט שהם יהיו אחידים לגברים ולנשים. עם זאת, הוגדרה מדיניות מקלה, מעין העדפה מתקנת לנשים: במקרה של התלבטות, נקבע שיש לתת לנשים עוד סיכוי, לעתים קצת מעבר לזה שחניך גבר היה מקבל במצב דומה. במבחן המיון הטיסתי (טיסות המיון בפייפר) לא ראתה הנהלת בית הספר צורך בשינוי, מאחר שהמבחן אישי, אינו כולל קושי פיזי ואינו נערך בתוך קבוצה (וזאת בניגוד לעיסוק הרב בהתאמת הגיבוש לנשים).

השילוב בפועל: פעילות בגיבוש

רוב הפעילות בגיבוש מתבצעת במסגרת הכיתה, כך שהחניכות – שהוצבו כאמור בכיתה הומוגנית של נשים – התמודדו בינן לבין עצמן. כל הצופים בגיבוש התרשמו שמאפייני ההתנהגות של כיתת הנשים היו שונים מאלה של כיתות הגברים. בתחקיר הגיבוש שכתב קצין המיון של בית הספר לטיסה נאמר:

להערכת הסגל, הפגינו הנשים התמודדות מלוכדת ופחות תחרותית עם המשימות. במהלך הדיונים והתרגילים הפחות פיזיים, ניתן היה להבחין בחניכות יותר אסרטיביות מאחרות. התחרות היתה על זכות הדיבור והבעת הדעה. לא היתה כמעט תחרות בתרגילים פיזיים או בתרגילים טכניים... (הנשים) לא התאמצו לעמוד במשימות שהוטלו עליהן. הן עבדו בקצב הנוח להן, ואף רצו וביצעו מאמצים בקצב הנראה להן ולא תמיד התאמצו לעמוד בזמנים. בהשוואה, כיתת מועמדים שקיבלה משימה השקיעה מאמץ רב יותר על מנת לעמוד במשימה (קצין מיון בית הספר לטיסה, תחקיר שיתוף נשים בגיבוש 1/96, 2 במאי 1996).

בדיון הסיכום של הגיבוש תיארו המ"כים את כיתת הנשים כחבורה מגובשת שאי אפשר לפרקה או להלחיצה בכלי הגיבוש הרגילים. לדבריהם התאפיינה הכיתה בעבודת צוות טובה, חוסר תחרותיות (הקצינה הוסיפה שלדעתה אין זה מאפיין כללי של בנות), רמה טכנית נמוכה ורמת ביטוי גבוהה. הן הרבו לדבר ביניהן והעלו רעיונות מקוריים, אם כי לא תמיד פרקטיים, והיה ברור לכול שיש להן מוטיבציה גבוהה מאוד. למעריכים הייתה תחושה שלא מצליחים להלחץ את החניכות, בניגוד למטרת הגיבוש. הן נלחצו פחות מעמידה בזמנים ועשו את הדברים לאט, בקצב שלהן, כך שהיה קשה להפעיל אותן. בדיון הסיכום של הגיבוש אמר מפקד הפלוגה שבה הייתה כיתת הנשים:

אני אישית ניסיתי להכניס אותן ללחץ ולא היה ניתן. תחושה שהן היו כמו בקייטנה. הדיונים שלהן – כמו מסביב לשולחן קפה. הן לא היו בלחץ, אף אחת! הן נבדקו במצב של נינוחות מלאה (מפקד פלוגת הנשים בדיון הסיכום של הגיבוש, נרשם במחברת התצפית של צור, 29 באוגוסט 1996).

התנהגות זו אכן הייתה שונה מאוד מהמקובל בכיתות הגברים בגיבוש. החניכים הגברים פעלו במשימתיות מופגנת, בפעלתנות, ברעש ובצעקות; ניגשים לעשייה ורק אחר כך חושבים. בלט אצלם המאפיין של "כל אחד לעצמו". בהיבט הכישורים נראה שלגברים יכולות טכניות ומוטוריות טובות משל הנשים, ואילו לנשים נראה שיש יכולות קוגניטיביות וכושר ביטוי גבוהות יותר.

באינטראקציות שבין החניכים לחניכות בגיבוש לא נראו תופעות יוצאות דופן. החניכים קיבלו את נוכחות החניכות בטבעיות, לעתים באדישות. יש לציין שהגיבוש מתבצע במסגרת של שלוש פלוגות, שרק באחת מהן הייתה כיתה של חניכות, כך שכשני שלישים מהחניכים (שתיים מתוך שלוש הפלוגות) לא נמצאו כלל בקרבת החניכות. חניכים שתרגלו בסמוך לכיתת הנשים הציעו סיוע ועזרה לחניכות, בעיקר במטלות פיזיות (כגון להחזיק את המוט הכבד כשמנסים לבנות אוהל), אך דוגמאות אלה מועטות, כי במשך רוב הזמן תנאי הגיבוש אינם מאפשרים קשר ועזרה הדדית בין הכיתות. בכמה ראיונות רטרוספקטיביים ציינו המרואיינים (מפקד ומ"כ) שהתגלה גם יחס שוביניסטי מצד חניכים בגיבוש, אך לא תוארו דוגמאות קונקרטיות.

לחניכות היה קושי ברור מול החניכים בהתמודדות הפיזית, והוא בלט בשני מקרים מרכזיים: במסעות הלכו החניכות עם החניכים, אך ביצעו מסלול קצר יותר (הפסיקו באמצע), וגם כך התקשו לעמוד בקצב של החניכים. השני הוא שעת סמל, שהיא שעה של תרגול פעילות גופנית מאומצת ומלחיצה. מאחר שהתרגול מחלקתי, כיתת החניכות ביצעה אותו עם שתי כיתות חניכים שהיו באותה מחלקה. אף שלמחלקה זו הוגדר מראש תרגול מעט שונה ועם יותר הפסקות, החניכות התקשו מאוד:

בשעת סמל פעם ראשונה הריצו את כולם בצורה אמיתית, בניס ביחד עם הבנות. אחרי חצי שעה של ריצה, שבע בנות (אני לא זוכר כמה היו בהתחלה, 12 או 13 משהו כזה), שבע בנות אני זוכר את המספר, באו אלי לחתום ויתור בו זמנית... היה לנו ברור שזה מין אקט קולקטיבי כזה, שגם אחת קצת שכנעה את השנייה כנראה. באופן חריג אמרנו להן שאם הן רוצות לחתום ויתור אז רק בסיום השעת סמל. אף אחת לא חתמה ויתור בסיום השעה הזאת... היה איזה מסע אלונקות, הן היו אחרונות מהתחלה ועד הסוף, ולא היה להן שום אינטרס לנסות ולהשיג את הבנים. העיקר שהן ביחד, כל עוד הן ביחד זה בסדר. כולם הולכים, והן הולכות אחרונות, משתרכות. הבנות מאחורה והבנים מקדימה (מפקד מחלקה בגיבוש).

התנהגותן של החניכות זכתה לפרשנויות שונות של סגל ההדרכה: היו שראו בה התמודדות של קבוצה נגד המערכת, מעין לכידות נשית, והיו שראו בה הבנה של חוקי המשחק בגיבוש. אף שהתנהגותן הייתה יכולה להתפרש כחוסר רצון להשקיע ולהצליח, כולם ייחסו להן

מוטיבציה גבוהה. אחד הביטויים לכך היה בהקשר הבריאותי. בשיחה עם רופא הגיבוש הוא סיפר שחלק ניכר מהבנות ביקרו במרפאה לפחות פעם אחת בגיבוש. לדבריו, בדרך כלל היו להן בעיות אמיתיות, כי הן "שבריריות" יותר מהבנים. ברוב המקרים הן הראו מוטיבציה גבוהה לחזור לפעילות, ומהר, והיו שהסבירו: "אנחנו בתחרות עם הבנים". בחלק מהמקרים חניכות סירבו להפסיק פעילות וללכת למרפאה והתווכחו עם הרופא כדי לחזור לפעילות. חלק מהחניכות אמרו שהן מרגישות שהגיעו לקורס כמייצגות של הנשים, התנועה או הקיבוץ, תחושה אופיינית לנציגים של קבוצות מיעוט שהצליחו לפרוץ מחסומים חברתיים. חניכה שוויתרה במהלך גיבוש מרס 1996 סיפרה שבקיבוץ שבו גדלה עודדו אותה ללכת לקורס טיס, גם כי זה מתאים לאופי שלה ולכישוריה וגם כדי "לייצג את הקיבוץ" ולהיות "מפורסמת". בהתייחסות לנושא זה, ומגישה הפוכה, אמרה לצור חניכה באחד השלבים המתקדמים בקורס בשיחה בשנת 1999: "אני לא באתי כנציגת המין הנשי, אי אפשר לגמור קורס טיס על נקמה".

כפי שאפשר לצפות, ההתייחסות הרווחת בקרב המדריכים לגבי שילוב הנשים נגעה לחידוש ה"נשי" שאלה הביאו עמן. היו מדריכים שתיארו מתח מיני שהתלווה לאינטראקציה עם החניכות:

קצת קשה להיות נוקשה אתן, לי בכל אופן היה קשה... (מדריך אחר) סיפר לי שחבר אמר לו: "תשמע אני לא יכול להדריך אותה, אני בן אדם, אני מתחיל להידלק עליה, היא כזו חמודה... אי אפשר שלא..." יש מתח מיני, קיים מתח, זה לא יעזור, זה גם גיל כזה וגם כולנו רווקים (סמל מחלקה בגיבוש).

היו מדריכים שביטאו חוסר הערכה להתנהגויות "נשיות" שפורשו כחוסר משימתיות, ויתור, אטיות בביצוע, התנהגות ודיבור "של בנות":

אתה בא להקפיץ אותם כלילה באוהל אתה שומע את הבנות מתקשקות אחרי ששולחים אותן למיטות. הבנים מזמן כבר חורפים. אני בא לאוהל לראות שהם ישנים... הן עושות כל מיני שיחות כאלה של בנות באוהל, ומתתי מצחוק שם, שיחות של בנות. בהתנהגות שלהן יש להן סגנון אחר של תקשורת, אני לא יודע להגדיר את זה... בעיקר שיחות כאלה, שמדברות על רגש, שמדברות על מה קרה אתם... הבנים, יאללה שורדים, הולכים לישון, שותקים עכשיו אין שם רעש... להקשיב להן באוהל לפני ההזנקה, השיחת בנות שלהן, הן קרעו אותי מצחוק. בלי חשבון כזה, "יש לנו וופלים", "יש לנו זה", "אוי בנות, מישהי עשתה פה פוק", חופשי הן צועקות את זה. בחוץ שיחקו איזה משחק, נכנסו לאוהל, וחזרה עם השטויות של בנות, כמו איזה מסיבת פיג'מות (סמל מחלקה בגיבוש).

כיצד אפשר לאפיין את המתרחש בגיבוש בממדים של קבלה והידמות? בית הספר לטיסה ביצע את המשימה שקיבל עליו – שילוב הנשים לתוך התרבות הניהולית הקיימת – בלי לשנות מעיקרם את תכנית הגיבוש, סדר היום, התרגילים ואופן ההערכה. במישור התפעולי התבטאה קבלתן של החניכות בהתאמות טכניות, כגון התאמת הקושי הפיזי, גישה מקלה

במיון, יצירת כיתות נפרדות והצבת מדריך ומדריכה בסגל הפיקוד של החניכות. מדד נוסף לקבלה הוא שיעור העוברים בהצלחה בסוף הגיבוש. השוואת שיעור החניכים והחניכות שעברו בהצלחה את הגיבוש בשנים 1996-1999 מלמדת שסיכויי ההצלחה היו בערך שווים לגברים ולנשים. עם זאת, במישור עמוק יותר נראה שהארגון טרם קיבל באמת ובתמים את שילובן של חניכות על כל השוני הכרוך בכך. ההתנהגות של החניכות בגיבוש, שהייתה שונה מההתנהגות המקובלת (זו של החניכים), נתפסה על ידי הסגל כהפרת ציפיות ותויגה באופן שלילי כ"לא רצינית". אבחנה זו תואמת את הסברן של ססיליה רידג'וויי ושלי קורל (Ridgeway & Correll, 2004) לגבי הדרך שבה ארגונים – ובייחוד כאלה שהתוצר שלהם נחשב גברי ושילוב הנשים בהם הוא תופעה חדשה – ממשיכים לשמר הטיה (שהיא לעתים צנועה ומוצנעת, אולם שיטתית ועקבית) לטובת גברים בתהליכי הערכה. חלק מהמעריכים שהופתעו מההתנהגות הרגועה ("לא נלחצות") והמלוכדת של הנשים הפחיתו מערכה וראו בה סטייה מהמצופה בגיבוש, כלומר מהנורמה הגברית של פעולה משימתית, תחרותית, אינדיבידואליסטית, מהירה וצעקנית. צורת הסתכלות ארגונית זו משקפת את נורמות ההערכה הגבריות (Acker, 1990; Ridgeway & Correll, 2004). הסתכלות חלופית, פמיניסטית, הייתה אולי רואה בדפוס הפעולה של הנשים התמודדות עם מצב לחץ שהיא אפקטיבית בדרכה שלה. כך גם ביחס להתנהגותן של החניכות לפני השינה: הנשים משוחחות בעוד הגברים נרדמים מיד. התנהגות הגברים נתפסה על ידי חלק מהמעריכים כבעלת ערך פונקציונלי, ושל הנשים כפחות ערך, ילדותית ופטפטנית. אולם מניתוח חלופי, פמיניסטי, אפשר היה לנתח את ההתנהגות של החניכות כדוגמה נוספת להתמודדות עם מצב לחץ בדרך של פיתוח יחסים חברתיים וזהות שמושקעת גם באחר (Gilligan, 1984).

ההידמות של החניכות הייתה נמוכה. החניכות הראו מוטיבציה רבה ורצון להשתלב בעצם הגעתן לגיבוש, בהתמודדותן עם המאמצים הפיזיים ובחוסר המוכנות לוותר ולהיכנע למגבלות רפואיות. ואולם, הגם שניסו להתנהג כנדרש בתרגילים, ברמת הקבוצה הופיעה התנהגות מובחנת ומופגנת של תמיכה הדדית, חוסר תחרותיות, רמה טכנית נמוכה ורמת ביטוי גבוהה, היעדר לחץ ואי עמידה בזמנים. קשה יותר להגיע לאבחנה חד משמעית לגבי הרובד העמוק והערכי של ההידמות, ויש כמה פרשנויות אפשריות: ראשית, ייתכן שהיעדר הלחץ שהפגינו החניכות נבע, לפחות בחלק מהמקרים, מהבנה מתוחכמת של המתרחש בגיבוש, היות שבחלק מהתרגילים הלחץ לעמוד בזמנים לא היה קריטריון מייני. מצד שני, במיון צריך לשחק לפי כללי המיון, והיעדר הלחץ המופגן של החניכות הבדיל אותן בבירור מיתר החניכים ונתפס כשלילי על ידי סגל הממיינים. יתר על כן, ייתכן שהחניכות העדיפו לתמוך זו בזו מכיוון שבניגוד למסה של החניכים, מספרן היה קטן, והתנהגות אגואיסטית הייתה יכולה לגבות מחיר בהמשך הדרך, שתיעשה עם אותן הנשים שהתחילו אתך את המסלול.

לסיכום, בחינת המתרחש בגיבוש מציגה מצב של בידול, כלומר הידמות נמוכה וקבלה גבוהה, וזאת מתוך הכרה במורכבות של הממדים הללו. ההתנהגות המוחצנת והמופגנת של החניכות, על אף האפשרות שייצגה בחלק מהמקרים הבנה של ערכי המיון, בסופו של דבר הבדילה ותייגה אותן לרעה בעיני הסגל הפיקודי. מצד הארגון, שימור הציפיות הגבריות נותר כהנחת היסוד מאחורי השילוב, גם אם מבחינת פתיחתו למתנדבות וסיכויי ההצלחה השווים של נשים וגברים, שיקף הגיבוש קבלה גבוהה. בסיכומו של דבר, החניכות בגיבוש

היו ונתפסו כאי נשי בים גברי. כאמור, הקבלה יורדת בהמשך הקורס, מכיוון שאחוז הנשים המסיימות בהצלחה את הקורס כולו נמוך מזה של מהגברים, כשבפועל מדובר רק בנשים אחדות שמסיימות את הקורס בהצלחה. מתבקש אפוא להמשיך ולבדוק מה קורה בקורס עצמו, ושאלה זו מעבירה אותנו לפרקטיקה הארגונית הבאה: טיסות המיון.

מאפייני השילוב בטיסות המיון

בשנת 1999 העביר צור שאלון לרוב מדריכי טייסת מיון במסגרת עבודתו בבית הספר לטיסה. 11 מתוך 13 הנשאלים היו בני 35 ומעלה עם ותק של חמש שנים או יותר בהדרכה ובמיון. רובם ציינו שאין הבדלים של ממש בכישורי הטיסה הבסיסיים של חניכים וחניכות, אם כי היו שציינו שהחניכות מתקשות בהטסה ומוטוריקה בסיסית. לעומת זאת, רובם ציינו הבדל התנהגותי בולט: התנהגותן של החניכות תוארה כעדינה ורכה יותר, חסרת אסרטיביות ואגרסיביות, התנהגות שנתפסת על ידי הממיינים כפחות מתאימה לנדרש בתפקידי הלחימה והטיסה הקרבית. לדברי המדריכים, החניכות גילו ידע והבנה של החומר הנלמד יותר מהחניכים, וכן היו ממושמצות יותר והקפידו יותר על פרטים. תמונה דומה התקבלה גם בראיונות שנעשו לצורך מחקר זה:

הטסה עדינה מאפיינת בנות... אפשר להיות גם ואגרסיבי בהטסה ועדיין להיות טייס טוב, אבל אני חושב שהטסה עדינה זה חיובי. הן לא הטיסו גם ועצבני. הייתה גם בת אחת שטסתי איתה והטיסה עדין ומדויק מאוד. היא הזיזה את המצערת בשתי אצבעות, בעדינות ובדיוק. חשיבה טובה וזיכרון טוב באוויר אפיין אותן. ראש טוב. הן גם השקיעו הרבה ולמדו המון, באו תמיד מוכנות לטיסה ויודעות טוב על הקרקע. וגם באוויר זוכרות ויודעות מה צריך לעשות. תחקיר יפה, זוכרות כל פרט, וגם יישום סביר. יודעות מה לתקן. באופי הן לא אגרסיביות. פחות אגרסיביות מבנים. ההתנהגויות שלהן היו הרבה יותר ממושמצות, מסודרות. עשו מה שאומרים להן. הבנים לפעמים מזייפים, מרמים קצת ולא מדייקים בהוראות. הבנות היו ממושמצות עד הסוף (מדריך בטיסת מיון פייפר).

מאחר שהמבחן בטיסת מיון אינו מעמיד קושי פיזי, לא נדרשו התאמות והקלות לנשים, והמדניניות הייתה של שוויון מלא. החניכות שולבו בקבוצות מעורבות עם חניכים והשפיעו על האווירה בקבוצה כך שתהיה מעודנת, ממושמצת ומשקיעה יותר. כמו כן, הן טסו את טיסות המיון באותו הזמן ובאותם התנאים בדיוק כמו החניכים הגברים. אך שלא כמו החניכים, הן זכו ליחס תומך, סבלני ואבהי יותר מצד המדריכים בטיסת, וזאת בסתירה לציפייה ליחס אחיד וסטנדרטי ובניגוד לנהוג בהדרכת חניכים ובטיסות המיון ככלל.

שאלה: איך זה להדריך חניכות, זה שונה להדריך חניכה מאשר להדריך חניך?
תשובה: שוב אני אנסה להיות פה כנה. התשובה אמורה להיות לא, אבל זה לא בדיוק ככה. זה משהו אחר. אני מוצא את עצמי יותר סבלני, ובלי שאני רוצה השיעורים

בדרך כלל יותר ארוכים... זה באמת לא מכוון, אבל זה מה שיוצא (מדריך בטייסת מיון פייפר).

ניתוח השוואתי של ציוני הטיסה של נשים וגברים בוצע על מדגם מזווג: כל 65 החניכות שהשתתפו בטיסות המיון בתקופת המחקר ו-65 חניכים שטסו באותן קבוצות עם החניכות ותאמו להן בציוני הטיסה המסכמים. במדגם נכללו 17 זוגות שעברו בהצלחה את המיון, 42 זוגות שלא עברו (נכשלו), ו-6 זוגות שעברו הסבה (כלומר המשיכו בקורס אך במסלול יוקרתי פחות, של ניווט). התאמת הקבוצות בציוני הטיסה המסכמים אפשרה להשוות את ההבדלים בציונים של תכונות ספציפיות שמהן מורכב הציון המסכם, וזאת כדי ללמוד על הטיסות מגדריות אפשריות. ציוני הטיסה מחושבים מתוך דו"חות ההערכה של המדריכים, שבהם שלוש קטגוריות של הערכה מספרית: פסיכומטרית, קוגניטיבית ואופי/התנהגות. חושב מתאם פירסון לזוגות מתואמים כדי לבחון את ההתאמה (מתאם גבוה מעיד על התאמה טובה בזוגות), ונערך מבחן t בתכונות הערכה ספציפיות לזוגות מתואמים לצורך בדיקת הבדלים בין נשים לגברים. להערות המילוליות שמלוות את ההערכה המספרית שנותן המדריך בוצע ניתוח תוכן: הן חולקו למשפטים קצרים שמכילים הערה ספציפית אחת וסווגו לפי עולמות התוכן (פסיכומטרית, קוגניטיבי, אופי/התנהגות) ולפי חיובי/שלילי, כך שבסך הכול התקבלו הערות משישה סוגים. ככל סוג נספרו ההערות ובוצע מבחן חי בריבוע של טיב ההתאמה כדי למצוא הבדלים בין הקבוצות.

בבדיקה כללית של ציוני הטיסה התקבלו מתאמים מובהקים וגבוהים מאוד בציוני הטיסה המסכמים ($r=0.92$, $p<0.001$) ללא הבדל בין הקבוצות (העוברים, המוסבים והנכשלים). ממצא זה מעיד על התאמה טובה של זוגות החניכים והחניכות, כשגם בתוך הזוגות לא ניכרים הבדלים. על רקע זה בולטים הבדלים מובהקים בין ציוני החניכים והחניכות (כשתי קבוצות) בכל שלוש קטגוריות ההערכה. ציוני החניכים היו גבוהים יותר מציוני החניכות בתכונות הפסיכומטריות, ואילו החניכות הוערכו גבוה יותר בתכונות הקוגניטיביות וכן באופי ובהתנהגות. הבדלים אלה נמצאו מובהקים בקרב העוברים בהצלחה והמוסבים, ואילו בקרב הנכשלים לא התקבלו הבדלים מובהקים (לוח 1).

השוואת ציוני הטיסה של חניכים וחניכות מצביעה על הערכה גבוהה יותר לתכונות הקוגניטיביות ולתכונות האופי של החניכות, בהשוואה לחניכים. ממצא זה סותר לכאורה את התפיסה שביטאו המדריכים בשאלון ובראיונות, שלפיה הבעיה המרכזית של החניכות הייתה האופי. למעשה, אם נביא בחשבון שמדובר בזוגות מתואמים בעלי אותה רמת טיסה כללית, הרי שההבדלים בתכונות הספציפיות שמהן מורכב הציון הכללי מראים שכדי לקבל את אותו ציון סופי, העמידו המדריכים רף גבוה יותר בפני החניכות, בעיקר בהיבט האופי, ובייחוד בקרב העוברים בהצלחה. מן הראוי לציין שאפשר לפרש ממצא זה גם בדרך אחרת: בציונים המספריים ניכרת הערכה נמוכה במעט לחניכות ביכולת הפסיכומטרית של כושר ההתסה. אם הדבר משקף הבדל אובייקטיבי בביצועים, הרי שכדי להגיע לאותה רמה סופית כמו חניכים נדרש מהחניכות פיצוי ביכולות אחרות, כלומר באופי וביכולת קוגניטיבית.

לוח 1. ציונים לתכונות טיסה

קטגוריה	חניכים	חניכות	מתאם בין הקבוצות	הפרש בין הקבוצות
	M	SD	r	T
כל המדגם (N=65 זוגות מותאמים, df=64)				
ציון טיסה מסכם	1.59	.67	.92***	-.69
ציון פסיכומטורי	1.83	.54	.77***	2.05*
ציון קוגניטיבי	1.79	.51	.80***	-3.59***
ציון אופי והתנהגות	1.84	.57	.71***	-3.06**
עברו בהצלחה (N=17 זוגות מותאמים, df=16)				
ציון טיסה מסכם	2.27	.25	.57*	-1.00
ציון פסיכומטורי	2.39	.26	.64**	2.50*
ציון קוגניטיבי	2.33	.28	.78***	-3.50**
ציון אופי והתנהגות	2.38	.38	.52*	2.76*
נכשלו (N=42 זוגות מותאמים, df=41)				
ציון טיסה מסכם	1.29	.62	.89***	-.18
ציון פסיכומטורי	1.60	.49	.66***	1.74
ציון קוגניטיבי	1.54	.43	.63***	-1.94
ציון אופי והתנהגות	1.60	.52	.52***	-1.65

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

M = ממוצע, SD = סטיית תקן, N = מספר הזוגות במדגם.
 r = מתאם פירסון בין זוגות, T = ערך מבחן t לזוגות מתואמים (דו-זנבי).

תמונה דומה ואף ברורה יותר מופיעה בקרב המוסבים, שם הוערכו כל שש החניכות גבוה יותר מששת החניכים, בהפרשים גדולים יחסית. מכיוון שמדובר במספר קטן מאוד של נבדקים (N=6) אין טעם לערוך על קבוצה זו מבחנים סטטיסטיים (ולכן היא אינה מופיעה בלוח 1). בהמשך לניתוח הסטטיסטי של העוברים בהצלחה אפשר לומר שגם ההבדל בציונים הגולמיים של המוסבים מראה שכדי להגיע לאותו שלב כמו החניכים (במקרה זה הסבה) נדרשו החניכות להשיג ציונים גבוהים יותר בהערכה של תכונות קוגניטיביות, אופי והתנהגות. בתקופת המחקר, מתוך מעט החניכות שהצליחו לסיים את הקורס בהצלחה, רובן סיימו כנוטות. גם בקרב העוברים בהצלחה וגם בקרב המוסבים אפשר לראות הבדל בדפוסי ההערכה בין חניכים לחניכות. האם מקור ההבדלים הוא בהטיות לא מודעות של מדריכים,

או שמא ברמת ביצוע אובייקטיבית של חניכים וחניכות? זו נשאלה פתוחה, וייתכן ששתי ההשפעות מתקיימות בעת ובעונה אחת.

לוח 2. הערכה מילולית לתכונות טיסה

הפרש	חניכות		חניכים		קטגוריה
	%	N	%	N	
χ^2					
כלל ההערות					
16.18**	55	924	45	759	כלל ההערות
11.29**	58	252	42	182	הערות חיוביות
7.23**	54	672	46	577	הערות שליליות
הערות חיוביות					
.96	45	47	55	57	פסיכומטורי
.01	49	39	51	40	קוגניטיבי
26.14**	66	166	34	85	אופי והתנהגות
הערות שליליות					
2.57	55	134	45	109	פסיכומטורי
3.62	54	277	46	234	קוגניטיבי
.69	52	243	48	225	אופי והתנהגות

* $p < 0.05$ ** $p < 0.01$ *** $p < 0.001$

N = מספר ההערות, % = אחוז מתוך כלל ההערות בקטגוריה ספציפית.
 χ^2 = טיב ההתאמה (Goodness of Fit), כאשר $df=1$.

מניתוח חלקו המילולי של טופס ההערכה התברר שהמדריכים רשמו הערות מילוליות רבות יותר לחניכות מאשר לחניכים (55% מההערות נרשמו לחניכות ורק 45% לחניכים), וזאת גם בבחינה בנפרד של ההערות החיוביות והשליליות (58% ו-54% מההערות לחניכות, בהתאמה). בבחינת קטגוריות ההערכה הספציפיות נמצא הבדל מובהק רק בהערכת אופי/התנהגות חיובי, שבו נרשמו רוב ההערות לחניכות בהפרש גדול מהחניכים (66% מההערות לחניכות). בכל שאר הנושאים לא התקבלו הבדלים מובהקים. מההשוואה מתברר שהחניכות מקבלות מהמדריכים תשומת לב רבה יותר, שמתבטאת בהערכות מילוליות רבות יותר. שנית, נראה שמהחניכות נדרשת רמת ביצוע גבוהה יותר בהשוואה לחניכים בהיבט האופי: הממצאים מראים שלחניכות שציון הכללי גבוה נרשמו במובהק יותר הערות על אופי חיובי, וכן ציונים מספריים גבוהים יותר בהיבטים של אופי והתנהגות. מאחר שהממצאים נבדקו עבור חניכים וחניכות בעלי רמת טיסה שווה, הרי נראה שכדי לקבל ציון מסכם גבוה כמו זה של חניך, נדרשה החניכה לרמה גבוהה יותר של ביצועים, בעיקר בהיבט האופי. ייתכן שגם בכך פעלו המדריכים כשומרי התרבות הארגונית הגברית בקורס, במטרה למנוע חדירה של התנהגויות נשיות מאיימות לתחום ההגמוניה הגברית. טענה זו עולה בקנה אחד עם הדיון הפמיניסטי שלפיו הדינמיקה של שילוב נשים לעומת בידול תעסוקתי מוכתבת פעמים רבות

על ידי התנגדות של קבוצת הסטטוס הגברית לכניסת נשים, שנתפסת כמאיימת על היוקרה והתגמול השמורים בשוק העבודה למקצועות גבריים (Maume, 1999; Reskin & Roos, 1990).

דיון

כשמשווים את הגיבוש ואת מבחני הטיסה – שתי הפרקטיקות שנבחנו במחקר – מתקבלת לכאורה תמונת מצב שונה. בגיבוש מציגות החניכות התנהגות נבדלת שמבחינה אותן מן החניכים אך עדיין מותירה להן סיכוי שווה לקבלה. זהו מצב של הידמות נמוכה וקבלה (פוטנציאלית) גבוהה, כלומר בידול. במבחני הטיסה, החניכות שהשיגו הערכות גבוהות בתכונות הנדרשות משקפות הידמות גבוהה לדרישות הארגוניות. מצד שני, העלאת רף הדרישות ומיעוט העוברות בהצלחה מבטא קבלה נמוכה מצד הארגון. זהו מצב של היטמעות: הידמות גבוהה וקבלה (כפועל) נמוכה. סביר להניח שהשוני בין הבידול בגיבוש להיטמעות במבחני הטיסה נגרם בגלל השוני המצבי בין שני השלבים האלה. הגיבוש הוא מבחן פיזי בעיקרו, שמתרחש בתנאי שדה ובקבוצות הומוגניות מבחינה מגדרית (נשים וגברים לחוד). מבחני הטיסה, לעומת זאת, אינם בעלי היבט פיזי, הם אישיים, והקבוצה הנבחנת הטרוגנית מבחינה מגדרית (נשים וגברים ביחד).

מבחינה תיאורטית מציג המחקר שלוש תוספות חשובות למודל הקבלה וההידמות בהיבט של התהליך, ההדדיות והמורכבות. ראשית, מבחינה תהליכית מתברר שהשינוי בשני צירי השילוב המגדרי אינו מתואם. ההידמות לכאורה הולכת וגדלה, לפחות בהקשר הקוגניטיבי וההתנהגותי (גם אם לא בפסיכומטורי); אך בממד הקבלה מתרחשת לכאורה "נפילה". בגיבוש נמצאה קבלה שווה יחסית של חניכים וחניכות, ואילו במבחני הטיסה נמצאה קבלה נמוכה יותר של החניכות, המתבטאת ברף דרישות גבוה יותר שמוצג להן – כנראה לא במודע – על ידי המדריכים הגברים. ניתוח זה מראה שדפוס השילוב בארגון מייצג תהליך דינמי. ארבעת סוגי השילוב, כפי שהוגדרו על ידי הסוציולוגיות הארגוניות הוד וקוברג (Hood & Koberg, 1994), מייצגים באופן מקורי הגדרת מצב סטטית. מקרה מחקר זה מוסיף את הממד הדינמי ומראה כיצד הידמות וקבלה יכולים לעבור שינוי תוך כדי הסוציאליזציה והמיון הארגוניים.

שנית, מבחינת ההדדיות מראה המחקר שיש לשאול לא רק אם המיעוט המהגר לתוך הארגון מצליח לשנות את זהותו ולהידמות לרוב, אלא גם – ולא פחות חשוב – האם הרוב מצליח להשתנות ולקבל לתוך הגדרת הזהות המשותפת מאפיינים שמביא אתו האחר והשונה. נדגים זאת באמצעות ההיבט השלישי, המורכבות. הניתוח שהוצג מוסיף מורכבות להגדרת ההידמות והקבלה באופן שמדגיש את ההבדל בין שתי רמות: רמת פני השטח ורמת העומק. רמת פני השטח מתייחסת לביטויים התנהגותיים, אינסטרומנטליים וטכניים. רמת העומק, לעומת זאת, מתייחסת לביטויים ערכיים, קונסטרוקטיביים ומהותיים. המחקר ממחיש ששתי רמות אלה אינן תמיד תואמות. ביחס לקבלה הראה המחקר שגם כשהסיכוי לעבור בהצלחה את הגיבוש היה שווה לנשים וגברים (רמת פני השטח), הרי שמתחת לפני השטח, ברמת העומק, המשיכה להתקיים הנחת יסוד גברית שמתייגת לשלילה מה שנתפס בעיניה כשונה.

כלומר השינוי הכרוך בשילוב לא היה הדדי. אפשר לומר שמבחינת הקבלה לא היה באמת תהליך של "נפילה" (קבלה גבוהה בגיבוש ונמוכה במיון בקורס), אלא רק אשליה של קבלה בגיבוש, שכן ברמת העומק, לא הייתה קבלה מתוך מוכנות אמיתית להכיר ולקבל את השוני שמביאות עמן הנשים. במובן זה שילוב הנשים היה כאמור בגדר טכני ותפעולי בלבד, ולא שינוי מהותי וערכי בתרבות הארגונית.

ביחס להידמות התמקד המחקר בהתנהגות המופגנת ובביצועים הנמדדים. כאלה הראו החניכות רצון עז להשתלב והשתדלו מאוד להגיע לקורס ולבצע את שנדרש מהן. במובן זה הראו החניכות הידמות גבוהה, וגבוהה יותר ככל שהתקדם תהליך המיון (מהגיבוש אל הקורס). אולם נראה שמתחת למראית עין זו של הידמות והתנהגות על פי קודים "גבריים", הביאו הנשים לידי ביטוי סגנון התמודדות שונה: עדין, מנומס וחברי יותר. גם בדיון בהידמות אפשר להבחין בשתי הרמות: ברמת פני השטח של ההתנהגות המופגנת וביצוע תרגילי הקורס ניכר רצון ברור של החניכות להידמות, ואילו ברמת העומק של הערכים ותפיסת העולם קשה היה לבחון ולראות שינוי. באופן כללי, קשה יותר לבחון מבחינה מדעית (והמחקר הנוכחי לא התמקד בכך) מה מתחולל ברמת העומק, על אחת כמה וכמה כשמדובר במיון, שהוא משחק של מסכות ורצייה חברתית שמטשטש גבולות בין פנימי לחיצוני, אותנטי ומזויף (רו, 2004).

כסיכום לדיון בניתוח דפוסי השתלבות נשים (וקבוצות מיעוט בכלל) בארגונים גבריים (ותרבויות רוב) ברצוננו לטעון שיש לראות בשילוב תהליך משתנה ודינמי שפועל בצירי הקבלה וההידמות, אך בכל אחד מהם יש להתכונן בנפרד ברמת פני השטח (היבטים טכניים של ההשתלבות) וברמת העומק (היבטים תרבותיים של ערכים והנחות יסוד).³ מנקודת המבט של הגישה הפמיניסטית לתיאוריה של ארגונים, הרואה בהם ישויות ממוגדרות מטבען, יכולים ממצאים אלה להסתכם בטענה שאין חדש תחת השמש: תהליך השילוב של הנשים בקורס טיס יצר מראית עין של שילוב וקבלה, אבל בפועל לא השתנה מבנה העומק של המשטר המגדרי בארגון. כסיכום מחקר שבחן את ההכשרה לקצונה, שהחלה להיות משותפת ואחידה לגברים ולנשים משנת 2003, הציעו עמרם-כץ וששון-לוי (2005) לבחון את הדינמיקה שבין תהליכים של דה-מגדור (תהליכים שמנטרלים את החלוקה המגדרית ההיררכית ואת החשיבה הסטריאוטיפית) לתהליכים של רה-מגדור (שמייצרים מחדש את החלוקה והחשיבה הסטריאוטיפית מגדרית, אם כי באופן שונה). בהסתכלות על ממצאי המחקר מזווית זו אפשר לראות תהליכי דה-מגדור על פני השטח, כתיקונים טכניים שנעשו עם כל הרצון לאפשר לנשים להשתלב, אולם ברמת העומק פעלו תהליכי רה-מגדור כמייצרים מחדש ומשמרים את ההבחנות המגדריות המקובלות. הדינמיקה שבין תהליכים אלה יוצרת את דפוס ההשתלבות ומאפייניה.

תרומה נוספת של המחקר היא בהצגת חשיבותם של מנגנוני מיון, הדרכה וסוציאליזציה עבור ארגון שמעוניין לשמר את אופיו (הגברי והצבאי במקרה זה). האופן שבו בוצעה ההיערכות לקליטת הנשים, על ידי התאמות תפעוליות חשובות וגילוי של מעורבות מצד סגל הפיקוד, מעיד על השתדלות והתגייסות למשימה. עם זאת, לא הייתה סובלנות להתנהגויות שנתפסו כנשיות וכשונות מההתנהגות הגברית הרגילה והמקובלת. הוזהות שאליה מכוון

3 תיאור מפורט של מודל כזה מצוי אצל צור (2004).

קורס הטיס בתהליכי המיון, ההכשרה והחינוך היא בוגר שערכיו המרכזיים – דבקות במשימה, יוזמה, נחישות, חתירה לניצחון, מקצוענות ואמינות – הם מאפיינים של גבר לוחם וקצין צבאי. השתלבות הנשים בקורס טיס לא הובילה לשינוי בהגדרות אלה, ונותרה ציפייה מהחניכות להתאים עצמן לזהות הגברית הצבאית המסורתית כדי להצליח במבחני המיון וההכשרה בקורס. חניכות שהתנהגו על פי מאפייני מגדר שנתפסים באופן מסורתי כנשיים (עדינות, לא משימתיות, בוכות) הוערכו נמוך, אף שהתנהגות זו אינה מלמדת שהן יהיו טייסות טובות פחות מהגברים.

את ממצאי המחקר אפשר להסביר גם על פי מודל ה-ASA (Schneider, Goldstein & Smith, 1995). לפי מודל זה, שלושה שלבים מרכזיים – משיכה (attraction), מיון (selection) ודחייה (attrition) – קובעים את אופי האנשים שנשארים בארגון לאורך זמן, וכן את אופי התרבות הארגונית. בשלב הראשון ערכי הארגון מושכים אנשים אלה, שרואים בהם התאמה לאישיותם ולערכיהם. באופן זה הגיעו לקורס טיס נשים שלא אותרו אלא התנדבו מתוך משיכה למה שמייצג הקורס. בשלב השני הארגון מפעיל פרוצדורות של מיון כדי לגייס ולקדם את האנשים הנתפסים כמתאימים לו. בשלב השלישי, שהוא שלב הדחייה, אנשים נוטים לעזוב ארגון שתופס אותם כלא מתאימים או שהם תופסים אותו כלא מתאים. המחקר ממחיש את המתרחש בשלב השני, שלב המיון, והמיקום של המיון ברצף של מודל ה-ASA מסייע להבין את קבלתן הנמוכה של הנשים. מודל ה-ASA מנבא שלאורך זמן יגבירו המיון והדחייה את האחידות וההומוגניות החברתית בארגון. אי הלימה בין ערכי התרבות הניהולית ובין מאפייני האישיות של העובדים תתבטא בתחלופה גבוהה של הבלתי מתאימים (Chatman, 1989; O'Reilly, Chatman & Caldwell, 1991). גם אם חלק מהנשים הנמשכות לקורס טיס מאופיינות בערכים וביכולות שהארגון דורש, הרי שהנחות היסוד המתבטאות במיון משקפות תפיסה שאינה מקבלת התנהגויות שמתויגות כנשיות, ולכן במקרים רבים תתקבל התוצאה של סלקציה שלילית ודחייה. יש להביא בחשבון, מצד שני, שברמת הקבוצה הקטנה ניכרה השפעה של הנשים על תרבות מקום העבודה, בניגוד לניבוי של מודל ה-ASA. כאמור, בשלב טיסות המיון, שבו הקבוצות מעורבות, הביאו הנשים לקבוצה אווירה מעודנת יותר, ממושמצת ומשקיעה, שכוללת יחס סבלני ואבהי מצד המדריכים, באופן שאינו מקובל בהדרכת חניכים ובטיסות המיון ככלל. ממצא זה יכול להתפרש לשני כיוונים: מצד אחד, הוא מציג פוטנציאל לשינוי הדרגתי של התרבות הגברית, ומצד שני, הגנת היתר שאפיינה את יחסם של המדריכים הגברים כלפי החניכות באינטראקציה היומיומית אתן הייתה יכולה להתבטא לעתים גם בתיוג של החניכות כנשיות ובעייתיות בתהליך המיון.

ניתוח זה ממחיש את השפעתה של התרבות הארגונית על השילוב. סגל הפיקוד והמדריכים משמשים גם כסוכני השינוי וגם כשומרי הסף. באופן לא מודע, ככל הנראה, הם מעלים את רף הדרישות מהחניכות בהיבטי האופי הגברי, ובכך פועלים לשימור התרבות הארגונית הגברית. עם זאת, אפשר לראות השפעה מסוימת של הנשים על הסביבה הקרובה להן. גם אם התרבות הארגונית בכללותה לא הושפעה, הרי שבקרבת הנשים נוצרה אווירה אחרת, בעלת מאפיינים "נשיים" יותר. מאפייני התנהגות אלה משויכים למאפייני זהות המגדר הנשית ומעידים על שינוי במאפייניה של תרבות מקום העבודה הספציפית בקבוצות אלה, הגם שהתרבות הניהולית נותרה כנראה ללא שינוי.

לסיום, אין מנוס מלדון בשאלה של הצלחת התהליך. כאמור, התשובה לשאלה זו תלויה קודם כל באופן שבו תוגדר הצלחה. בקורסים שהוכשרו בתקופה שבה עוסק המחקר הוסמכו בסך הכול ארבע בוגרות: שלוש נווטות קרב וטייסת קרב אחת. זוהי הצלחה פחותה במידה ניכרת מזו של חניכים: בערך בוגרת אחת בשנה, לעומת בוגרים רבים שמסיימים את הקורס מדי שנה. עם זאת, אין לראות בכך כישלון. חיל האוויר קלט לשורותיו ארבע קצינות צוות אוויר (ועד סוף שנת 2006 נקלטו 13) שהמשיכו והוכשרו כשאר קציני צוות האוויר בני גילן, ואף השתתפו בפעילויות מבצעיות.⁴ עדיין מוקדם מדי לסכם ולהעריך את הצלחתן, שכן אנשי צוות אוויר מצופים להמשיך ולטוס בחיל כעשרים שנה לפחות. יש לציין עוד שמספר המתנדבות לקורס, שממנו נגזר מספר החניכות ומספר הבוגרות, אינו גדול ואינו גדל עם הזמן. במונח התהליכי של ניהול וביצוע תהליך ההשתלבות ניכרת הצלחה במילוי מטרות הארגון בהתאם לדרישות החוק. במסגרת המחקר הנוכחי, המתמקד בתחילת התהליך, אי אפשר לתת תשובה חותכת בדבר תוצאותיו, ויש צורך במחקר המשך כדי לענות על כך.

בהקשר הרחב של השתלבות נשים כלוחמות בצה"ל, קורס טיס הוא אחד המקומות היוקרתיים ביותר שבו השתלבו לוחמות. כל שאר תפקידי הלוחמות (למעט קורס חובלים שדומה במאפייניו לקורס טיס) אינם מצויים בליבה היוקרתית של תפקידי הלחימה. השתלבות הנשים כלוחמות בצה"ל נכפתה על הצבא על ידי מערכת המשפט שמבטאת ערכים ליברליים שהצבא התבקש לאמץ. כנגד תפיסה זו פועלים כוחות שמרניים (שנתמכים לעתים על ידי גורמים מהמגזר הדתי), ובעידודם התפתחה בצה"ל התפיסה של "השילוב הראוי". משמעותה המעשית של מדיניות השילוב הראוי היא הצבת גבולות וחסימים חדשים בפני השתלבות הנשים בתפקידי לחימה ובצה"ל בכלל. לא מקדמים שירות שוויוני וציפייה לחלוקה בנטל, אלא שילוב מידתי וראוי, כלומר מוגבל ומצומצם, מה שיכול להתפרש כסוג חדש של אפליית נשים במסגרת השירות הצבאי, שמצטרפת לאפליה הקיימת ממילא בצה"ל ומשועתקת לחברה הישראלית. מדיניות השילוב הראוי מכוננת ומנציחה את התפיסה הגברית הרואה בשילוב הלוחמות צו חיצוני שיש להכילו באופן שמשמר את ההגמוניה הגברית ומשעתק אותה באמצעות מיון והפניית הלוחמות לתפקידים ולאזורים מסוימים. השילוב הלכאורה ראוי בא לידי ביטוי גם בקורס טיס בהקפדה המיונית על אופי החניכות, בדחייה של התנהגות הנשית ובתיגה כבעיה וכמכשול. ככל הנראה, גם הוצבה בפניהן דרישת יתר בהיבט זה, כדי להצליח ולהתקדם בקורס.

מדיון זה עולה שאין תמיכה חברתית של ממש בשירות נשים כלוחמות בצבא ובהכשרתן כלוחמות צוות אוויר במסגרת קורס טיס. אמנם היה שינוי ברוח החוק ובלשון החוק בעקבות בג"ץ מילר, אך זהו שינוי מוגבל שאינו תובע שוויון. יתר על כן, לא די בשינוי חוקתי כדי לחולל שינוי חברתי. בדפוס ההתנהלות של החברה הישראלית, בהקשר של שירות הנשים בצבא, לא ניכר שינוי חברתי של ממש. בלי שינוי שיוביל לתמיכה חברתית ולהכוונה לנשים לשאוף לשירות צבאי משמעותי כלוחמות, לא צפויות החניכות "להציף" את קורס טיס. מצב עניינים זה נראה שצפויות עוד שנים רבות שבהן רק חניכות מעטות יתגייסו לקורס

4 חלק מהן אף השתתפו בפעילות המבצעית של חיל האוויר במלחמת לבנון השנייה, כשהפרסומים האחרונים בנושא בעיתונות מדווחים שנווטת הקרב הראשונה טסה במהלך המלחמה כשהיא בחודשי ההיריון הראשונים.

הטיס ורק קצינות צוות אוויר יחידות יוסמכו ויישארו בבחינת סמלים (tokens) במונחים של קאנטר).

הפמיניזם הרדיקלי תובע לשנות את מערכות היחסים, את המבנים החברתיים ואת מבני הכוח בחברה. ברוח זו יש לצפות לשינוי במבנה הצבא, כך שיהפוך לשוויוני לנשים וגברים, ואפילו לכינון של צבא בעל מאפיינים נשיים ובשליטה נשית. בחברה הישראלית ציפייה זו אינה נראית מעשית בעתיד הנראה לעין. כיוון אחר של הפמיניזם הרדיקלי יעדיף לצאת מהמשחק ולבחור שלא לשרת כלל בצבא, מתוך חוסר עניין במסגרת הצבאית וחוסר רצון לשתף איתה פעולה. לעומת זאת, הפמיניזם הליברלי מתמקד בהשגת שוויון זכויות לנשים ושואף לשוויון זכויות (וחובות) גם בשירות הצבאי. גם במונח זה, ההתקדמות שהייתה בלשון החוק ובשילוב הנשים בצה"ל היא חלקית בלבד. לא הושג שוויון בין גברים לנשים, אלא הייתה התקדמות לקראת שוויון הזדמנויות. נשים שיהיו מעוניינות וייאבקו על מקומן ומעמדן יוכלו להשתלב בצבא בתפקידי לחימה ובתפקידי יוקרתיים ואף להתקדם לתפקידי פיקוד. אך שוויון הזדמנויות מלא כולל גם ביטול של מנגנונים מפלים אחרים והתאמה של מסלולי הכשרה וקידום לשני המינים. נראה שכיום אמנם מתאפשר לנשים להתנדב ולשרת כרצונן, אך ההבניה החברתית מוסיפה להפנות את רוב הנשים לתפקידי סיוע ותמיכה פריפריאליים. אין ציפייה אמיתית בחברה לשינוי דפוסי ההתנהגות ומערכות היחסים בין המינים, אלא מסתפקים במתן האפשרות למי שרוצה (ומתאימה) להשתלב כלוחמת, טייסת, אלקטרוניקאים או כל מקצוע אחר שתבחר. אם בצד האפשרות החוקית להשתלב יתאפשר גם שוויון הזדמנויות, אולי יהיה גם בכך הישג מספק. נראה שאין לצפות ליותר מכך בחברה הישראלית של ימינו.

מקורות

- בג"ץ 4541/94, מילר נ' שר הביטחון, פ"ד מט(4) 94.
- ג'רבי, א' (1996). המחיר הכפול: מעמד האישה בחברה הישראלית ושירות הנשים בצה"ל. תל אביב: רמות.
- וילנאי-יעבץ, א', ורפאלי, ע' (2004). כוונות ההנהלה מול תפישות הציבור בעיצוב ארטיפקטים ארגוניים: ניתוח מקרה האוטובוסים הירוקים. בתוך א' רז (עורך), מקראה בתרבות ארגונית (עמ' 3-28). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- עמרם-כץ, ש', וששון-לוי, א' (2005). הגמוניה קרבית גברית והשלכותיה המיגדריות בהכשרת קצונה למטה. בין הזירות (ביטאון מחלקת מדעי ההתנהגות בצה"ל), 4, 66-76.
- צור, י' (2004). השתלבות נשים בקורס טיס בחיל האוויר הישראלי בין השנים 1996-1999: פרספקטיבה של תרבות ארגונית ומפגש בין תרבויות. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- קונדה, ג' (2000). מהנדסים תרבות: שליטה ומסירות בחברת היי-טק. תל אביב: חרגול.
- רז, א' (2004). תרבות ארגונית. תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- שיאון, ל' (1997). דימויי גבריות אצל לוחמים – השירות בחטיבת חיל הרגלים כטקס מעבר מנערות לבגרות. ירושלים: מרכז שיין למחקרים במדעי החברה.

שפיגל-עיני, ל' (2001). כשהג'נדר פוגש בתרבות הארגונית – בחינת הברלים בהשתלבותן של חניכות לעומת חניכים בגיבוש לקורס טיס. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך במדעי ההתנהגות, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

ששון לוי, א' (2001). חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות ג'נדר של חיילות בתפקידים "גבריים". בתוך י' עצמון (עורכת), התשמע קולי: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית. תל אביב: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.

— (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס והאוניברסיטה העברית.

Acker, J. (1990). Hierarchies, jobs, and bodies: A theory of gendered organizations. *Gender & Society*, 4, 139–158.

Ben-Ari, E., & Darbashti, G. (2001). Tests of soldierhood, trials of manhood: Military service and male ideals in Israel. In D. Maman, E. Ben-Ari & Z. Rosenhek (Eds.), *Military, state and society in Israel: Theoretical and comparative perspectives* (pp. 239–267). New Brunswick, NJ: Transaction.

Ben-Ari, E., & Lomsky-Feder, E. (2001). Introduction: Cultural construction of war and the military in Israel. In E. Lomsky-Feder & E. Ben-Ari (Eds.), *The military and militarism in Israeli society* (pp. 1–35). Albany: State University of New York Press.

Boene, B. (1990). How unique should the military be? A review representative literature and outline of synthetic formulation. *European Journal of Sociology*, 31(1), 3–59.

Chatman J. (1989). Improving interactional organizational research: A model of person-organization fit. *Academy of Management Review*, 14, 333–349.

Connell, R. (1987). *Gender and power: Society, the person, and sexual politics*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Deal, T. E., & Kennedy, A. (1982). *Corporate cultures*. Reading, MA: Addison-Wesley.

Denzin, N. (1978). *The research act*. New York: McGraw-Hill.

Donaldson, L. (1995). *American anti-management theories of organization*. London: Sage.

Ferguson, K. (1997). Postmodernism, feminism and organizational ethics: Letting differences be. In E. Freeman & A. Larson (Eds.), *Women's studies and business ethics: Toward a new conversation* (pp. 80–91). New York: Oxford University Press.

Gal, R. (1986). *A portrait of the Israeli soldier*. New York: Greenwood Press.

Gilligan, C. (1984). *In a different voice*. Cambridge: Harvard University Press.

Harrell, M. C., & Miller, L. L. (1997). *New opportunities for military women: Effects upon readiness, cohesion and morale (Report No. MR-896-OSD)*. Washington DC: RAND's National Defense Research Institute.

- Harries-Jenkins, G. (1992). Women in the armed forces: Integration in the United Kingdom. In J. Hurni, R. M. Schweizer, P. J. Flukiger & J. Stussi-Lauterburg (Eds.), *Women in armed forces: Proceeding of the international symposium held 15–17/10/1990* (pp. 195–216). Verlag: Effingerhof AG.
- Hochschild, A. (1983). *The managed heart*. California: University of California Press.
- Hood, J., & Koberg, C. (1994). Patterns of differential assimilation and acculturation for women in business organizations. *Human Relations*, 47, 159–175.
- Izraeli, D. (1997). Gendering military service in the Israel Defense Forces. *Israel Social Science Research*, 12, 129–166.
- Kanter, R. M. (1977). Some effects of proportions in group life: Skewed sex ratios and responses to token women. *American Journal of Sociology*, 82, 965–990.
- (1993). *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Kimmerling, B. (1993). Patterns of militarism in Israel. *European Journal of Sociology*, 34, 196–223.
- Martin, J. (1992). *Culture in organizations: Three perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Martin, P. Y. (2003). “Said and done” versus “saying and doing”: Gendering practices, practicing gender at work. *Gender and Society*, 17(3), 342–366.
- Maume, D. J. (1999). Glass ceilings and glass escalators: Occupational segregation and race and sex differences in managerial promotions. *Work and Occupations*, 26(4), 483–509.
- Meyer, J., & Scott, R. (Eds.). (1983). *Organizational environments: Rationality and ritual*. Beverly Hills: Sage.
- Newman, I., & Benz, C. R. (1998). *Qualitative-Quantitative research methodology: Exploring the interactive continuum*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Nilsson, A., & Gobel, H. (1992). The integration of women in the Swedish armed forces of today. In J. Hurni, R. M. Schweizer, P. J. Flukiger & J. Stussi-Lauterburg (Eds.), *Women in armed forces: Proceeding of the international symposium held 15–17/10/1990* (pp. 243–257). Verlag: Effingerhof AG.
- O’Reilly, C. A. III, Chatman, J., & Caldwell, D. F. (1991). People and organizational culture: A profile comparison approach to assessing person-organization fit. *Academy of Management Journal*, 34, 487–516.
- Raz, A., & Fadlon, J. (2006). Managerial ideology, workplace culture and situated curricula in organizational learning. *Organization Studies*, 27(2), 165–182.
- Reskin, B., & Roos, P. A. (1990). *Job queues, gender queues: Explaining women’s inroads into male occupations*. Philadelphia: Temple University Press.

- Ridgeway, C., & Correll, S. (2004). Unpacking the gender system: A theoretical perspective on gender beliefs and social relations. *Gender and Society, 18*(4), 510–531.
- Sasson-Levi, O. (2002). Constructing identities at the margins: Masculinities and citizenship in the Israeli army. *The Sociological Quarterly, 43*, 357–383.
- Schein, E. H. (1985). *Organizational culture and leadership: A dynamic view*. San Francisco: Jossey-Bass Publishers.
- (1990). Organizational culture. *American Psychologist, 45*(2), 109–119.
- Schneider, B., Goldstein, W. H., & Smith, B. D. (1995). The ASA framework: An update. *Personnel Psychology, 48*, 747–769.
- Soeters, J., & Recht, R. (1998). Culture and discipline in military academies: An international comparison. *Journal of Political and Military Sociology, 26*(2), 169–189.
- Tolbert, P. S., & Zucker, L. G. (1996). The institutionalization of institutional theory. In S. Clegg & C. Hardy (Eds.), *Handbook of organization studies* (pp. 90–175). London: Sage.
- Woodward, R., & Winter, P. (2004). Discourses of gender in the contemporary British army. *Armed Forces & Society, 30*, 279–301.
- Yuval-Davis, N. (1985). Front and rear: The sexual division of labor in the Israeli army. *Feminist Studies, 11*, 648–675.

מנכיחים את הגלובלי: בנק ישראל ופוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם

דניאל ממן* וזאב רוזנהק**

תקציר. במאמר זה אנו בוחנים את הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל ומתמקדים ביחסי הגומלין בין תהליכים גלובליים ובין הפעילות של שחקנים פוליטיים מקומיים. לעומת התפיסה המניחה שקשר סיבתי ישיר בין גלובליזציה ובין ההתעצמות של עקרונות ניאו-ליברליים, אנו טוענים שיש לבחון את האופנים שבהם לוגיקות גלובליות מונכחות בשדה המקומי על ידי שחקנים פוליטיים מקומיים. מנגנון מרכזי להנכחת הגלובלי הוא ניהול של פוליטיקת ההכרח, המציגה את האימוץ של פרקטיקות ניאו-ליברליות כנכפה באופן בלתי נמנע על ידי תכתיבי הגלובליזציה. אנו מראים איך במטרה להציג את הפרויקט הניאו-ליברלי כהכרחי, וכך לקדם את מיסודו, בנק ישראל מגייס שלושה ממדים מרכזיים של הגלובליזציה: העוצמה הנורמטיבית של תבניות מוסדיות דומיננטיות בשדה הגלובלי, עוצמת הכפייה של הארגונים הפיננסיים הבינלאומיים והעוצמה המבנית של השווקים הפיננסיים הגלובליים.

המדינה, הוגי הדעות והכלכלנים מימין ומשמאל צריכים להכיר בכך שבעידן הגלובליזציה, מנהיגים כמעט ואינם משפיעים על חלוקת ההכנסות בטווח הקצר, ומדיניות המקרו הינה זהה כמעט בכל התקופות. האם רבין, ברק, נתניהו, שרון ואולמרט, כראשי ממשלה, היו שונים זה מזה בתחום הכלכלי? לא ממש. כך יהיו גם מנהיגי העתיד: כולם יהיו "עבדי" הגלובליזציה – יקיימו את הנחיותיה התקציביות ויתנו לשוק לקבוע את חלוקת ההכנסות (יורם גבאי, לשעבר הממונה על הכנסות המדינה במשרד האוצר, "צמיחה, ארביטרוז' וחלוקת הכנסות", *The Marker*, 4 בספטמבר 2007, עמ' 7).

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת בן גוריון בנגב

** המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת, האוניברסיטה הפתוחה

מאמר זה מבוסס על מחקר שמומן במענק של האגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך (מענק האגודה 2002). אנו מודים לקוראים האנונימיים על הערותיהם המועילות. שמות המחברים מופיעים לפי סדר אלפביתי.

אמירתו של יורם גבאי משקפת היטב את התפיסה הרווחת בזירה הציבורית בישראל שעיצוב הכלכלה הפוליטית על פי עקרונותיה של הדוקטרינה הניאו-ליברלית הוא כורח בלתי נמנע של הגלובליזציה. הנחת היסוד של השקפה זו – שבאה לידי ביטוי גם בספרות מחקרית, אם כי בדרך כלל באופן מורכב ומתוחכם בהרבה – היא שהשינויים שחלו בכלכלות הפוליטיות הקפיטליסטיות מאז שנות השמונים הם תוצאה ישירה של תהליך דטרמיניסטי שמקורו בהתפתחויות שמתחוללות ברמה הגלובלית. העוצמה החובקת כול של הגלובליזציה, הפועלת על השדות המקומיים ככוח אקסוגני, משנה מן היסוד את מערך היחסים בין הפוליטי לכלכלי וכופה את נסיגת המדינה מהזירה הכלכלית. פירוש הדבר שבעידן הגלובלי המדינות מאבדות את יכולתן המוסדית והפוליטית לפעול כישויות אוטונומיות בניהול היחסים הכלכליים בחברה ונאלצות להתאים את עצמן לתנאים החדשים שהגלובליזציה יוצרת. על פי טיעון זה, כדי לאפשר את הפעילות התקינה של הכלכלות הלאומיות ולהבטיח את כושר עמידתן בתחרות הגלובלית, המדינות מוכרחות לאמץ מודלים מוסדיים ותבניות מדיניות שתואמים את העקרונות של הניאו-ליברליזם הגלובלי ולהתכנס סביבם. משמעותן של מגמות אלה ברורה: המדינה נסוגה מהזירה הכלכלית, וזו מתנהלת לפי עקרונות שוק א-פוליטיים.

על בסיס בחינה של המקרה הישראלי אנו מציעים במאמר זה מבט חלופי על הקשר שבין גלובליזציה לשינויים בכלכלות הפוליטיות המקומיות, שמתמקד ביחסי הגומלין בין השדה הגלובלי לזה המקומי, ובעיקר באופנים הפוליטיים שבהם עקרונות אידיאולוגיים, מודלים מוסדיים ודפוסי מדיניות של הגלובליזם הניאו-ליברלי מונכחים ומוטמעים בשדה המקומי בכלל ובמנגנון המדינה בפרט. תהליכים אלה הם שהופכים את הלוגיקות הגלובליות לגורם אנדוגני רב עוצמה בכלכלה הפוליטית המקומית. ההנכחה של אותן לוגיקות מתחוללת באמצעות פעילות של שחקנים מקומיים שמתחרים עם שחקנים מקומיים אחרים על מעמדם בשדה הפוליטי-כלכלי. כלומר יותר מכוח חיצוני שמכתיב את יישומן של פרקטיקות ניאו-ליברליות, תהליכים וכוחות גלובליים הם בעצם משאב בידי שחקנים מקומיים שמבקשים לקדם ולמסד את פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית. מנגנון מרכזי להנכחה ולהטמעה של הגלובלי, אנו טוענים, הוא ניהול של מה שאנו מכנים "פוליטיקת ההכרח", היינו הצגת האימוץ של פרקטיקות ניאו-ליברליות כנכפה על ידי המציאות הגלובלית באופן שאין להתנגד לו. כפי שנראה בניתוחנו, פוליטיקת ההכרח מתייחסת לשלושה ממדים מרכזיים של הגלובליזציה ומציגה אותם ככוחות שמחייבים עיצוב מחדש של הכלכלה הפוליטית: העוצמה הנורמטיבית של תבניות ומודלים מוסדיים ניאו-ליברליים שזוכים למעמד של תו תקן מחייב בשדה הגלובלי; עוצמת הכפייה ההולכת וגוברת של ארגונים פיננסיים בינלאומיים; והעוצמה המבנית והכוח הממשמע של השווקים הפיננסיים הגלובליים. כל אלה מגויסים על ידי שחקנים מקומיים לקידום הפרויקט הניאו-ליברלי. כוחה של פוליטיקת ההכרח טמון בכך שהיא מחוללת דה-פוליטיזציה של המדיניות הכלכלית ושל ההסדרים המוסדיים שקובעים את דפוסי המעורבות של המדינה בכלכלה. כלומר ההצגה של דפוסי הפעולה של סוכנויות המדינה כהכרחיים נוכח הגלובליזציה מטשטשת ומסווה את האופי הפוליטי שלהם.

מתוך גישתנו עולות שתי משימות מחקריות מרכזיות: איתור השחקנים הספציפיים המשתתפים בתהליכי ההנכחה וההטמעה של הלוגיקות הגלובליות, ובהינתן מקורות העוצמה שלהם לעשות כן. בהקשר זה אנו מראים שבשל מיקומם המוסדי בתפר שבין השדות הגלובלי והמקומי – הנשען על שזירתם ברשתות טרנס-לאומיות ממוסדות היטב – בנקים מרכזיים

ממוצבים בעמדה עדיפה כדי לגייס, לעבד ולהחדיר עקרונות אידיאולוגיים ותבניות מוסדיות של הגלובליזם הניאו-ליברלי לתוך השדה המקומי ולתוך מנגנון המדינה. בשל היותם חוליה מקשרת בין השדות, קביעותיהם של הבנקים המרכזיים אודות ההכרחיות שבפרקטיקות הניאו-ליברליות זוכות לאמינות מיוחדת בזירה הפוליטית והופכות למובן מאליו שקשה לאתגר. זהו אחד ממקורות העוצמה העיקריים שמהם נהנים בנקים מרכזיים וממנו ניוון תפקיד המפתח שהם ממלאים בתהליכי הטרנספורמציה של הכלכלות הפוליטיות המקומיות במדינות רבות בעולם.

על בסיס גישה זו אנו בוחנים את הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל ומתמקדים בשימוש האסטרטגי בפוליטיקת ההכרח שעשה בנק ישראל כדי לקדם ולמסד הסדרים מוסדיים וקווי מדיניות נאו-ליברליים. בחלק הבא אנו מרחיבים את הדיון התיאורטי בקשר שבין גלובליזציה ובין התחזקותה של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית ומפתחים את טענתנו אודות הצורך בניתוח שבוחן את תהליכי ההנכחה וההטמעה של לוגיקות גלובליות בשדות המקומיים. באותו חלק אנו מתייחסים גם למקורות המוסדיים של העוצמה הסגולית של הבנקים המרכזיים בהקשר זה, ולאחר מכן אנו פונים לניתוח המקרה הישראלי. ראשית אנו מציגים בקווים כלליים את המאפיינים המרכזיים של הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל המגולמת במעבר ממודל של מדינה מפתחת למודל נאו-ליברלי. בשלושת החלקים הבאים מוצגים האופנים שבהם בנק ישראל ניהל את פוליטיקת ההכרח באמצעות פנייה אל שלושת ממדי הגלובליזציה המרכזיים שהוצגו לעיל, גיוסם והשימוש בהם.

המידע האמפירי שעליו נסמך הניתוח מורכב בעיקר מחומרים כתובים שנאספו במסגרת פרויקט מחקרי רחב היקף על הכלכלה הפוליטית של בנק ישראל בשנים 1985-2005 וכולל מסמכים פנימיים, פרסומים והודעות לעיתונות של בנק ישראל, התבטאויות פומביות של ראשי הבנק, פרוטוקולים של ועדת הכספים של הכנסת, דו"חות של קרן המטבע הבינלאומית וכתבות בעיתונות. חומר עשיר זה מספק תמונה מקיפה של אסטרטגיות הפעולה בהן נקט בנק ישראל במאמציו לקדם פרקטיקות נאו-ליברליות.

מהפכות נאו-ליברליות, גלובליזציה ובנקים מרכזיים

מאז שנות השמונים של המאה העשרים מתחוללות תמורות דרמטיות בכלכלות הפוליטיות הקפיטליסטיות ברחבי העולם. טרנספורמציה זו נוגעת ליחסי מדינה-חברה בכל הקשור לעיצוב ולוויסות פעילותם של השווקים הכלכליים ולניהול הפוליטי של תהליכי הקצאת משאבים. את השינוי הזה אפשר לאפיין כמעבר מפרדיגמת מדיניות שביסודה מעורבות ישירה של המדינה בזירה הכלכלית לפרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית, שעל פיה המדינה צריכה להצטמצם ולפנות את הזירה לפעילותם של כוחות השוק (Fourcade-Gourinchas & Babb, 2002). על רקע משבר הלגיטימציה שנלווה למשברים הכלכליים של שנות השבעים וראשית שנות השמונים, המעורבות הישירה של המדינה בכלכלה החלה להיות מוצגת בשדה הפוליטי לא כפתרון לאי היציבות ולפוטנציאל המשבר הטמונים בקפיטליזם ולא כאמצעי חיוני לפיתוח כלכלה מודרנית, אלא דווקא כמקור כל הרעות. וכך, במקום העיקרון הקיינסיאני של הכוונה וויסות פוליטיים של הכלכלה הקפיטליסטית, מעמידה

פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית את לוגיקת השוק והפעילות הכלכלית ה"חופשית" של השחקנים בו כיסודות שאינם רק ראויים, אלא בעיקר הכרחיים לתפקוד התקין של הכלכלה. תפקידה הנאות של המדינה בכלכלה, לפי תפיסה זו, הוא רק ליצור את תנאי היסוד המאפשרים לשווקים ולשחקנים שבתוכם לפעול ביעילות. נסיגת המדינה מהזירה הכלכלית ושחרור השווקים מכבלי הפוליטיקה אמורים להתממש באמצעות הסדרים מוסדיים וקווי מדיניות, כגון העברה של נכסים ציבוריים לבעלות פרטית, כלומר הפרטה; ליברליזציה של השווקים הכלכליים, בעיקר הפיננסיים; הסרת מחסומים בפני תנועה בינלאומית של סחורות, שירותים והון; הגמשת שוק העבודה, כלומר צמצום ההגנה שהמדינה מעניקה למעמד העובדים מפני כוחות השוק; הפחתת מסים, בעיקר להון ולבעלי הכנסות גבוהות; וצמצום הפעילות המדינתית של חלוקה מחדש והקצאה ומימון של שירותים חברתיים, כלומר צמצום מדינת הרווחה. מרכיב מרכזי נוסף בפרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית הוא ההגדרה של יציבות מחירים כיעד מרכזי של הניהול המקרו-כלכלי, שאמור להיות מושג באמצעות מה שהדוקטרינה הניאו-ליברלית מכנה משמעת פיסקלית ומשמעת מוניטרית.

ברמת התצורה המוסדית של המדינה, אחד הסממנים העיקריים של משטר ניאו-ליברלי הוא הענקת עצמאות ועוצמה לבנקים מרכזיים, שהופכים לשחקנים רבי עוצמה בשדה הפוליטי-כלכלי ופועלים במרץ ליישום ולמיסוד של הפרדיגמה הניאו-ליברלית (Carruthers, 2005; Babb & Halliday, 2001; Polillo & Guillen, 2005). בנקים מרכזיים אוטונומיים נוטים ליישם מדיניות מוניטרית מרסנת גם במחיר של האטת הפעילות הכלכלית ועלייה באבטלה. זאת ועוד, העוצמה שלהם בעידן הניאו-ליברלי באה לידי ביטוי גם ביכולתם ללחוץ על הממשלות לפעול על פי ציוויים ניאו-ליברליים אחרים, כמו הפחתת מסים ושל גירעונות תקציביים בו זמנית, פעולה שמחייבת קיצוץ ניכר בהוצאות הממשלה, הפרטה וליברליזציה של השווקים הפיננסיים. לפיכך מגמת ההתחזקות של הבנקים המרכזיים בעולם אינה רק ביטוי לאימוץ פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית, אלא גם גורם חשוב בתהליך הביצור והמיסוד שלה (Babb, 2001; Loriaux, Woo-Cumings, Calder, Maxfield & Perez, 1997).

התפיסה המקובלת הן בשיח הציבורי והן בחלק מהספרות המחקרית קושרת סיבתית את ההתפתחויות המוסדיות בכלכלות הפוליטיות הקפיטליסטיות עם כוחות וגורמים שמתהווים ופועלים בשדה הגלובלי. לדעת חוקרים שמציעים הסברים גלובליסטיים, מהפכות ניאו-ליברליות הן תוצאה ישירה ואף בלתי נמנעת של תהליך הגלובליזציה על שלל היבטיו, שמחליש את יכולתן של המדינות לקבוע הסדרים מוסדיים ולנהל תהליכים כלכליים באופן אוטונומי. על כן תהליכים גלובליים מביאים להתכנסות (convergence) של המדינות סביב המודל הניאו-ליברלי של "פחות ממשלה, יותר שווקים". על פי הגרסה החזקה של תזת הגלובליזציה, בתנאים של כלכלה גלובלית טווח האפשרויות של המדינות מצטמצם במידה ניכרת, והיישום של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית נעשה הברירה היחידה העומדת בפניהן (Strange, 1996). גם גרסאות עדכניות ומורכבות יותר של תזת הגלובליזציה נוטות להדגיש את ההשלכות הסיבתיות הישירות של התעצמות הכוחות הגלובליים על הכלכלות הפוליטיות המקומיות. ספרות זו מתייחסת בעיקר לשלושה ממדים של הגלובליזציה כגורמים שמובילים את המדינות לאמץ פרקטיקות מוסדיות וקווי מדיניות ניאו-ליברליים: העוצמה הנורמטיבית של מודלים מוסדיים שמתפשטים בשדה הגלובלי; עוצמת הכפייה הישירה

והעקיפה של הארגונים הכלכליים הבינלאומיים; והעוצמה המבנית ההולכת וגדלה של ההון הגלובלי בשווקים הפיננסיים הבינלאומיים.

מחקרים מסוימים מתמקדים בתהליכי התפשטות במרחב הבינלאומי של דפוסים מוסדיים ניאורליברליים, כמו הפרטה, ליברליזציה של השווקים, שילוב עקרונות שוק בפעילות של מדינת הרווחה ומתן אוטונומיה לבנקים המרכזיים (Dobbin, Simmons & Garret, 2007; Polillo & Guillen, 2005). הטענה המרכזית היא שההתהוות וההפצה של תבניות מוסדיות דומיננטיות בשדה הגלובלי יוצרות לחצים נורמטיביים על המדינות לאמץ אותן. כחלק מתהליך ההתגבשות של "חברה עולמית", מודלים מוסדיים מסוימים מוגדרים בשדה הגלובלי כראויים וחיוניים וככאלה שכל מדינה מודרנית ורציונלית שמבקשת לזכות בלגיטימציה בינלאומית חייבת לאמץ. כך תהליכים של גלובליזציה נורמטיבית ותהליכים של חיקוי מכתיבים את התצורה המוסדית, את הפונקציות ואת אופני הפעולה של המדינות (Meyer, Boli, Thomas & Ramirez, 1997). פרקטיקות מוסדיות וקווי מדיניות ניאורליברליים מקבלים מעמד של מעין תו תקן עולמי, ומדינות רבות נאלצות לאמץ אותם כדי לשמור על הלגיטימציה ועל המעמד הבינלאומי שלהן. בתהליך שמזין את עצמו, ככל שמדינות רבות יותר מאמצות את הפרדיגמה הניאורליברלית, כך הולך וגובר הלחץ הנורמטיבי על מדינות אחרות להצטרף למגמת ההתכנסות.

גישה אחרת, שבמידה רבה יכולה להשלים את הקודמת, מדגישה את פעילותם של ארגונים פיננסיים בינלאומיים, כמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי, כשחקנים מרכזיים שנושאים את תהליכי ההתפשטות של פרדיגמת המדיניות הניאורליברלית באמצעות ניסוחה והפצתה. מחקרים על הליברליזציה של הכלכלות הפוליטיות במדינות פריפריאליות, פריפריאליות למחצה וקומוניסטיות לשעבר טוענים שגורם מרכזי בתהליך הוא עוצמת הכפייה הישירה שמופעלת על ידי המוסדות הפיננסיים הבינלאומיים, בעיקר קרן המטבע הבינלאומית. לעתים קרובות שינויים מוסדיים שנועדו להבטיח קווי מדיניות ניאורליברליים היו חלק מחבילת הרפורמות שקרן המטבע כפתה על המדינות הללו באופן ישיר וגלוי באמצעות התניית הסיוע הפיננסי, ובאופן בוטה פחות באמצעות מתן ייעוץ טכני (שטיגליץ 2004; Kahler, 1992). גם במדינות שאינן תלויות בסיוע של הארגונים הפיננסיים הבינלאומיים, הם יכולים לשחק תפקיד חשוב בפוליטיקה של הליברליזציה על בסיס תפקידי המעקב והפיקוח על הכלכלות הלאומיות שהם ממלאים (Pauly, 1997). במקרים אלה מפעילים הארגונים הבינלאומיים את השפעתם באמצעות ההפצה של הדוקטרינה הניאורליברלית וניסוח של כלים כביכול טכניים ליישומה, אגב הישענות על המוניטין שלהם כמומחים מקצועיים בעלי סמכות בענייני ניהול הכלכלה (Barnett & Finnemore, 2004; Woods, 2006).

לבסוף, ממד שלישי של הגלובליזציה שמוצג כקשור סיבתית להתפשטות פרדיגמת המדיניות הניאורליברלית הוא תהליך ההתרחבות של השווקים הפיננסיים הבינלאומיים, הנתפס כמרכיב יסודי של הסדר הגלובלי הניאורליברלי העכשווי וכמקור עיקרי להצבר הון בו (Harvey, 2005). לפי נקודת מבט זו, ההתרחבות האדירה של הפעילות הפיננסית הגלובלית, חופש התנועה של ההון והתחזקותו הנובעת מכך מציבים בפני המדינות אילוצים שאין לעמוד בפניהם, שמחייבים אותן לאמץ פרקטיקות ניאורליברליות שתואמות את האינטרסים של המשקיעים, הן המקומיים והן הזרים (Andrews, 1994; Strange, 1996). ממשלות

נאלצות ליישם דפוסי פעולה ניאו-ליברליים כדי לחזק את אמינותן בעיני השחקנים באותם שווקים פיננסיים גלובליים שבהם הן תלויות לחלוטין לצורך גיוס הון ושמידה על היציבות והצמיחה של הכלכלה המקומית. יישום של רפורמות ניאו-ליברליות, כגון הענקת עצמאות לבנק המרכזי, הוא אפוא מכשיר לאותת למשקיעים שהמדינה מחויבת לניהול כלכלי שתואם את האינטרסים של ההון הגלובלי לפי התכתיבים הניאו-ליברליים של משמעת פסקלית ומוניטרית ושל ליברליזציה של השווקים (Maxfield, 1997). אם כך, בשל העוצמה המבנית של ההון הנובעת ישירות מניידותו, יישום של מדיניות ניאו-ליברלית – ועוד יותר מזה, אימוץ של הסדרים מוסדיים שנועלים אותה – הוא הברירה היחידה העומדת בפני המדינות המבקשות למשוך אליהן משקיעים ולהבטיח שההון לא יברח לכלכלות ידידותיות יותר.

אין ספק שהתהליכים המוסדיים, הפוליטיים והכלכליים שמתחוללים בשדה הגלובלי ממלאים תפקיד חשוב באימוץ פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית ברמה המקומית. ברם, לגישות המשרטטות קשר סיבתי ישיר בין גלובליזציה ובין המהפכות הניאו-ליברליות יש כמה מגבלות יסודיות. אחת המרכזיות שבהן היא הנטייה לראות את הקשר הזה כמכניסטי ואף דטרמיניסטי ולהתעלם מיחסי הגומלין שבין השדות הגלובלי למקומי ומהאינטראקציות הפוליטיות הקונקרטיות שבין השחקנים הפועלים בהם (Campbell, 2004; Weiss, 2003). הלוגיקות הגלובליות מוצגות לפי גישות אלה ככוחות אקסוגניים, כלומר כמשפיעים על המדינה ועל הכלכלה הפוליטית מבחוץ. ואולם, כפי שטוענת חוקרת הגלובליזציה ססקיה ססן (Sassen, 2006), דינמיקות שמקורן בשדה הגלובלי אינן משפיעות על השדות המקומיים כגורמים מכניסטיים ואקסוגניים אלא ככוחות שעוברים תהליך של אנדוגניזציה באמצעות הפעילות הפוליטית של שחקנים בשדה המקומי. במילים אחרות, אם הלחצים הנורמטיביים, הפוליטיים והכלכליים של הגלובליזציה משפיעים על תהליכים של שינוי מוסדי ביחסי מדינה-חברה, הרי זה רק בעקבות החדרתם לתוך השדה המקומי ועיבודם הפוליטי על ידי שחקנים מקומיים. לפיכך שאלה מרכזית בחקר הטרנספורמציה של הכלכלות הפוליטיות העכשוויות היא מי הם השחקנים שמנכ"חים ומטמיעים עקרונות גלובליים בשדות הפוליטיים המקומיים ובאילו אופנים הם עושים זאת.

כפי שנמחיש בהמשך, אחד המנגנונים המרכזיים שבאמצעותו לוגיקות מוסדיות, פוליטיות וכלכליות גלובליות הופכות לאנדוגניות לשדה המקומי ולמנגנון המדינה הוא הניהול של מה שאנו מכנים "פוליטיקת ההכרח של הניאו-ליברליזם". המסר הפשוט העומד ביסוד פוליטיקת ההכרח הוא שבמציאות של כלכלה גלובלית, האימוץ של פרקטיקות וקווי מדיניות ניאו-ליברליים הוא תנאי הכרחי לתפקוד תקין ולצמיחה מתמשכת של הכלכלה הלאומית. אימוץ של תבניות מוסדיות ושל קווי מדיניות כאלה מוצג לא כתוצאה של תהליכים פוליטיים של בחירה בין אפשרויות – המשקפים יחסי כוח, עמדות אידיאולוגיות ואינטרסים – אלא כהיענות רציונלית, היחידה האפשרית, להכרח כלכלי שנובע ישירות מהגלובליזציה (Hay, 2007). בהקשר זה חשוב להדגיש שמחקרים רבים מעידים שהשפעות הגלובליזציה על הכלכלות הפוליטיות המקומיות הן מורכבות ומגוונות ביותר, ולכן האימוץ של פרקטיקות ניאו-ליברליות אינו תולדה הכרחית של תכתיביה. ראשית, לעומת מה שעולה מהתפיסה הפשטנית בדבר תהליכי התכנסות סביב מודל ניאו-ליברלי אחיד, הגיוון המוסדי בין כלכלות פוליטיות קפיטליסטיות שונות לא נעלם (Kitschelt, Lange, Marks & Stephens, 1999), וחברות מגיבות ללחצי הגלובליזציה באופנים שונים לפי המאפיינים המוסדיים והפוליטיים

שלחן (Weiss, 1998). כמו כן, ההון הבינלאומי, אף שלכאורה הוא נייד לחלוטין, נוטה להגיב לדפוסי מדיניות ברמת מדינת הלאום בעוצמה מתונה בהרבה ממה שמצטייר מהתפיסה המציגה את השווקים הפיננסיים ככוח אימתני המכתיב את מהלכי המדינות (לדוגמה ראו Mosley, 2003). כל זה מלמד שההבניה וההצגה של פרקטיקות ניאורליברליות כהכרחיות נוכח הגלובליזציה הן בראש ובראשונה מהלך פוליטי.

כפי שנראה בהמשך, פוליטיקת ההכרח מתנהלת על בסיס גיוס, עיבוד והחדרה לשדה המקומי של לוגיקות גלובליות שקשורות לשלושת ממדי הגלובליזציה שפורטו לעיל. היא מכוונת להשליט בשדה הפוליטי המקומי תפיסה שלפיה אימוץ של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית הוא היענות בלתי נמנעת, ולכן אפוליטית, לתכתיבים רבי עוצמה מצד תהליכים גלובליים שמעבר לשליטת המדינה. במילים אחרות, פוליטיקת ההכרח מבקשת לטשטש את האופי הפוליטי של הפרויקט הניאו-ליברלי ולחולל דהפוליטיזציה של הכלכלה הפוליטית, וכך מצמצמת את מבנה ההודמנויות של שחקנים שמנסים להציב חלופות (Watson & Hay, 2003).

פוליטיקת ההכרח מנוהלת על ידי שחקנים מדינתיים ולא מדינתיים, כגון משרדי אוצר ונציגי האינטרסים של סקטורים שונים של ההון, אשר חותרים לקדם ולמסד את פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית. עם זאת, בנקים מרכזיים מרבים במיוחד בשימוש אסטרטגי בטעוניהם שמציגים את הגלובליזציה ככוח כל יכול שמחייב נקיטת פרקטיקות ניאורליברליות. כפי שצינו, אחד המאפיינים היסודיים של המשטר הניאו-ליברלי הוא התחזקותם של הבנקים המרכזיים והפיכתם לשחקן מפתח בשדה הפוליטי-כלכלי. תהליך זה אינו רק ביטוי של התעצמות הניאו-ליברליזם: בנקים מרכזיים נוטים למלא תפקיד פעיל רב השפעה במיסוד של משטר זה באמצעות ייזום וקידום שינויים מוסדיים וקווי מדיניות ניאורליברליים. הם עושים זאת כשחקנים שנושאים, מחדירים ומטמיעים לתוך השדות המקומיים מודלים מוסדיים דומיננטיים בשדה הגלובלי, וכן מגייסים את העוצמה של ארגונים כלכליים בינלאומיים לטובתם ומבליטים את העוצמה המבנית של השווקים הגלובליים. טענתנו בהקשר זה היא שהמיקום המוסדי של הבנקים המרכזיים בתפר שבין השדות המקומי והגלובלי מציב אותם בעמדת יתרון כדי לגייס, לעבד פוליטית ולהטמיע לוגיקות גלובליות בשדה המקומי בכלל ובמנגנון המדינה בפרט.

מיצובם המוסדי של הבנקים המרכזיים בתפר שבין המקומי לגלובלי מתבטא בשני מישורים עיקריים: ראשית, בנקים מרכזיים הם שחקן מפתח שמקדם את העיקרון של שילוב הכלכלות הלאומיות בקפיטליזם הגלובלי, בעיקר בהקשר של תנועות הון חופשיות והשתלבות בשווקים הפיננסיים הבינלאומיים. מבחינה זו, בנושאם את האידיאולוגיה של גלובליזם פיננסי, בנקים מרכזיים הם בבחינת גורם עיקרי במערך המוסדי של המדינה שפועל לקדם את סדר היום של הגלובליזציה הניאו-ליברלית (Sassen, 2006). שנית, וקשור לכך, במישור המוסדי-ארגוני הבנקים המרכזיים הם אחת הסוכנויות המדינתיות המשולבות ביותר בשדה הגלובלי, בהיותם שוורים ברשת טרנס-לאומית ממוסדת היטב של בנקים מרכזיים, ארגונים פיננסיים בינלאומיים ונציגי הזרם הדומיננטי בקהילת הידע הכלכלני (Marcussen, 2006). רשת זו נשענת על תשתית מוסדית של ארגונים בינלאומיים ושל אתרי פעולה שמהווים זירות מפגש וחליפין, דוגמת ה-Bank for International Settlements, המאגד את הבנקים המרכזיים בכל העולם ומשמש זירה חשובה לגיבוש ולהפצה של רעיונות ומידע

(Seabrooke, 2006). יתר על כן, בנקים מרכזיים מקיימים ביניהם התייעצויות פורמליות ובלתי פורמליות, מרבים לארגן כנסים שבהם משתתפים נציגים של בנקים מרכזיים אחרים, נציגי ארגונים בינלאומיים וכלכלנים מהאקדמיה, וכן מפרסמים ספרים ודו"חות שמופצים בתוך הרשת. יחסים הדוקים אלה משתקפים לעתים במעברים של ממלאי תפקידים בכירים בין התחומים.¹ רשת טרנס-לאומית זו היא אפוא אתר של ייצור והפצה של ידע, של מודלים מוסדיים ושל קווי מתאר מוסמכים ומוסכמים למדיניות כלכלית, ואלה מוטמעים בשדות הפוליטיים-כלכליים המקומיים על ידי הבנקים המרכזיים הלאומיים. כפי שנראה בהמשך, בנקים מרכזיים שואבים מרשתות אלה לא רק ידע ורעיונות אלא גם לגיטימציה ועוצמה פוליטית. לסיכום, עצם היותם של הבנקים המרכזיים ארגונים מדינתיים בעלי אוריינטציה גלובלית חזקה, שזירתם ברשתות טרנס-לאומיות ממוסדות והמוניטין המקצועי שלהם כסוכנויות אפוליטיות שנושאות ומיישמות מומחיות שנושענת על ידע מדעי, מציבים אותם כסוכנים עיקריים של הנכחת הלוגיקות הגלובליות בשדות הפוליטיים-כלכליים המקומיים (ראו תרשים 1). על בסיס זה הם מצליחים למצב את עצמם בשדה כקול מוסמך של הרציונליות הכלכלית בעידן הגלובלי, מיצוב שמעניק אמינות ועוצמה מיוחדות לטיעוניהם אודות ההכרח שבאימוץ פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית.

תרשים 1. בנקים מרכזיים והנכחת לוגיקות גלובליות

1 המקרה הישראלי הוא דוגמה מאלפת לזיקות בין השדות ברמה הפרסונלית. שלושה מארבעת נגידי הבנק בשני העשורים האחרונים – מיכאל ברונז, יעקב פרנקל וסטנלי פישר – היו פרופסורים לכלכלה בעלי מוניטין בינלאומי. פרנקל ופישר מילאו טרם כהונתם בבנק ישראל תפקידים בכירים ביותר בשני הארגונים הפיננסיים הבינלאומיים המרכזיים, הבנק העולמי וקרן המטבע הבינלאומית, וברונז התמנה לתפקיד בכיר בבנק העולמי מיד עם פרישתו מבנק ישראל. כמו כן, פישר הגיע לבנק ישראל מתפקיד בכיר בסיטיגרופ, הקונגלומרט הפיננסי הגדול בעולם, ופרנקל התמנה לתפקיד בכיר במריל לינץ', אחד מבנקי ההשקעות הגלובליים המובילים, מיד עם סיום תפקידו כנגיד.

הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל

כמו חברות קפיטליסטיות אחרות, מאמצע שנות השמונים עוברת הכלכלה הפוליטית הישראלית תהליך הדרגתי אך עקבי של שינוי מן היסוד. עד שנות השמונים נבנה והתפתח הקפיטליזם הישראלי בהתאם להיגיון של דגם המדינה המפתחת, שעל פיו מדינה ריכוזית נוקטת מגוון פרקטיקות להתערבות ישירה ועקיפה בזירה הכלכלית במטרה להבטיח רמה גבוהה של פעילות כלכלית, פיתוח תעשייתי ותעסוקה מלאה לאוכלוסייה (היהודית). לצורך זה שלטה המדינה שליטה הדוקה בתהליכים של גיוס הון ממקורות פנימיים וחיצוניים ובהקצאתו לגורמים ציבוריים ופרטיים לפי מדיניות מרכזית של סחר חוץ, דפוסי השקעה (Levi-Faur, 1998), עיצוב שוק העבודה וניהולו ודפוסי האינקורפורציה של אוכלוסיות שונות בסקטורים השונים שלו (Rosenhek, 2003). תהליכים אלה של הקצאת משאבים וויסות של הפעילות ושל היחסים הכלכליים ניוונו משיקולים פוליטיים שנועדו להבטיח את המשך ההגמוניה של המפלגה הדומיננטית, וכן מלוגיקה פוליטית רחבה יותר של חיוק המדינה הציונית. מלוגיקה זו נבעו המטרות של התחמשות ובניית כוח צבאי, קליטת מהגרים יהודים ופיזורם במרחב, תיעוש מואץ ופיתוח מדינת רווחה מפולחת שמבטיחה רמות שונות של הגנה חברתית-כלכלית לאוכלוסיות שונות על פי אזרחות, לאום, אתניות ומגדר (סבירסקי, 2005; רוזנהק, 2007; Shalev, 1992; 2007; Shafir & Peled, 2002). כמו במקרה של מדינות מפתחות אחרות, דוגמת דרום קוריאה, יעדים אלה, שנוסחו והוצגו במונחים של בניית עוצמה לאומית, היו קשורים לתהליך רחב של בניית מדינה ונבעו מאינטרסים אוטונומיים שלה בהגברת כוחה הכלכלי, הפוליטי והחברתי כלפי פנים ובחיוק כוחה הכלכלי והצבאי כלפי חוץ (Levi-Faur, 1998).

כמו בתהליכים מקבילים שהתחוללו במדינות פריפריאליות למחצה אחרות, התמורה בכלכלה הפוליטית בישראל שהחלה לפני שני עשורים משקפת את שקיעת המודל של המדינה המפתחת ואת האימוץ והמיסוד ההדרגתיים של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית. עיקרון מרכזי שעמד ביסוד הטרנספורמציה הוא ההגדרה מחדש של מערכת היחסים הראויה בין המדינה ובין הזירה הכלכלית. מבחינה אידיאולוגית ורטורית הפך העיקרון הניאו-ליברלי של נסיגת המדינה מהזירה הכלכלית ופינוי המרחב לפעולה חופשית של כוחות השוק ושל השחקנים הכלכליים הפרטיים – לדומיננטי בשדה הפוליטי הישראלי. אך מבחינת הסדרים מוסדיים ודפוסי מדיניות, התמורות מורכבות יותר ומלמדות לא על נסיגת המדינה דווקא אלא על שינוי בדפוסים ובמטרות של מעורבותה: המעורבות הישירה בהקצאת הון ומשאבים אחרים שנועדה לפתח כלכלה קפיטליסטית מנוהלת וליצור שחקנים כלכליים, הן פרטיים והן ציבוריים, הומרה במעורבות באמצעות כלים עקיפים של הסדרה וויסות, ולעתים גם מימון וסבסוד, שמטרתה לכוון שווקים "חופשיים", לתמוך בפעילותם ולסייע לשחקנים פרטיים לצבור הון באמצעותם. עיקרון זה בא לידי ביטוי, אם כי בצורות ובעוצמות שונות, בממדיה השונים של המדיניות הכלכלית-חברתית, כמו הפרטה של חברות ונכסים אחרים בבעלות ציבורית, ליברליזציה של השווקים הפיננסיים, הפרטה של אספקת שירותים חברתיים והעסקת עובדים בסקטור הציבורי באמצעות קבלני משנה וחברות כוח אדם (אייזנשטדט ורוזנהק, 2001; פילק, 2004; Shalev, 2000).

בשינוי בדפוסי המעורבות של המדינה כרוכות תמורות יסודיות בתצורה המוסדית שלה וביחסי הכוחות בין סוכנויותיה. כך התחזקו במידה ניכרת הסוכנויות המדינתיות העוסקות ברגולציה של הפעילות הכלכלית, כגון הרשות להגבלים העסקיים, הפיקוח על הבנקים והפיקוח על שוק ההון, הביטוח והחיסכון. כמו כן, הנוכחות של הזרוע המשפטית של המדינה – בתי המשפט והיועץ המשפטי לממשלה – בזירה הכלכלית הלכה והתרחבה בשנים האחרונות, בייחוד בנוגע לקביעה ולאכיפה של כללי משחק חוקיים שמיועדים, לפי הגישה הניאו-ליברלית של משפט וכלכלה, ליצור סביבה חוקית שמאפשרת ומעודדת את פעילותם היעילה של השווקים ה"חופשיים" (Maman, 2004). סוכנויות אלה מגלמות בפעילותן את התפקיד החשוב שנועד למדינה בעידן הניאו-ליברלי: מנגנון חיוני לשמירה על הפעילות הסדירה של השווקים והבטחת תנאים להצבר הון.

במעבר למודל הניאו-ליברלי היה כרוך גם שינוי בסיסי ביחסי הכוח בין המעמדות, וביניהם לבין המדינה. שקיעתה של ההסתדרות, הן כאיגוד מקצועי והן כבעלים של תאגידים תעשייתיים ופיננסיים מרכזיים, איבוד עמדתה המונופוליסטית בייצוג עובדים, היחלשות המערכות של משא ומתן קיבוצי על שכר ותנאי עבודה, התרחבות ההעסקה על פי חוים אישיים, פרגמנטציה הולכת וגוברת בין עובדים שמועסקים בסקטורים כלכליים שונים, צמיחת צורות העסקה חדשות באמצעות חברות כוח אדם וחברות קבלניות, גידול בשיעור העובדים המועסקים במשרות חלקיות, מדיניות של הסרת הגנות חוקיות על העובדים וצמצום ההגנה מפני כוחות השוק שמדינת הרווחה מעניקה להם – כל אלה הביאו למגמה ברורה של היחלשות ארגונית ופוליטית של העובדים, הן מול המעסיקים והן מול המדינה (פילק, 2006; רם, 2005; 2000; Shalev, 2000; Grinberg & Shafir, 2000). בד בבד הלך ההון הפרטי והתעצם, תוך כדי מגמה חזקה של הגברת ריכוזו. הפרטתם של תאגידים תעשייתיים ופיננסיים ענקיים על ידי המדינה וההסתדרות, וכן רפורמות בתחום הבנקאי והפיננסי, כגון ההחלטה לחייב את הבנקים למכור את הנכסים הריאליים שבבעלותם, ומאוחר יותר ההפרטה של קרנות הפנסיה, פתחו אפיקים חדשים להתרחבות ולהתחזקות של הקבוצות העסקיות הוותיקות שבבעלות פרטית ולהתגבשות קבוצות עסקיות חדשות בבעלות משפחות אחדות ששולטות בחלק ניכר מההון בישראל (ממן, 2004). גורם נוסף שתורם רבות להתחזקות ההון הוא מדיניות הליברליזציה של השווקים הפיננסיים ופתיחתם לתנועות הון בינלאומיות. מדובר באחת התמורות הדרמטיות בכלכלה הפוליטית של ישראל. הכניסה המסיבית של הון פרטי זר, הן להשקעות ישירות והן להשקעות במכשירים פיננסיים, בולטת בייחוד נוכח המעורבות הזניחה של משקיעים פרטיים זרים בתקופת המדינה המפתחת. בצד תנועות רחבות של ייבוא וייצוא הון, גם האוריינטציה העסקית והפיננסית של תאגידים ובעלי הון מקומיים הלכה ונעשתה גלובלית יותר. חברות ישראליות גילו את האפשרות לגייס מימון לפעילותן מבנקים זרים ומבורסות בעולם, תאגידים ישראלים רבים בחרו להתאגר במדינות אחרות, ותאגידים מקומיים החלו להקים קווי ייצור ולרכוש חברות במדינות שונות (רם, 2005; Shalev, 2000). תהליכים אלה של שילוב ההון המקומי בזירה הכלכלית הגלובלית יצרו בסיס מוצק להתחזקות מעמדו בשדה הפוליטי-כלכלי המקומי. מן הסתם יש לתמורות המבניות, המוסדיות והפוליטיות הללו השלכות חלוקתיות מרחיקות לכת, שמשמעותן רמות גבוהות ביותר של אי שוויון וקישור מעמדי הולך וגובר. בצד הצמיחה וההתחזקות של מעמד בעלי ההון, המנהלים הבכירים והפרופסיונלים, שמקור עושרם קשור בעיקר לליברליזציה

של הכלכלה הפוליטית הישראלית ושילובה בקפיטליזם הגלובלי, ירד במידה ניכרת הביטחון הכלכלי והחברתי של חלקים רחבים ממעמד הביניים, ואוכלוסיות גדולות, בעיקר אך לא רק בקרב תושבי הפריפריה היהודים והפלסטינים אורחי המדינה, נדחקו לשוליים (רם, 2005; Shafir & Peled, 2002).

חוקרים שונים קושרים את התמורות שחלו בכלכלה הפוליטית המקומית לעוצמה הגוברת של תהליכים וכוחות גלובליים, שמעצבים מחדש את האינטרסים ואת יחסי הכוח בין השחקנים בשדה, מעמדות ושחקנים אחרים (פילק, 2006; רם, 2005; Shafir & Peled, 2002). אכן, השינויים המבניים, המוסדיים והפוליטיים בישראל, כמו בחברות אחרות, התחוללו בהקשר של שילוב הולך וגובר במערכות כלכליות פוליטיות גלובליות. עם זאת, כפי שהבהרנו בסעיפים קודמים, אנו סוברים שיש לחשוף ולבחון את המנגנונים הספציפיים המחברים בין דינמיקות מוסדיות וכלכליות גלובליות ובין תמורות בכלכלות הפוליטיות המקומיות. במילים אחרות, חשוב למקד את הניתוח בפעילות של שחקנים קונקרטיים ובאופנים שבהם הם מנכיחים את הלוגיקות של הגלובליזציה הניאו-ליברלית בשדה הפוליטי המקומי והופכים אותן לכוחות אנדוגניים בעלי עוצמה. כאן עולה החשיבות של הבנק המרכזי בישראל כאחת הסוכנויות המדינתיות החשובות ביותר במהלך הטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית ובמשטר הניאו-ליברלי המתהווה. בתהליך הדרגתי שהחל באמצע שנות השמונים צבר בנק ישראל עוצמה פוליטית ומוסדית רבה כשחקן שנושא, מפיץ ומקדם את העקרונות האידיאולוגיים של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית, ויוזם ומוביל את האימוץ של תבניות מוסדיות וקווי מדיניות שהם מרכיב מהותי שלה (Maman & Rosenhek, 2007). החשובות שבפרקטיקות אלה היו הליברליזציה של השווקים הפיננסיים והסרת מגבלות לתנועות הון, הגמשת משטר שער החליפין והסדרים מוסדיים שמיועדים לנעול מדיניות פיסקלית ומדיניות מוניטרית מרסנות, כמו חוק הגירעון הפוחת, הסדר יעד האינפלציה והגברת העצמאות של הבנק המרכזי. שינויים אלה התחוללו תוך מאבקים חריפים בין הבנק ובין משרד האוצר – שלמרות ההסכמות העקרוניות ביניהם, שנבעו מאמונתם המשותפת בדוקטרינה הניאו-ליברלית – התחרו על מעמד במנגנון המדינתי ובשדה הפוליטי-כלכלי בכלל. כפי שנפרט כעת, אסטרטגיה מרכזית שבה השתמש בנק ישראל כדי לקדם ולמסד את פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית הייתה הניהול של פוליטיקת ההכרח. בדרך זו הטמיע הבנק את הלוגיקות הגלובליות לא רק בשדה הפוליטי-כלכלי המקומי, אלא בעיקר במנגנון המדינתי עצמו.

כך עושים בכל העולם

אחד המנגנונים החשובים לשינוי בדפוסי פעולה של מדינה הוא אימוץ מודלים ופרקטיקות שמקורם בחברות אחרות (Wejnert, 2002). ואולם, כאמור, תיאוריות של התפשטות מוסדית מתעלמות מתפקידם של השחקנים המקומיים המייבאים פרקטיקות מוסדיות מסוימות בהתאם לאינטרסים שלהם. אותם שחקנים מרבים להשתמש ברטוריקה של הידמות מוסדית ברמה הגלובלית, "כך עושים בכל העולם", במטרה לצבור עוצמה ולהעניק לגיטימציה לסדר היום שלהם. בנקים מרכזיים נמנים עם השחקנים העיקריים המשתמשים בכלי זה כדי להתדיר לשדה המקומי ולמנגנון המדינה מודלים מוסדיים ודפוסי מדיניות ניאו-ליברליים.

המסר הרטורי שהם מפיצים הוא שמודלים אלה חייבים להיות מאומצים ברמה המקומית לא רק מפני שהם נכונים ויעילים, אלא גם מפני שהם מיושמים בכל מדינות העולם, בעיקר באלה המפותחות. למעשה, במהלך רטורי זה טמון הרעיון שעצם העובדה שהם מיושמים במדינות המפותחות הופכת אותם לראויים. זאת ועוד, כדי לחזק את התפיסה שאימוץ דפוסי פעולה ניאוליברליים הוא הכרחי, הם מוצגים כתו תקן גלובלי שהמדינה חייבת לאמץ כדי להיחשב מודרנית וכדי להשתייך למועדון המדינות המתקנות. כפי שנראה, מהלך ההטמעה של תבניות מוסדיות שמקורן בשדה הגלובלי אינו מיועד רק לחזק את הלגיטימציה של המדינה במערכת הבינלאומית, כפי שטוענת תיאוריית ה"חברה עולמית" (Meyer et al., 1997), אלא הוא משמש גם כלי בידי שחקנים מקומיים, כמו בנק ישראל, להעצים את מעמדם בשדה אל מול שחקנים מקומיים אחרים.

במהלך המאבקים עם שחקנים אחרים בשדה הפוליטי-כלכלי, בעיקר עם משרד האוצר, פנה בנק ישראל לדגמים מוסדיים שנהוגים במדינות אחרות והציגם כמגלמים יעילות, רציונליות וניהול כלכלי נאות וכתו תקן שהכרחי לאמץ. הוא הדגיש שבעולם קיים קונצנזוס נרחב בדבר החיוניות של הסדרים מוסדיים ודפוסי מדיניות ניאוליברליים שמטרתם להבטיח פעילות כלכלית תקינה ורווחה לכלל החברה, כמו צמצום תקציבי, ליברליזציה של השווקים הפיננסיים ומתן עצמאות לבנק המרכזי. דוגמה בולטת לכך היא מאמציו של בנק ישראל בראשית שנות התשעים לחוקק חוק שיבטיח צמצום לאורך זמן של הגירעון התקציבי. המודל של חקיקת תקציב רב שנתי על פי תוואי פוחת של הגירעון כהסדר מוסדי שאמור לנעול מדיניות פיסקלית ממושמעת לא היה המצאה של אנשי בנק ישראל. מדינות אחרות יישמו מודל זה במהלך שנות השמונים: ארצות הברית, קנדה, רוב מדינות מערב אירופה, מדינות סקנדינביה, אוסטרליה וניו זילנד. המקרה האמריקאי של חקיקת חוק התקציב המאוזן ופיקוח החירום על הגירעון (Balanced Budget and Emergency Deficit Control Act) ב-1985 הוא ששימש את אנשי הבנק כמודל עיקרי בבואם לנסח, לנמק ולקדם את הפרקטיקה המוסדית החדשה. זאת ועוד, כדי לחזק את הלגיטימציה של המודל המוצע פנו אנשי הבנק גם למקרה הגרמני ויצרו אנלוגיה מעניינת בינו ובין המקרה הישראלי. נגיד בנק ישראל, פרופ' מיכאל ברונר, טען בוועדת הכספים של הכנסת:

אגב זה לא רק בארה"ב, אני יכול להביא גם את הדוגמא של גרמניה, שבה איחוד גרמניה הוא בעיה מאוד דומה לשלנו בקליטת עלייה, אם כי יש שם דיור ואצלנו אין. אבל יש להם בעיה של מציאת תעסוקה ושמירה על יציבות. הם עשו בדיוק את הדבר הזה. הם הצהירו מראש על גודל הגרעון המותר... גם הגרמנים נוקטים את הגישה של התחייבויות על מסגרת רב-שנתית של גרעון, והם, אגב, עשו את זה דרך קיצוץ הוצאות בלבד, לפחות עד עכשיו... (הכנסת ה-12, מושב שלישי, פרוטוקול 344 מישיבת ועדת הכספים, 26 בדצמבר 1990, עמ' 8).

ההסתמכות של בנק ישראל דווקא על המקרים האמריקאי והגרמני ודאי לא הייתה מקרית. כלכלות אלו נתפסות כמודרניות ומוצלחות, ולכן ראויות לחיקוי.² באופן דומה, במסגרת מאבקיו להשליט את הרעיון הניאו-ליברלי שיציבות המחירים חייבת להיות מטרה מרכזית של המדיניות המקרו-כלכלית, בנק ישראל הרבה להציג את המדיניות שבהן רמת האינפלציה הייתה נמוכה כמופת ליעילות כלכלית, ומכאן ההכרח להידמות להן. הוא הציג את הפרקטיקות המוסדיות האנטי-אינפלציוניות שאומצו במדינות אלה כהתגלמות של מדיניות נאותה. לדוגמה, נגיד הבנק, פרופ' יעקב פרנקל, הדגיש שכדי להבטיח יציבות מחירים והצלחה כלכלית, ישראל חייבת לאמץ את המודל האירופי, המבטיח ניהול של מדיניות מוניטרית ממושמת, כלומר אנטי-אינפלציונית.³ יתר על כן, הבנק קישר בין אימוץ המטרה של יציבות מחירים ובין השאיפה לליברליזציה של שוק מטבע החוץ, דבר שיאפשר את הצטרפות ישראל ל"מועדון המדינות המפותחות".⁴ הפנייה האינטנסיבית של הבנק המרכזי לשדה הגלובלי כמקור לעוצמה מוסדית וללגיטימציה בלטה מאוד במאבק עם משרד האוצר באשר לשינוי בחוק בנק ישראל. כבר בשלבים הראשונים של העימות, באמצע 1995, השתמש הבנק ברטוריקה של הידמות מוסדית בין המדינות כדי להוכיח את ההכרח שבאימוץ חוק שיחזק את מעמדו במנגנון המדינתי, בעיקר ביחס למשרד האוצר. בנק ישראל בחר להדגיש בייחוד את הכללים שנקבעו בהסכם מאסטריכט, המחייבים מתן עצמאות רחבה ביותר לבנקים המרכזיים של המדינות החברות באיחוד המוניטרי האירופי והמעניקים לבנק המרכזי האירופי עצמאות מוחלטת הן מהממשלות הלאומיות והן מהמוסדות האחרים של האיחוד האירופי. ומאחר שישראל מעוניינת להשתלב במסגרת האירופית, טענו אנשי הבנק, היא חייבת לאמץ את התקן שנקבע במאסטריכט. בפנייה למודלים מוסדיים מסוימים כתקן מחייב טמון תמיד אלמנט של בחירה וסלקציה. ברור שהבחירה במודל של הבנק המרכזי האירופי כדגם שיש לפעול לפיו תאמה את האינטרסים המוסדיים של בנק ישראל, מפני שהוא מגלם את האבטיפוס של בנק מרכזי עצמאי ובעל עוצמה.⁵ אנשי הבנק התייחסו גם לגל העולמי של שינויים במעמד החוקי

2 ברור שאין מדובר כאן בהעתקה פשוטה של מודל מוסדי שהיה קיים במדינות אחרות כפי שמשמעו מתיאוריות אחדות של התפשטות מוסדית, בעיקר התיאוריה של התרבות העולמית (Wejnert, 2002). מודלים מוסדיים אינם מועתקים אלא עוברים תהליכים של תרגום ושילוב עם מודלים מקומיים, שבמסגרתם הם עוברים תמורות בהתאם למאפיינים הפוליטיים והמוסדיים של השדה שבו מיושם המודל (Campbell, 2004). ההצעה של בנק ישראל התבססה על החוק האמריקאי ועל החוק הגרמני להפחתת הגירעון התקציבי, אך היא לא הייתה העתק מדויק שלהם. ראשית, היא לא קבעה הגבלה פורמלית על הוצאות הממשלה, כפי שנקבע בתיקון לחוק האמריקאי ב-1990 ובחוק בגרמני. שנית, ההצעה של בנק ישראל נמנעה מלקבוע מנגנון אכיפה. בהקשר של המחויבות היסודית של המדינה הישראלית להוצאות צבאיות גבוהות ולהוצאות לקליטת ההגירה ההמונית, הצעה לכלול בחוק מנגנון אכיפה אפקטיבי הייתה עלולה להכשיל את המהלך כולו, בשל הסכירות הגבוהה של התנגדות תקיפה מצד שחקנים פוליטיים שונים.

3 הכנסת ה-12, מושב רביעי, פרוטוקול 509 מיישיבת ועדת הכספים, 17 בדצמבר 1991, עמ' 8.

4 בנק ישראל, יחסי ציבור והסברה כלכלית, 20 ביולי 1993.

5 בנק ישראל יכול היה לבחור דגמים אחרים, דוגמת המודל האמריקאי, שבו הבנק המרכזי עצמאי פחות מהדרג הפוליטי הנבחר, ויעדי כוללים לא רק השגת יציבות מחירים אלא גם עידוד התעסוקה. הדגם האמריקאי נדחה משום שסתר את האופן שבו בנק ישראל הגדיר את האינטרס המוסדי שלו בהרחבת האוטונומיה שלו מהממשלה.

של בנקים מרכזיים מאז ראשית שנות התשעים והדגישו שישראל אינה יכולה להיות יוצאת דופן, ולכן עליה לערוך רפורמה כוללת בחוק בנק ישראל בהתאם לאותה מגמה. במכתב לראש הממשלה ולשר האוצר דחק בהם נגיד בנק ישראל לאמץ את הצעת החוק שהגיש הבנק המרכזי בטיעון שהכרחי שישראל תשתלב במגמת ההידמות המוסדית בנוגע לחיזוק מעמדם של הבנקים המרכזיים.⁶ כדי להעניק לגיטימציה נוספת לתביעתו לשינוי מקיף בחוק שיבטיח את העצמאות של בנק ישראל הוסיף פרנקל שהצעות הבנק מבוססות על סקירה של שינויי החקיקה שנערכו במדינות אחרות שהוכנה על ידי קרן המטבע הבינלאומית על פי בקשתו של הבנק.⁷

באותו אופן, כדי להביא לדה-לגיטימציה של הצעות חוק שנועדו להגביל את עוצמתו, הדגיש הבנק שהן עומדות בסתירה מוחלטת למגמות של הגברת העצמאות של הבנקים המרכזיים בעולם, ולכן חייבים להוריד אותן מיד מסדר היום, שמא אימוצן, ואף הדיון בהן, יפגע במעמד הכלכלה הישראלית.⁸ כשבשנת 2002 אישרה הממשלה את הצעת החוק שהוכנה על ידי משרד האוצר, שלדעת הבנק נועדה להגביל את עצמאותו, הדגיש הבנק שהיא סותרת את העקרונות של עצמאות הבנק המרכזי המקובלים בכל העולם והזהיר שבשל כך היא בלתי ראויה ואף מסוכנת לכלכלה הישראלית. בהרצאה שנשא הנגיד דוד קליין ביום עיון על חוק בנק ישראל באוניברסיטת בר אילן – שכותרתה הייתה לא פחות מאשר התיקון המוצע לחוק בנק ישראל: חירותו הכספית של האזרח על כף המאזניים – הוא טען שקבלת התיקון לחוק בנק ישראל שאושר על ידי הממשלה משמעותה "...הוצאת המשק הישראלי מחוץ לגדר של המדינות המפותחות..."⁹

יכולתו של בנק ישראל לטעון בשם מה שנעשה בכל העולם, ובעיקר במדינות המפותחות, ולהציגו כתקן גלובלי מחייב העמידה אותו בעמדה עדיפה לעומת שחקנים אחרים בשדה הפוליטי-כלכלי המקומי.¹⁰ על בסיס זה, במסגרת קונפליקטים שהתנהלו סביב היישום של הסדרים מוסדיים ניאוליברליים, הצליח הבנק למצב את עצמו כסוכן שמנכיח בשדה המקומי ובתוך מנגנון המדינה את העוצמה הנורמטיבית של תבניות מוסדיות ניאוליברליות

6 מכתב של נגיד בנק ישראל פרופ' יעקב פרנקל, לראש הממשלה בנימין נתניהו ולשר האוצר פרופ' יעקב נאמן, 29 ביולי 1997, עמ' 1, נספח 4 בדו"ח וחשבון מסכם, הוועדה לבחינת חוק בנק ישראל, דצמבר 1998.

7 הכנסת ה-14, מושב שני, פרוטוקול 118 מיישיבת ועדת הכספים, 3 באפריל 1997, עמ' 37-41.

8 לדוגמה, בנק ישראל, קשרי חוץ והסברה, הודעה לעיתונות, 18 ביולי 1995.

9 דוד קליין, התיקון המוצע לחוק בנק ישראל: חירותו הכספית של האזרח על כף המאזניים, הרצאה שנשא ביום עיון על חוק בנק ישראל באוניברסיטת בר אילן, 11 באפריל 2002; ההרצאה פורסמה בעיתון הארץ ב-12 באפריל 2002.

10 בעקבות הפנייה לשדה הגלובלי על ידי בנק ישראל, החלו גם שחקנים אחרים כמו משרד האוצר לגייס את הניסיון של מדינות אחרות והסתמכו על מודלים קיימים בעולם כדי להשיג לגיטימציה לעמדותיהם. כך למשל, ב-1995 תמך שר האוצר אברהם שוחט בהצעת חוק פרטית שמטרתה להגביל את הסמכות הבלעדית של נגיד בנק ישראל בקביעת המדיניות המוניטרית ונימק את תמיכתו בטיעון: "אני רואה בחיוב יצירת גוף מקצועי – כמו שנהוג במדינות מערביות דוגמת יפן, גרמניה וארה"ב – שכן מוטב שהחלטות מוניטריות כה חשובות למשק לא תהיינה של איש אחד" (ג'ורדי מלץ וצבי זרחיה, "שוחט תומך בהעברת המדיניות המוניטרית למועצה עליונה", הארץ, 21 ביולי 1995).

שמקובלות בעולם. כפי שנראה בחלק הבא, אסטרטגיה זו לוותה בגיוס התמיכה של הארגונים הפיננסיים הבינלאומיים, שהם שחקן מרכזי בתהליכי הייצור, ההפצה והענקת הלגיטימציה לדוקטרינה ולפרקטיקות הניאו־ליברליות.

קרן המטבע ממליצה

ארגונים בינלאומיים כמו קרן המטבע הבינלאומית והבנק העולמי מתוארים לעתים כשחקנים רבי עוצמה שבכוחם לכפות על מדינות פריפריאליות ופריפריאליות למחצה הסדרים מוסדיים ודפוסי מדיניות ניאו־ליברליים, בעיקר באמצעות התניית הלוואות וסיוע באימוץ פרקטיקות אלה ובאמצעות מתן ייעוץ טכני לממשלות. עם זאת, מעורבותם לעתים מורכבת יותר ונשענת על יחסי גומלין של תיאום ושיתוף פעולה עם שחקנים מקומיים. סוכנויות מדינתיות, ובראשן בנקים מרכזיים, עשויות להזמין את ה"כפייה" של הארגונים הבינלאומיים כדי לחזק את יכולתן הפוליטית לקדם שינויים מוסדיים וקווי מדיניות שעלולים לעורר התנגדות (Remmer, 1986; Vreeland, 2003). כמו כן, בנקים מרכזיים ושחקנים אחרים מגייסים את התמיכה של הארגונים הבינלאומיים בעמדתם כדי לחזק את מעמדם בשדה המקומי אל מול שחקנים מתחרים (Broome & Seabrooke, 2007; Pauly, 1997; Woods, 2006).

בשל הסיוע הנדיב שישראל מקבלת מארצות הברית, היא לא הייתה תלויה בסיוע כספי של המוסדות הפיננסיים הבינלאומיים, ועל כן הם לא כפו עליה במישרין רפורמות ניאו־ליברליות. נוכחותם בשדה הפוליטי המקומי באה לידי ביטוי בעיקר בפעילות המעקב והפיקוח שלהם, דוגמת הדו"ח השנתי שקרן המטבע הבינלאומית מפרסמת על הכלכלות של המדינות החברות בה (Pauly, 1997). משמעות המעקב של קרן המטבע הבינלאומית כגורם בפוליטיקה של רפורמות ניאו־ליברליות נובעת מהעובדה ששחקנים מקומיים, ובראשם בנק ישראל, מגייסים את ההערכות, את העמדות ואת ההמלצות שלהם למאבקים שמתנהלים בשדה המקומי. שימוש זה נעשה מתוך הדגשה שדו"חות הקרן מבוססים על מומחיות מקצועית מהאיכות הגבוהה ביותר ושהם בגדר אמת מידה מרכזית שלפיה שופטים השווקים הפיננסיים את הכלכלה המקומית. באופן זה מציג בנק ישראל את המלצות הקרן כגורם שחובה להתחשב בו. חשוב לציין שיכולתו של הבנק לגייס את תמיכת קרן המטבע ולהשתמש בה מבוססת לא רק על הקרבה האידיאולוגית ביניהם, אלא גם על מארג של יחסים הדוקים ביניהם המעוגן ברשתות טרנס־לאומיות ממוסדות. ברמה הפורמלית, בנק ישראל מייצג את המדינה על פי חוק במוסדות הפיננסיים הבינלאומיים שבהם היא חברה, כמו קרן המטבע הבינלאומית. לפיכך הוא מנהל את המגעים עם הארגונים האלה מטעם המדינה, ואנשי הבנק משתתפים באופן קבוע בפורומים שלהם. לא פחות חשוב מכך, הקשרים בין הבנק לקרן המטבע מעוגנים גם ברמה הפרסונלית, בין היתר על בסיס המעברים של ממלאי תפקידים בכירים בין הארגונים. דוגמאות בולטות לכך הן תפקידו של פרופ' יעקב פרנקל כיועץ הכלכלי הראשי ומנהל המחקר של קרן המטבע טרם מינויו לנגיד, וכהונתו של פרופ' סטנלי פישר כמשנה למנכ"ל שלה.

לאורך השנים נוהג בנק ישראל להוציא הודעה לעיתונות אחרי הביקור השנתי של משלחת קרן המטבע, ובה הוא מדגיש שהצהרת הסיכום של המשלחת, בעיקר בנוגע למדיניות הפיסקלית והמוניטרית שעל ישראל לאמץ, תואמת את עמדתו. למשל, כשבשנת 1989 התערור חשש שמדיניות הריסון הפיסקלי תתרוּפף בעקבות תחילת ההגירה ההמונית מברית המועצות, גייס הבנק את הדו"ח השנתי של קרן המטבע ופרסם הודעה לעיתונות שבה הצהיר:

מסיכום הדיון [של קרן המטבע על כלכלת ישראל] שהתקבל בבנק ישראל בימים אלה עולות הנקודות הבאות... להתאמה שבוצעה ב-1985 ואילך בתקציב ובמדיניות הפיסקלית הייתה תרומה חשובה להצלחה המהירה של תוכנית הייצוב, אך מאז התרחב שוב הגרעון בתקציב למרות היעד שנקבע לתקציב מאוזן. לאור נטל החוב הכבד של הסקטור הציבורי יש הכרח לשמור על מסגרת התקציב, למרות נטל המסים הכבד והקושי הקיים בקיצוץ הוצאות (בנק ישראל, יחסי ציבור והסברה כלכלית, 31 ביולי 1989).¹¹

במהלך שנות התשעים, כשניהל הבנק מסע פוליטי אינטנסיבי כדי להשליט את העיקרון הניאו-ליברלי של מאבק באינפלציה באמצעות משמעת פיסקלית ומוניטרית, והיה צריך להתמודד עם הביקורת החריפה מצד משרד האוצר ונציגי אינטרסים עסקיים על המדיניות המוניטרית המרסנת שלו, הוא שב וגייס את המלצות הקרן כמקור עוצמה ולגיטימציה. למשל, בהודעה שפרסמה מחלקת יחסי הציבור וההסברה הכלכלית של בנק ישראל בעקבות הגשת הדו"ח של קרן המטבע במרס 1994 נאמר: "הדו"ח מדגיש באופן מיוחד, כי אין מקום לשאננות באשר למלחמה באינפלציה, במיוחד לאור ניסיון העבר של ישראל בתחום זה".¹² אל מול הטענות של מתנגדיו שהבנק צריך להתחשב בנתוני צמיחה ואבטלה כשהוא קובע את המדיניות המוניטרית, ממשיך הבנק ומדגיש שלפי דו"ח קרן המטבע: "התרומה החשובה ביותר שיכולה להיות למדיניות המוניטרית היא ביצירת התנאים ליציבות מחירים והיא צריכה להתמקד בהשגת יעד האינפלציה שנקבע".¹³

הבנק המרכזי גייס את התמיכה של קרן המטבע הבינלאומית והשתמש בה כמשאב פוליטי גם במאבקים על שינוי חוק בנק ישראל. למשל, כתגובה לדיונים על שינויים בחוק שנועדו להגביל את עוצמתו של בנק ישראל הביעה קרן המטבע הבינלאומית תמיכה בלתי מסויגת בעמדות הבנק וקבעה שהכרחי לשנות את החוק כך שיכלול שלושה מרכיבים: עצמאות הבנק המרכזי, הגדרה של יציבות מחירים כיעד עיקרי, ומתן כל כלי המדיניות הנדרשים בידי הבנק לביצוע המדיניות המוניטרית. מיותר לציין שהמלצת קרן המטבע תאמה לחלוטין את התביעות שהעלה הבנק. וכנהוג, מסקנותיה נוסחו במונחים של מודלים מוסדיים שמבוססים על מומחיות מקצועית ומקובלים בעולם:

11 ראו גם קרן המטבע הבינלאומית, מסקנות משלחת קרן המטבע מביקורה בישראל, 1991, 14 ביולי 1991 (תורגם על ידי בנק ישראל).

12 בנק ישראל, יחסי ציבור והסברה כלכלית, 6 במרס 1994.

13 שם.

חיוני ביותר שקובעי המדיניות יביאו בחשבון את הניסיון במדינות אחרות (במיוחד מדינות כמו ניו־זילנד ואנגליה שבהן נעשו שינויים משמעותיים בחקיקה). ניסיון זה מדגיש את חשיבות העצמאות של הבנק המרכזי לפעול להשגת מטרתו שהיא יציבות מחירים, ובכך לתרום בדרך הטובה ביותר, שיכולה מדיניות מוניטרית, לצמיחה ארוכת טווח (קרן המטבע הבינלאומית, הצהרת סיכום של משלחת קרן המטבע הבינלאומית, ישראל 1997, עמ' 4, בתוך תיק הודעות לעיתונות של בנק ישראל, 12 בנובמבר 1997).¹⁴

לאחר שמשרד האוצר ניסח בשנת 2002 הצעת חוק שלא על פי המודל של עצמאות הבנק המרכזי, קרן המטבע הבינלאומית התגייסה, או אולי גויסה על ידי בנק ישראל, למהלך של תמיכה מפורשת בבנק ודה־לגיטימציה של כוונת משרד האוצר. במסיבת עיתונאים של תומס דואוסון, הממונה על קשרי החוץ של קרן המטבע הבינלאומית, הוא ציין את המצב הקשה השורר בישראל מבחינת האיום הקיים על עצמאות הבנק המרכזי.¹⁵

צעד אחר שנקט הבנק, ושמאיר את האופן שבו שחקנים מקומיים מבנים את היחסים בין השדה הגלובלי לשדה המקומי ומנכיחים את הארגונים הבינלאומיים בפוליטיקה המקומית, הוא גיוסו של הבנק המרכזי האירופי. כדי לסכל את האיום על מעמדו מצד משרד האוצר ביקש בנק ישראל באופן רשמי מהמחלקה המשפטית של הבנק המרכזי האירופי לבדוק את מידת ההתאמה של הצעת החוק הממשלתית לסטנדרטים ביחס למעמדם של הבנקים המרכזיים במדינות החברות באיחוד האירופי. הפנייה לבנק המרכזי האירופי נומקה בכך שהוא רכש מיומנות רבה בחקיקה הנוגעת לבנקים מרכזיים, ולכן ראוי להיעזר בחוות דעתו בהכנת חוק חדש לבנק ישראל.¹⁶ ברור שאנשי הבנק פנו לבנק המרכזי האירופי משום שהמודל שלפיו נבנה, המעניק לבנק המרכזי דרגה עליונה של עצמאות, הוא זה שענה לאינטרסים שלו. ואכן, מסקנות הבנק האירופי, שתורגמו לעברית והופצו לעיתונות על ידי בנק ישראל, לא היו מפתיעות. מהדו"ח עולה שרוב הפרקים בהצעת החוק, בייחוד זה שמגדיר את יעדי הבנק, אינם עומדים בקני המידה האירופיים. המסקנה הייתה שהצעת משרד האוצר סותרת את המודל של הבנק המרכזי האירופי.¹⁷ כפי שהראנו קודם לכן, גיוס

14 דוגמה נוספת היא קריאתה של קרן המטבע לממשלה להגיש לכנסת בהקדם הצעת חוק שתגדיר את יציבות המחירים כמטרה ראשונה במעלה של המדיניות המוניטרית ותבטיח חוקית את עצמאות הבנק (קרן המטבע הבינלאומית, דו"ח סיכום של דיוני הנהלת קרן המטבע בהתייעצויות עם ישראל, בתוך בנק ישראל, תיק הודעות לעיתונות, 6 באוגוסט 2001).

15 דבריו פורסמו ב־ IMF, Transcript of Press Briefing, March 13, 2002 וצוטטו בהרחבה בעיתונות המקומית. ראו למשל אמנון אטר, "מועצת נגידים: נשק יום הדין של השחקנים הראשיים", *Ynet*, כלכלה, 15 במרץ 2002.

16 דוד קליין, המדיניות הדרושה להשגת מטרת המשק: הערכת מצב לאמצע שנת 2002, 4 ביולי 2002 (אתר אינטרנט של בנק ישראל).

17 הדו"ח מציין גם שרצוי להוסיף לחוק קביעה כללית שתענג את עצמאותו של בנק ישראל (הבנק המרכזי של אירופה, הערכה ראשונה של טיוטת הצעת החוק החדשה לחוק בנק ישראל, לאור דרישות העצמאות המשפטית, כפי שנקבע באמנת ההקמה של הקהילה האירופית, ללא תאריך, תורגם על ידי בנק ישראל).

התמיכה של ארגון בינלאומי כמו קרן המטבע הבינלאומית ככלי לניהול מאבקי עם משרד האוצר הוא אסטרטגיה שבנק ישראל מרבה לנקוט. ואולם, המקרה הזה הוא בבחינת חידוש של ממש, שכן זאת הייתה הפעם הראשונה שבנק ישראל פנה רשמית ובגלוי לשחקן חיצוני כדי לקעקע, בשם התקן הגלובלי של עצמאות הבנקים המרכזיים, הצעת חוק שאושרה על ידי הממשלה. נראה שלעומת המצב בעבר, ובעקבות תהליכי השינוי שחלו בכלכלה הפוליטית הישראלית בשנות התשעים, בתחילת שנות האלפיים הזמנה ישירה ורשמית כזו לשחקן חיצוני להשתתף בשדה הפוליטי המקומי נחשבה לגיטימית. כפי שנראה בחלק הבא, אותן התפתחויות, ובעיקר השילוב ההולך וגובר של הכלכלה הישראלית במערכת הפיננסית הבינלאומית, אפשרו לבנק ישראל להשתמש במרץ גם ברטוריקה של גלובליזציה פיננסית ולהדגיש את הכוח הממשמע של השווקים הפיננסיים הבינלאומיים כגורם שמחייב לאמץ את פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית.

השווקים יענישו אותנו

בסוף שנות השמונים ובראשית שנות התשעים, נוכח ההתרחבות של תנועות הון בינלאומיות, התחילו שחקנים בחברות שונות לגייס לצרכים פוליטיים את הטיעון שתמורות בכלכלות הפוליטיות הן תולדה בלתי נמנעת של העוצמה המבנית של ההון ושל הכוח הממשמע של השווקים הפיננסיים הבינלאומיים (Hirst & Thompson, 1999). הגלובליזציה הפיננסית הוצגה כתהליך רב עוצמה שבגינו האימוץ של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית אינו נתון לבחירה פוליטית, אלא הוא פשוט כורח המציאות. דפוסי מדיניות שאינם הולמים את העקרונות הניאו-ליברליים יביאו, על פי תפיסה זו, לתגובה חריפה של המשקיעים המקומיים והזרים, ההון יברח, וייווצר משבר חמור בכלכלה הלאומית. לוגיקה אידיאולוגית זו היא אחד היסודות המרכזיים של המובן מאליו הניאו-ליברלי העכשווי, שמיוצר ומופק, בין היתר, על ידי הארגונים הפיננסיים הבינלאומיים. בסקירה הכלכלית העולמית של קרן המטבע הבינלאומית לשנת 1997 מובע רעיון זה בבהירות יתרה:

...international financial markets can serve to “discipline” governments (either by raising default premiums or by forcing adjustments in exchange rates), encouraging the adoption of appropriate policies, and ultimately rewarding good policies (IMF, 1997, p. 66).

על בסיס תפקידם כמווסתים את הפעילות הפיננסית ברמה המקומית ואת קשריה עם השווקים הבינלאומיים, ועל בסיס יוקרתם כארגונים שפועלים על פי מומחיות מקצועית מסובכת שאינה נגישה להדיוטות, בנקים מרכזיים מצליחים למצב את עצמם כסמכות להבנת הדינמיקה של השווקים הפיננסיים המקומיים והגלובליים ולחיווי תגובותיהם לדפוסי מדיניות שונים. מעמדה זו מסוגלים בנקים מרכזיים להציג את האימוץ של הסדרים מוסדיים ודפוסי מדיניות שעונים לאינטרסים המוסדיים שלהם ככורח המציאות הגלובלית, שאם לא כן, “השווקים הפיננסיים יענישו אותנו”. בהדגישם את הכוח הממשמע של השווקים הגלובליים

וההון, בנקים מרכזיים מבקשים אפוא לסגור את המרחב של הדיון הפוליטי הלגיטימי על פעולתם ועל מיקומם במערך המוסדי של המדינה.

בנק ישראל השתמש תדירות ברטוריקה של הגלובליזציה הפיננסית כשפעל לקדם ולמסד את סדר יומו וכשניסה להדוף מהלכים של שחקנים אחרים שביקשו להגביל את עוצמתו. לדוגמה, במסגרת מאבקו למען חקיקת החוק לתקציב רב שנתי על פי תוואי פוחת של גירעון הדגיש הבנק שאימוץ הסדרים מוסדיים שנועלים מדיניות פיסקלית ממושמת מגביר את אמינות הממשלה והבנק המרכזי בעיני השווקים. לפיכך חיוני לאמץ חקיקה מפורשת של הכנסת שמחייבת הפחתה בגירעון התקציבי עד להתאפסותו. חקיקה זו, טען נגיד הבנק, תהיה מעין איתות לשוקי ההון, הן בארץ והן בחו"ל, שהמדינה מחויבת לנהל מדיניות פיסקלית "אחראית".¹⁸

הודות לשינויים שחלו בכלכלה הפוליטית הישראלית בשנות התשעים, בעיקר הליברליזציה של תנועות הון, הפכה הכלכלה הישראלית למשולבת יותר במערכת הפיננסית הגלובלית. תמורה זו אפשרה לבנק ישראל להרחיב עוד יותר את השימוש ברטוריקה של הגלובליזציה הפיננסית, המציגה את השווקים הפיננסיים הגלובליים ואת השחקנים הקשורים בהם – משקיעים וחברות הדירוג – ככוח כל יכול שמאלץ אימוץ של הסדרים מוסדיים ודפוסי מדיניות ניאוליברליים. למשל, כשבנק ישראל הפעיל מדיניות מוניטרית מרסנת חריפה והותקף בשל כך על ידי משרד האוצר וחברי כנסת רבים, אחד הטיעונים העיקריים שבהם השתמש להצדיק את מדיניותו היה הכוח הממשמע של שוקי ההון הבינלאומיים. אל מול הביקורת החריפה שהוטחה בו בוועדת הכספים של הכנסת טען הנגיד יעקב פרנקל:

...להערכתנו, אם האינפלציה הייתה עולה, היינו רואים פגיעה אפשרית בדירוג שהוענק לכלכלת ישראל בשווקים העולמיים, וזה לא דבר של מה בכך... אני חושב, שזה יהיה פשוט לא נכון להתעלם מהעובדה שישראל נמצאת היום בתוך כלכלת העולם והיא מדורגת ע"י כלכלת העולם (הכנסת ה-14, מושב שני, פרוטוקול 94 מישיבת ועדת הכספים, 12 בפברואר 1997, עמ' 9-10).

מתוך הסתמכות על עוצמת המומחיות של הבנק התמיד הנגיד במאמציו לשכנע את מבקריו שבעקבות הגלובליזציה השתנתה המציאות הכלכלית, והשווקים הפיננסיים הגלובליים הפכו לגורם מרכזי שקובע את טווח האפשרויות, המצומצם למדי, של קובעי המדיניות. הם מתגמלים מדיניות נכונה, כמו משמעת פיסקלית ומוניטרית, ומענישים מדיניות כלכלית לא נכונה, כמו גירעון תקציבי או בנק מרכזי לא עצמאי. פרופ' פרנקל אף הצהיר שמיום שהשתלבה הכלכלה הישראלית בשווקים הגלובליים, הפכו המשקיעים ל"חבר המושבעים השופט את המדיניות הכלכלית המיושמת בה".¹⁹ הרעיון שבשל הגלובליזציה עבר מרכז הכובד בתהליך קביעת המדיניות הכלכלית אל השווקים הפיננסיים מוצא ביטוי מאלף

18 הכנסת ה-12, מושב שלישי, פרוטוקול 344 מישיבת ועדת הכספים, 26 בדצמבר 1990, עמ' 8.

19 הכנסת ה-15, מושב ראשון, פרוטוקול 7 מישיבת ועדת הכספים, 26 ביולי 1999.

בדברי הנגיד בכנס קיסריה (הכנס הכלכלי השנתי של המכון הישראלי לדמוקרטיה) של שנת 1999:

היא [הגלובליזציה] מטילה עלינו את העובדה שהדו־שיח של קובעי המדיניות הוא קודם כל עם השווקים. הרבה אנשים עדיין שואלים: 'אם הממשלה תעשה כך וכך... מה יעשה בנק ישראל... ואם בנק ישראל יעשה כך וכך, מה תעשה הממשלה?... אבל השאלה היא כיום אחרת. אנחנו צריכים לשאול את עצמנו: 'אם הממשלה תעשה כך וכך, איך יגיבו על כך השווקים... האם הם מאמינים לצעד או לא? האם השווקים מראים שהם קוראים צעד זה או אחר בצורה חיובית או שלילית?' המדיניות של בנק ישראל היא גם חלק מהדיאלוג עם השווקים, במיוחד השווקים הפיננסיים (יעקב פרנקל, כלכלת ישראל בעידן הגלובליזציה: מצב המשק ואתגרים למדיניות, הרצאה שנשא בכנס קיסריה, 15 ביולי 1999, עמ' 29).

שימוש אינטנסיבי במיוחד ברטוריקה שמציגה את אימוץ הפרקטיקות הניאו־ליברליות כמוכתב על ידי הגלובליזציה הפיננסית ננקט במהלך המחלוקת על שינוי חוק בנק ישראל. הבנק המרכזי הפיץ בזירה הציבורית תרחישים אפוקליפטיים על שעתיד להתרחש אם תתקבל החקיקה שנועדה להגביל את עצמאותו ואת עוצמתו. למשל, לאחר שמושרד האוצר ניסח ב־2002 את הצעת החוק שנגדה את מודל העצמאות של הבנק המרכזי, ניהל הבנק מסע הפחדה שהתבסס על הנוסחה שהשווקים הפיננסיים יגיבו בחריפות על חקיקת חוק כזה ושכלכלת ישראל תיפגע קשות. בהודעה לעיתונות צייר הבנק תמונה קודרת של כל הנוקים שעלול לגרום החוק המוצע, בעיקר הורדה בדירוג האשראי של ישראל בשווקים הבינלאומיים ומשבר פיננסי בעקבות זאת:

הצעה זו מבטלת את מחויבותה של מדינת ישראל לציבות המחירים, פוגעת בעצמאות בנק ישראל, מכפיפה את בנק ישראל להנחיות שר האוצר, קובעת מטרות העומדות בסתירה אחת לשנייה, יוצרת תהליך קבלת החלטות הנגוע בניגודי עניינים ולא מאפשרת בכלל גיהול תכליתי של מדיניות הריבית... דווקא בעת זו, עלולה הצעת החוק להביא להורדת דירוג האשראי של ישראל... פגיעה בדירוג האשראי של מדינת ישראל תעודד יצוא הון מהמשק ותחייב רמת ריבית גבוהה יותר, ובמשך הזמן תביא להידרדרות היציבות הפיננסית (בנק ישראל, דוברות והסברה כלכלית, תגובת בנק ישראל להצעת תיקון לחוק בנק ישראל שהגיש משרד האוצר היום לממשלה, 10 במרס 2002).²⁰

תחזיות האימה של בנק ישראל, בצירוף האסטרטגיות האחרות שאליהן התייחסנו קודם, הצליחו להביא את משרד האוצר לסגת מהצעותיו לשינוי חוק בנק ישראל. זו רק דוגמה אחת

20 ראו גם דוד קליין, התיקון המוצע לחוק בנק ישראל: חירותו הכספית של האזרח על כף המאזניים, הרצאה שנשא ביום עיון על חוק בנק ישראל באוניברסיטת בר אילן, 11 באפריל 2002; ההרצאה פורסמה בעיתון הארץ ב־12 באפריל 2002.

להצלחת בנק ישראל למצב את עצמו כסמכות על ככל הנוגע לתגובת השווקים הפיננסיים לדפוסי הפעולה של המדינה. כך הוא הצליח להנכיח ולהשליט בשדה המקומי את אחת הלוגיקות החשובות ביותר של הניאוליברליזם הגלובלי: הקביעה האידיאולוגית שיש לשווקים הפיננסיים כוח ממשמע שמבטל כביכול את יכולת המדינה לבחור בין חלופות, שהרי האימוץ של פרדיגמת המדיניות הניאוליברלית הוא הכרחי.

סיכום

כפי שצינו בתחילת המאמר, הקביעה שאימוץ הסדרים מוסדיים וקווי מדיניות ניאור ליברליים הוא חיוני כדי להבטיח תפקוד תקין של הכלכלה הלאומית בעידן הגלובלי רכשה מעמד של מובן מאליו בזירה הציבורית בישראל. ניסוח דטרמיניסטי זה של הקשר בין תהליך הגלובליזציה ובין הטרוספורמציה של הכלכלה הפוליטית ברמות המקומיות הוא מרכיב יסודי במהלך של בניית ההגמוניה הניאוליברלית הן בישראל והן ברבות ממדינות העולם. בנייתו הראנו את התפקיד המרכזי שמילא בנק ישראל בתהליך ההשלטה של אותה תפיסה. במאבקיו עם שחקנים מקומיים אחרים הרבה הבנק להציג את הגלובליזציה על שלושת ממדיה כגורם רב עוצמה שיש לציית לתכתיביה. תוך כדי כך הוא ניסח את צעדיו ואת הצעותיו לשינויים מוסדיים ואת פרדיגמת המדיניות הניאוליברלית כולה כמענה הרציונלי היחיד לתנאים החדשים שיוצרת הכלכלה הגלובלית. על פי פוליטיקת ההכרה שניהל בנק ישראל, אם לא ימוסדו פרקטיקות ניאוליברליות אלה, לא תוכל הכלכלה הישראלית להשתלב בכלכלה הגלובלית, ולכן היא תדשדש במקום ואף תידרדר. כך הוא הצליח להרחיב את השפעתו על הכלכלה הפוליטית, לבצר את מעמדו בשדה ולסכל את הניסיונות של שחקנים אחרים, בעיקר משרד האוצר, להגביל את עוצמתו. במילים אחרות, שינויים מוסדיים אלה שיקפו לא רק את האמונה של אנשי הבנק בדוקטרינה הניאוליברלית ואת היותם חלק מהקהילה האפיסטמית הרואה בפרקטיקות ניאוליברליות דפוסי פעולה ראויים וחיוניים, אלא גם אינטרסים מוסדיים קונקרטיים של הבנק המרכזי במסגרת התצורה המוסדית של המדינה.

המשמעות הכללית יותר של תהליך זה היא ההטמעה של הלוגיקות האידיאולוגיות והמוסדיות של הניאוליברליזם הגלובלי בשדה הפוליטי-כלכלי המקומי בכלל ובמנגנון המדינה בפרט. עקרונות ניאוליברליים יסודיים – כמו ריסון פיסקלי ומוניטרי, העמדת יציבות המחירים כיעד מרכזי של המדיניות המקרו-כלכלית, ליברליזציה של שוקי ההון והגמשת משטר שער החליפין, וכן מתן עצמאות לבנק המרכזי – הפכו בעקבות הפעילות הפוליטית של בנק ישראל לקווים מנחים מרכזיים בפעילותה של המדינה הישראלית בזירה הכלכלית. מכאן עולה אפוא תפקידו רב העוצמה של הבנק בטרנספורמציה של הכלכלה הפוליטית בישראל ותרומתו למעבר ממודל של מדינה מפתחת למודל הניאוליברלי. יכולתו הפוליטית של הבנק המרכזי למלא תפקיד זה ניוונה במידה רבה ממיקומו המוסדי כחוליה שמחברת בין השדות הגלובלי והמקומי. מיקום זה אפשר לו לגייס לוגיקות, תבניות ושחקנים גלובליים, וכך להשליט בשדה הפוליטי-כלכלי המקומי את התפיסה שהפרייקט הניאוליברלי הוא כורח המציאות הגלובלית. כך הוא השתתף כשחקן מפתח בניסיון לטשטש

ולהשוות את האופי הפוליטי האינהרנטי של הפרקטיקות הניאו-ליברליות. באמצעות הצגתם של העקרונות וההסדרים המוסדיים הניאו-ליברליים לא רק כרצויים אלא בעיקר כהכרחיים, תרם הבנק לסגירת המרחב הפוליטי שבו אפשר לנסח ולהעלות חלופות.

לניתוחנו את המקרה הישראלי השלכות כלליות על האופן שבו בוחנים את הזיקות בין תהליך הגלובליזציה ובין התפתחויות מוסדיות ופוליטיות ברמה המקומית. גישתנו הולכת אל מעבר להשקפה הרואה קשר סיבתי פשוט ואף דטרמיניסטי בין תהליכי גלובליזציה מוסדית וכלכלית ובין ההתעצמות של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית ברבות ממדינות העולם. טענתנו התיאורטית העיקרית היא שהגלובליזציה אינה כוח אקסוגני שמפעיל לחצים רבי עוצמה על השדה הפוליטי המקומי ועל המדינה, אלא ששחקנים מקומיים מגייסים את הגלובליזציה ומשתמשים בה כדי לקדם את סדר היום שלהם. בהקשר זה חשוב להדגיש שאיננו טוענים שהגלובליזציה היא תופעה רטורית ותו לא. למודלים מוסדיים שמיצרים ומופצים בשדה הגלובלי אכן יש עוצמה נורמטיבית; הארגונים הכלכליים הבינלאומיים יכולים לעתים להפעיל עוצמת כפייה ישירה על מדינות חלשות במערכת הגלובלית ולהפעיל השפעה עקיפה המבוססת על מעקב ופיקוח על מדינות אחרות; ובשל ההתרחבות של השווקים הפיננסיים הגלובליים וניידותו ההולכת וגוברת של ההון, הוא אכן צבר מאז סוף המאה הקודמת עוצמה מבנית ניכרת בהשוואה לעבר. אלא שתהליכים אלה אינם משפיעים על הכלכלות הפוליטיות המקומיות כגורמים מכניסטיים שמציבים אילוצים מוחלטים מבחוץ וכך מעקרים את המדינות מיכולותיהן הפוליטיות והמוסדיות לעצב ולווסת את התהליכים הכלכליים. תחת זאת אנו טוענים שלהיבטים המוסדיים והכלכליים של הגלובליזציה יש השפעה על העיצוב של הכלכלה הפוליטית ברמה המקומית ועל יחסי מדינה-חברה בעיקר עקב הנכחתם והטמעתם בשדה המקומי באמצעות פעילות פוליטית של שחקנים קונקרטיים. יתר על כן, ההשלכות של הלוגיקות האידיאולוגיות והמוסדיות של הניאו-ליברליזם הגלובלי באות לידי מיצוי מרבי בעקבות הפנמתם אל תוך מנגנון המדינה עצמו באמצעות ניהול של פוליטיקת ההכרח. כך, מה שנראה על פניו כהיחלשות המדינה אל מול כוחות מוסדיים וכלכליים גלובליים מתגלה בעצם כתהליך שמובל על ידי סוכנויות מדינתיות. אנו מציעים אפוא לבחון את הטרנספורמציה של הכלכלות הפוליטיות בקפיטליזם הגלובלי לאור גישה פוליטית-מוסדית שמתמקדת ביחסים שבין תהליכים וכוחות גלובליים ובין הפעילות הפוליטית הקונקרטית של שחקנים מקומיים, בעיקר זו של סוכנויות מדינתיות. הפעולה הפוליטית בשדות המקומיים היא זו שמנכיחה את הגלובלי ומביאה להתעצמות ולמיסוד של פרדיגמת המדיניות הניאו-ליברלית.

מקורות

- אייזנשטדט, מ', ורוזנהק, ז' (2001). הפרטה ודפוסים חדשים של מעורבות המדינה: תכנית ביטוח סיעוד בישראל. ביטחון סוציאלי, 60, 113-128.
- ממן, ד' (2004). קבוצות עסקיות בכלכלה הישראלית: גורמי התגבשות והתעצמות. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 116-130). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

- סבירסקי, ש' (2005). 1967: תפנית כלכלית-מדינית בישראל. בתוך א' בראלי, ד' גוטוויין וט' פרלינג (עורכים), עיונים בתקומת ישראל – סדרת נושא חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי (עמ' 91-116). באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון.
- פילק, ד' (2004). ישראל מודל 2000: פוסט-פורדיזם ניאוליברלי. בתוך ד' פילק וא' רם (עורכים), שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי (עמ' 34-56). ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
- (2006). פופוליוזם והגמוניה בישראל. תל אביב: רסלינג.
- רוזנהק, ז' (2007). דינאמיקות של הכלה והדרה במדינת הרווחה הישראלית: בניית מדינה וכלכלה מדינית. בתוך ח' הרצוג, ט' כוכבי וש' צלניקר (עורכים), דורות, מרחבים, זהויות – מבטים על בינוי של חברה ותרבות בישראל (עמ' 317-349). ירושלים: מכון ון ליר.
- רם, א' (2005). הגלובליזציה של ישראל: מק'ורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.
- שטיגליץ, ג' (2004). אי נחת בגלובליזציה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- Andrews, D. (1994). Capital mobility and state autonomy: Toward a structural theory of international monetary relations. *International Studies Quarterly*, 38(2), 193–218.
- Babb, S. (2001). *Managing Mexico: Economists from nationalism to neoliberalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Barnett, M., & Finnemore, M. (2004). *Rules for the world: International organizations in global politics*. Ithaca: Cornell University Press.
- Broome, A., & Seabrooke, L. (2007). Seeing like the IMF: Institutional change in small open economies. *Review of International Political Economy*, 14(4), 576–601.
- Campbell, J. (2004). *Institutional change and globalization*. Princeton: Princeton University Press.
- Carruthers, B., Babb, S., & Halliday, T. (2001). Institutionalizing markets, or the market for institutions? Central banks, bankruptcy law, and the globalization of financial markets. In J. Campbell & O. Pedersen (Eds.), *The rise of neoliberalism and institutional analysis* (pp. 94–126). Princeton: Princeton University Press.
- Dobbin, F., Simmons, B., & Garret, G. (2007). The global diffusion of public policies: Social construction, coercion, competition, or learning? *Annual Review of Sociology*, 33, 449–472.
- Fourcade-Gourinchas, M., & Babb, S. (2002). The rebirth of the liberal creed: Paths to neoliberalism in four countries. *American Journal of Sociology*, 108(3), 533–579.
- Grinberg, L., & Shafir, G. (2000). Economic liberalization and the breakup of the Histadrut's domain. In G. Shafir & Y. Peled (Eds.), *The new Israel—Peacemaking and liberalization* (pp. 103–127). Boulder: Westview Press.

- Harvey, D. (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford: Oxford University Press.
- Hay, C. (2007). The geneology of neoliberalism. In R. Roy, A. Denzau & T. Willett (Eds.), *Neoliberalism: National and regional experiments with global ideas* (pp. 51–70). London: Routledge.
- Hirst, P., & Thompson, G. (1999). *Globalization in question: The international economy and the possibilities of governance*. Cambridge: Polity Press.
- IMF. (1997). *World economic outlook*. Washington: International Monetary Fund.
- Kahler, M. (1992). External influence, conditionality, and the politics of adjustment. In S. Haggard & R. Kaufman (Eds.), *The politics of economic adjustment: International constraints, distributive conflicts, and the state* (pp. 89–138). Princeton: Princeton University Press.
- Kitschelt, H., Lange, P., Marks, G., & Stephens, J. (1999). Convergence and divergence in advanced capitalist democracies. In H. Kitschelt, P. Lange, G. Marks & J. Stephens (Eds.), *Continuity and change in contemporary capitalism* (pp. 427–460). Cambridge: Cambridge University Press.
- Levi-Faur, D. (1998). The developmental state: Israel, South Korea, and Taiwan compared. *Studies in Comparative International Development*, 33(1), 65–93.
- Loriaux, M., Woo-Cumings, M., Calder, K., Maxfield, S., & Perez, S. (1997). *Capital ungoverned: Liberalizing finance in interventionist states*. Ithaca: Cornell University Press.
- Maman, D. (2004). State-corporate relationships in an era of shifting regime: The case of corporate law reform in Israel. *Qualitative Sociology*, 27(3), 317–342.
- Maman, D., & Rosenhek, Z. (2007). The politics of institutional reform: The 'Declaration of Independence' of the Israeli Central Bank. *Review of International Political Economy*, 14(2), 251–275.
- Marcussen, M. (2006). The transnational governance network of Central Bankers. In M. L. Djelic & K. Sahlin-Andersson, *Transnational governance: Institutional dynamics of regulation* (pp. 180–204). Cambridge: Cambridge University Press.
- Maxfield, S. (1997). *Gatekeepers of growth—The international political economy of central banking in developing countries*. Princeton: Princeton University Press.
- Meyer, J., Boli, J., Thomas, G., & Ramirez, F. (1997). World society and the nation-state. *American Journal of Sociology*, 103(1), 144–181.
- Mosley, L. (2003). *Global capital and national governments*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Pauly, L. (1997). *Who elected the bankers? Surveillance and control in the world economy*. Ithaca: Cornell University Press.
- Polillo, S., & Guillen, M. F. (2005). Globalization pressures and the state: The worldwide spread of Central Bank independence. *American Journal of Sociology*, 110(6), 1764–1802.
- Remmer, K. (1986). The politics of economic stabilization, IMF standby programs in Latin America, 1954–1984. *Comparative Politics*, 19(1), 1–24.
- Rosenhek, Z. (2003). The political dynamics of a segmented labour market: Palestinian citizens, Palestinians from the occupied territories and migrant workers in Israel. *Acta Sociologica*, 46(3), 151–169.
- Sassen, S. (2006). *Territory—Authority—Rights: From medieval to global assemblages*. Princeton: Princeton University Press.
- Seabrooke, L. (2006). The bank for international settlements. *New Political Economy*, 11(1), 141–149.
- Shafir, G., & Peled, Y. (2002). *Being Israeli—The dynamics of multiple citizenship*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford: Oxford University Press.
- (2000). Liberalization and the transformation of the political economy. In G. Shafir & Y. Peled (Eds.), *The new Israel—Peacemaking and liberalization* (pp. 129–159). Boulder: Westview Press.
- Strange, S. (1996). *The retreat of the state: The diffusion of power in the world economy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Vreeland, J. R. (2003). *The IMF and economic development*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Watson, M., & Hay, C. (2003). The discourse of globalization and the logic of no alternative: Rendering the contingent necessary in the political economy of new labour. *Policy and Politics*, 31(3), 289–305.
- Weiss, L. (1998). *The myth of the powerless state*. Cambridge: Polity Press.
- (2003). Introduction: Bringing domestic institutions back in. In L. Weiss (Ed.), *States in the global economy: Bringing domestic institutions back in* (pp. 1–33). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wejnert, B. (2002). Integrating models of diffusion of innovations: A conceptual framework. *Annual Review of Sociology*, 28, 297–326.
- Woods, N. (2006). *The Globalizers: The IMF, the World Bank, and their borrowers*. Ithaca: Cornell University Press.

צמיחתו של שדה הניהול בישראל כדינמיקה בשדות חופפים

מיכל פרנקל*

אפשר להבחין כיום בישראל בשלושה דורות של מנהלים... רובו של הדור הוותיק מאוד צמח סביב המערכות רוויות הפוליטיקה, וידע להסתדר איתן... ואם העסק לא עבד, הם ניסו להשיג תקציבים נוספים, ולא ניסו לייצל ולברוק מה השתבש... דור הביניים הם המנהלים יוצאי צה"ל, שלא גדלו אמנם על הנושא העסקי, אולם הם חפים מפוליטיקה... הדור הצעיר, בני ארבעים ומטה... סימנו את עצמם כשייכים לתחום מנהל העסקים כבר בגיל צעיר יותר. האוריינטציה שלהם אמריקנית במקור, והם מעניקים חשיבות רבה לקריאת מאזנים ובכלל ל"שורה התחתונה"... (דב ינאי, יו"ר קבוצת "אדם" לאבחון וייעוץ במשאבי אנוש, מצוטט אצל שנייד, 1999)

תקציר. המאמר בוחן את צמיחתו של שדה הניהול בישראל במחצית השנייה של שנות החמישים כדינמיקה שמתרחשת באזור החפיפה שבין שדה הכוח הפוליטי המקומי ובין שדה הכוח הגיאופוליטי של התקופה, המאורגן סביב המלחמה הקרה ושאיפתה של ארצות הברית להבטיח את זיקתה של ישראל לגוש המערבי. באמצעות התמקדות בשלושה אירועי מפתח – דו"ח מומחי מכון סטנפורד, הראורגניזציה ב"סולל בונה" והקמת המרכז הישראלי לניהול (מי"ל) – יצביע המאמר על מכלול האינטרסים שעיצבו את שדה הניהול החדש, וכן על האופן שבו השפיעו הגיון הפעולה שאפיין את כל אחד מהשדות ודפוסי הפעולה וההון שזכו בהם ללגיטימציה על צמיחתם של מוסדות הניהול העיקריים ועל הפיכתו של שדה הניהול הפרופסיונלי ל"משטר של אמת" בישראל.

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
המחקר שעליו מתבסס מאמר זה מומן בעזרת מלגת כתיבה לדוקטורט מטעם האגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך, ובעזרת מענק מחקר מטעם מרכז שיין ליד המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית.

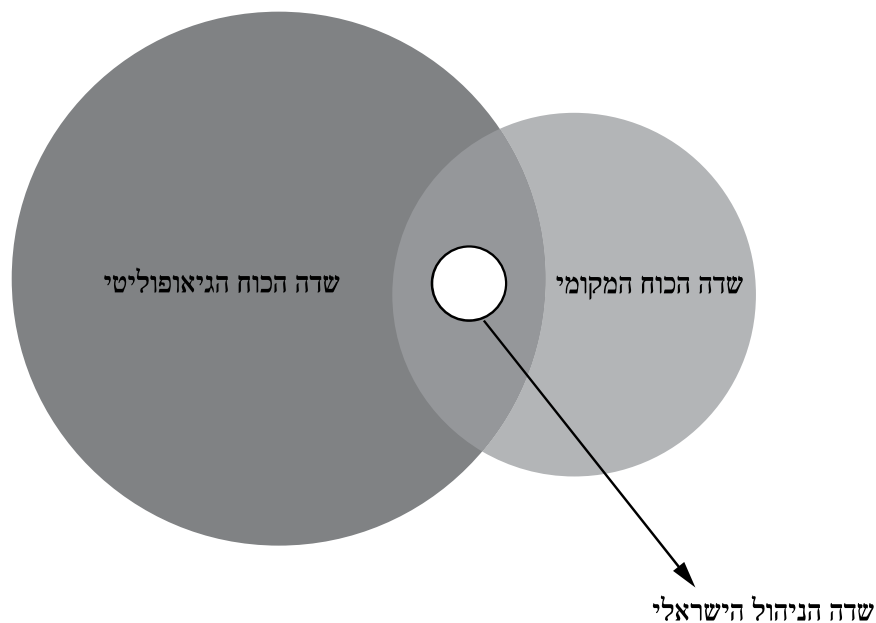
אני מודה ליהודה שנהב וחנה הרצוג על הערותיהם ותמיכתם בשלבים שונים של עבודת המחקר. תודות גם לג'וליה רסניק, מוטי רגב ולסוקרים האנונימיים על תרומתם לפיתוח והבהרת הרעיונות במאמר זה.

הקדמה

מיסודו של שדה הניהול הפרופסיונלי בישראל לא משך תשומת לב מחקרית שיטתית עד לשנים האחרונות. התמקדות המחקר ההיסטוריוגרפי בישראל בהיסטוריה הפוליטית, ובעיקר בוו של תנועת העבודה, הציגה את פעולתם של בעלי ההון ושל נציגיהם, המנהלים, כשולית להבנת ההתפתחות של החברה הישראלית עד שנות השמונים או התשעים של המאה העשרים (פרנקל, הרצוג ושנהב, 1996; שמיר, 2001). בשנים האחרונות ניכר שינוי במגמה זו, בעיקר בשל מרכזיותו של השיח הניהולי בחברה הישראלית ובגלל כוחם הגובר של מנהלים שכירים בעיצוב החברה (דה־פריז, 1996; מולכו, 2002; פרנקל, 2000; פרנקל ואחרים 1996; Kalev, Shenhav & De Vries, forthcoming). עם זאת, האופן שבו מתואר סיפור מיסודו של שדה הניהול בישראל בשיח הציבורי המקומי מבוסס עדיין ברובו על זיכרונותיהם של השחקנים המרכזיים בשדה, וחסרים בו המרחק האפיסטמולוגי והתשתית העובדתית הרחבה החיוניים להבנה מדויקת של תהליך זה (למשל אהרוני, 1991; ויינשל, 1968, 1969; כספי, 1988; עמית, 1999; שנייד, 1999).

סיפור מיסודו של שדה הניהול הפרופסיונלי בישראל מתואר בכתיבה זו בדרך כלל כהתפתחות לינארית טבעית. במסגרת התפתחות זו, ועם העלייה במורכבותו של הייצור התעשייתי המודרני בישראל, לא הצליחו עוד היוזמים התעשייתיים – הן יזמים פרטיים והן יזמים מוסדיים, מפלגתיים-הסתדרותיים – לנהל את המפעלים שבראשם עמדו כך שיישרדו או יצליחו, ועלה צורך לאמץ מודלים ניהוליים טובים ויעילים יותר. הגעתו של כוח אדם ניהולי מיומן שרכש את הכשרתו בחו"ל והתפתחותם של מוסדות פרופסיונליים מקומיים סיפקו דרישה זו והביאו לתהליך אבולוציוני של פרופסיונליזציה, שהחל לתת את אותותיו בשנות השישים והשבעים של המאה העשרים. תהליך זה של פרופסיונליזציה ורציונליזציה של הניהול התעכב יותר מהנחוץ ומהרצוי, טוענים הכותבים, בעיקר בשל שליטתם של גורמים פוליטיים, מפלגתיים והסתדרותיים בכלכלה המקומית ובשל רצונם של אלה להמשיך ולהכפיף את פעולת הארגונים שבשליטתם להגיון הפעולה הפוליטי במקום לזה המקצועי. שתי הבחנות בינאריות שקשורות זו בזו מאפיינות את הניתוח המקובל שתואר לעיל: הראשונה היא הבחנה בינארית אובייקטיבית לכאורה בין השחקנים הפוליטיים העוצרים את תהליך הפרופסיונליזציה והרציונליזציה של תחום הניהול ובין השחקנים הפרופסיונליים המקדמים אותו. השחקנים הפוליטיים שואפים למונופולרציה של טובין חברתיים ומונחים על ידי אינטרסים פרטיקולריים שעל בסיסם הם דוחים את המודלים הניהוליים הפרופסיונליים. השחקנים הפרופסיונליים, לעומת זאת, מונחים על ידי ידע מדעי אובייקטיבי ועל ידי עקרונות של יעילות וקדמה ופועלים לטובת הכלל. הנחת היסוד השנייה נוגעת לסביבה הנתפסת כרלוונטית להבנת תהליך מיסודו של שדה הניהול: הסביבה הבינלאומית הגלובלית, ובעיקר זו הפרופסיונלית והאקדמית בארצות הברית, מוזכרת כמקור נטול אינטרס לאותם מודלים יעילים ורציונליים, ואילו השדה שבו מתרחש המאבק על יישומם של מודלים אלה הוא שדה הכוח המקומי המוגדר במונחי מדינת הלאום הישראלית. מכיוון שרוב השחקנים הזרים שפעלו בזירה המקומית לקידום תהליך הפרופסיונליזציה של הניהול הם פרופסיונלים ואנשי אקדמיה, גם הם, כמו עמיתיהם המקומיים, נתפסים כניטרלים פוליטית, ופעולתם, כמו פעולת הסוכנויות המנחות וממנות אותה, אינה זוכה לתיאורטיזציה מספקת.

המאמר הנוכחי מבקש לערער על שתי ההבחנות הבינאריות האלה. בהתבסס על מחקר היסטורי מקיף שהתחקה אחר המאבקים המורכבים ורבי הפנים שליוו את מיסודו של שדה הניהול המקומי כשדה אוטונומי בעל גבולות מוגדרים, מנתח המאמר את תהליך המיסוד של שדה הניהול המקומי כדינמיקה באזור החפיפה של שני שדות מובחנים: שדה הכוח המקומי ושדה הכוח הגיאופוליטי. בנייתו של שדה הכוח המקומי מערער המאמר על ההנחה שיש לראות בפוליטיקאים ובמנהלים שתי קבוצות שנבדלות במניעיהן ובהגיון הפעולה שלהן, ומציג את ההבחנה הבינארית עצמה כתוצר של מאבקים בשדה הכוח הפוליטי, שבמהלכם הופך הידע הניהולי להון שסביבו מתארגן השדה החדש. בנייתו של שדה הכוח הגיאופוליטי מסמן המאמר את תפקידם של המאבק הבין-גושי ושל ניסיונותיה של ארצות הברית להבטיח את השתייכותה של ישראל לגוש המערבי כגורמים מרכזיים בהצגתו של השיח הניהולי בישראל. ואולם, ניתוח מיסודו של שדה הניהול המקומי מגלה שהתהליכים המתרחשים בכל אחד מהשדות כשלעצמו אינם יכולים להסביר את צמיחתו של שדה ניהולי חדש. הבנה טובה של התהליך תתאפשר רק מתוך בחינה של הדינמיקה המתרחשת במרחב החפיפה שבין השדות ושל יכולתם של השחקנים להישען על הסוגים השונים של הון תרבותי שנתפסים כרלוונטיים בכל אחד מהשדות. במילים אחרות, אם נניח בעקבות בורדייה (Bourdieu & Wacquant, 1992) שאפשר לחשוב על שדה חברתי כעל שדה כוח מגנטי שכפוף להגיון פעולה מסוים, אני מבקשת לטעון כי מיסודו של שדה הניהול הישראלי התרחש במרחב הכפוף לכוח המשיכה של שני הכוחות המגנטיים בעת ובעונה אחת. כפי שאטען לאורך המאמר, השחקנים המרכזיים שהצליחו לקדם את מיסודו של שדה ניהולי חדש וקבעו במידה רבה את אופיו היו אותם השחקנים שנהנו גם מהון תרבותי שמאפיין את כל אחד מהשדות וגם ממשאבים חברתיים מגוונים שניתנים להמרה בשניהם.

באמצעות ניתוח מקרה של שלושה אירועים מכוננים (Sewell, 1996) בתולדות שדה הניהול הישראלי מבקש המאמר לשרטט את מאפייניה של הדינמיקה בשדות חופפים ואת האופן שבו קדמה דינמיקה זו את מיסודו של השדה החדש. שלושת האירועים הם אירועי דו"ח ועדת סטנפורד, שהתוו את אופן הפעולה של תכנית הסיוע האמריקאי להקמת מערך הכשרה ניהולי מ-1955; הראורגניזציה ב"סולל בונה", שבמסגרתה נוהל לראשונה בהקשר הישראלי מאבק פוליטי בכלים ניהוליים בשנים 1957-1958; והקמת המרכז הישראלי לניהול (מי"ל) בשנים 1958-1959.

רקע תיאורטי: לקראת הבנת מיסודו של שדה הניהול כדינמיקה בשדות חופפים

במושג "שדה ניהולי" אני מכוונת בעקבות בורדייה (Bourdieu, 1990) לקיומו של מרחב חברתי אוטונומי יחסית של קשרים חברתיים אובייקטיביים שבמסגרתו: א. היכולת ליישם ידע פרופסיונלי ופורמלי שמזוהה עם הפרופסיה הניהולית (או לדבר בשם ידע זה) נחשבת הון רלוונטי מרכזי; ב. הגיון הפעולה המציב יעילות ורציונליות כמטרתו המרכזית של כל ארגון נתפס כהגיון הלגיטימי הדומיננטי; ג. מוסדות פרופסיונליים-ניהוליים תופסים עמדות שמקנות לבעליהן נגישות ואף מונופולין על טובין חברתיים מבוקשים. הופעתו של שדה ניהולי חדש מזוהה לפיכך כשלב שבו הפעולה הניהולית עצמה – המתקיימת מאז ומעולם בכל חברה נתונה – אינה נשענת עוד על מסורת שעוברת מאב לבן ואינה תלויה רק בכישוריו האישיים של המנהל, אלא מוכפפת להגיון פעולה מובחן וייחודי.

הבנת תהליכי הפרופסיונליזציה של הניהול במונחי שדה היא מרכיב מרכזי בגישה הפוליטית-תרבותית לחקר ארגונים (Fligstein, 2001) המתפתחת בשנים האחרונות כביקורת בעיקר כלפי הגישה הרציונלית-פונקציונלית (Chandler, 1977, 1990; Donaldson, 2001) ומבקשת לחדד את תפקידם של יחסי כוח בעיצוב שדות ניהוליים.

הגישה הרציונלית-פונקציונלית, שבאה לידי ביטוי בהסבר המוצע בדרך כלל בניתוח שדה הניהול הישראלי עד כה (אהרוני, 1991; ויינשל, 1968), מניחה שמודלים פרופסיונליים של ניהול ומשילות ארגונית (organizational governance) הם הדרך הטובה ביותר לקדם את מטרותיו של הארגון לטובת כל משתתפיו. מנהלים פרופסיונליים שזכו בהכשרה אקדמית (או אחרת) ולמדו מודלים פרופסיונליים אלה על בוריים הם שיצליחו להתאים את המודל הנכון לארגון ויגדילו בכך את סיכויי הצלחתו. מסה קריטית של מנהלים בעלי הכשרה בצירוף רמה מתאימה של פיתוח טכנולוגי ומוסדי במדינה נתונה נתפסים, על פי גישה זו, כתנאים הכרחיים למיסודו של שדה ניהול מקומי, ואילו שליטתם של גורמים לא פרופסיונליים בארגונים עסקיים היא בבחינת מכשול בפני התפתחות כזו. ההבחנה בין פרופסיונליים למי שאינם פרופסיונליים נתפסת מנקודת מבט זו כהבחנה אובייקטיבית שנוצרת בתהליך ההכשרה הפורמלית של המנהל.

הבנת מיסודם של שדות ניהוליים במונחי הגישה הפוליטית-תרבותית מאתגרת את הנחת העליונות הטכנית של המודלים הפרופסיונליים. תחת זאת נקודת המוצא של גישה זו היא שהתהליכים החברתיים, שבמהלכם זוכים הידע הפרופסיונלי ומודלים ניהוליים מסוימים

לעדיפות על פני סוגי ידע וסמכות אחרים בחברה נתונה, ראויים לדיון ביקורתי כשלעצמם. בהשראת בורדייה, אך לעתים באמצעות שימוש לא מדויק במושגים שפיתח, בוחנים תיאורטיקנים של שדות ארגוניים את היררכיית העמדות בשדה, את תפקידן של פרקטיקות ניהוליות מסוימות במאבקם של השחקנים על אכלוסן של עמדות אלה, את נורמות הפעולה הלגיטימיות בשדה ואת גבולותיו של השדה והגבלת האפשרות להשתתף בו (Hoffman, 1999; Maguire, Hardy & Lawrence, 2004).

מנקודת מבט זו, הלגיטימציה של המודל המאומץ או של הסמכות המדעית הפרופסיונלית אינה מובנת מאליה, אלא היא כשלעצמה תוצר של מאבקי כוח מתמשכים בין שחקנים בשדה, שהעמדות שאותן הם תופסים משפיעות במידה רבה על האופן שבו הם מבינים ומבנים את המציאות, על האופן שבו הם מגדירים בעיות חברתיות וארגוניות ועל הפתרונות שהם מציעים לבעיות אלה. שדה ניהולי חדש ייווצר כשיתפתחו אינטראקציה ושיתוף פעולה בין ארגונים שמציבים את קידום הניהול הפרופסיונלי כמטרתם המרכזית, כששחקנים שמגדירים את עצמם כמנהלים מקצועיים יזכו במיקום גבוה יותר בהיררכיה החברתית, כשידע ניהולי יזכה בלגיטימציה רחבה ויהפוך לקריטריון לפעולה לגיטימית, וכשהשחקנים בשדה יפתחו תפיסה של זהות חברתית משותפת.

חשוב לציין שעל פי גישה זו, ההשתייכות לקבוצה פרופסיונלית אינה נשענת על מאפיינים אובייקטיביים של היחיד דווקא, כמו ההשכלה או תעודות שרכש, אלא היא נתונה לתהליך של הבניה חברתית מתוך מאבקים בשדה נתון (Boltanski, 1987). ההבחנה בין פוליטיקאים למנהלים, הנתפסת בהסברים התיאורטיים המקובלים בהקשר הישראלי כאובייקטיבית ומובנת מאליה, תוצג מנקודת מבט זו כתוצר של מאבקי כוח בשדה הנתון, שבמסגרתם מצליחות קבוצות לבדל עצמן מקבוצות אחרות ולזכות ביוקרה ובכוח עדיפים. אולם דווקא בשל רגישותה להקשר הסטרוקטורלי, הפוליטי וההיסטורי שבתוכו מתמסדים שדות ניהוליים ולעמדותיהן הסטרוקטורליות של השחקנים המעורבים בהתהוות השדה, בולטת חולשתה התיאורטית של הגישה הפוליטית-תרבותית בבואה לנתח תהליך זה כתהליך גלובלי. אף שאין הכרח לעשות זאת מבחינה תיאורטית, נוטים בורדייה וחוקרי שדות אחרים להגדיר את גבולותיו של השדה הנחקר באמצעות גבולותיה של מדינת הלאום. מאפיין זה של ניתוח השדות הביא את לינגרד ושותפיו (Lingard, Rawolle & Taylor, 2005) להגדיר את עבודתו של בורדייה כלוקה בלאומיות מתודולוגית. במקרים המעטים שבהם הושאל דימוי השדה לניתוח תהליכים גלובליים סבל הניתוח בדרך כלל מבעיה הפוכה: הגדרת העולם כולו או יחידות על-לאומיות (דוגמת האיחוד האירופי) כשדה חברתי אחיד, אגב התעלמות גורפת מחשיבותם של שדות כוח מקומיים (Fligstein & Stone Sweet, 2002).¹ במקום שתי האפשרויות האלה, המאמר הנוכחי מבקש לקדם את הגישה הפוליטית-תרבותית לעבר הבנה מורכבת יותר של תהליכי מיסוד של שדות ארגוניים וניהוליים בהקשר הגלובלי כתוצר של דינמיקה בשדות חופפים: במקרה זה, שדה הכוח המקומי בכלל חברה ושדה הכוח הגיאופוליטי.

1 להבנה מעמיקה של הדינמיקה המורכבת שבין שדות מקומיים לשדות גלובליים ראו Illuz & John, 2003.

על מנת להבין טוב יותר את חשיבותה של הדינמיקה בשדות חופפים יש לחזור תחילה אל הגדרת השדה במשנתו של בורדייה. האנלוגיה שבה משתמש בורדייה לתיאור השדה היא בדרך כלל זו של משחק. אף על פי ששדה אינו תוצאה של תכנון מראש, כמו משחק הוא נענה לכללים שאינם בהכרח גלויים ומפורשים. וכמו משחק, גם שדה הוא תוצר של תחרות ושל מאבק בין שחקנים. יכולתם של השחקנים לנוע ולפעול במסגרת כללי המשחק היא שמבחינה משחק אחד ממשנהו (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 98). השחקנים בשדה נאבקים זה בזה באמצעות המשאבים העומדים לרשותם (הון), ובכל שדה יש סוגי הון תרבותי, חברתי וכלכלי שרלוונטיים לו ודפוסי פעולה מוטמעים (הביטוס) שנתפסים כלגיטימיים במסגרתו ועשויים להיראות חריגים ובעייתיים בשדה אחר. אך בצד אנלוגיית המשחק מציע בורדייה אנלוגיה חשובה נוספת, פיזית יותר, זו של השדה המגנטי (שם, עמ' 100).² מנקודת מבט זו אנחנו יכולים לחשוב על שדה כעל מרחב שהאובייקטים שבתוכו כפופים לכוח משיכה מסוים, כך שמה שקורה לכל אובייקט בכניסתו לשדה אינו יכול להיות מוסבר רק באמצעות תכונותיו האינטרינזיות. גבולות השדה עוברים במקום שבו הכוח שהוא מפעיל מפסיק להשפיע על פעולת האובייקטים שבתוכו. אם נקבל את מטפורת השדה המגנטי נוכל לטעון כי אובייקט שמצוי באזור חפיפה בין שני שדות כוח מגנטיים יהיה מושפע משניהם בו בזמן, וכן מהדינמיקה הנוצרת ביניהם. מידת הכוח המגנטי שמפעיל כל אחד מהשדות עשויה להיות שונה, כך שבמפגש ביניהם יכול להיות שחלק ניכר משדה מגנטי אחד יושפע מהשדה האחר, בעוד רק חלק קטן מהשדה האחר יושפע מהשדה הראשון. ככל שהשחקנים מתקרבים לאזור החפיפה, כך גובר הצורך לפעול בהתאם לכוחות המשיכה של שני השדות גם יחד.

אף שהדינמיקה בשדות חופפים רלוונטית להבנת כל מפגש בין שני שדות חברתיים או יותר, במאמר זה אני מבקשת להתמקד בשני שדות בלבד – שדה הכוח המקומי ושדה הכוח הגיאופוליטי – ולטעון שהמפגש שנוצר ביניהם במקרה הישראלי הוא שאפשר את צמיחתו של שדה ניהול מקומי והכתיב את מאפייניו. שדה הכוח הגיאופוליטי (Djelic, 1998) הוא פן אחד של המערכת הגלובלית ומתייחס למכלול השחקנים – אינדיבידואלים, מדינות וארגונים – הנאבקים על השליטה בפוליטיקה העולמית, על מונופוליוזיה של העמדות המרכזיות ועל נגישות למשאבים נכספים שזמינים בו, בין שאלה משאבי קרקע, הון או מחצבים ובין שאלה משאבים סימבוליים שמעצבים את אופני החשיבה של האנושות. מדינות הלאום הן כמובן שחקנים שמאכלסים עמדות דיפרנציאליות בשדה הכוח הגיאופוליטי, אך התהליכים המתחוללים בתוכן מושפעים רק באופן חלקי ממאבקי הכוח בשדה זה. שדה הכוח המקומי מוגדר אצל בורדייה כשדה שאליו כפופים כל השדות האחרים בחברה נתונה: השדה התרבותי, שדה הספרות, השדה הכלכלי וכיוצא באלה. בשדה הכוח הפוליטי נקבעים יחסי ההמרה בין סוגי ההון השונים – הכלכלי, התרבותי, הסימבולי, האקדמי והפוליטי – ובו מוגדר מי יהיו השחקנים שהשפעתם על קביעת מטרותיה של החברה תיתפס כלגיטימית ואילו טענות יוגדרו כמייצגות את טובת הקולקטיב. עם זאת, בתנאים של מאבק כוח בין השחקנים בשדה, גם הגדרות אלה נתונות לשינוי.

2 יש להדגיש שזו אנלוגיה בלבד, ושכניגוד לשדות פיזיים, השדה החברתי אינו מתקיים מעבר לפעולותיהם של השחקנים המשתתפים בו.

הבנתו של שדה הניהול כתוצר של דינמיקה בשדות חופפים דורשת אפוא ניתוח של פעולת השחקנים הגיאופוליטיים מחד גיסא – קרי אנשי מדיניות החוץ ותכנית הסיוע האמריקאי שדוחפים להפיכתם של הגיון פעולה ודפוסי פעולה מסוימים להגמוניים – ושל פעולתם של השחקנים בשדה הכוח המקומי מאידך גיסא, כלומר פוליטיקאים, מוסדות כלכליים, פקידות מדינתית בכירה ושחקנים נוספים באליטה הכלכלית שפועלים לייבא, או לחלופין לשבש, את מאמצי הייבוא והיישום של דפוסי פעולה אלה בשדה המקומי. המאמר הנוכחי מציג ניתוח כזה, של יחסי הגומלין המורכבים בין שדה הכוח הגיאופוליטי, כפי שהתגלם במאמצי של ארצות הברית למסד בישראל שדה ניהולי פרופסיונלי, ובין שדה הכוח הישראלי, שבו נאבקו המדינה, ההסתדרות, המעסיקים הפרטיים והמנהלים על שליטה בארגוני התעשייה והשירותים של המדינה החדשה.

שדה הכוח המקומי והמאבק על דמותה של החברה הישראלית

"במחקר אמפירי", טוען בורדייה, "קיימת חפיפה מלאה בין הגדרתו של מרחב חברתי מסוים כשדה אוטונומי, זיהוי גבולותיו וקביעת סוג ההון החברתי הפעיל בו וגבולות פעילותו של הון זה" (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 98 [תרגום שלי – מ"פ]). שדות ניהוליים מוגדרים מתוך כך כשדות שבהם ידע, שיח ודפוסי פעולה שמוזוהים עם תחום הדעת הקרוי מנהל או מנהל עסקים והיכולת להגדיר ידע כזה ולדבר בשמו הם בגדר משאב מרכזי במאבק על טובין ועל עמדות בהיררכיה הפנימית של השדה. ידע ניהולי ממוסד זה מגדיר לא רק את תהליכי הייצור העדיפים והראויים ואת דפוסי העסקת כוח העבודה, אלא גם את חלוקת העבודה הראויה ואת ההיררכיה החברתית המתבקשת בין בעלי אמצעי הייצור ובין המנהלים והעובדים, וכן את אופן קבלת ההחלטות הרצוי בנושאים ארגוניים. המאבק על מיסודו של שדה ניהולי מובחן צריך אפוא להיות מובן כמאבק על דמותה של החברה ועל השליטה בארגונים בירוקרטיים ותעשייתיים המרכיבים את עמוד השדרה המרכזי שלה.

בתנאים אלה שלושה שחקנים מקומיים עיקריים מוצגים בדרך כלל כמי ששיחקו תפקיד מרכזי בעיצוב שדה הניהול הישראלי: המנהלים ומומחי הניהול הישראלים שרכשו את הכשרתם בארץ ובחור"ל וביקשו ליישם את עקרונות הניהול הפרופסיונלי בארגונים שבהם פעלו (אהרונ, 1991; ויינשל, 1968); בעלי ההון הפרטי שביקשו להציב עקרונות של יעילות ורווחיות כעקרונות מרכזיים כדי להגביר את יכולת התחרות שלהם מול התעשייה ההסתדרותית ולהדוף את מעורבותה של ההסתדרות בהסכמי העבודה; ולבסוף מנהיגי המדינה והעומדים בראש ההסתדרות, הנתפסים בדרך כלל בזיכרון הקולקטיבי הישראלי כמתנגדיה החריפים של הפרופסיונליזציה בכלל ושל זו של תחום הניהול בפרט, משום שאימה לשלול מהם את שליטתם בתעשייה הלאומית וההסתדרותית שהייתה מכשיר מרכזי בשליטה הפוליטית של מפא"י (Shalev, 1992).

ואולם, עיון קפדני במשא ומתן ובמאבקים שליוו את הפרופסיונליזציה של שדה הניהול בישראל מגלה תמונה מורכבת יותר. הן בעלי ההון והן המוסדות הפוליטיים המרכזיים, קרי המדינה וההסתדרות, ממלאים בסיפור הפרופסיונליזציה של הניהול תפקיד מורכב ורצוף סתירות. בעוד שרוב בעלי ההון מעוניינים אכן בקידום הפרודוקטיביות ובצמצום כוחם של

איגודי העובדים, עדויות רבות מימי טרום המדינה ומשנות החמישים של המאה העשרים מגלות שכמו עמיתיהם באירופה ובארצות הברית (Shenhav, 1999) גילו גם מקצת מבעלי ההון הפרטי בישראל חשדנות באשר לתרומתו הפוטנציאלית של הניהול המקצועי לעסקיהם. כך, כשחתר משה נובומייסקי, מנהלה הכללי של חברת האשלג הארץ-ישראלית, להקים מחלקה ללימודי הנדסת תעשייה בטכניון כבר ב-1945, לא זכתה יוזמה זו לתמיכה בקרב בעלי התעשייה הפרטיים (פרנקל, 1992). במאמר שהפך לאחת הסיקורות הראשונות של ההיסטוריה של הניהול בישראל טוען החוקר האמריקאי ארווין סובל (Sobel, 1959) שבעלי התעשייה ראו בניהול אומנות שעוברת מאב לבן וחששו לוותר על שליטתם בעסקיהם.

עמדותיהן ופעולותיהן של ההסתדרות ושל המדינה בעניין אימוצם של מודלים ניהוליים ואדמיניסטרטיביים בישראל לפני קום המדינה ולאחר מכן היו אף מורכבות יותר. ככלל, יש לראות הן את פעולתה של המדינה והן את פעולתה של ההסתדרות כמקוטעות ומרובות סתירות (Rosenhek, 2000). בהקשר שלפנינו שתיהן פעלו כל העת תחת שני כובעים: בכובען כמעסיקות הגדולות במשק הן שאפו להגביר את יעילותן פעולתן ולמקסם את שליטתן בקבלת ההחלטות הנוגעות לתפקודם של הארגונים שבבעלותן. מנגד, בכובען כשחקניות פוליטיות הן חתרו לשמר את שליטתן בכלכלה. יישומן החלקי, המקוטע והמשובש לעתים של מתודות ניהול מתקדמות בנות התקופה שימש לפיכך את המדינה ואת ההסתדרות לטובת קידום האינטרסים שלהן כמעסיקות (Frenkel, 2005; Kalev et al., forthcoming).

עם זאת, בד בבד עם פעולותיהן הרבות לקידום שימוש ספציפי ומקומי בפרקטיקות ניהול פרופסיונליות, חתרו ההסתדרות והמדינה כל העת גם תחת מיסודה של סמכות פרופסיונלית מובחנת שמנותקת מהסמכות הנגזרת מהאידיאולוגיה הציונית הדומיננטית (פרנקל, 2000). כפי שאראה להלן, גם מוסדותיה של המדינה הביעו התנגדות גורפת להחלת עקרונות ניהוליים פרופסיונליים כשחשבו שעקרונות אלה מכרסמים באוטונומיה של מקבלי ההחלטות המדינתיים.

הדיון בשחקן השלישי, מנהלים ומומחי ניהול מקומיים, הוא אתגר תיאורטי מורכב אף יותר. ההתייחסות אל קבוצת המנהלים בפועל של מפעלי התעשייה ושל ארגוני השירות הגדולים כקבוצה מובחנת בעלת תפיסה סובייקטיבית של אינטרסים משותפים ושפה משותפת שנבדלים מאלה שאפיינו את שדה הכוח הפוליטי למשל, היא תפיסה אנכרוניסטית שכופה את הזהות הפרופסיונלית שהתפתחה במסגרת תהליך מיסודו של השדה על השחקנים שפעלו בו בטרם התמסד.

בראשית התקופה העומדת במרכזו של מחקר זה, תחילת שנות החמישים של המאה העשרים והקמת מדינת ישראל, עוד לא היה אפשר לדבר על מנהלים כקבוצה חברתית מרכזית. השימוש בידע ניהולי לא נתפס על ידי אף לא אחד מהשחקנים המרכזיים בשדה כלגיטימי ורצוי, ולכן אי אפשר לתארו כסוג של הון במונחים בורדיאניים. בתקופה זו ניכרה הסתייגותם של המנהלים הבולטים בתעשייה ההסתדרותית אפילו מהשימוש בתואר "מנהל". הלל דן, שהיה ללא ספק המנהל רב ההשפעה ביותר בתולדות התעשייה הישראלית בעשור הראשון לקיומה, נמנע מלהתייחס לתפקידו כמנהל כזהות פרופסיונלית. במקום זאת מתייחס דן אל עצמו כאל "משקיסט" (דן, 1963). בסקירתו הקצרה על המרכז הישראלי לניהול מחזק טדי ויינשל עמדה זו בכותבו כי "אחת הבעיות הרציניות בחברה הישראלית היא שעד לפני כמה שנים לא ידעו המנהלים שהם מנהלים" (ויינשל, 1969). המעבר להצגת המנהלים כבעלי

מומחיות פרופסיונלית וראשית קיומה של זהות מובחנת כזאת, שתובעת הכרה ולגיטימציה בחברה הישראלית, הם חלק מתהליך מיסודו של שדה מובחן, ולא תנאי להתפתחותו. תרומה מוכחת לקולקטיב דוגמת פעולה ארוכת שנים במסגרת תנועת העבודה והיכולת להשתמש באופן יצירתי ומשכנע בטיעונים מארסנל השיח הציוני סוציאליסטי הם סוג ההון התרבותי שאפשר לבעליו לפעול בשדה המקומי באופן לגיטימי.

מסגרת היחסים בשדה הכוח המדינתי ופעולתם של השחקנים השונים בו בעניין מיסודו של שדה הניהול צריכים אפוא להיות מובנים לא כתהליך דטרמיניסטי ובלתי נמנע, אלא כתהליך תלוי הקשר ותלוי מאבקים ספציפיים בין שחקנים בעלי אינטרסים שנאבקים ביניהם על קידום עמדותיהם בשדה. עם זאת, היחסים בין עמדות בתוך השדה המקומי הישראלי לבדו אינם יכולים להסביר את התפתחותו של שדה הניהול, שכן ההון שסביבו התארגן השדה היה הון זר, כלומר הון תרבותי וסימבולי שנתפס כבעל חשיבות ורלוונטיות בזירה הגלובלית והגיאופוליטית, אך שאינו ניתן להמרה, לפחות בשלב הראשוני, במשאבים אחרים בזירה המקומית. התהליך שבאמצעותו הפך ההון התרבותי הזר לבעל חשיבות בזירה המקומית צריך להיות מובן לא רק במושגים של יחסי הכוח בשדה המקומי, אלא גם במושגים השדה הגיאופוליטי.

השדה הגיאופוליטי והפצת הניהול הפרופסיונלי

מרכזיותם של היחסים הגיאופוליטיים, ובעיקר של אלה בעידן המלחמה הקרה, במיסוד השיח הניהולי הפרופסיונלי ובהפצתו מעבר לגבולות לאומיים זוכה בשנים האחרונות לעיון מחודש ונרחב (Ainamo, Tienari & Vaara, 2006; Djelic, 1998; Kelley, Mills & Cooke, 2006; Landau, 2006). בספרה רחב ההיקף אודות ייצוא המודל הניהולי האמריקאי לאירופה במסגרת תכנית מרשל, מתעדת למשל החוקרת הצרפתייה מרי-לור דז'ליק (Djelic, 1998) את אמונתם העמוקה של קובעי המדיניות האמריקאים ושל סוכנויות הסיוע שהקימו, בכוחו של יישום המודל הניהולי האמריקאי באירופה להבטיח לא רק את שגשוגן הכלכלי של מדינות אירופה ההרוסות לאחר מלחמת העולם השנייה, אלא גם את נאמנותן לקפיטליזם ולעקרונות הכלכלה הפורדיסטית, שהציבו את התאגידים הגדולים כשחקנים ראשיים בעיצוב הכלכלה ובשגשוגה. מתוך אמונה זו, טוענת דז'ליק, פעלו סוכנויות הסיוע האמריקאיות באירופה להכשרת כוח אדם ניהולי ולשליחת מומחים ופקידים בכירים מקומיים ללימודים ממושכים בארצות הברית כדי שיפנימו שם לא רק את הידע הטכני הנחוץ ליישום של ניהול פרופסיונלי אלא גם את הנחות היסוד ואת הגיון הפעולה המאפיינים את השדה הארגוני בארצות הברית (שם).

הגיון זה, שלפיו ייצוא המודל הניהולי הוא כלי לגיטימי ויעיל בשימור כוחה של ארצות הברית בשדה הגיאופוליטי, המשיכה ועיצבה את מדיניות החוץ האמריקאית גם מעבר לגבולות אירופה. מ-1949 ואילך הופעלה בד בבד עם תכנית מרשל, ועל פי עקרונות דומים, תכנית סיוע בינלאומית נוספת במדינות מתפתחות. תכנית זו, הידועה בכינויה "סעיף ארבע" (Point Four), הופעלה בישראל כמעט מיד עם הקמתה, ותחת חסותה יובאו אל המדינה הצעירה רבים מהמוסדות הניהוליים המרכזיים.

“סעיף ארבע” הוצגה כתכנית אמיצה שתהפוך את היתרונות הגלומים בפיתוחים הטכניים ובקדמה הטכנולוגית האמריקאית לזמינים עבור המדינות הבלתי מפותחות. בנאום ההכרתה שלו קשר נשיא ארצות הברית דאז הארי טרומן בין תכנית הסיוע הטכני החדשה ובין הצלחתה של ארצות הברית במאבק בקומוניזם והבטחת מנהיגותה העולמית (Bu, 1999). מכיוון שכוונה ישירות נגד המודל הקומוניסטי, וכחלק מהלקחים שהופקו בתכנית מרשל, תכנית “סעיף ארבע” נועדה בין השאר להחליש את הבעלות המדינית בתעשייה, שהייתה מזוהה עם המודל הקומוניסטי ונתפסה כמכשול בדרך לכלכלה חופשית מפותחת. במונחי המאבק הגיאופוליטי הפכה אפוא המומחיות הניהולית שהתמסדה בשדה האמריקאי – כלומר היכרות מעמיקה עם השיח הניהולי האמריקאי שנרכשת בתהליכי פרופסיונליזציה פורמליים – להון תרבותי חשוב שאפשר לבעליו לקדם, ואפילו לכפות על שחקנים שונים במדינות החסות, סדר יום כלכלי-חברתי שמוגדר על ידי מומחים אלה כיעיל ורציונלי.

הפעלתה של תכנית “סעיף ארבע” בישראל החלה ב־1951, עם חתימת ההסכם בין המדינות והקמת המשלחת של תכנית הסיוע המקומית (United States Operation) USOM/I (Mission/Israel). לאורך שנות הפעלת התכנית בישראל השקיע בה הממשל האמריקאי כ־14.5 מיליון דולר, וממשלת ישראל השתתפה בכ־10 מיליון נוספים (מולכו, 2002). ממסך פנימי שמסכם את פעילות התכנית עד 1959 עולה כי 118 מומחים אמריקאים פקדו את ישראל בשנים אלה. 18 מתוכם עסקו במישרין או בעקיפין בקידום מיסודו של שדה הניהול, בהנחלת מתודות של הגברת הפרודוקטיביות, בקידום הפרופסיונליזציה של הייצור והשיווק ובהוראה ופיתוח של תכניות פיתוח מנהלים.³ מומחים אלה הצטרפו למומחים אמריקאים רבים אחרים שהגיעו לישראל כשליחי האו"ם וארגון העבודה הבינלאומי (ILO) והביאו עמם בדרך כלל רוח דומה לזו של מומחי ה־USOM/I. מעניין לציין שכבר בתחילת דרכה של התכנית יצרה מחלקת המדינה האמריקאית קשר ישיר בין הפעלת הסיוע הטכני ובין הבטחת נאמנותה של ישראל לגוש המערבי ולעצירת סכנת הקומוניזם (מולכו, 2002). על חשיבותו של הסיוע הטכני מנקודת מבטה של ממשלת ישראל אפשר ללמוד מהעובדה שהגוף האחראי לטיפול בסיוע הטכני מטעם ממשלת ישראל היה הלשכה לסיוע טכני במשרד ראש הממשלה (לסט), שהוכפפה ישירות למנכ"ל המשרד באותה העת, טדי קולק. בסוף אותו עשור ציין גם ארווין סובל (Sobel, 1959) כי ה־USOM היה ללא ספק המרכיב הפופולרי ביותר במדיניות סיוע החוץ האמריקאית והתקבל היטב בישראל (עמ' 200 [תרגום שלי – מ"פ]).

תרומתה של תכנית הסיוע הטכני למיסודו של שדה הניהול הישראלי התבטאה בתחילה בעיקר בשליחתם של משתלמים ישראלים לבתי ספר למנהל עסקים בארצות הברית. רבים מהנשלחים היו פקידי מדינה, ועם שובם הם חלקו את עולם המושגים החדש שאליו נחשפו עם עמיתיהם בשדרת הניהול האדמיניסטרטיבי הישראלי באמצעות מאמרים שפרסמו בעיתונים מקצועיים ובסמינרים שבהם השתתפו (ראו למשל אבן־טוב, 1954). אחרים הפכו כעבור זמן למרצים במוסדות האקדמיים והחלו להורות בתחום הניהול באמצע שנות החמישים.

3 USOM American Personnel to Israel, Cumulative List, 1950–1959, גנזך המדינה, חט' 43, ג' 5366, תיק 175.

מומחים אמריקאים, בין שהגיעו לישראל במסגרת תכנית הסיוע ובין שהגיעו במסגרות אחרות, פעלו כבר מראשית העשור לקידום הפרופסיונליזציה של הניהול. כמה מהם פעלו במסגרת המכון לפריון העבודה שהציע ייעוץ למפעלים והרצאות למנהלים בנושאי הגברת הפרודוקטיביות. אחרים פעלו במסגרת המחלקה להנדסת תעשייה שהוקמה בטכניון ב-1953 כחלק מהתכנית בהנדסת מכונות והפכה למחלקה נפרדת ב-1956. הם הרצו בסמינר הראשון למנהלים בכירים בהר כנען, שבו רכשו ידע ניהולי מתקדם כשלושים מבכירי המנהלים הראשיים במשק באותה התקופה, וכן יעצו לחברות ישראליות גדולות בתחומי עיצוב המוצר, ייצוא ושיווק וסטיטיסטיקה תעשייתית. מקצת מהמומחים היו יהודים שגילו סימפתייה רבה למדינה החדשה ונשארו בה שנים אחדות, ובמהלכן יצרו קשרים טובים עם האליטה הישראלית והצליחו לקדם את מטרותיהם בצעדים קטנים. מומחים אחרים, שבאו לתקופות קצרות יותר וביקשו לקדם סדר יום מהפכני בלי להביא בחשבון את הדינמיקה בשדה הכוח המקומי, נתקלו בהתנגדות חריפה (פרנקל, 2000).

שלושת מקרי המחקר שהוזכרו לעיל, ושבהם מתמקד מאמר זה, היו כולם אירועי מפתח במיסודו של שדה הניהול הישראלי, והם מדגימים היטב את חשיבותה של הדינמיקה באזור החפיפה שבין שני השדות, המקומי והגיאופוליטי, ואת היכולת להמיר הון תרבותי שנצבר באחד השדות לכוח בשדה האחר כתנאי לחלחולו של מודל זר לחברה מקומית ולהיווצרותו של שדה ניהולי פרופסיונלי חדש.

אירוע 1: דו"ח מכון סטנפורד למחקר והמאבק על בעלות ושליטה בשדה הארגוני הישראלי

הניסיונות לקדם את התפתחותו של שדה ניהולי אוטונומי בישראל ליוו את החברה הישראלית לפחות מאמצע שנות הארבעים של המאה העשרים, וביתר שאת מאז התחיל לזרום אליה הסיוע האמריקאי. דו"ח מכון סטנפורד למחקר, שהוזמן על ידי USOM/I וממשלת ישראל כדי להתוות את הדרך להמשך הסיוע האמריקאי לישראל אף מעבר למגבלות הסיוע הטכני עצמו, וכן המאבקים שהתחוללו סביבו, הם בבחינת נקודת מפנה בתהליך זה. בעיני רבים מהשחקנים המרכזיים בשדה המקומי של אותה התקופה, המלצתו של הדו"ח, שאינה משתמעת לשתי פנים, להפנות את מרב מאמצי הסיוע הטכני לפיתוחו של ניהול פרופסיונלי בישראל, וכן הגדרת דפוסי הניהול המקובלים בישראל כמכשול מרכזי בפני שגשוגה של המדינה החדשה, היו נקודה פוקאלית, שאחריה הצליחו לגייס את תמיכתם של השחקנים המרכזיים בזירה המקומית ובמוסדות הסיוע האמריקאיים לקידום הפרופסיונליזציה של הניהול המקומי (מולכו, 2002; פרנקל, 2000).

ראשיתה של פרשיית דו"ח מכון סטנפורד בהסכמה בין ממשלת ישראל ובין סוכנות הסיוע האמריקאית, שלפיה יש לארגן מחדש את פעולותיה של התכנית. בארצות הברית עצמה הייתה שנת 1953 שנת מפנה בארגון סוכנויות הסיוע הבינלאומי, עם איחודן של הסוכנויות השונות תחת ה-FOA (Foreign Operation Administration) והגדרת המלחמה בקומוניזם כיעד מרכזי של סיוע החוץ. בהקשר הישראלי, עם התמתנותם של גלי העלייה ההמוניים של ראשית המדינה ועם ההתייצבות היחסית במצבה הכלכלי של המדינה, חשו

אנשי תכנית הסיוע כי יש להעריך מחדש את צרכיה של ישראל ואת היעדים שחותרת תכנית הסיוע להשיג (מולכו, 2002). מנקודת המבט הישראלית, למרות היחסים הטובים שנוצרו בין ראשי תכנית הסיוע ובין הפקידות הישראלית הבכירה, לא השיגה התכנית האמריקאית את יעדיה, ישראל לא קיבלה את סוג הסיוע שלו ציפתה, וכספי הסיוע לא הופנו לאפיקים שהוגדרו על ידי מנהיגי המדינה כעומדים בראש סדר העדיפויות. ממשלת ישראל אף שקלה לפנות לערוצי סיוע טכני אחרים כחלופה לסיוע האמריקאי. חוסר שביעות הרצון של הממשל הישראלי התחדד סביב דו"ח שכתב יועץ כלכלי מטעם ה-FOA ל-USOM/I אודות הכלכלה הישראלית.⁴ הדו"ח כלל ביקורת קשה על רמת הצריכה הגבוהה בישראל (בהשוואה למדינות המתפתחות האחרות שבהן פעלה ה-FOA) ועל ניסיונה של ישראל לפתח תעשייה מתקדמת ברמה אירופית. הצעותיו של היועץ, שהתמקדו בפיתוח תעשייה קטנה על בסיס כוח האדם המיומן הזמין, עמדו בניגוד לתפיסתם העצמית של השחקנים המרכזיים בשדה הכוח המקומי, שביקשו לראות בישראל חברה מודרנית ומפותחת, וכן בניגוד למטרותיהם המוצהרות. על רקע זה החליטו אנשי ה-USOM/I, הלסט ומשרד התעשייה להזמין דו"ח חדש ממומחים אובייקטיביים שיעריכו מחדש את צורכי הסיוע של ישראל ואת אופקי ההתפתחות הכלכלית האפשריים עבורה. מכון סטנפורד למחקר (SRI - Stanford Research Institute), שפעל באותה התקופה ליד אוניברסיטת סטנפורד והיה אחראי עד 1954 להכנתם של יותר משלושים דו"חות דומים במדינות שונות, נבחר לביצוע המשימה. בראשית 1954 הגיע לישראל ראש הצוות, ובחודשים שלאחר מכן הצטרפו אליו שלושת שותפיו, מומחים בעלי שם בתחומים שונים של כלכלות מתפתחות. על פי דו"ח המחקר, הארבעה ביקרו ביותר ממאתיים מפעלים ופגשו נציגי ממשלה, הסתדרות, אקדמיה, תעשיינים ואחרים. הדו"ח שהגישו בינואר 1955 (דו"ח מתוקן הוגש באוגוסט של אותה השנה) כלל סקירה נרחבת ומפורטת אודות הכלכלה הישראלית והדרכים לפיתוחה, מתוך התמקדות בפתרון לשתי בעיות שבהן ראו כותבי הדו"ח את אתגריה העיקריים של הכלכלה הישראלית: חולשתה של היוזמה הפרטית ביחס לכלכלה ההסתדרותית והמדינתית מחד גיסא, והיעדר מקצועיות ניהולית מאידך גיסא.

בביקורתם על דפוסי הניהול המקומי קובעים המומחים בין השאר כי:

א. מספרם של מנהלי העבודה, הממונים והמנהלים הזוטרים בעלי ההכשרה והיכולת מוגבל ביותר...; ב. יש מעט מדי מומחים בתחומי המנהל, דוגמת תעשיות הייצור, חשבונאות ושיווק. רבות מהפירמות אינן גדולות די הצורך כדי לאפשר העסקתם של מומחים אלה במשרה מלאה, ואחרות אינן מעריכות מספיק את תרומתם של מומחים אלה; ג. המבנה הארגוני של ניהול המפעלים הוא על פי רוב מעורפל או מבולבל...; ד. המנהלים הבכירים בישראל בדרך כלל אינם מבינים את המטלות הבסיסיות של הניהול. הם מתקשים לקבל עקרונות ניהוליים מוכחים של ניהול, כהגדרה ברורה של מטרות, האצלת אחריות עם סמכות מתאימה ותיאום בין הפונקציות בעסק;

⁴ "US Economic Policy for Israel"; "Report on Basic Economic Problems of Israel", NA 469/250/78/8/5 box 19

ה. בתי ספר ומכללות בישראל אינם מציעים די קורסים בפונקציות ניהוליות (דו"ח מכון סטנפורד,⁵ עמ' 47-50).

הדגש על חוסר המקצועיות הניהולית כמכשול מרכזי בפני שגשוגה של ישראל הביא את המומחים להמליץ מפורשות על יצירת מנגנוני הכשרה ניהוליים שיחליפו את "ההכשרה הרגילה במשפט ובהנדסה" ועל חיזוק אגודותיהם של המנהלים הפרופסיונליים בישראל.⁶ בלשון המומחים נקבע כי "צריכות לקום קבוצות מקבילות לאגודה האמריקאית לניהול שמשיתמן לעודד ניהול משופר ולספק מומחי ניהול בעלי הכשרה" (שם, עמ' 50). ההמלצות לשינוי מבנה המשק, שמהן חששה ממשלת ישראל, נוסחו בזהירות, אבל קבעו בבירור שנדרש לצמצם את חלקה של התעשייה ההסתדרותית בכלכלה הישראלית.

את השפעתו הנרחבת של הדו"ח על תהליך הפרופסיונליזציה של הניהול אפשר להבין דווקא מתוך הקישור שנעשה בו בין תהליך זה ובין השינוי המבני בכלכלה המקומית. חששה של המנהיגות המקומית היה שהפסקאות הנוגעות לבעייתיות הכרוכה בתעשייה מדינתית והסתדרותית יביאו לתיעול הסיוע הטכני שיועד לישראל לתעשייה הפרטית בלבד. הצעות בנוסח זה אכן עלו בגלגוליו השונים של דו"ח המומחים (מולכו, 2002) ובאו לידי ביטוי גם ביוזמה שקידם מנהלה הבא של ה-USOM/I, ג'ון האגרטי, להקים בנק לפיתוח התעשייה שהלוואותיו יוקצו לתעשייה הפרטית בלבד (יוזמה שנגנזה לבסוף).

ראשי המשק, שהשליטה בתעשייה המדינתית וההסתדרותית הייתה אחד ממקורות כוחם הפוליטי (גרינברג, 1993; שפירא, 1984), חששו מתוצאותיה של המלצה זו והעלו טענות באשר לטיב המומחים ולטיב הנתונים שאספו. במסדרונות משרד ראש הממשלה ומשרד התעשייה התנהלו דיונים ערים באופן שבו יש לנהוג בדו"ח כדי לצמצם את נזקיו העתידיים, ונשקלה אף גניזתו המוחלטת (מולכו, 2002). על הדינמיקה שאפיינה את היחסים בין המומחים הזרים, ובכללם מומחי סטנפורד, ובין שדה הכוח הישראלי אפשר ללמוד מדיונים סוערים שהתנהלו בהקשר זה מעל דפי עיתונה הפנימי של "כור". היחסים בין המומחים ובין האליטה הישראלית תוארו כ"רומן אומלל", ועצם "מומחיותם" הוטלה בספק. הלל כהן, ממייסדי "סולל בונה" ומנציגיה הבולטים של הכלכלה הישראלית באותה התקופה, צוטט כאומר: "יש כנראה אמריקאים טובים, הראיה שבאמריקה בנו משק למופת, אבל אלה שבאים אלינו הם במקרים רבים בעלי דרגה שלישית או רביעית. את הטובים הם שומרים לעצמם" (מילשטיין, 1970, עמ' 173).

מומחי סטנפורד, כמו מומחי סיוע אחרים, לא נהנו אפוא מלגיטימציה אוטומטית. המלצותיהם אומצו ונחגגו רק כל עוד העניין תאם את האינטרס של שחקנים מרכזיים בשדה הכוח המקומי. עם זאת, ועל רקע ההתנגדות החריפה לשינוי מבנה המשק, אימוץ הטענה בדבר הצורך לשפר את ההכשרה הניהולית בישראל נתפס על ידי האליטה המקומית כבלתי

5 Allen Knight J., Bredo William, Robinson Harry J., & Trexel Carl A. Jr. (1955). *The industrial economy of Israel*. Final report prepared for United States Operation in Israel and Ministry of Commerce and Industry, Government of Israel, Stanford California: Stanford Research Institute, pp. 47-50

6 יש לציין כי בשלב זה לא פעלו כלל אגודות כאלה בישראל.

מזיק וכפתרון של פשרה שיועיל בזירת הקשר עם תכנית הסיוע האמריקאית. מיד עם הגשת הדו"ח החל ה-USOM/I, בשיתוף האוניברסיטה העברית והטכניון, לקדם תכניות לימודים עצמאיות בתחום המנהל באוניברסיטאות אלה: בטכניון קודמה מחלקה עצמאית להנדסת תעשייה וניהול, ובאוניברסיטה העברית קודמה מחלקה למנהל עסקים. לפי התכנון, שתי המחלקות יתבססו על חברי סגל זרים שיבואו לישראל במסגרת פעילות הסיוע הבינלאומי ובמימונה, וכן על חברי סגל ישראלים שישונו מלימודים בחו"ל שמומנו ואורגנו, לפחות בחלקם, על ידי התכנית.

לאחר משא ומתן עם אוניברסיטאות אמריקאיות, ביניהן MIT, נורת'וסטרן וקולומביה, שהחל מיד עם השלמת דו"ח מכון סטנפורד ולאחר דחייה בשל מלחמת סיני, נחתם לבסוף ב-24 במאי 1957 חוזה בין הסוכנות לסיוע בינלאומי בושינגטון (ICA) ובין אוניברסיטת ניו יורק, ומומחים ופרופסורים לניהול מאוניברסיטה זו ומאוניברסיטאות אחרות באו לישראל לסייע בהקמת המחלקה למנהל באוניברסיטה העברית ובהפיכתה של המחלקה להנדסת תעשייה וניהול בטכניון למחלקה עצמאית (לתיאור מפורט של המהלכים שנגעו להקמת המחלקה באוניברסיטה העברית ראו מולכו, 2002). המחלקות באוניברסיטה העברית ובטכניון החלו לפעול ב-1958 והיו בעצם נקודת שיא בהשפעתה של תכנית הסיוע האמריקאי בתחום הניהול בישראל. המומחים האמריקאים שבאו כחלק מפרויקט זה הרצו באוניברסיטאות ומחוצה להן, במפעלי תעשייה ובסמינרים וכנסים מטעם המכון לפיריון העבודה, אך שליטתם בקביעת תוכני הלימוד במחלקות האקדמיות נותרה חלקית בלבד ונתונה כל העת למשא ומתן מול מוסדות האוניברסיטה ומוסדות המדינה.

התארגנות אחרת שזכתה לזריקת מרץ בעקבות הדו"ח הייתה הסמינרים למנהלים ראשיים בהר כנען ובבית המלון תדמור, שאורגנו מקיץ 1955 ואילך על ידי המכון לפיריון העבודה ובשיתוף המומחים הזרים והטכניון.⁷ השתלמויות אחרות נערכו במכון לפיריון העבודה עצמו, וגם בהן השתתפו מנהלים בכירים וזוטרים רבים שנחשפו להרצאותיהם של מומחים ישראלים וזרים ולתיאוריות הניהוליות האופנתיות של אותה התקופה. בין המשתלמים הרבים בתכניות אלה היו מנהליו הבכירים של התאגיד "סולל בונה", ובכללם הלל דן, שבאותה תקופה לערך החל לכלול השתלמות מקצועית זו בקורות חייו כפי שפורסמו ברבים.

הקמת תכניות ההכשרה למנהלים באוניברסיטאות ובמכון לפיריון העבודה והדגשת חשיבותו של הידע הניהולי הפורמלי, ובייחוד זה שהוצג כמדעי ואקדמי, משקפות אפוא את הדינמיקה המורכבת באזור החפיפה שבין שדה הכוח המקומי וזה הגיאופוליטי: הניסיון לייצא את המודל האמריקאי כחלק מהבטחת מחויבותה של ישראל לגוש המערבי במלחמה הקרה מכאן, והניסיון למנוע שינויים מפליגים במבנה הכלכלה המקומית בלי לפגוע בקשר עם האמריקאים מכאן. עם זאת, חשוב לשים לב שלמרות לחצם של מומחי סטנפורד להקים אגודה מקצועית של מנהלים בנוסח האקדמיה לניהול בארצות הברית, יוזמה זו לא זכתה לקידום של ממש בשלב זה. אל מומחי ה-USOM/I, שביקשו שוב ושוב לקדם את הקמת האגודה, לא הצטרפו בתחילה מנהלים בולטים בתעשייה הישראלית, ולקולם של המומחים הזרים לא הוקנתה בשלב זה סמכות של ממש בשדה המקומי, למרות העמדה הבכירה שממנה נהנו בשדה הפרופסיונלי העולמי ובקרב סוכנויות הסיוע.

7 סמינריון הבראה על הר כנען. כור, 3, 18 (1955).

את מקרה המחקר הבא – המאבק על הראורגניזציה ב"סולל בונה" בשנים 1957-1958, שמסמן את נקודת המפנה בהבחנה שבין ניהול לפוליטיקה בהקשר המקומי – צריך להבין אפוא על רקע המאבק סביב מימושו של דו"ח מכון סטנפורד, לחצם של האמריקאים לשינוי מבנה המשק, התחזקותו של השיח הניהולי הפרופסיונלי בישראל ונוכחותם המורגשת של מומחי הניהול האמריקאים בזירה המקומית.

אירוע 2: הראורגניזציה ב"סולל בונה" ויצירת ההבחנה בין הפוליטי לניהולי

באמצע שנות החמישים של המאה העשרים היה "סולל בונה" התאגיד התעשייתי הגדול במשק הישראלי וספינת הדגל של הכלכלה ההסתדרותית. במובנים רבים שימש "סולל בונה" והצלחתו בתחרות מול יזמים פרטיים סדין אדום מול פניהם של מומחי סטנפורד. תחת הנהגתו הריכוזית של הלל דן ושל הנהלה שחלוקת העבודה בין חבריה לא הייתה ברורה וממוסדת, פעל "סולל בונה" בשלוש זרועות עיקריות: ענף הבניין, ענף התעשייה וענף הנמלים. הגבולות בין הענפים היו גמישים, והעברת משאבים בין חלקי התאגיד הייתה חלק בלתי נפרד ובלתי מבוקר בדפוסי פעולתו. "כור", חברה בת אוטונומית למדי של "סולל בונה", נוהלה אף היא על ידי דן וריכוזה את רוב החברות התעשייתיות שבבעלותה המלאה של "סולל בונה", אם כי מפעלי התעשייה בתחום הבניין הוכפפו לעתים לענפים אחרים (בילצקי, 1974). לאורך המחצית הראשונה של שנות החמישים צברה "סולל בונה" כוח רב במסגרת פעולתה כקבלן המבצע המרכזי של עבודות התשתית במדינה החדשה, ואלה הזרימו לקופתה ממון רב. בצד פעולה זו החלה "סולל בונה" לפעול גם כקבלן מבצע בעבודות מחוץ לישראל, ואלה הזרימו לחברה מטבע זר בעידן שבו הפיקוח על המטבע היה הדוק ושימש מנגנון מרכזי לשליטת המדינה בכלכלה המקומית. מלבד תפקידו כמנהלה של "סולל בונה" מונה דן לשכת בראש הוועדה לטיפול בכספי השילומים מגרמניה שהחלו להגיע לישראל והיו חלק מרכזי מתזרים המטבע הזר של המדינה. השליטה בכספי השילומים ובתאגיד הענק, שהעסיק אז יותר מ-15 אלף עובדים, העניקה לדן, בעל השאיפות הפוליטיות המוצהרות, עמדת כוח כה חשובה בשדה הכוח המקומי, עד שהתעוררה דאגתם של מנהיגי המדינה וההסתדרות, שחששו מאיבוד השליטה ב"סולל בונה" ומאיבוד השליטה בכלכלה הלאומית, שהייתה כאמור אחד מבסיסי הכוח החשובים של הנהגת מפא"י. עזריאל קרליבך, עורך "מעריב" באותה התקופה, כתב למשל כי "סולל בונה" לא רק שאינו שייך למדינה ופוגע באפשרות ביסוס של משק ממלכתי, אלא שהוא אינו שייך גם להסתדרות: ההסתדרות אינה אחראית למעשה ל"סולל בונה", ואין לה כוח וסמכות לכפות עליו את דעתה.⁸ ב-1956 הפגין דן ביתר שאת את עצמאותה של "סולל בונה" כשניצל את הכספים שצברה תמורת עבודותיה בחוץ לארץ ורכש עבור החברה בנק בשווייץ, שבו תוכל לנהל את יתרות מטבע החוץ שלה הרחק ממנגנוני הפיקוח ההדוק של המדינה (בנק פויכטנגר, ראו בילצקי, 1974).

לנוכח הביקורת החריפה שהשמיעו המומחים האמריקאים מכאן והיזמים הפרטיים מכאן כלפי ההעדרה שלה זכתה "סולל בונה" בפרויקטים לאומיים, ולנוכח האיום הפוליטי הגלום בעצמאותו היתרה של הקונצרן, פתחו השחקנים הבולטים במשק המקומי – שר התעשייה פנחס ספיר ומוכ"ל ההסתדרות פנחס לבון – במהלך שייעודו המרכזי להחליש את הלל דן ולצמצם את האוטונומיה של "סולל בונה". ייעודו הפוליטי של המהלך היה ברור לכל משתתפיו ולעיתונאי התקופה, אבל חשיבותו בתהליך המיסוד של שדה הניהול המקומי מצויה דווקא באופן הפרופסיונלי לכאורה שבו התנהל. במקום להיאבק על השליטה ב"סולל בונה" במסגרת מאבקי הכוח בוועד הפועל של ההסתדרות, או לחלופין להטיל עליה מגבלות חוקיות, ניסו ספיר ולבון לקדם מהלך ניהולי של שינוי המודל המבני של "סולל בונה", ומהלך זה הביא בסופו של דבר להחלשתו הפוליטית והעסקית של הארגון ולפירוקו. באופן ספציפי, גוף הידע הניהולי שאליו פנו מנהיגי המדינה וההסתדרות בניסיונם לפגוע בכוחו של דן היה גוף הידע הפרופסיונלי האופנתי באותה התקופה, שעסק בהתאמת המבנה הארגוני לגודלו של הארגון, לשווקים שאליהם הוא פונה ולמטרותיו (גישה שמוכרת גם כתלות מבנית או רציונליזם מבני [Guillen, 1994]). כך, בעוד שגוף הידע הניהולי מבקש בדרך כלל למצוא דרכים לחזק את הארגון ולהגביר את האפקטיביות שלו, במקרה זה זכה גוף הידע הניהולי ללגיטימציה מדינתית-הסתדרותית גורפת דווקא סביב מאמציהם של ספיר ולבון להחליש את הארגון שאת מבנהו ביקשו לשנות.

המאבק על גורלו של "סולל בונה" התנהל בכמה שלבים: בשלב הראשון הקים הוועד הפועל של ההסתדרות ועדה שהוגדרה כוועדת מומחים, ובה כיהנו חברים בכירים בהנהלת הארגון ששיקפו לכאורה את העמדות השונות בוויכוח, אך הפגינו בקיאות מספקת בנכחי הארגון כדי לדון בעתידו בשפה מקצועית ועניינית. לצדם מונה כיועץ לוועדה פרופ' ינאי טאב, מומחה אמריקאי שהתאזרח בישראל והצליח לצבור לגיטימציה נרחבת בחוגי ההנהגה המקומית. המלצות הוועדה ביטאו במידה רבה את "החכמה המקובלת" בספרות הניהולית בת התקופה והעדיפו לשמור על לכידותו של "סולל בונה" אגב ייעול הארגון הפנימי, באמצעות חלוקתו לחטיבות ולמנהלים⁹ וכשהם מעלים על נס את יתרונות הגודל. בעניין זה חשוב לשים לב שאף שנשענו על השיח הניהולי הפרופסיונלי, לא חשו ספיר ולבון כמי שיכולים ליהנות מלגיטימציה פרופסיונלית בתחום זה. באזור החפיפה שבין שני השדות, הם פנו למי שהיה בעל הון תרבותי שרלוונטי לשניהם והיה יכול לפעול בשניהם באופן שנתפס כלגיטימי.

אולם המלצות ועדת המומחים לא תאמו את שאיפתם של ספיר ולבון להחליש את "סולל בונה", וברוח הדיון הפרופסיונלי שהציעה הוועדה נפתח דיון ציבורי ופוליטי ענף וסוער שעסק במבנה הניהולי הרצוי ל"סולל בונה". תומכי ההנהגה הקיימת של הארגון מיהרו להיעזר בטיעונים התיאורטיים והפרופסיונליים שהועלו בדיון ועדת המומחים. דוד הכהן, מראשי הארגון, השתמש בתיאור מקרים מהזירה האמריקאית כמו הצלחתה של חברת "ג'נרל אלקטריק" כדוגמה ליתרונות שנובעים מגודל. גם הצלחתם של ארגונים גדולים אחרים במשק ההסתדרותי, דוגמת "המשביר" ו"תנובה", הועלתה כטיעון בעד שימור המבנה הארגוני האינטגרטיבי. בעיתון הפנימי של "כור" פורסמו מאמרים מדעיים מלווים בדיאגרמות ובנתונים סטטיסטיים מהספרות העולמית הרלוונטית ועסקו ביתרונם של ארגונים גדולים.

9 דו"ח הוועדה הראשונה, ארכיון לבון, תיק 63-38-104-IV.

מנגד העלו מתנגדיו של דן טיעונים שלקוחים מהשיח הפרופסיונלי. בעיתונות התקופה הושוותה "סולל בונה" למפעלי "סטינס" הגרמניים, שהתעצמו בתקופת הרפובליקה הוויימארית ושקריסתם נחשבת אחת הסיבות להתמוטטותה הכלכלית. בישיבת הוועדה הכלכלית של מפא"י מ-28 בינואר 1958 האשים מרדכי נמיר, מראשי ההסתדרות וממתנגדיו של דן, כי "מחלת הענקיות של 'סולל בונה' היא סכנה למשק המדינה" (בילצקי, 1974, עמ' 351), ומתנגדים אחרים העלו טענות פרופסיונליות אודות קשר הפוך בין גודל ליעילות. כך, בניגוד להמלצותיה של ועדת המומחים, החליטו הנהגת מפא"י והנהגת ההסתדרות לחלק את "סולל בונה" לארבעה מנהלים נפרדים שיהיו קשורים זה לזה רק בקשר רופף. גם החלטה זו, אף שהמוטיבציה לקבלתה הייתה פוליטית מעיקרה, הייתה לכאורה תרגום מקומי של מהלכים מקובלים בארגון מחדש של הפירמות הגדולות בארצות הברית של אותה התקופה. הארגון הרב חטיבתי (multidivisional form), המורכב מחטיבות עצמאיות יחסית שעוסקות כל אחת בתחומה ויוצרות מרכז רווח, הפך באותם הימים לצורה ארגונית נפוצה (Chandler, 1990; Fligstein, 1990) והוצג כעבור זמן כאחד המנופים שהביאו לעליונותה של התעשייה האמריקאית על פני אלה של הכלכלות האירופיות הגדולות (Chandler, 1990). כדי להבטיח לגיטימציה נרחבת לתכנית השנויה במחלוקת גויס שוב רעיון ועדת המומחים, הפעם ללא נוכחות של המומחה הזר, והיא הציעה הצדקות פרופסיונליות למודל שנבחר על ידי הנהגה. ועדה שלישית הוקמה לבסוף כדי להדוף את תלונותיהם של דן ומקורביו וכדי להציע תמיכה מקצועית למודל שליש, קיצוני יותר משני קודמיו, שהביא לפיצולה הכולל של "סולל בונה" לשלושה ארגונים נפרדים לחלוטין: "סולל בונה", שהמשיכה לעסוק בתחום הבנייה; "כור", שריכזה בידיה את ענפי התעשייה; ו"החברה לנמלים ועבודות עפר", שאליה הועברו רוב עבודותיה של "סולל בונה" בחוץ לארץ (בילצקי, 1974).

כפי שצפתה ועדת המומחים הראשונה, הפרדה זו בין חלקיה של "סולל בונה" החלישה מאוד את הארגון, הטילה את כל חובותיה של "סולל בונה" ההיסטורית על הזרוע התעשייתית של "כור" והביאה אותה אל סף פשיטת רגל. למרות השיח הניהולי והדיון הער בייעול וברציונליזציה, לא נהנו מקדמיה של הראורגניזציה מלגיטימציה פרופסיונלית מספקת ולא הצליחו בניסיונם להציג את המהלך כא-פוליטי. למרחב, עיתונה של "אחדות העבודה", שהתנגדה למהלך, כתב ב-23 ביוני 1958 כי "לאחר סיכום הרוב בוועדה לא נשאר מקום לספק, כי הפיצול לחטיבות עצמאיות אין לו ולא כלום עם 'תהליך ההתחדשות' במשק ההסתדרותי" (עמ' 3).

בהיעדר לגיטימציה פרופסיונלית לתמיכה בעמדתם, שבו לבסוף ספיר ולבון לקודים ההתנהגותיים שהיו מקובלים בשדה הכוח שבו נהנו מעמדה מרכזית וכפו את דעתם כהכרעה פוליטית. אל מול דרישתם של מנהלי "סולל בונה" לכנס ועדת מומחים ניטרלית שתדון מחדש ברה-אורגניזציה על בסיס מקצועי גרידא, נטש לבון בשלב זה את הרטוריקה הפרופסיונלית שאימץ לאורך המאבק וכתב במפורש כי "השאלות בהן החליטה מזכירות חברת העובדים אינן שאלות למומחים ולאנשים 'ניטרלים', שכאילו הם מוכשרים לפסוק בהן. השאלה מי יבחר בהנהלה הפונקציונלית אינה שאלה למומחים או שאלה טכנית משקית, אלא שאלה ציבורית הסתדרותית".¹⁰

10 מכתב לבון למנהלי "סולל בונה" מ-9 באפריל 1958, ארכיון לבון, תיק IV-104-38-64.

אירועי הראורגניזציה ב"סולל בונה" מדגימים היטב את חשיבות הכנתה של הדינמיקה בין השדות החופפים כהסבר למיסודו של שדה הניהול המקומי. הבחירה להימנע בשלב הראשון מכפיית עמדתם באמצעים הפוליטיים שעמדו לרשותם והפנייה לפתרון ועדת המומחים, הכוללת לפחות בתחילה מומחה זר בעל לגיטימציה פרופסיונלית בינלאומית, מרמזים על מקומו המרכזי של הלחץ האמריקאי בשיקוליםיהם. לנוכח עיניהם הבוחנות של מומחי הסיוע האמריקאי, ביקשו השחקנים המרכזיים בשדה הכוח המקומי להציג את פעולתם באופן שיענה גם להגיון הפעולה שקידמו המומחים האמריקאים על רקע ההתפתחויות בשדה הגיאופוליטי. במסגרת מהלך זה פעלו ספיר ולבון להגברת הלגיטימציה של שיח הניהול הפרופסיונלי ולהצגתו כמשטר של אמת. אך בניגוד לציפיותיהם, אירועי הראורגניזציה יצרו דרמטיזציה של ניגוד עניינים בין פוליטיקאים ובין מנהלים. אם בראשית אירועי הראורגניזציה תמכו חלק ממנהלי "סולל בונה" בשינוי מבני מצומצם שיקדם לדעתם את יעילותה של "סולל בונה", הרי שתוך כדי המאבק, ובעיקר עם סיומו בהחלטה פוליטית מובהקת בניגוד להמלצות ועדות המומחים, החלו המנהלים לפעול באופן מתואם יותר. בעיני הציבור הופיעו הפוליטיקאים כמי ששיקולים פוליטיים גוברים אצלם על שיקולים רציונליים, ואילו המנהלים, על אף הרקע הפוליטי הברור שאפיין את רובם, קיבלו על עצמם זהות פרופסיונלית.

הניגוד בין פוליטיקה לפרופסיונליות, המאפיין את השיח הניהולי האמריקאי מאז סוף המאה ה-19 (Ross, 1991; Shenhav, 1999) והיה אחראי במידה מסוימת להתנגדות החרפה שהפגינו מומחי הניהול האמריקאים כלפי היזמות המדינתית וההסתדרותית, הפך סביב אירועי הראורגניזציה גלוי לעין הציבורית. המנהלים בסקטור ההסתדרותי, שנתפסו עד אז בעיני הציבור כחלק מהממסד הפוליטי-הסתדרותי, מופיעים בהקשר זה כבעלי סדר יום מובחן מזה של הפוליטיקאים. אין זה מפתיע לגלות אפוא שבאותם הימים ממש צירפו המנהלים בסקטור ההסתדרותי את קולם לקואליציית המנהלים, שנענתה לקריאת המומחים האמריקאים והחלה לפעול להקמת אגודה מקצועית ניהולית.

על חשיבותה של הדינמיקה בין שדה הכוח המקומי וזה הגיאופוליטי מלמדת סמיכות הזמנים בין חזרתה של תכנית הסיוע האמריקאית לפעילות לאחר מלחמת סיני – תכנית שהציבה כאמור את הפרופסיונליזציה של הניהול במרכז פעילותה (האגרטי, 1958) – תהליך הראורגניזציה ב"סולל בונה", והקמתו של המרכז הישראלי לניהול (המיי"ל).

אירוע 3: הקמת המרכז הישראלי לניהול (המיי"ל)

כאמור, עם חזרתה של תכנית הסיוע הטכני לפעולה לאחר מלחמת סיני, הציבו האמריקאים את שיפור הניהול הישראלי בראש סדר העדיפויות של התכנית. חוזה העבודה מול אוניברסיטת ניו יורק נחתם במאי 1957, ומומחי האוניברסיטה הגיעו לישראל כבר ב-1958 לקדם את תכניות הלימוד האוניברסיטאיות בתחום הניהול. מלבד פעולתם באוניברסיטאות כלל החוזה מול אוניברסיטת ניו יורק גם תכנית הכשרה של מנהלים בתעשייה (executives). לצורך הקמת התכנית החוץ אוניברסיטאית הוקם המרכז לניהול מתקדם, שבו השתתפו מומחים אמריקאים רבים. בשנים שלאחר מכן היו המומחים מעורבים במתן קורסים רבים,

שבמהלכם נחשפו מנהלים בכירים במשק הישראלי לרעיונות ניהוליים חדשים מבית המדרש האמריקאי, ולמרות חילוקי דעות וסכסוכים מקומיים, פעלו התכניות ללימודי מנהל באוניברסיטאות ובמסגרת המכון לפיריון העבודה באופן רציף ותקין. הקמתם של מוסדות ההכשרה ואיושם במומחים אמריקאים רבים ובמומחים ישראלים שרכשו את הכשרתם בארצות הברית, וכן הפניית התקציבים ותשומת הלב הציבורית לתחום הניהול, וההסכמה שנוצרה סביב נושאים אלה עם מוסדות המדינה החדשה, כל אלה מסמנים לכאורה את ניצחון הפעלתו של המודל האמריקאי בישראל. אולם מבט יסודי יותר במוסדות שהוקמו מגלה שוב את חשיבות ההתחקות אחר הדינמיקה בשני השדות, המקומי והאמריקאי, להבנת האופי המיוחד שלבשו המוסדות הניהוליים בישראל. הביטוי הבולט ביותר לחשיבותה של הדינמיקה בשדות החופפים התגלה סביב תכניתה של ה-USOM/I לפעול להקמת אגודת מנהלים. מאבק זה הסתיים לבסוף בהקמתו של המי"ל, שבמקום אגודה פרופסיונלית אוטונומית היה למעשה יצור כלאיים שההסדרות והמדינה משמשות כסנדקיותיו.

הפעולות לקידום הקמתה של התאגדות פרופסיונלית של מנהלים החלו לקרום עור וגידים כבר במחצית 1958, בד בבד עם מאבק הענקים ב"סולל בונה". מנקודת מבטם של המומחים האמריקאים ותכנית הסיוע היה פרויקט זה ספינת הדגל של התרומה האמריקאית לביסוסה של הכלכלה הישראלית וביטוי למסקנה החשובה ביותר בדו"ח מכון סטנפורד. תפקידה המוצהר של ההתארגנות היה לשפר את ההכשרה הניהולית, להרחיב את הידע הפרופסיונלי וליצור קבוצת כוח שתקדם את השפעתו של תחום ידע זה בישראל. כאמור, האגודות הפרופסיונליות האמריקאיות היו הדגם שלפיו ביקשו האמריקאים להקים את האגודה המקומית. הגוף המרכזי שפעל לקידומה של ההתארגנות הפרופסיונלית היה המרכז לניהול מתקדם. המנהלים הישראלים שפעלו תחת כנפי המרכז וסביבו והיו בעלי רשתות הקשר היעילות בתוך האליטה הישראלית החלו אף לבוא ולצאת אצל ראשי המשק, המדינה וההסתדרות כדי לשכנעם בצורך בארגון כזה, בתרומתו לשגשוגה של המדינה, ובעיקר בכך שהארגון לא יעמיד כל סכנה להמשך ההגמוניה של תנועות הפועלים. אולם כאן נתקלו היוזמים בהתנגדות חריפה של ההסתדרות, שלמרות אחיזתה בטיעונים פרופסיונליים ניהוליים באירועי פירוק "סולל בונה", התמידה בהתנגדותה להתפתחות של אגודות מקצועיות חלופיות שעשויות להיראות בעיני הפועלים כהתאגדות של מעסיקים, ולפיכך תיצור פיצול במחנה העובדים המאורגנים.¹¹

מעניין לציין כי בשלב זה היו דווקא המומחים הזרים ערים להקשר הפוליטי הבעייתי שבתוכו הם פועלים לפרופסיונליזציה של הניהול. בדבריהם בכנס הייסוד של המי"ל הקפידו המומחים להתייחס לחששותיה של ההסתדרות ולהפיג אותם. הדוברים הישראלים לעומת זאת הציגו כבר בשלב זה את הניגוד שבין סדר היום הניהולי שהם מבקשים לקדם ובין סדר היום האנכרוניסטי לדעתם של ההסתדרות בסוגיה זו.¹²

בהעלאת טיעון זה יצרו דווקא המנהלים הישראלים, ולא המומחים הזרים, את הדיכויטומיה שבין הסדר הפוליטי המיושן והסדר הפרופסיונלי החדש, שיחליף אותו. כך למשל הגדיר יוסף עמי – אחד הסטודנטים שנשלחו להכשרה ניהולית בארצות הברית והפך למנהל

11 (1958). חרם הסתדרותי על אגודת המנהלים. הארץ, 23 ביוני 1958, 2.

12 (1958). נדחתה הקמת "אגודת המנהלים". הארץ, 22 ביולי 1958, 6.

בבית החרושת "אתא", מגדולי יצרני הטקסטיל בישראל באותה התקופה ומפעילי התכנית להנדסת תעשייה וניהול בטכניון – את התנגדות ההסתדרות כ"השקפות מיושנות של שוויון הסמכויות" (מתוך פרוטוקול ישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות מ'5 בספטמבר 1958). הוא הוסיף וטען כי "ליקוי כושרם של המנהלים נעוץ לא במעט בהשקפות דומות, בהיעדר הסברה שתפקידם החיוני [של המנהלים – מ"פ] מקנה להם זכויות מיוחדות כלומר את הזכות לנהל" (שם). רעיון זה, אף שלא היה דומיננטי בניהול המשא ומתן על הקמת המי"ל, שיקף כנראה את עמדתם של מנהלים רבים והיה למוטיב חוזר במאבקם הפרופסיונלי מאוחר יותר. חילוקי הדעות סביב הקמת האגודה הביאו לכך שאחד מתומכיה המובהקים, שר התעשייה פנחס ספיר, שהוזמן לשאת את נאום הפתיחה, נמנע מלהגיע למפגש.¹³

העמדות שהועלו בכנס הייסוד החריפו כנראה את חששם של מנהיגי ההסתדרות מפני הקמת אגודת המנהלים כארגון פרופסיונלי. התנגדותה של ההסתדרות להקמת אגודת מנהלים פרופסיונלית נשענה על ארבעה טיעונים מרכזיים: ראיית המי"ל כארגון עובדים מתחרה; החשש מהשפעות אידיאולוגיות של הסקטור הפרטי על מנהלים בסקטור ההסתדרותי; החשש מהחלשת מעמדה של ההסתדרות כמתווכת בין המדינה, העובדים והמעסיקים; והחשש ממלחמת המעמדות. דוגמאות לטיעונים אלה עולות בבירור מדברי היושבים בישיבת הוועדה המרכזת של ההסתדרות מ'12 באוקטובר 1958. החשש מפני צמיחתו של ארגון מתחרה עלה, למשל, בדבריו של חבר הוועדה ב' לין:

אני רואה לפני את הסתדרות הרופאים הישראלית ואני יודע שמלכתחילה היה לה תקנון דומה בערך לזו של ההצעה שלכם: השתלמות, לימוד, קשר עם מוסדות מדע, אבל במשך הזמן היא הפכה להסתדרות מקצועית המתחרה לעתים בהסתדרות הכללית...

ברל רפטור, ממקימי "סולל בונה" ומחברי הנהלת "כור", הדגיש לעומת זאת את זהותם הייחודית של המנהלים בהסתדרות:

...לדעתי ישנה תפיסה משקית של תנועת הפועלים, העומדת בניגוד לתפיסתו של המשק הפרטי והבעל בית הפרטי, גם אם יהיה ההגון ביותר. אינני רוצה לומר בזה, שביור ענייני המשק וחיפוש פתרונות אין בהם ניגודים גם במסגרת ציבורית, ממלכתית והסתדרותית, אבל במסגרת של תנועת הפועלים מובטח היסוד והעיקר שבעיות של רווח, של ייעול ובעיות של תאוות בצע, בעיות של ניצול ושל פיטורין בלתי צודקים – כל הבעיות האלו מקבלות פתרון.

החשש ממלחמת מעמדות גם הוא מובע בעיקר בדבריו של לבון:

13 (1958). נפתח כנס כללי של מנהלים. הארץ, 21 ביולי 1958, 5.

ישנה כוונה שנייה, לאו דווקא של היושבים כאן [מתייחס למנהלים חברי ההסתדרות – מ"פ] אבל היא קיימת: להפוך את אגודת המנהלים שצריכה לקום למכשיר ל"קלאסן קאמפף" הישראלי...

ההסתדרות ציינה אפוא מגוון טענות פורמליות שעולות בקנה אחד עם הרטוריקה שהשמיעה לאורך כל שנות פעילותה. אולם במאבק נגד הקמת אגודת המנהלים היה אפשר לשמוע נימה נוספת, אידיאולוגית פחות ואישית יותר. היה זה גם מאבקם של פוליטיקאים שעסקו בתפקידי ניהול או שראו בתפקידים כאלה ברירת מחדל למקרה של כישלון פוליטי בעתיד, למנוע את הדרתם אל מחוץ לקבוצת המנהלים בפוטנציה. הצהרתה של האגודה הפרופסיונלית כי תתמקד בהכשרה פורמלית בתחום הניהול הציגה מנהלים בעלי הכשרה כזו כעדיפים באופן מוחלט על פני מנהלים שלא הוכשרו, ובכך הפחיתה מערכם של פוליטיקאים, ובתוכם חברי הוועדה המרכזת, במילוי תפקידים כאלה. חברי הוועדה המרכזת ביקשו לפיכך לערער על עליונות מובהקת זו של מנהלים בעלי הכשרה. כך ברל רפטור, שמילא כאמור תפקידי ניהול בכירים ב"סולל בונה" וב"כור" לצד תפקידיו בוועדה המרכזת, והיה נטול הכשרה פורמלית כלשהי (שם):

אומרים החברים שייתכן ואנחנו צודקים בהצביענו על הסכנות, ובעיקר כשהמנהלים החדשים לא קיבלו חינוך הסתדרותי והם נתונים בתקופה זו בעיקר לעניינים שבמשכורת, ולכן צריך להניח יסודות שימנעו סכנות אלה מלהתקיים.

כדי להתמודד באופן לגיטימי עם טענות כמו אלה שהעלתה ההסתדרות נבחרו כאמור מנהלים חברי הסתדרות ובעלי מעמד בכיר בה לנהל את המשא ומתן מטעם האגודה. לצדו של יוסף עמי השתתפו במשלחת אהרון רמז, חבר כנסת לשעבר מטעם מפא"י ומנהל מחלקת יחסי אנוש ב"כור" ההסתדרותית, ואליהו בן חור, מנהל מחלקת הנדסת ייצור ב"כור".¹⁴ מתוך כוונה לרצות את מנהיגי ההסתדרות הציגו השלושה גרסה מרוככת של הארגון החדש וניסו לעקוף את חששותיה של ההסתדרות. ראשית, הם הגדירו את המושג "מנהל" באופן רחב ביותר, כך שיכלול מנהלים מכל סוג, כולל מנהלים דוגמת חברי הוועדה המרכזת (פרוטוקול ישיבת הוועדה המרכזת מ-5 בספטמבר 1958). בתשובה לטענתה השנייה של ההסתדרות, בדבר החשש מפני עירוב הסקטור ההסתדרותי עם סקטורים אחרים, טוען עמי שזו בעצם דרך לשמר ולהפיץ את דרכה ואת השפעתה של ההסתדרות ולהבטיח שגם הסקטורים האחרים, בייחוד הסקטור הפרטי, יפנימו את העקרונות שההסתדרות מבקשת להטמיע. לבסוף, עמי מתייחס לסוגיית יצירתו של מעמד חדש. בסוגיה זו הוא מאמץ עמדה פרוגרסיבית אמריקאית ונשען על המוסכמה הרווחת בקרב מנהיגי הפרופסיונליזציה של הניהול בארצות הברית, שרואים בפרופסיונליזציה דרך לבטל את הבדלי המעמדות ולהימנע מקונפליקט מעמדי (שם):

14 מעניין לציין שמעבר לתפקידיהם ההסתדרותיים היו רמז ובן חור, כמו עמי, קצינים בכירים במטכ"ל, כך שהגדרתו הרחבה של המושג "מנהל" הרחיבה את הלגיטימציה של טענותיהם גם מעבר לגבולות האליטה ההסתדרותית.

...אשר להתבדלות או יצירת מעמד – אני חושב שכוונתנו הפוכה מזו. תורת ניהול מתקדמת היא לדעתנו ערובה טובה ביותר נגד סנוביזם זה. לדעתנו, דווקא אלה בתוכנו אשר עיצבו את דמות המנהל המודרני במדינה זו – תרמו את חלקם במלחמה נגד סנוביזם ומקצצים את כנפיו יום־יום וחיים עם העובדים...

בהתלהבותם לזכות בתמיכת ההסתדרות נסוגו לבסוף עמי ועמיתיו מכוונותיהם המקוריות להקים אגודה פרופסיונלית עצמאית והסכימו להפוך את האגודה לארגון בת של המכון לפריון העבודה, שבו הייתה להסתדרות השפעה מרחיקת לכת. תמיכת האליטה הכלכלית ביוזמה ונכונותן של דמויות בכירות בחברת העובדים עצמה להצטרף לארגון, גם אם ההסתדרות תתנגד להקמתו, הביאו בסופו של דבר להסכמת ההסתדרות להקמת האגודה על פי הפשרה המוצעת. יומיים בלבד לפני ההכרזה המתוכננת על הקמת האגודה הסירה ההסתדרות את התנגדותה, ומשהוחלט שהארגון יקום תחת חסות המכון לפריון העבודה, היא אף נעשתה אחד מנותני החסות המרכזיים שלו. ב־4 בינואר 1959 הוכרו רשמית על הקמת המרכז הישראלי לניהול. מטרתו הרשמית של המרכז היו ליצור מסגרת אחידה לעיצוב הידע המקצועי של המנהלים, תוך כדי גיבוש הניסיון המצטבר על רקע המשק והחברה בישראל; לטפח את הכרת המנהלים בחובותיהם; ליצור אפשרות השתלמות מקצועית; ליוזם מחקרים בשטחי הניהול ולבצעם; ליצור קשרי פעולה ושיתוף עם מוסדות אקדמיים, משרדי הממשלה, גופים ציבוריים ושאר מוסדות שעוסקים בהדרכת מנהלים; לעודד התפתחות מנהלים חדשים, לסייע להם ולעזור בקליטתם במשק; וליצור מגע מקצועי עם מוסדות דומים בארצות אחרות. למרכז היו רשאים להצטרף רק מנהלים מהשכבה העליונה והבינונית של הניהול, ולא מנהלי עבודה. עבור אלה תקום חטיבה מקצועית במסגרת המחלקה לאיגוד מקצועי.¹⁵ עם הקמתו הפך המי"ל למרכיב חשוב בהכשרתם של המנהלים בישראל, וביוני 1959 נמנו בו 751 חברים משלמי דמי חבר.¹⁶

כמו שני האירועים הקודמים, גם הקמת המי"ל מלמדת על חשיבותה של הדינמיקה המורכבת שבין השדה המקומי לגיאופוליטי. מנקודת המבט האמריקאית, אגודה מקצועית של מנהלים היא מרכיב מרכזי בניסיון לשייך את ישראל לגוש "הנכון" ולהביא להתפתחותו של משק שמציב בבסיסו עקרונות של יעילות, רווחיות ומקצועיות. אולם ניסיונם של המומחים הזרים האמריקאים, שנהנו מלגיטימציה נרחבת בשדה הגיאופוליטי ומהון תרבותי שאפשר להם לקדם את מטרותיהם בשדה זה ולהיתפס כפעילים לגיטימיים במסגרתו, לא הצליחו להמיר הון זה לכוח בשדה המקומי. התנגדותה של ההסתדרות הייתה פרי יחסי הכוח בשדה המקומי, אולם תחת הלחץ שהפעילה תכנית הסיוע האמריקאי, ובהתחשב ביחסי התלות שהלכו והעמיקו בין ישראל לארצות הברית, לא יכלה גם ההסתדרות למנוע את המהלך. מי שהצליחו בסופו של דבר להניע את הקמת המי"ל היו השחקנים שהצליחו לצבור הון שניתן להמיר בכוח בכל אחד מהשדות. תוך כדי תנועה בין שני השדות, וכשהם נשענים בהצלחה וביצירתיות על סוגי ההון השונים, עמי ועמיתיו, המנהלים הישראלים בשורות ההסתדרות, המדינה והתעשייה הפרטית, מכווננים שדה ניהולי בישראל ותובעים (ובמשך הזמן גם זוכים)

15 (1959). הוקם ארגון ארצי של מנהלים. הארץ, 5 בינואר 1959.

16 מכתב מאת מנהל המי"ל ישראל ברנע אל מנכ"ל משרד ראש הממשלה טדי קולק, 25 ביוני 1959, גנוך המדינה, ג' 5364/169.

שליטה אקסקלוסיבית יחסית בתחום שיפוט אוטונומי. מכאן ואילך קשה למצוא עוד דיונים בעתידים של פרויקטים כלכליים שבהם עקרונות הניהול היעיל אינם חלק מהדיון.

סיכום ומסקנות

שתי מטרות מרכזיות ביקש מאמר זה להשיג: מבחינה אמפירית הייתה מטרתו לשרטט במדויק את תהליך המיסוד של שדה ניהול פרופסיונלי אוטונומי בישראל. בניגוד לטענה המקובלת, המופיעה בדבריו של ינאי במובאה שבראשית המאמר, ההיסטוריה של הניהול הישראלי אינה ניתנת לרדוקציה פשוטה לשלושה דורות של מנהלים: פוליטיקאים, אנשי הצבא ומנהלים מומחים שמושפעים מהניהול האמריקאי ומופיעים רק בשנות השבעים של המאה העשרים. השפעתו של הניהול האמריקאי חלחלה לישראל כבר בשנות החמישים של אותה המאה והייתה גורם מרכזי בעיצוב ובהתפתחות של המוסדות הפרופסיונליים הניהוליים בשדה המקומי ושל השיח המקומי על ארגון וניהול. ההבחנה הדיכוטומית בין מנהלים פוליטיים למנהלים פרופסיונליים מאבדת מחשיבותה ומכוח ההסבר שלה כשמתבהרת מידת חשיפתם של המנהלים הפוליטיים לשיח הפרופסיונלי הניהולי ומידת יכולתם להישען עליו במאבקהם לביסוס מעמדם בשדה הכוח המקומי. למעשה, עצם ההבחנה בין ניהול פוליטי לניהול פרופסיונלי, המוצגת על ידי ינאי כביטוי להבדלים אמפיריים ומהותיים בין הדורות של המנהלים בישראל, היא עצמה, מנקודת המבט המנחה מאמר זה, חלק מההון הסימבולי המאפשר למנהלים כיום לבקש להרחיק פוליטיקאים ממנגנוני קבלת ההחלטות בענייני כלכלה ותעשייה ולדרוש שליטה מלאה במשאבים, גם אם אלה ניתנים על ידי המדינה במסגרת מענקים והקלות.

ברמה התיאורטית מבקש המאמר להציע כלים לבחינה מורכבת של תהליך הגלובליזציה כתהליך דו כיווני, שבו שני הצדדים – המייצא והמייבא, הכופה והנכפה – נתפסים כסוכנים בעלי אינטרסים והון חברתי, פוליטי וסימבולי שמאפשר להם לפעול תחת המגבלות הסטרוקטורליות הנתונות. כפי שטענתי בחלקו התיאורטי של המאמר, רק הבנתו של תהליך ההעברה של מודלים ניהוליים כדינמיקה באזור החפיפה שבין שני השדות יכולה להסביר במלואם את עצם מיסודו של שדה ניהולי פרופסיונלי ואוטונומי, את מאפייניו הייחודיים ואת התקופה שבה נוצר. בניגוד לטענותיה של הגישה הרציונלית-פונקציונלית, אי אפשר להצביע על קשר הדוק בין התפתחותו של שדה ניהול פרופסיונלי ובין ייעולה של הפעולה הארגונית בישראל. מקרה הראורגניזציה ב"סולל בונה" הוא רלוונטי במיוחד בהקשר זה, כשבתחילתו של שדה פרופסיונלי ושל ועדות מומחים נגרם נזק קשה לפעולתו היעילה של הארגון.

לעומת זאת, הגישה הפוליטית-תרבותית מתגלה כבעלת יכולת הסבר טובה יותר בהבליטה את המוטיבציות המניעות את השחקנים בפעולתם ואת הנחות היסוד, ההביטוס וסוגי ההון העומדים לרשותם במאבקהם לביסוס עמדותיהם בשדות הפעולה שלהם. עם הקמתם של המי"ל, המחלקה למנהל באוניברסיטה העברית והמחלקה להנדסת תעשייה וניהול בטכניון, ועם קבלת ההבחנה בין ניהול פרופסיונלי לניהול פוליטי כהבחנה תקפה בעיני ראשי המשק כחלק מהמאבק על השליטה ב"סולל בונה", הונחו היסודות לקיומו של שדה ניהולי אוטונומי בישראל. כפי שהראיתי לאורך המאמר, הופעתו של שדה זה אינה יכולה להיות מובנת רק כתוצאה של הדינמיקה בשדה הכוח המקומי הישראלי. הלחץ האמריקאי הכבד שהגיע לכדי

המלצה להגביל את הסיוע האמריקאי לחברות פרטיות בלבד, וכן נוכחותם של מומחים זרים שהציגו בפני השחקנים הישראלים את השפה הניהולית כחלופה לגיטימית לשיח הפוליטי, היו ללא ספק מרכיב מרכזי בהבניה של שדה הניהול הישראלי. עם זאת, גם הלחץ האמריקאי ונוכחותם של המומחים אינם יכולים להסביר תהליך זה לבדם. כפי שהראיתי בכל שלושת מקרי המחקר, עצם מומחיותם של המומחים הזרים לא הייתה כשלעצמה בסיס לגיטימיצינוני איתן דיו כדי שיצליחו לשכנע את השחקנים האחרים לקבל את טענותיהם. בכל שלושת המקרים נזקקו השחקנים למקורות לגיטימציה פנימיים וחיצוניים כאחד ולהצדקות שנלקחו הן מהשפה הפרופסיונלית והן מזו של בניין אומה וחברה בגרסתן הציונית-סוציאליסטית כדי לקדם את מיסודו של השדה החדש. יתרון ברור בהקשר זה היה לשחקנים שיכלו לנוע בחופשיות יחסית בין רפרטואר ההתנהגויות הנורמטיביות (ההביטוס) בכל אחד מהשדות ולתרגם הן שרכשו בשדה אחד להון שניתן להמרה בעמדה משופרת במערך העמדות של השדה האחר. בעוד הצעתם של מומחי סטנפורד, שלא נהנו מהון סימבולי שנתפס כניתן להמרה בשדה הישראלי, נדחתה כמעט על הסף, ודרישתם של המומחים האמריקאים להקים אגודת מנהלים בנוסח האמריקאי סבלה מגורל דומה, הצליחו המומחים האמריקאים שפעלו בישראל לאורך זמן ולמדו את דפוסי הפעולה המאפיינים את שדה הכוח המקומי (דוגמת ינאי טאב). בצד המנהלים הישראלים שהיו בשר מבשרה של תנועת העבודה אך נהנו גם מהכשרה ניהולית פורמלית, ובעיקר כזו שנרכשה בארצות הברית, להביא בסופו של דבר להקמתו של ארגון, שביסס לאורך זמן את מעמדם האוטונומי של המנהלים בישראל. כוחות המשיכה של השדה הגיאופוליטי ושל שדה הכוח הישראלי שפעלו בעת ובעונה אחת הם שעיצבו, ומעצבים עדיין, את האופן שבו מיושמות ומתורגמות בישראל תיאוריות ניהול מתקדמות (Frenkel, 2005).

עם מיסודו של שדה הניהול הישראלי על בסיס ההנחות הפרופסיונליות שאפיינו אותו, השתנה לאטו האקלים הניהולי בישראל. אף על פי שרבים מהמינויים לתפקידי ניהול, בעיקר במוסדות המדינה וההסתדרות, נעשו גם בשנות השישים והשבעים על בסיס זיקה פוליטית, התואר "ניהול פוליטי", להבדיל מ"ניהול מקצועי", נעשה שם גנאי לניהול בעייתי, שמשמעויותיו עבור החברה הישראלית בעייתיות (אהרוני, 1991). הצגת הכשרה פורמלית בניהול, גם אם הייתה זו הכשרה קצרה ושטחית, הפכה כבר באמצע שנות השישים לתנאי כמעט הכרחי לקבלת לגיטימציה ציבורית רחבה למינוי לתפקידים ניהוליים בכירים. קצינים בכירים נשלחו תדיר להשתלמויות במנהל עסקים בארצות הברית ובצרפת כחלק ממסלול מינויים לתפקידים בכירים במגזר העסקי. גם מודלים אמריקאיים של ניהול הפכו מסוף שנות החמישים לסחורה חמה בחברה הישראלית (פרנקל, 2000), והדגם האמריקאי ממשיך לשמש דגם עיקרי שלמולו נבחנים לימודי מנהל העסקים בישראל ואליו הם מבקשים להידמות. עם זאת, ניסיונות רבים לבחינת המודל הישראלי אל מול זה האמריקאי חושפים כולם את ההבדלים הנבעים בין שני המודלים על רקע מאפייניו הייחודיים של שדה הכוח המקומי והשפעתו על עיצוב החשיבה והפעולה הניהולית בישראל (ראו למשל, Frenkel, 2005; Maman, 2006).

17 ראו למשל דו"ח - Committee for the evaluation of Business Administration Study- Programs, מאפריל 2007, מאוחזר מ- http://www.che.org.il/download/files/the_general_report_evaluation_of_business_administration_6647.pdf

מקורות

- אבן-טוב, ח' (1954). הגורם האנושי במחשבה המינהלית. המינהל, 5-10.
- אהרוני, י' (1991). הכלכלה הפוליטית של ישראל. תל אביב: רמות.
- בילצקי, א' (1974). סולל בונה. תל אביב: עם עובד.
- גרינברג, ל' (1993). ההסתדרות מעל הכל. ירושלים: נבו.
- דה-פריז, ד' (1996). פקידים עבריים בארץ ישראל. תיאוריה וביקורת, 9, 41-60.
- דן, ה' (1963). בדרך לא סלולה. ירושלים: שוקן.
- האגרטי, ג' (1958). הסיוע האמריקאי והלוואות לתעשייה. בתוך ספר התעשייה 1958-1959, 24-25.
- ויינשל, ת' (1968). השכלה גבוהה במנהל עסקים בישראל. נתיבי ארגון ומנהל, 91(3), 3-24.
- (1969). בעיות העתודה הניהולית של ישראל. ניהול, 3, 13-22.
- כספי, א' (1988). המנהל הישראלי הבכיר על תפקידיו בעבר, בהווה ובעתיד. ניהול, 59, 14-20.
- מולכו, א' (2002). "הדרך האמריקאית" בישראל: קפיטליזם וניהול בתכנית הסיוע הטכני האמריקאית, 1960-1951. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- מילשטיין, א' (1970). רומח. תל אביב: מחברות לספרות.
- עמית, מ' (1999). ראש בראש: מבט אישי על אירועים גדולים ופרשיות עלומות. אור יהודה: הד ארצי.
- פרנקל, מ' (1992). אידיאולוגיות תיעוש בפלשתינה-א"י, בין תיעוש ללאומיות: המקרה של חברת האשלג. חיבור לשם קבלת תואר מוסמך בחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב.
- (2000). ההיסטוריה הבעלמה של היד הנראית: מיסודו של שדה הניהול בישראל. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב.
- פרנקל, מ', הרצוג, ח', ושנהב, י' (1996). קפיטליזם לאומי: בין מפעלי ים המלח לעיר ורדים. תיאוריה וביקורת, 9, 15-40.
- שמיר, ר' (2001). בורגנות יהודית בפלשתינה הקולוניאלית: קווי מתאר לסדר יום מחקרי. סוציולוגיה ישראלית, 13(1), 133-148.
- שנייד, א' (1999). מי הבוס? מנהלים, 1, 4.
- שפירא, י' (1984). עילית ללא ממשיכים. תל אביב: ספרית פועלים.
- Ainamo, A., Tienari, J., & Vaara, E. (2006). Between west and east: A social history of business journalism in Cold War Finland. *Human Relations*, 59, 611-636.
- Boltanski, L. (1987). *The making of a class: Cadres in French society*. Cambridge, New York & Paris: Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice*. Stanford, California: Stanford University Press.

- Bourdieu, P., & Wacquant, L. J. D. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Bu, L. (1999). Educational exchange and cultural diplomacy in the Cold War. *Journal of American Studies*, 33(3), 393–415.
- Chandler, A. D. (1977). *The visible hand: The managerial revolution in American business*. Cambridge, Massachusetts: Belknap Press.
- (1990). *Strategy and structure: Chapters in the history of the industrial enterprise*. Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Djelic, M. L. (1998). *Exporting the American model: The post-war transformation of European business*. Oxford England & New York: Oxford University Press.
- Donaldson, L. (2001). *The contingency theory of organizations*. Thousand Oaks, California: Sage Publications.
- Fligstein, N. (1985). The spread of the multidivisional form among large firms, 1919–1979. *American Sociological Review*, 50(3), 377–391.
- (2001). *The architecture of markets: An economic sociology of twenty-first-century capitalist societies*. Princeton: Princeton University Press.
- Fligstein, N., & Stone Sweet, A. (2002). Constructing politics and markets: An institutionalist account of European integration. *American Journal of Sociology*, 107, 1206–1243.
- Frenkel, M. (2005). The politics of translation. *Organization*, 12(2), 275–301.
- Guillen, M. F. (1994). *Models of management: Work, authority, and organization in a comparative perspective*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hoffman, A. J. (1999). Institutional evolution and change: Environmentalism and the US chemical industry. *Academy of Management Journal*, 42(4), 351–371.
- Illuz, E., & John, N. (2003). Global habitus, local stratification and symbolic struggles over identity: The case of McDonald's Israel. *American Behavioral Scientist*, 47(2), 201–229.
- Kalev, A., Shenhav, Y., & De Vries, D. (forthcoming). State, management and the labor process: Regulatory means and normative framing in the diffusion of managerial models. *Administrative Science Quarterly*.
- Kelley, E. S., Mills, A. J., & Cooke, B. (2006). Management as a Cold War phenomenon? *Human Relations*, 59, 603–610.
- Landau, O. (2006). Cold War political culture and the return of systems rationality. *Human Relations*, 59, 637–663.
- Lingard, B., Rawolle, S., & Taylor, S. (2005). Globalizing policy sociology in education: Working with Bourdieu. *Journal of Education Policy*, 20(6), 759–777.

- Maguire, S., Hardy, C., & Lawrence, T. B. (2004). Institutional entrepreneurship in emerging fields: HIV/Aids treatment advocacy in Canada. *Academy of Management Journal*, 47(5), 657–679.
- Maman, D. (2006). Diffusion and translation: Business groups in the new Israeli corporate law. *Sociological Perspectives*, 49(1), 115–135.
- Rosenhek, Z. (2000). Migration regimes, intra-state conflicts and the politics of exclusion and inclusion: Migrant workers in the Israeli welfare state. *Social Problems*, 47(1), 49–67.
- Ross, D. (1991). *The origins of American social science*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Sewell, W. H. Jr. (1996). Historical events as transformations of structures: Inventing revolution at the Bastille. *Theory and Society*, 25(6), 841–881.
- Shalev, M. (1992). *Labour and the political economy in Israel*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Shenhav, Y. (1999). *Manufacturing rationality: The engineering foundations of the managerial revolution*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Sobel, I. (1959). Management in Israel. In F. Harbison & A. C. Myers (Eds.), *Management in the industrial world: An international analysis* (pp. 185–206). New York: McGraw Hill.

הזמנה למתווה פוסט-חילוני לחקר החברה בישראל

יהודה שנהב*

תקציר. הפרספקטיבה הפוסט-חילונית מניחה שאין גבול ברור בין הקטגוריות דת וחילוניות, ושהדיכוטומיה ביניהן אינה אלא ארטיפקט תרבותי שמאלץ התמיינות מלאכותית. במאמר זה אני מציע מתווה פרוגרמטי לדיון במושג פוסט-חילוניות ומבקש לברר את משמעויותיו ביחס למדעי החברה. בדיון זה אבחין בין ניתוח גנאלוגי, שגורס שתיאולוגיה היא מקור המושגים, ובין ניתוח אנלוגי, שגורס שמושגים חילוניים במדעי החברה הם אנלוגיים למושגים מהשיח התיאולוגי (בעיקר התיאולוגיה הפוליטית). לבסוף אקרא את הסוציולוגיה של החברה בישראל מנקודת מבט פוסט-חילונית: אבחין בין פוסט-חילוניות במשמעות טמפורלית (כלומר של תקופה) ובין פוסט-חילוניות במשמעות אפיסטמולוגית (כלומר פוסט-טרוקטורליסטית) ואצביע על התובנות שמעלה נקודת מבט זו ועל אופני הכינון של מושגים סוציולוגיים בהקשר זה.

הקדמה

בשנים האחרונות מתרוצץ בלשונות מדעי החברה ובשיח הציבורי מושג חדש: פוסט-חילוניות. השימוש בו אמנם אינו אחיד, אך בבסיסן של כל הפרספקטיבות הפוסט-חילוניות עומדות כמה הנחות משותפות: שתזת החילון החד-כיוונית (שמקורה בנאורות של אירופה) היא אשליה של "רגע היסטורי" אחד, שהעבר (גם באירופה) לא היה דתי יותר מההווה, ושהחילוניות אינה משקפת מציאות סוציולוגית אלא אוטופיה רומנטית של אינטלקטואלים ליברלים. הוגים פוסט-חילונים טוענים שאין להתכחש לרעידת האדמה הדתית-חילונית המתרחשת בעולם כולו, ושההיסטוריה הוכיחה כי החילון משכש את פעולתו שלו, מייצר בה הפרעות, מפלרטט עם התיאולוגיה ומתקשה לנסח סדר יום קוהרנטי שאינו מבוסס על הדת כאופוזיציה לו. פרספקטיבות אלו אינן גורסות בהכרח שתם עידן החילוניות, אלא מציעות, נוכח התפתחויות חברתיות ופוליטיות בעולם (לרבות התפתחות במדעי החברה עצמם), לבחון מחדש את ההנגדה הבינארית הנוקשה בין דת לחילוניות. לפי גרסאות אלה, החברה הפוסט-חילונית משקפת הכלאות מורכבות בין דת לחילוניות ולא החלפה של אחת באחרת.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב
 המחבר מודה לריבי גיליס, חנן חבר, דותן לשם, חאלד פוראני, רונן שמיר, יעקב ידגר, יוסי יונה, אפי זיו ושלמה פישר על הערותיהם המצוינות לגרסאות קודמות של מאמר זה.

במאמר זה אני מבקש: (1) לברר את המושג פוסט-חילוניות על שלל משמעויותיו; (2) להציע מבט רפלקסיבי פוסט-חילוני על מדעי החברה שהתבססו על "חילוניות רדיקלית" מראשית דרכם (Taylor, 2004, p. 27); (3) לשרטט מתווה למחקר הפוסט-חילוני בישראל. אטען ששימוש דיכוטומי בקטגוריות דת וחילוניות מייצר שיח שמאשר ומקבע היררכיות לאומיות או אתניות-גזעיות, וכן שעמדה פוסט-חילונית תבקש לפענח את ההצפנות התרבותיות הטמונות בדיכוטומיות אלה. אך בראש ובראשונה, המאמר נושא אופי עקרוני, ולפיכך אינו מבקש להציע מסגרת אינטגרטיבית אחת, כי אם להציג קווי מתאר והצעות לדיון.

אף שיש חילוקי דעות באשר למשמעותו של המושג פוסט-חילוניות, ואותם נברר בהמשך, הרי ששוררת היום במדעי החברה תמימות דעים על כך שבעולם – כמכלול – חיים יותר אנשים דתיים מאי פעם ושרבים מהם אינם יכולים להתמייין בקלות לאחת משתי הקטגוריות דת וחילוניות.¹ יתרה מזו, בעשורים האחרונים נרשמה עלייה מובהקת בשיעורי הביקור בכנסיות בארצות הברית ובכמה ממדינות אירופה, וכן חלה התעוררות של תנועות דתיות באסלאם, נצפית "חזרה לדת" באפריקה ובאסיה, אוונגליזם חדש קם לתחייה ברחבי אמריקה הלטינית, ומתרחשים מאבקים דתיים משיחיים שמעצבים את הפוליטיקה ואת התרבות באיראן, בסרי-לנקה, בהודו, בפקיסטן, בערב הסעודית ובישראל.

מחקרים מראים גם שמודרניזציה אינה מביאה בהכרח לחילון או לדמוקרטיזציה, ושהדת מופיעה בצורות חדשות בזירה הציבורית ובפוליטיקה האזרחית של המדינה. גם הפוליטיקה העולמית נעשתה תיאולוגית, והפיגוע במגדלי התאומים האיץ שיח גלובלי שמנוסח כמאבק בין הנצרות לאסלאם. אמנם אין בכך כדי ללמד שכל הדתות מופיעות בזירה הציבורית באופן דומה, או שהיחסים בין דת לחברה זהים במדינות שונות, אך נתונים משווים מעידים על שילוב חזק בין דת לחילוניות בחברה המודרנית הן במערב והן במזרח.

אכן, במקומות רבים חלה ירידה ניכרת בשיעורי הביקור בכנסייה מאז מלחמת העולם השנייה. מחקר בינלאומי שמדד את התופעה מאז שנות השבעים מצביע על ירידה של ממש באירלנד (20%), בספרד (37%), בבלגיה (38%), בהולנד (46%), בקנדה (13%), בצרפת (36%) ובגרמניה (16%). עם זאת, לא חלו שינויים גדולים בכריטניה, בדנמרק ובנורווגיה, ואף נרשמו עליות במדינות כמו שוודיה (17%), ארצות הברית (7%), איטליה (25%) ויפן (33%) (Norris & Inglehart, 2004). חוקרים של הדת יוצאים גם נגד מדידת דתיות לפי שיעורי הביקור בכתי כנסיות וטוענים שהירידה בשיעורים אלה אינה מעידה על חילון דווקא אלא על מהלך שהוא לכאורה סותר: הפרטה של הדת (בשל התנגדות למסד הדתי) ופוליטיזציה מחודשת שלה בזירה הציבורית (Casanova, 2007).

1 הערה אמפירית זו זקוקה להבהרה אפיסטמולוגית, שכן היא מבוססת על הבחנה דיכוטומית בין חילונים לדתיים. זו בעיה נושנה שניצבת לפתחו של כל דיון מפרק, והשיח הפוסט-סטרוקטורליסטי ייחד לה תשומת לב רבה (לדוגמה Butler, 2004). אני מבקש להוסיף שהדיון שאני מציע כאן אינו טוטלי ואינו שולל לגמרי את השימוש בקטגוריות אלה, אלא מבקש לרכך את המתח ביניהן לקראת קיומו של מרחב שיח גמיש יותר ודיכוטומי פחות שרואה את ההבחנה בין דת לחילוניות כאפשרות אחת מני רבות, בדיוק כשם שהדיון בטרנסג'נדר אינו מיתר את הדיון בגבריות ובנשיות אלא מגמיש אותו.

רודני סטארק (Stark & Bainbridge, 1985) ורוג'ר פינק (Finke & Innaccone, 1996) מסבירים שיש להיפטר מתזת החילון (כמו שנפטרו הסוציולוגים בהדרגה מתזת המודרניזציה של שנות החמישים) לא רק בשל חזרתה של הדת לזירה הציבורית, אלא גם משום שהטענה על ירידה במעמדה במדינות אחדות במערב אירופה (שבעיקר אליהן מתייחסת טענת החילון) מבוססת על היסטוריוגרפיה מוטה, שראתה בימי הביניים חממה של חושך דתי. למסקנה דומה מגיע גם גורסקי (Gorski, 2000), שטוען כי חלקים מהחברה האירופית אמנם הפכו חילוניים יותר, אך חילוניות זו לא עשתה אותם דתיים פחות. במובנים מסוימים, כך הוא טוען, אירופה של היום דתית יותר מזו של ימי הביניים, משום שהורחבו אופני ההתמקמות של הדת בזירה הציבורית האירופית. גם כתיבה פמיניסטית מלמדת שהדת ממשיכה להיות גורם מרכזי שמרבד מגדרית, ולא רק בזירה הפרטית אלא גם במרחב הציבורי (Herzog, 2006; Woodhead, 2001). עוד כדאי לזכור שהלאומיות המודרנית היא תוצר מובהק של המהפכה הפרוטסטנטית, והיא ספוגה הנחות יסוד נוצריות. גם המהפכה האמריקאית הייתה מבוססת על הפצת האמונה הפרוטסטנטית, הידועה גם כ"התעוררות הגדולה". הנאורות של המאות ה-18 וה-19 לא התבטאה רק בהתקפה על רשויות דתיות, אלא הצמיחה גם תנועות דתיות חדשות כמו המתודיזם באנגליה והפייטיזם בגרמניה. ואם נתבונן בתהליכים בני זמננו, הרי הכנסייה הפרוטסטנטית במזרח גרמניה אימצה וקידמה עמדה פוליטית ברורה ביחס לאיחוד גרמניה ב-1991, והנצרות האורתודוקסית השתלטה כמעט לגמרי על מערכת החינוך הרוסית. גם מדיניות החוץ של ארצות הברית מאז מלחמת העולם השנייה מעוצבת על ידי חזון תיאולוגי וספוגה סמלים מהברית הישנה והחדשה, ואפילו התזה של פרנציס פוקויאמה על קץ ההיסטוריה (Fukuyama, 1992) – המבשרת לכאורה את ניצחונה של הדמוקרטיה הליברלית בגרסתה החילונית ואת הפיכתה לסימן היכר מרכזי של העידן הגלובלי – עוצבה בעצם על ידי חזון דתי משיחי. היא נסמכת על עמדה מטאפיזית שמבטאת שאיפה להיגיון אוונגליסטי טוטלי, ובכך מחיה מחדש את הדפוס האסכטולוגי-היסטורי מהתיאולוגיה הנוצרית שמוביל את ההיסטוריה בקו ישר מהבריאה אל אחרית הימים.

הוסה קזנובה (Casanova, 2007), אחד ההוגים המרכזיים בימינו במחקר השוואתי של דתות, מדגיש גם את התמורות הדמוגרפיות הנובעות מכניסת מהגרים מהעולם השלישי לאירופה כמשפיעות על התעצמות הדת שם. הוא טוען כי בד בבד עם הירידה בשיעור הביקור בכנסיות מתעצם באירופה שיח תיאולוגי (נוצרי) אינטנסיבי, בעיקר מפני שהנצרות היא הקטגוריה שעל בסיסה מתאפשר כינונו של האיחוד האירופי כישות פוליטית (ראו גם Boer, 2005). אף שהתעוררה התנגדות של חילונים לצירופה של פולין הקתולית לאיחוד האירופי, עוצמתה של התנגדות זו לא השתוותה להתנגדות החילונים לצירופה של תורכיה המוסלמית. זאת משום שהאסלאם – בהיותו האחר התרבותי המובהק של הציביליזציה האירופית – נתפס בקרב החילונים באירופה כמסוכן לזהות האירופית יותר מהקתוליות האדוקה. אם האירופיות חשבה על עצמה כעל חילונית ולכנה, הרי שגלי ההגירה המסיביים מן הקולוניות לשעבר ומן העולם המוסלמי מציפים אותה בקהילות דתיות שמשמרות את דתיותן גם בספרה הציבורית. הגירות אלה וההתנגדות להן חושפות את העובדה שאירופה מעולם לא הייתה חילונית ממש, ושהמלחמה על הסמלים הדתיים בספרה הציבורית (הרעלה בצרפת למשל) רק חושפת את השבריריות של התרבות האורחית החילונית ביבשת זו. נוכח כל אלה מציע לנו הברמס (Habermas, 2003, 2006) את קטגוריית העבודה של פוסט-

חילונית, שלטענתו משקפת את המציאות האירופית, מגמישה את ההבחנה הדוגמטית בין דת לחילונית ומאפשרת לפתוח ביניהן ערוצי תקשורת.² אלא שלמושג פוסט־חילוני אין הגדרה יחידה, והוא עתיר משמעויות. אפשר להצביע על שתי משמעויות על למושג: האחת טמפורלית, דהיינו מגדירה פוסט־חילוניות ביחס לתקופה (זמן הווה), והאחרת אפיסטמולוגית, כלומר מגדירה פוסט־חילוניות כאפיסטמולוגיה וכעמדה תיאורית. כשהברמס מדבר על "הדיאלקטיקה הבלתי גמורה של החילון" (Habermas, 2006, pp. 102–103) הוא מתכוון בעיקר לממד הטמפורלי והיה מעדיף לדעת את המושג פוסט־חילון תחת פוסט־חילוניות. המושג פוסט־חילון אמנם מרוכך יותר, אך אני מעדיף את פוסט־חילוניות משום שתזת החילון בעייתית במיוחד בהקשר היהודי־ישראלי. זאת ועוד, פוסט־חילון היא טענה שנושאת אופי היסטורי, ואילו הטענה לפוסט־חילוניות היא בעלת אופי סוציולוגי יותר, והביקורת הגלומה בה מתכתבת באופן מובהק יותר עם האפיסטמולוגיה הפוסט־סטרוקטורליסטית. הברמס מתייחס לתקופה ההיסטורית הנוכחית, המאופיינת במגמות ברורות של הדתה ושל חזרה של הדת לזירה הציבורית. אחרים אימצו גם הם את המושג במשמעות הטמפורלית (למשל Cooke, 2005) ועמדו על הסימביוזה הדינמית שבין קטגוריות העל דת וחילונית ועל תהליכי ההכלאה ביניהן, שאינם מאפשרים עוד להשתמש בכל אחת בנפרד (Fischer, 2007, ולסקירה גם Shenhav, 2007). במובן זה פוסט־חילוניות אינה ניצבת בניגוד לחילונית, וגם לא לדת, אלא מופיעה כממשיכה הטבעית של צמד המושגים הבינארי (Cooke, 2005; Geoghegan, no date), ובהקשר הישראלי ראו גודמן ויונה, 2004).

את המשמעות האפיסטמולוגית של המושג יש להבין כזרם ביקורתי בתוך הפוסט־סטרוקטורליזם, המבקש לערער על קיומן של הבחנות אנליטיות נוקשות ולייצר במקומן מרחב ביניים (McLennan, 2007). הפוסט־סטרוקטורליזם מסמן את הגבול בין הקטגוריות כאזור רחב, שבתוכו מתרחשת עיקר הפעילות הדתית־חילונית (למשל Derrida, 1998, p. 17). על פי העמדה הפוסט־סטרוקטורליסטית, ההכלאות בין דת לחילונית הן קונטינגנטיות ומיוצרות באופנים שונים בזמנים שונים (Martin, 1996). משום כך יש לנתח בעין ביקורתית את הקטגוריות האנליטיות שנתפסות כאל־זמניות, וגם את הנגזרות הסמנטיות שלהן כמו תבונה/אמונה, מסורת/פרה־מודרני או סובלנות/אי־סובלנות (Glynn, 1995). הפוסט־סטרוקטורליזם מציע גם לבחון כיצד מקודדות אל תוך ההבחנה הזאת בין דת לחילונית משמעויות תרבותיות נוספות, בין שהן נושאות אופי לאומי ובין שהן נושאות אופי אתני או גזעי.

רוב החוקרים המשתמשים בפרספקטיבות פוסט־חילוניות אינם מוצאים סתירה בין שתי המשמעויות – הטמפורלית והאפיסטמולוגית – אלא השלמה: החברה של ימינו היא פוסט־חילונית, וניתוח קווי המתאר שלה מחייב שימוש בפרספקטיבה אפיסטמולוגית מתאימה. במדעי החברה יש כיום שני צירים תיאורטיים שמבוססים על אפיסטמולוגיה כזו: גנאלוגי

2 כאן המקום להזכיר, ולהתנצל על כך, שאיני עוסק במאמר זה באסלאם. הדרה זו, ככל שהיא מצערת, מובנית אל תוך הדיון, שמבקר שיח שמקורו באירופה. דיון באסלאם יחייב אותי לעבוד עם הנחות אחרות, כפי שאני מזכיר בחטף בהמשך.

ואנלוגי. אציג אותם בזה אחר זה ולאחר מכן אחד אותם כדי להראות באיזה אופן הם רלוונטיים לחקר החברה בישראל.

האפיסטמולוגיה של הפוסט-חילוניות במדעי החברה

כשהברמס מצביע על הופעתה של החברה הפוסט-חילונית הוא מצביע גם על א-סימטריה אפיסטמולוגית בין דת לחילוניות במדעי החברה (Habermas, 2006). א-סימטריה זו נוצרת על ידי הנחה מודרניסטית חזקה שהחילוניות טבעית יותר לאדם המודרני, ושהדתיות היא תופעה אקזוטיית שמאפיינת את האחרים של המודרניות או את ה"לא מודרניים" (ראו גם Gauchet, 1997). בעקבות טענות אלה אפשר לשאול למשל מדוע אין שדה ידע שקרוי סוציולוגיה של החילוניות, כמו שיש סוציולוגיה של הדת. ניתוח סילבוסים להוראת האנתרופולוגיה שקובצו על ידי האגודה האנתרופולוגית האמריקאית מראה שדת ודתות הן נושא להוראה ומחקר בתכניות רבות ברחבי ארצות הברית, ואילו חילוניות כמעט שאינה משמשת מושא ישיר של ידע (ראו למשל Asad, 2003; Buckser, 1998). תפיסה מודרניסטית זו הופכת את החילוניות לשקופה, לברירת מחדל, ומניחה זיקה עמוקה בין האפיסטמולוגיה – אפיסטמולוגיה בה"א הידיעה – ובין חילוניות. כלומר החילוניות נתפסת כחלק אימננטי של רכישת ידע בכל תחום דעת, ולכן אינה נלמדת במדעי החברה כתחום דעת כשלעצמו. בעקבות כך מציע גרגור מקלינן (McLennan, 2007) לסוציולוגיה כדיסציפלינה ביקורתית להתארגן מחדש באופן אפיסטמולוגי כדי לייצר הכלאות בין דת לחילוניות שאינן נענות לקודים בינאריים, ואף לוותר על המודל המניח זהות בין מודרניזציה, דמוקרטיה וחילון. עוד הוא גורס שבכוחה של המראה הפוסט-חילונית לייצר סימטריה אפיסטמולוגית בין דת לחילוניות ובין הנגרות התרבותית שלהן. היא מסוגלת גם לייצר הפרעה בלוגיקה המגדירה את החילון כתכלית של ההיסטוריה האנושית והקושרת את ההיסטוריה של הרעיונות לשימור של אותה טלאולוגיה.

התיאוריה הפוסט-קולוניאלית אימצה גם היא עמדה פוסט-חילונית בכך שאתגרה את הנחות היסוד הבעייתיות הללו על החילון במערב, הכופות תבנית אפיסטמולוגית של הדתה גם במזרח. למשל, בספרו *Formations of the Secular* (2003) טוען טלאל אסאד (Asad) שהקטגוריה חילוני אינה ממשיכתה ההיסטורית של הקטגוריה דתי. שתיהן קטגוריות דיסקורסיביות שצמחו במחשבה התיאולוגית של המאה ה-19, וההבחנה הדיכוטומית ביניהן היא תוצר של הפילוסופיה האירופית במאה העשרים. עוד אומר אסאד שהאימפריאליזם יצר א-סימטריה תרבותית היררכית בין מזרח למערב, ומראה שהנצרות הלבנה היא הזרוע המרכזית שבאמצעותה אושרה ותחזקה א-סימטריה זו. טענה דומה ניסחו סאלינס ואחרים באשר לאנתרופולוגיה, שאותה הם רואים כמעוצבת על ידי התיאולוגיה הנוצרית (Cannell, 1994; Sahlins, 2005). המחשבה הפוסט-קולוניאלית הצביעה גם על האופנים שבהם נרטיבים של חילון מטהרים את תפקידה של הדת במערב ומגזימים בתפקיד הדת בחברות הלא-מערביות (ראו גם רם, 2005). א-סימטריה זו מצדיקה את פירוק הקטגוריות דת וחילוניות לא רק כרעיון סכולסטי, אלא גם כרעיון פוליטי. אסאד מבקש לבדוק כיצד ההבחנה הבינארית שזורה במאבקי כוח, בפרקטיקות של הדרה ובמתן הצדקה לעליונות פוליטית וכלכלית של

המערב על העולם השלישי. טענה זו מעוגנת במחשבה הפוסט-סטרוקטורליסטית המכירה בהכלאה הבלתי נמנעת בין קטגוריות ומציעה להיפטר מההרמנויטיקה של הפיצול, שעליה בנויים נרטיבים חילוניים ודתיים כאחד.

גם הברמס מציע לבחון מחדש את הנחת היסוד של האתאיזם המתודולוגי (methodological atheism) במדעי החברה (Habermas, 2006, p. 17). האתאיזם המתודולוגי – מושג שטבע הסוציולוג פיטר ברגר (Berger, 1967, p. 100) – הוא מהלך מרכזי לדמיון החילוניות, והוא משבץ את האלוהות, הקדושה והנס בתוך סוגריים פנומנולוגיים של השעיה. כך, באמצעות עקרון האתאיזם המתודולוגי, משמשת הפנומנולוגיה מנגנון ממיר לחוויות דתיות: במקום להיתפס כ"עובדות בעולם" הן נתפסות כהבניות חברתיות או כהשלכות אנושיות מדומיינות, שאינן נסמכות בהכרח על מציאות אובייקטיבית כלשהי (שם, עמ' 179-185). מהלך כזה מאפשר לסוציולוגיה להגדיר את המרחב והזמן של החברה כחילוניים, ולסוציולוגיה של הדת הוא מאפשר להכיל בתוכה את האחר של החילוניות. ליתר דיוק אני מבקש להצביע על האתאיזם המתודולוגי כמהלך מתודולוגי כפול: ראשית, הוא מבצע האחרה (othering) של כל מה שקשור לדת ולהתנסות הדתית. שנית, הוא מציע השעיה קטגורית של שיפוטיות אונטולוגיים באשר לאמת הפוזיטיביסטית שבבסיס ההתנסות הדתית כמו הדיון בקדושה, באלוהות, בטרנסצנדנטיות או בנס. התנסויות אלה מוכנסות לתבניות ריקות לכאורה של ניטרליות ערכית, וכשהן מתמלאות בתוכן, הוא מבוסס על החוויה הפנומנולוגית בלבד. במובן זה הפכה הסוציולוגיה של הדת לפונדקאית של השאלות התיאולוגיות, מתוך שהיא תוחמת אותן ומשעה אותן במהלך של מסגור (bracketing). הניטרליות הערכית הזאת היא נקודת עצירה אקסיומטית שמשמשת למדעי החברה כלי להתמודד עם השטף הסמיטי של הדת. במובן זה, טוענים אחדים, התיאולוגיה למעשה פתוחה יותר מן הסוציולוגיה, גם על פי ההוראה הפוזיטיביסטית של הפילוסופיה של המדע (למשל, Knight, 2001; Roberts, 2002). היא מאפשרת למשל להכיר באפשרות קיומה של השגחה טרנסצנדנטית בלי לנסח אפריורית טענה על קיומה או על אי קיומה (שאלה אמפירית). משום כך מציע הסוציולוג רוברט בלה (Bellah, 1970, p. 206) שדווקא סוציולוגים צריכים להיות פתוחים די הצורך כדי שלא לשלול אפריורית את האפשרות של חיבור עם התיאולוגיה. בלה רואה את הדת כמעוגנת באושיות המבנה החברתי ואת התיאולוגיה כמערכת חשיבה רפלקסיבית על המצב הפוסט-חילוני (ראו גם Martin, Orme-Mills & Pickering, 1980).

כבר בתחילת המאה העשרים קבע קרל שמיט (2005) שכל המושגים המדויקים של תורת המדינה המודרנית, כמו מושגי יסוד במדעי החברה, הם מושגים תיאולוגיים מחולנים. לטענה זו אפשר להציע שתי פרשנויות משלימות: לפי הפרשנות הראשונה, שאותה אכנה גנאלוגית, התיאולוגיה הייתה ועודנה פונדקאית של מושגי יסוד במדעי החברה, ומדעי החברה ממשיכים את המסורת התיאולוגית בכך שהם גוררים לתוכם מושגים תיאולוגיים מחולנים כמו מושג הכריזמה הנבואית. הפרשנות השנייה, שאותה אכנה אנלוגית, מניחה שמדעי החברה שואלים מהתיאולוגיה מושגי יסוד באמצעות האנלוגיה, למשל שהריבון הפוליטי מקביל לאלוהים (ריבון העולמים). שתי הפרשנויות מסמנות יחס פוסט-חילוני בין הפוליטיקה החברתי ובין התיאולוגיה, אך הראשונה מאפשרת את קיומם של איי חילוניות חלקית, שכן היא מאפשרת הכלאות שאינן ליניאריות והומוגניות, ואילו התיאולוגיה הפוליטית היא טוטלית בשל מה שאפשר להגדיר עריצותה של האנלוגיה. לפי הפרשנות הראשונה (הגנאלוגית), השימוש

בתיאולוגיה הוא תוצר של עבודת העבר, אך לפי הפרשנות השנייה (האנלוגית), השימוש בתיאולוגיה הוא תוצר של עבודת ההווה. כמו שאראה, שתי האפשרויות הללו אינן מוציאות זו את זו אלא נפגשות ומשמשות בערכוביה בתוך מדעי החברה המודרניים. אפתח בפרשנות הגנאלוגית.

הציר הגנאלוגי: תיאולוגיה היא מקור המושגים

התיאולוג הבריטי ג'ון מילבנק (Milbank, 1990) גורס שהחילון והחילוניות אינם חלופה מוחלטת לדת אלא אפשרות נוספת בתוך מטא-נרטיב תיאולוגי בתקופה שמאופיינת לדעתו בחזרה אל הדת. הוא מציע לעקוב אחר הקשר ההיסטורי בין מדעי החברה לתיאולוגיה כדי להגיע למסקנה שהתיאולוגיה היא מקור המושגים ומדעי החברה נוסדו על כרעיה מתוך קבלה או שלילה שלה. לטענתו, דמיון החילוניות במדעי החברה כרוך בהטמעה של תובנות תיאולוגיות ובהכחשת ההטמעה הזאת בעת ובעונה אחת. בעבודתו המונומנטלית מתמקד מילבנק במדעי החברה של המאה ה-19 ומסמן את הרגע שבו התארגנו סביב הרעיון של "תבונה הומניסטית חילונית". לטענתו זהו מומנט שרירותי – אקט של אתאיזם מתודולוגי – שבו מכוננת התבונה החילונית כאוטונומיה מנותקת מהתיאולוגיה. ברוח זו מציע מילבנק לבחון איך חולנו מושגים כמו ריבונות (בודן), מדינה (הובס), אי שוויון (רוסו), כוח (מקיאווולי), רכוש פרטי (לוק), חברה (דורקהיים), כריזמה (ובר), רוע (ארנדט), ממשליות וניהול (פוקו), ואילו הנחות תיאולוגיות עדיין אצורות בהם. מילבנק מסביר למשל שרעיון הציות לריבון הועתק מהדיון התיאולוגי הנרחב בדבר הציות להשגחה האלוהית. באופן דומה, מושג החווה החברתי והכלכלי נגזר ממודל הברית (covenant) שבין האדם לאלוהים, רעיון הקדמה הוא גרסה חילונית של תפיסות אסכטולוגיות, ומודל היד הנעלמה של אדם סמית הוא למעשה מודל תיאולוגי של השגחה אלוהית (providence), שכן ההשגחה האלוהית מאפשרת הרמוניה בעולם שמתארגן לפי האינטרס האנוכי של בני האדם. חלוקת העבודה אצל סמית היא רעיון אלוהי שמייצר קשרים חברתיים ותלות הדדית בין בני האדם, והסנטימנט ההדדי הזה נתפס כהישג אנושי, אך הוא נובע מחכמתו של האל. רעיון זה היה קיים כבר בקרב תיאולוגים מוקדמים, טוען מילבנק, ואדם סמית הושפע מהם ורק שכלל את המודל מבחינה טכנית. החילוניות של הכלכלה הפוליטית אינה מבוססת על סילוק אלוהים מן התמונה – שהרי ידו הנעלמה עודנה מבטיחה נדיבות והרמוניה קוסמית, וכריבון העולמים הוא יוזם עקרונות ארוכי טווח שיארגנו ויווסתו את הפעילות האנוכית של בני האדם (שם, עמ' 37) – אלא היא מבוססת על סילוק תחום הצדקה הנוצרי ועל האינטרס האנוכי של בני האדם. מילבנק משרטט אפוא רצף היסטורי בין התיאולוגיה למדעי החברה ומראה כיצד דמיון מדעי החברה את החילוני בתוכם וכיצד משטרו את הדת באמצעות תחומים כמו הסוציולוגיה של הדת, שהיא פרדיגמה חילונית שמאחירה את מושא מחקרה (שם, עמ' 106). הניתוח של מילבנק מציע עוד מצאי עצום של התייחסויות לתיאולוגיזציה של מדעי החברה שקצרה היריעה מלפרטן, אך תובנותיו, ככל שהן נכונות, אינן מצביעות על מדעי חברה כתיאולוגיים דווקא, אלא על הכלאות מתקבלות על הדעת בין מושגים תיאולוגיים למושגים חילוניים. הציר הגנאלוגי מאפשר מבט שאינו דתי ואינו חילוני על מדעי החברה ומציב את ההכלאה בין הקטגוריות כאפשרות מועדפת.

בעוד שהציר הגנאלוגי מציע לפרק את הדיכוטומיות על ידי הכלאות בין דת לחילוניות, האנלוגיה משמשת כעיקרון מתודולוגי חלופי שמייבא שפה תיאולוגית, סמיוטיקה תיאולוגית והגיונות תיאולוגיים אל תוך מדעי החברה בזמן הווה. אני עובר עתה לציר האנלוגי כפי שהוא בא לידי ביטוי בתיאולוגיה הפוליטית – ספינת הדגל של המחשבה הפוסט-חילונית במחשבה הביקורתית – המטלטלת טלטול נוסף את ההיגיון ואת ארסנל המושגים של מדעי החברה הטוענים לחילוניות. התיאולוגיה הפוליטית אינה מכירה בחילוניותה של המחשבה המדינית, אלא רואה בה הכלאה של תיאולוגיה וחילון. יותר ויותר חוקרים בני זמננו מצביעים במרכז הניתוח הפוליטי שלהם את עבודותיהם של ולטר בנימין, קרל שמיט, גיורגיו אגמבן ואחרים, הוגים שהתייחסו בכובד ראש למחשבה התיאולוגית-פוליטית ופיתחו אותה בעבודותיהם.

הציר האנלוגי: האפשרות התיאולוגית-פוליטית

כדאי לשים לב להבחנה הפילוסופית ששמיט עורך בין הציר הגנאלוגי לציר האנלוגי:

כל המושגים הקולעים של תורת המדינה המודרנית הם מושגים תיאולוגיים מחולנים. לא רק מבחינת התפתחותם ההיסטורית, מכיוון שהועברו מן התיאולוגיה אל תורת המדינה, למשל כאשר האלוהים הכול יכול הפך למחוקק הכול יכול, אלא גם במבנה השיטתי שלהם, שהכרתו הכרחית לשם התבוננות סוציולוגית במושגים האלה (שמיט, 2005, עמ' 57).

כששמיט מדבר על התפתחותם ההיסטורית של המושגים הוא מרמז לציר הגנאלוגי, ואילו כשהוא מדבר על המבנה השיטתי שלהם הוא מרמז לאנלוגיה. במשמעות זו, המקף המחבר של תיאולוגיה-פוליטית מסמן את המקום שבו נפגשים בדגם המחשבה של התקופה ממד תיאולוגי עם הקשר היסטורי (חותם, 2007, עמ' 25). מתוך עמדה של אזהרה על טענה זו כותבת רגינה שוורץ (Schwartz) בספרה *The Curse of Cain* (1997) שהאנלוגיות התיאולוגיות בתרבות המערב הפכו למנגנון סמלי דומיננטי של ייצוג, בעיקר ייצוג של זהויות אתניות או לאומיות (אצל סנטנר, 2005). שוורץ מזהירה שהתיאולוגיה מתמקמת כסוס טרויאני בתוך מדעי החברה באמצעות אנלוגיה. ברוח זו, הריבונות, לטענתו של שמיט, היא חילון הישות האלוהית, ומצב החירום הוא חילון של הנס. שמיט מזכיר לנו שגם דקארט, שניסח את הרוח הרציונליסטית החדשה של המודרנה, קובע ש"אלוהים הוא שקבע את החוקים האלה בטבע, כפי שמלך קובע את החוקים בממלכתו" (שמיט, 2005, עמ' 69). לפיכך "הטרנסנדנטיות של אלוהים לעומת העולם היא חלק ממושג האלוהים של המאות ה-17 וה-18, כפי שטרנסנדנטיות הריבון לעומת המדינה היא חלק מפילוסופיה המדינה של אותה תקופה" (שם, עמ' 71). זו הסיבה שבעטיה נותר הובס פרסונליסט שמניח רשות פוליטית קונקרטי של גוף המדינה, הלווייתן, אותו חריג שהוא מעצים לכלל אישיות אדירה בממדים מיתולוגיים (שם). אלא שבאותו הזמן ממש חודרת האפיסטמולוגיה של מדעי הטבע אל הדימויים הפוליטיים ומשבשת אותם. התוקף הכללי של קביעתו הפילוסופית-משפטית זוהה עם התוקף של חוקי הטבע המתנהלים בלא יוצאים מן הכלל ובלא חריגה מהחוקים. וכתוצאה מכך: "הריבון, שבתמונת העולם הדיאסטית גם אם היה מחוץ לעולם נותר בכל זאת המכונא

של המכונה הגדולה, נדחק הצידה באופן קיצוני. המכונה פועלת כעת מאליה... משום כך אובד הפן ההכרעני והפרסונליסטי של מושג הריבונות הקודם" (שמיט, 2005, עמ' 70).

בעיני שמיט, האנלוגיה התיאולוגית-פוליטית מסמנת את המשבר של המודרנה כמצב שבו ההשתחררות מהתיאולוגי שבכל ריבונות (אלוהים) מובילה לחוקיות אנונימית שאינה מאפשרת את קיומם של חריגים, ולכן מייתרת את הפוליטי המיוצג בממד ההכרענות (decisionism). הדהיתאולוגיזציה של המודרנה משמעותה חוסר יכולת להכריע הכרעה פוליטית.³ את ההכרעה אי אפשר לגזור מחוק או מנורמה כלליים, שכן מעשי האל אינם ניתנים לגזירה לוגית. זו הסיבה שבעטיה ניסו ההוגים השמרנים של מהפכת הנגד בצרפת – כמו בונאל ודה-מסטרה – לנסות לתמוך בריבונות הפרסונלית של המונרך באמצעות אנלוגיות תיאולוגיות. דה-מסטרה כתב למשל שהדת היא הבסיס לכל המוסדות בני הקיימא בחברה (Milbank, 1990, p. 55). לדה-מסטרה הייתה השפעה לא מבוטלת על קלוד אנרי סן סימון ועל אוגוסט קונט שביקשו לנסח סדר יום חילוני, אך יש לזכור שסן סימון זיהה גרביטציה עם כוח אלוהי וראה במדע מעין דת נוצרית אזרחית. קונט ראה בסוציולוגיה מוטציה חילונית ומושלמת יותר של התיאולוגיה, ודורקהיים הלך בעקבותיו.⁴

מדוע זקוקה הפוליטיקה לנס מן התיאולוגיה? לימים הסביר שמיט במסה *The Concept of the Political* (1996) שהפוליטי הוא היכולת להבחין בין ידיד לאויב. מדינה שרואה בעצמה מדינת חוק מסתכנת בעיני שמיט בכך שלא תתייחס לאויביה ברצינות, שכן שלטון החוק הליברלי אינו מסוגל לראות את אויבי המדינה המשתמשים בעצם היותה מדינת חוק כדי לחסלה. הפעם הראשונה שבה נכנסה המדינה למצב חירום הייתה במלחמת האזרחים באנגליה, בתקופתו של תומס הובס. מלחמת האזרחים הומשגה אז במונחים אסקטולוגיים כתוצאה מפני אנרכיה שתייצר ריק פוליטי או מלחמת גוג ומגוג. לכן הרגע ההובסיאני, המייצר מודל שלטוני חלופי, הוא הרגע של המצאת החילונית וכינון ההבחנה המודרנית בין סדר לכאוס המאפשרת סדר וביטחון (Hefty, 2005). ואולם, בעוד שוולטר בנימין מגדיר אלימות טהורה כנמצאת מחוץ לשלטון החוק (בנימין, 2006), שמיט מכליל גם את המצב הזה בשטח השיפוט הריבוני, משום שבאמצעות הכרזה על מצב חירום מתמקם הריבון מחוץ לחוק בחסות החוק. במילים אחרות, דווקא המושג אלימות טהורה – כלומר אלימות שהיא מחוץ לחוק – מנוכסת לטובת הריבון על ידי הכרזה על מצב חירום. גם עבור דה-מסטרה משמעותה של הריבונות היא הכרעה (או הכרענות). הפרדוקס הזה אפשרי משום שלפי ההגדרה השמיטיאנית, הריבונות אינה מוגדרת על ידי שלטון החוק, אלא על ידי היכולת להכריז על מצב חירום. הריבון מממש את ריבונותו (ההתגלות והנס בתיאולוגיה) כשהוא

3 פה נפרד שמיט מתיאולוגים פוליטיים שמציעים לראות את הפוליטי בדמוקרטיה כיישום של ממלכת אלוהים (kingdom of God) ומבקש להציע תיאולוגיה-פוליטית מסוג אחר. גם כריסטוף שמידט גורס שהתיאולוגיה-הפוליטית של שמיט היא הכרות מלחמה על התיאולוגיה-הפוליטית המוקדמת יותר (שמידט, 2005).

4 הדיון התיאולוגי בדורקהיים ובמושגים כמו תודעה קולקטיבית מתקיים בד בבד עם הדיון החילוני בדורקהיים. בתיאולוגיה אפשר למצוא מרחב של דיון במושגים כמו עובדה חברתית ותודעה קולקטיבית, שהסוציולוגיה מתעלמת מהם ומטהרת מהם.

נמצא בתוך שלטון החוק ומחוצה לו בעת ובעונה אחת. אלא ששמיט מציע עוד אופק למחשבה על היחס בין התיאולוגי לחילוני. הוא קובע כי:

החוקתיות הליברלית שלה [של הבורגנות הליברלית] מנסה לשתק את המלך באמצעות הפרלמנט ובכל זאת להשאיר אותו על כסאו, כלומר אותו חוסר עקביות שחוטא בו הדאיזם כשהוא מדיר את אלוהים מן העולם אך ממשיך להאמין בקיומו... הבורגנות הליברלית רוצה אפוא את אלוהים, אבל אסור לו שיהיה פעיל (שמיט, 2005, עמ' 82).

כאן המקום לשאול אם אפשר לקרוא קריאה פוסט-חילונית כזו את עבודתו של מקס ובר, ואם קריאה כזו אפשרית – אילו הנחות יסוד על מבנה החברה ועל מבנה הלגיטימציה נגזרות ממנה? אחרי ככלות הכל, מקס ובר היה הראשון מקרב הסוציולוגים שביקש לנסח ניסוח חילוני שיטתי של רציונליות, של רציונליזציה ושל חילון.

קריאה פוסט-חילונית (תיאולוגית-פוליטית) במקס ובר

מקס ובר וקרל שמיט נתפסים בהיסטוריה של הרעיונות כמייצגים קטבים מנוגדים במחשבה הפוליטית והמדינית. ובר הוא ליברל גרמני שחי בסוף המאה ה-19, ומחשבתו הסוציולוגית מעוגנת במחשבה ליברלית, ואילו קרל שמיט כתב את המסמכים החריפים ביותר נגד הליברליזם הפוליטי והכלכלי. אלא שלמרבה ההפתעה מקדיש שמיט לוובר את הספר השני של התיאולוגיה הפוליטית. מה לוובר ולתיאולוגיה הפוליטית לבד מהקדשה זו? האם ייתכן שלוובר ולשמיט יש יותר מן המשותף מאשר אנו מוכנים להודות?

המושג חילון (סקולריזציה) מיוחס למקס ובר ולתהליך הסרת הקסם מן העולם (entzauberung), שמשמעותו העיקרית היא הסרת הכוחות המסתוריים שאינם כפופים להסבר רציונלי ושהפרט אינו יכול להבינם וודאי שלא לשלוט בהם (Weber, 1949). לצערנו המסורת הווריאנטית נותרה עמומה באשר לסוגיית ההפרדה בין דת לחילוניות. בתחילת הטקסט שלו על הסוציולוגיה של הדת בספרו *Economy and Society* (1978) מצהיר ובר שמשמעם מתודולוגיים לא יספק הגדרה א-פריורית לדת ויעסוק בכך רק בסוף הטקסט. הוא רק העיר שהדת עוסקת בהסדרת היחסים בין אלוהים, שדים ורוחות מצד אחד ובין בני אדם מצד שני. אלא שוובר לא סיים מעולם את הטקסט ולא קיים את הבטחתו, ולפיכך אין למצוא במסורת הווריאנטית הגדרות שיטתיות של דת ושל חילוניות.

הפרשנות החילונית והמודרניסטית לוובר מטהרת את הנרטיב הסוציולוגי שלו מדת ומתיאולוגיה וגורסת שהמושג חילון סימן עבור ובר תהליך של הפחתה בחשיבותה של הדת בחברה המערבית. אשתו מריאן למשל פירשה את המונח רציונליזציה כתהליך שמסיר את הקסם מהעולם, מפזר מעליו את המאגיה והופך אותו לחסר אלוהים (Kippenberg, 2005, p. 167). אם נקבל את פרשנותה של מריאן נוכל להבחין בארבע פרשנויות אפשריות למושג חילון במדעי החברה: (א) כרסום ניכר בתפקידה של הדת בחברה (טענה שאפשר לייחס כאמור למקס ובר); (ב) היעלמות מוחלטת של הדת (טענה שאפשר לייחס לקונט ולסן סימון); (ג) הפרטה של הדת והעתקתה מהחיים הציבוריים אל החיים הפרטיים (טענה שאפשר לייחס ללקמן ולברגר); (ד) המרה של הדת לספרות אחרות של פעולה כמו הלאומיות או הזהות

האתנית (טענה שאפשר לייחס לדורקהיים ולפארסונס). אך כפי שטען כבר גורסקי (Gorski, 2000), כל ארבע הפרשנויות הללו הן פרשנויות חילוניות שמטהרות את הסוציולוגיה מהתיאולוגיה. הן מבוססות על ההנחה שדת וחילוניות הן קטגוריות מובחנות זו מזו ומקבלות את הטענה (שאינה עולה בקנה אחד עם המצב האמפירי) שתפקיד הדת בחיים הציבוריים במערב הולך ומצטמצם. אפילו ובר לא התכוון לטעון, כפי שפירשה מריאן ובר, שפחתה עוצמתה של הדת בחיים הציבוריים⁵ ושאלוהים איבד את תפקידו. לכל היותר אפשר לומר בעקבותיו שאלוהים איבד בתהליך המיסוד חלק מתפקידיו המסורתיים (Kippenberg, 2005, p. 166). המאגיה למשל איבדה את מקומה כמבצעת פעולה ישירה על הטבע, אבל התמסדה כפעולה סימבולית. העולם המודרני לא נעשה אפוא חילוני יותר, שכן המיסוד אינו מחליש את כוחן של הפעולות שהוא מארגן, ולעתים ההפך הוא הנכון: הוא מנכיח אותן בתהליך עמוק במוסדות החברה.

מעטים התיאורטיקנים בסוציולוגיה שאימצו עמדה אינטלקטואלית כזאת, ורבים בסוציולוגיה האמריקאית ובסוציולוגיה הישראלית גייסו את ובר לפרויקט המודרניסטי-חילוני. במקום אחר טענתי שפארסונס תרגם את מקס ובר לא רק לאנגלית אלא גם, ובעיקר, לאמריקאית, שכן הוא הושפע ישירות מהאווירה האינטלקטואלית והפוליטית בארצות הברית של שנות השלושים והארבעים (Shenhav, 2003). התרגום הפארסונסיאני של ובר היה מבוסס גם על מהלך של אתאיזם מתודולוגי, שכן הוא זנח את ההיבטים התיאולוגיים המצויים אצל ובר. פרשנות זו לתיאוריית הפעולה החברתית של ובר הציעה שלוש פאזות היסטוריות שמייצרות רצף של לגיטימציה פוליטית: לגיטימציה כריזמטית (אישית), מסורתית ולגאלית-רציונלית. לעומת זאת, קריאה תיאולוגית-פוליטית של ובר מציעה לקרוא אותם כמודלים סימולטניים, כלומר שמופיעים זה בצד זה בעת ובעונה אחת (למשל, Mommsen, 1974, 1984). קריאה זהירה בספר *Behemoth* (1942) של פרנץ נוימן (Neumann), שנכתב בעקבות ובר בזמן מלחמת העולם השנייה, מלמדת שהוא ראה במודל הבירוקרטי של מדינת הטרור הנאצית שילוב של שני סוגי שליטה בו בזמן: כריזמטית ובירוקרטית. בעקבות קריאה זו הראה מומסן (Mommsen, 1974) ששלושת המודלים של הלגיטימציה משלימים זה את זה באופן סינכרוני ולא רק דיאכרוני. ראשית, משום שוובר מעולם לא טען שהפאזות הללו הן צורות עוקבות היסטוריות. כל צורות השליטה שבהן אנו נתקלים במציאות הפוליטית הן שילוב של שתיים או יותר מהצורות הללו. ובר גם מעולם לא טען שמנהיגות כריזמטית-דתית נעלמת כשהשלטון עובר בבירוקרטיזציה. להפך, היא תמיד מצויה שם, משלימה את הבירוקרטיה או מאתגרת אותה.

שנית, תפיסתו של ובר משחזרת את התיאולוגיה-הפוליטית שעליה מצביע שמיט. ובר עשה פופולריזציה למושג כריזמה, אך הוא גזר אותו ואת משמעותו מתורתו של התיאולוג הגרמני רודולף סום (Shom) מתוך ניסיון לחלן אותו. סום טען שהכריזמה היא מתנת אלוה שהופכת אנשים מסוימים למנהיגים, ושיש רצף בין הנבואה במקרא לנביא המודרני. מילבנק טוען בהקשר זה שוובר המציא את החילוני מתוך התיאולוגי באמצעות טריקים מתודולוגיים

5 אף שוובר הצהיר פעמים אחדות שאינו תיאולוג (Ekstrand, 2000), היה זה לא אחר מאשר הוא שכתב שהאומה הגרמנית מעולם לא אימצה לחיקה את הסגפנות של התיאולוגיה הפרוטסטנטית, ושכך טמון שורש התופעות הבזויות בה (Mommsen, 1984, p. 94).

מלאכותיים (Milbank, 1990). למשל, הוא רוקן את התבנית של הכריזמה מתוכנה הדתי כדי לייצר קטגוריה שהיא ניטרלית מבחינה ערכית (גם Ekstrand, 2000), ובכך רוקן את הכריזמה גם מתוכנה המוסרי. המנהיג הכריזמטי פועל בעולם כאדם אוטונומי, שכן כריזמה היא מהפכנית ואינה תואמת את הנורמות החברתיות המקובלות בזמנו. משום כך, אף שוובר החליף את המשמעות התיאולוגית של הכריזמה במשמעות פנומנולוגית, הגדרה זו נשארה בתחום התיאולוגיה הפוליטית.

גם ובר עצמו העביר את התובנות שלו בתחום הסוציולוגיה של הדת אל הסוציולוגיה הפוליטית הכללית שלו. הכריזמה היא מושג שיובא מן ההתבוננות על הדת, שבו השתמש כדי לנתח תופעות, כמו היעקובינים של המהפכה הצרפתית או המנהיגות של המהפכנים הרוסים. הוא גם העביר את מושג הקהילה הדתית (congregation) מהספרה הדתית לספרה הפוליטית והגדיר קהילה פוליטית במונחים של כריזמה (Weber, 1978, p. 452), וכן העתיק את מושג הנבואה לזירות נוספות כדי להפעילו על אינטלקטואלים, הן במונחים של אינטלקט דתי והן במונחים של אינטליגנציה חילונית. לא יהא זה מופרך לטעון שעצם ההעברה של מושג הכריזמה או מושג הנבואה מהתחום התיאולוגי אל הסוציולוגיה הפוליטית היא גם מהלך גנאלוגי של המשכיות וגם מהלך של אנלוגיה לתיאולוגיה. תפיסת הכריזמה של ובר באה לידי ביטוי גם במה שהוא כינה דמוקרטיה מנהיגותית עממית (plebiscitarian leader-democracy). הנס קלזן, כמו פילוסופים ליברלים אחרים של המשפט בגרמניה, טען שצריך לסלק ממושג המדינה כל דבר פרסונלי (תיאולוגי, חריג). על פי עמדתו של קלזן, בר פלוגתא חריף של שמיט, זכות הפקודה הפרסונלית היא טעות בתורת ריבונות המדינה (קלזן, 2005, עמ' 85-94; שמיט, 2005, עמ' 51). זו בפירוש לא הייתה עמדתו של ובר.

שלישית, ובר הגדיר מהי מנהיגות לגיטימית, אך מעולם לא הגדיר מהי מנהיגות לא לגיטימית (אוטוקרטית). המושג "שלטון לא לגיטימי" מופיע אצלו רק פעם אחת ביחס לערי המדינה של ימי הביניים. במילים אחרות, ובר מעולם לא הגדיר את המרחב האפיסטמולוגי של אי הלגיטימיות, ולכן אינו מאפשר את ההבחנה התיאורטית בין שלטון בהסכמה ובין דיקטטורה עריצה. בסופו של דבר, כל שלטון מודרני יציב נתפס על ידי ובר כדיעבד כלגיטימי. במכתב לרוברט מיכלס משנת 1908 מפגין ובר חוסר סובלנות כלפי המושג ריבונות עממית ומכנה את הדמוקרטיה הפרלמנטרית "זבל אידיאולוגי". בעקבות משבר המנהיגות והריק המנהיגותי שהותירו התפטרותו של ביסמרק ב־1890 וחולשתו של וילהלם השני, האמין ובר שהמטרה העליונה של הפוליטיקה היא לאתר מנהיגים חזקים בעלי תכונות כריזמטיות ולהציב אותם בחזית הפוליטיקה. בשנת 1919, שנה לפני מותו, טען ובר שיש רק שני מודלים אפשריים של שלטון פוליטי: דמוקרטיה פרלמנטרית חסרת הנהגה או מנהיג כריזמטי שלרשותו עומדת מכונה בירוקרטית משומנת היטב. הוא גרס שהמרכיבים הקיסריים והעריצים במודל השני הם בלתי נמנעים. כאמור, ובר חשב על ביסמרק כשטען טענה זו, ואף שהיה מבקר חריף של המרכיבים הביסמריים בשלטון, דמות הקנצלר הכריזמטי תפסה מקום של כבוד במחשבתו הפוליטית. הקנצלר הכריזמטי הוא החריג, הפרסונלי, היוצא מן הכלל. הפרשנות הלא ליברלית של מודל הלגיטימציה של ובר מקרבת אותו למודל השמיטיאני ומרחיקה אותו מהנס קלזן.

פרשנות פוסט־חילונית זו הופכת את הגרסה הליברלית־חילונית של ובר על ראשה. ובר הביע בפירוש את חוסר שביעות רצונו מפורמלים לגאלי ליברלי, שהוא בעיניו עקר,

והציע במקומו מודל של מנהיג כריזמטי שניצב מעל למכונה הבירוקרטית. הוא כתב במפורש שהפרלמנטריזם קורס לתוך פורמליזם חסר הכרענות ושנשיא הוא משקל נגד לניסיונות העקרים לייסד את השלטון הפוליטי על תפיסה פרלמנטרית חסרת הנהגה. יתר על כן, המנהיגות הכריזמטית והבירוקרטית המשומנת אינן שני מודלים נפרדים, אלא שני מקורות סימולטניים של שליטה פוליטית. פרשנות זו פותחת את הדלת לתפיסת הריבונות כמצב של הכרענות כפי שהציע שמיט. לפי פרשנות זו, שמיט למד מוובר הן על הבעייתיות הכרוכה בקריסת הדמוקרטיה הפרלמנטרית לפורמליזם גרידא והן על חשיבותו של המנהיג הכריזמטי למבנה השלטוני המאופיין באי הכרעה. ההכרענות מושגת באמצעות הכרזה על מצב חירום, המקביל לנס התיאולוגי. בנקודה זו יטען ודאי ובר שלמצב החירום אין טיפוס אידיאלי כשם שלנס לא יכול להיות טיפוס אידיאלי, משום שמצב החירום הוא תמיד היוצא מן הכלל. עבור ובר הסוציולוג אין פיצול גם בין החרגי ובין שלטון החוק הליברלי, מפני שהדמוקרטיה הליברלית מייצרת בעצמה את החרגים שלה. סביר להניח שוובר יסכים עם הקביעה שבכל דמוקרטיה ליברלית יש הסדרים של מצב חירום שאינם גולשים בהכרח לדיקטטורה.

אך הקריאה הפוסט-חילונית במקס ובר מציעה שאין הוא סותם את הגולל על תפקידה של התיאולוגיה בהגדרת קווי המתאר הפוליטיים. אדרבה, במונחי הדיון בתיאולוגיה פוליטית, האנלוגי מקדש את התיאולוגי ומשמר אותו בצלמו במסדרונות השלטון של החברה המודרנית. רמון ארון הגדיר פרשנות זו של ובר כשערורייה, מכיוון שהיא גוזלת ממנו את מעמדו כאב המייסד של הדמוקרטיה הגרמנית החילונית. למרות מחאתו של ארון, עלינו לבדוק אפשרות זו בכובד ראש משום שהיא מאתגרת את מעמדה הלגאלי של הדמוקרטיה המערבית העכשווית ומדגישה במיוחד את ההפרה השיטתית של מה שמכונה שלטון החוק (למשל הצו הפטרייטי הנשיאותי לאחר אסון התאומים). שלטון זה אינו מבוסס על חוק ליברלי אוניברסלי וחילוני, אלא על כרעיים של תיאולוגיה-פוליטית (שנהב, 2006). בעקבות שמיט אני טוען שהמנגנון האנלוגי של התיאולוגיה-הפוליטית הוא טוטלי ואינו משאיר מרחב לחילוניות, לעומת המנגנון הגנאלוגי שמאפשר מקום לאיים של חילוניות כאפשרות היסטורית לגיטימית.

עד עתה הצגתי שתי פרשנויות משלימות למושג פוסט-חילונית במדעי החברה: פרשנות טמפורלית, שגורסת שהחברה העכשווית אינה תיאולוגית פחות משהייתה החברה בעבר (ואולי אף יותר), ופרשנות אפיסטמולוגית, שמציעה עמדה ביקורתית כלפי פרויקט החילון וכלפי ההנגדה הבינארית בין דת לחילוניות. פרשנות אפיסטמולוגית זו מבוססת על שני מהלכים: גנאלוגי ואנלוגי. שתי הפרשנויות מציעות מנגנונים שונים להבנת ההכלאות בין הדתי לחילוני. אבקש להראות עתה כיצד כל אלה מסייעים להבנת החברה בישראל כחברה פוסט-חילונית.

קריאה פוסט-חילונית של החברה בישראל

המציאות בישראל מורכבת במיוחד בשל פניה המשולשים של היהדות: אתניות/גזע, לאומיות ודת. ריבוי פנים זה מחייב את החילונים בישראל לערוך חשבון נפש עם העמדת

הפנים הליברלית באשר לאפשרות חילונה וחילוניותה של היהדות בישראל. ריבוי זה מקשה גם על קביעת השיעורים המדויקים של דתיים וחילונים בישראל, שכן השונות העצומה בין החוקרים באומדן שיעורים אלה היא פועל יוצא של הגבול הרחב שבין הקטגוריות. לפני כשמונה שנים הגדיר אליעזר שביד את החברה בישראל כפוסט-חילונית והראה שעל פי הגדרות עצמיות, חילונים בישראל מהווים כ-10% עד 15% מהציבור היהודי, דתיים אורתודוקסים למיניהם מהווים כ-20%, והיתר מגדירים את עצמם מסורתיים מסוגים שונים (ובתוכם גם רוב היהודים המזרחים, היהודים הקונסרבטיבים והיהודים הרפורמים) (שביד, 2000). אמנם אפשר להפוך את היוצרות ולטעון שרק 20% הם דתיים אורתודוקסים, אך הכוח של הטענה לפוסט-חילוניות טמון בדיוק בהיתכנות קיומן של שתי האפשרויות בו זמנית עם תנועה במרחב הבלתי מתמייין שבין דת לחילוניות. אפילו החוקרים שמקבלים את תזת החילון ונאלצים לתאר את המציאות במונחים דיכוטומיים מדידים מתחמקים משימוש מוצהר במונח חילוניות. לוי, לוינסון וכ"ץ שערכו את סקר מכון גוטמן זנחו את המושג "חילוני" והציעו למשיבים את האפשרויות "לא דתי" או "אנטי דתי" (לוי, לוינסון וכ"ץ, 2000, עמ' 10). הם עצמם מסבירים שהמשמעות של חילוניות בישראל אינה ברורה. ידגר וליבמן מראים שבמקרים רבים ההגדרה העצמית של חילוניות היא ברירת מחדל ולא קטגוריה עצמאית של זהות, וברירת מחדל זו מתעצמת בהעדר מנעד של אפשרויות אחרות. עוד הם טוענים ששיעור "החילונים האידיאולוגים" מגיע רק לכ-8% (ידגר וליבמן, 2007; ידגר וליבמן, טרם פורסם). אין תמה אפוא שיש היום לא מעט חוקרים שמבקרים את תזת החילון בישראל ומתבוננים בחברה בישראל מפרספקטיבה פוסט-חילונית הן במובן הטמפורלי והן במובן האפיסטמולוגי על שני ציריו (למשל גודמן ויונה, 2004; גודמן ופישר, 2004). גודמן ויונה הציעו את הצימודים חילונים-דתיים או דתיים-חילונים כאפקטיביים יותר מצמד הניגודים הבינארי. הם מצביעים גם על התחדשות של מסגרות שמאפשרות את פירוק המושגים הללו בישראל, וחלקן קשורות בהשפעה הגוברת של התנועה הפמיניסטית (ראו Herzog, 2006). הם אינם מסתפקים בשחזור הטענה המוכרת אודות קיומו של יסוד דתי בקרב ציבור יהודי רחב המגדיר עצמו כלא דתי, אלא מדגישים יסודות חילוניים בקרב הציבור המגדיר עצמו דתי ואף דתי אדוק. בהקשר זה מצביע יונה על המרכיבים החילוניים המובהקים והמוצהרים במשנתו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ (יונה, 2004). גם ליאון הראה שתהליכי חילון משמשים מקור להתחדשות של הסמכות הרבנית המזרחית בישראל ולא לביטולה (ליאון, 2007).

מתוך דיאלוג עם התפתחויות אלה אני מציע את הפרספקטיבה הפוסט-חילונית לחקר החברה בישראל כמכשיר תיאורטי שמאפשר להשעות את המערך הבינארי הקשיח המבוסס על קטגוריות-העל דת וחילוניות. איני מבקש לערער על השימוש בהן כקטגוריות של שיח או כקטגוריות אנליטיות, אלא להצביע על הבינאריזציה ביניהן כאפשרות אחת מתוך שלל אפשרויות גמישות יותר. הפרספקטיבה הפוסט-חילונית מערערת על שימוש בלעדי בקטגוריות-העל נוקשות ואף מבקשת לחשוף את האלימות הסימבולית הצפונה בהן. השימוש הדיכוטומי מכפיף את חקר החברה להבחנה שמטהרת את ההכלאות האפשריות בין הקטגוריות, וכן מטשטש את העובדות שהלאומיות הצינונית מעולם לא הייתה חילונית, ושהדת והתיאולוגיה מצויים בכל רבדיה של החברה בישראל ומעצבים את גבולות הדיון בסוגיות כמו יחסי יהודים-ערבים או מזרחים-אשכנזים. במילים אחרות, לא זו בלבד שהשימוש הדיכוטומי

כופה התמיינות נוקשה, אלא שהוא אף מצפין את ההיררכיות הלאומיות, האתניות והגזעיות הנגזרות ממנו.

ההיסטוריון אמנון רז-קרקוצקין כבר הראה שלמרות הצהרות החילוניות שלה לא איבדה הציונות את קשריה העמוקים לתיאולוגיה הנוצרית:

השילוב בין השפה התיאולוגית לבין המינוח הלאומי-רומנטי מגלם בתוכו את מקומה הייחודי של התודעה הציונית כלפי הדגם הלאומי בכלל, ומתוך זה גם כלפי הביטויים השונים של הלאומיות האירופית... הציונות התייחדה בכך, שהתודעה הלאומית הייתה מלכתחילה בבחינת פרשנות למיתוס הדתי ולא תחליף לסיפור שעמד במוקד הזהות הקודמת, כפי שהיה הדבר בהקשרים אחרים (שגם בהם יוחסה לזהות הלאומית משמעות דתית). כלומר, לא רק שלתיאור האומה יוחסו היבטים תיאולוגיים, אלא שהתודעה הלאומית מאליה הייתה בגדר פרשנות חדשה למיתוס התיאולוגי היהודי-נוצרי, תוך התאמתו לתפיסת ההיסטוריה האירופית, ובפרט תוך קבלת נקודת הראות האירופית אודות ההיסטוריה. ה"שיבה אל ההיסטוריה" משמעותה הייתה השתלבות כיהודים בתוך הסיפור האירופי... עניין זה קשור במיוחד לכל הנוגע להגות שהוגדרה כחילונית, אשר התנערה מהמחויבות כלפי השיח ההלכתי והדיון התיאולוגי הגלום בו. המגמה לחילון התודעה הדתית לא התבטאה בניטרול, או בנייתו מן המיתוס, אלא בפרשנות הלאומית שהוענקה למיתוס. הסקולריזציה התבטאה בהלאמתה של הדת, מצד אחד, ובהענקת משמעות תיאולוגית לפעילות הפוליטית, מצד שני (רז-קרקוצקין, 1999, עמ' 1,261).

רז-קרקוצקין מבחין בין הלאומיות בפרשנותה הגנאלוגית (כלומר שהתודעה הלאומית הייתה בגדר פרשנות חדשה למיתוס התיאולוגי היהודי-נוצרי) ובין פרשנותה האנלוגית (שלפיה הלאומיות שימשה תחליף למיתוס הדתי וניזונה ממנו על דרך האנלוגיה). הוא אף מסביר ש"השיבה אל ההיסטוריה" שעליה מדברים ההיסטוריונים של הציונות, כלומר ההשתחררות מכבלי הגלות וההתארגנות כסובייקט לאומי בעל קול משלו, אינה אלא שיבה אל ההיסטוריה הפרוטסטנטית של אירופה. משמעות הצירופים "להיות ככל הגויים" או "ככל העמים" היא לאמץ את ההיסטוריה הפרוטסטנטית המכילה מושגים תיאולוגיים מחולנים. הלאומיות כוננה גם את דמות "האדם החדש" שהוא מושג תיאולוגי מחולן. הוא מופיע לראשונה אצל פאולוס: "אשר תסורו מדרכיכם הראשונים ותפשטו את האדם הישן הנשחת בתאוות התרמית, ותתחדשו ברוח שכלכם, ותלבשו את האדם החדש הנברא בדמות אלוהים בצדקה וקדושת האמת" (איגרת פאולוס אל האפסיים, ד', 22-24, מצוטט ומודגש אצל פלד, 2002, עמ' 19).

האדם החדש הוא תולדה של אקט חד פעמי, כמעט מאגי, של בריאה יש מאין, בדיוק כשם שהלווייתן הוא אקט בריאה כמעט מאגי. הפילוסוף היהודי גרשום שלום הבין מוקדם מאוד את כוח ההדתה של השפה העברית החילונית לכאורה. כבר בשנת 1926, בזמן המאבק הגדול על השפה העברית בארץ ישראל, כתב שלום לפרנץ רוזנצווייג את הדברים הנבואיים הבאים:

האנשים פה [בפלשתינה] אינם יודעים את משמעות מעשיהם. סבורים הם שהפכו את העברית לשפה חילונית, שחילצו מתוכה את העוקץ האפוקליפטי. אבל זאת איננה האמת. חילון של שפה אינו אלא דיבור בעלמא, מליצה בלבד. אי אפשר, למעשה, לרוקן את המלים המלאות עד להתפוצץ, אלא במחיר הפקרת השפה עצמה. ...אם אנחנו, דור המעבר, נחיה בקרבם את שפת הספרים הישנה על מנת שתתגלה להם מחדש – האם לא תתפרץ באחד הימים העוצמה הדתית הכמוסה בה, נגד דובריה? ...אלוהים לא יוותר אילם בשפה שבה השביעו אותו אלפי פעמים לשוב ולחזור אל חיינו (שלום, 1989, עמ' 59).

כלומר הניסיון ליצור עולם מושגים חילוני באמצעות שפת הקודש ממלכד ומכשיל את עצמו מראש. השפה מעולם לא הייתה חילונית, והשימוש בה מחזיר אל חיינו את כתבי הקודש, את התיאולוגיה, את ההלכה ואת המדרש. גם עבודת ההווה של אחד העם, שמשמעותה הקמתו של מרכז רוחני לתיקון העם שישמש תשתית לזהות לאומית, הייתה טעונה בתפיסה תיאולוגית עמוקה. מושגים כמו שליחות, קהל, עדה, פרהסיה, מלוא כל הארץ כבודו, חרטה, אשמה, בוש, כפרה, גאולה, קדושה, תיקון עולם, שליחות וניצוצות השתכנו להם אורח קבע בשפה החילונית. כריסטוף שמידט, שכתב את ההקדמה לנוסח העברי של תיאולוגיה-פוליטית (2005), מדגיש את העובדה שכמה וכמה הוגים יהודים ראו ביהדות אבטיפוס לתיאולוגיה-פוליטית (שמידט, 1995). גרשום שלום, טוען שמידט, גרס שהמשיחיות היא לב לבה של התיאולוגיה המיסטית היהודית והציג אותה כקטגוריה שתכשיר את הקרקע להגירת היהודים מאירופה. מתוך גילוי מחודש של הכופר השבתאי (כמו שבתאי צבי או יעקב פרנק) גורס שלום שהכופר מאפשר את קיומן של תיאולוגיה וחילוניות זו בצד זו משום שהוא חי חיים כפולים תוך כדי שהוא משחק את משחק ההידמות המוחלטת של ההתבוללות. כלפי חוץ הוא יכול להופיע כנוצרי או כמוסלמי, ואילו כלפי פנים הוא נותר יהודי שמצפה לגאולה לאומית כאסטרטגיה משיחית.

המחקר הפוסט-חילוני בישראל מתפרש על זירות אחדות של החברה והתרבות. בתחום חקר הספרות מאתר חנן חבר את מקורותיה התיאולוגיים של הספרות הלאומית המתחדשת ומראה שתהליך החילון בספרות העברית מעולם לא הושלם (חבר, 2005, עמ' 56). בעבודתו של חבר על "בעיר ההרגה" של ביאליק הוא טוען למשל שביאליק מנסח עמדה של נביא (שם, עמ' 48-9). ברוח זו הוא גורס שלמאמרו הקלאסי של אחד העם "כהן ונביא", שבו ניסה לשרטט דיוקן חילוני-לאומי של הנביא, יש השפעה נכבדה על עיצוב דמות הנביא בשירת ביאליק. למשל, הרעיון של העם הנבחר אצלו הוא רעיון תיאולוגי מובהק, ואחד העם אף משתמש בביטוי "עם ה'". חבר מפעיל את הניתוח הזה גם על סופרים ומשוררים חילונים כמו נתן אלתרמן (חבר, טרם פורסם ב), דליה רביקוביץ' (חבר, טרם פורסם א) ובוודאי אורי צבי גרינברג (Hever, 2007).

בהקשר זה כדאי להזכיר את העצומה המפורסמת בעד ארץ ישראל השלמה שעליה חתמו 57 מבכירי אנשי הרוח בישראל. נתן אלתרמן היה הרוח החיה שמאחורי עצומה זו, ומלבד תמיכה של אנשי רוח וסופרים כמו חיים גורי ומשה שמיר, הוא השיג גם את תמיכתם של ש"י עגנון, חיים הוז ואורי צבי גרינברג. הללו לא הציבו את הנושא הביטחוני כנימוק לתמיכתם, אלא כתבו במסמך בעל אופי תיאולוגי ששום ממשלה בישראל אינה

רשאית לוותר על המחויבות לארץ ישראל. אומר על כך דן מירון: "העצומה היא שיקוף של האלמנט התיאולוגי... שפיכה תמיד מתחת לשטח הציונות".⁶ האלמנט התיאולוגי הזה מצוי בנכסי תרבות נוספים כמו השירה העברית. מוצע למשל לעיין בשיר גבורה תנ"כי בשם "בעמק דותן" שחיברה דליה רביקוביץ', משוררת שנחשבת חילונית-הומניסטית. רביקוביץ' מתפעמת מכיבוש הגדה המערבית ומתפייטת על השיבה לעמק דותן, הוא ג'נין. באופן דומה כותב החידונאי והפזמונאי שמואל רוזן את "ראי רחל ראי, ראי ריבון עולם, ראי רחל ראי, הם שבו לגבולם".⁷ מבקר הספרות ברוך קורצווייל גרס גם הוא שהעולם המודרני היהודי-חילוני הוא יורש טפיל של התיאולוגיה. את מלחמת 1967 פירש כ"קריעת המסווה החילונית מעל פניה של הציונות", והכיבושים החדשים הם בעיניו "מימוש זרמיה התת קרקעיים של הציונות, שאינם אלא דת בלבוש מחולן".⁸ משום כך, קבע קורצווייל, נסיגה אינה אפשרית, שכן פירושה להודות בכישלון הציונות כדוברת וכמוציאה לפועל של היהדות, או בלשוננו:

הציונות המגשימה נלכדה ברשת מושגיה, לנטוש אותם פירוש הדבר להודות בכישלונה כדוברת ומציאה לפועל של רציפותה ההיסטורית של היהדות. המשיח החילוני אינו יכול לסגת; הוא רק יכול למות. בזה הוא משלם את המחיר בעד ניסיונו הנועז למסור את גורל היהדות למעגל ההיסטוריה החילונית.⁹

בספרו עבודת ההווה (2001) עוסק עדי אופיר באידיאולוגיה של משטר הכיבוש בישראל ומבקש לבטל את ההבחנה הקטגורית בין דת לחילוניות ולבחון לשם כך ז'אנרים טקסטואליים מגוונים, ממחזור התפילות ליום הכיפורים ועד סיפוריה של אורלי קסטל-בלום, ומהגדה של פסח ועד מגילת העצמאות. המסקנה שאליה מגיע אופיר היא שהחיבור בין האידיאולוגיה של הכיבוש לממד התיאולוגי בשיח היהודי-ישראלי משקף אמת כפולה: האידיאולוגיה של הכיבוש אינה רק פרי באושים של אותה תאונה כביכול שאירעה למדינת ישראל בשנת 1967, אלא בשר מבשרה של התיאולוגיה-הפוליטית אשר בבסיס הלאומיות.

צבר זה של עבודות מאתגר את תזת החילון והחילוניות בישראל, אך כפי שהצעת בפתיה לפרק זה, אני מבקש להצביע גם על ההשלכות הסוציולוגיות של ההבחנה בין דת לחילוניות ולחשוף כיצד היא מעצבת את ההיררכיות התרבותיות בישראל. בספרי היהודים הערבים (2003) השתמשתי בפרשנות הפוסט-חילונית לזוכר, הצבעתי על תופעת ההדתה שנובעת מעצם העובדה שהציונות ניתנת להמשגה גם כתיאולוגיה-פוליטית, והראיתי כיצד פעולת ההדתה מצפינה שיח היררכי בין יהודים-ערבים ליהודים-אירופאים. מאחר שטענותיי

6 מצוטט אצל רפפורט, מ' (2007). יום אחד, שתי עצומות. הארץ, 8 ביוני 2007, ב'6.

7 אשרי, א' (2007). חזרנו אליך שנית. הארץ, 22 במאי 2007, ב'3.

8 קרביץ, ע' (2007). על הציונות שנתפשה בסבך מושגיה ללא מוצא. הארץ, המוסף לתרבות וספרות, 13 ביולי 2007, 4.

9 חריף, ח' (2007). המבקר שלא חדל להילחם בכוהנים של פולחן עגלי-הנייר המדעי. הארץ, המוסף לספרות ותרבות, 13 ביולי 2007, 1.

נוכסו ועוותו על ידי פרשנים לצורכיהם הם,¹⁰ ברצוני לחזור ולחדד את שתי המרכזיות שבהן, האחת תיאורטית והאחרת היסטורית. במישור התיאורטי טענתי שהציונות משתמשת בפרקטיקה היומיומית של הדת כחלק בלתי נפרד ממנה, ובו בזמן מכחישה את השימוש בדת ומדמינת את עצמה כחילונית. במישור ההיסטורי טענתי שהציונות עסקה בהדתה של היהודים-הערבים, כשהדת משמשת מסמן ומנגנון אינטרפולציה לפרויקט הלאומי. אמנם הדתה הייתה מנגנון שהופעל כפעולה לאומית גם בקרב קהילות יהודיות באירופה (למשל בקרב יהודי ברית המועצות) ובצפון אמריקה, אך בהקשר של יהודי ארצות ערב היה תהליך ההדתה מעוגן בתהליך רחב יותר של אוריינטליזציה, ולכן נשא אופי מיוחד שהפך אחר כך למסמן אתני-גזעי של המזרחים בישראל.¹¹

במהלך ניתוח של עדויות ויומנים של שליחים ציונים חילונים שנפגשו לראשונה עם היהודים-הערבים בארצות מוצאם, מצאתי שהם השתמשו במפגשים אלה במושגי יסוד תיאולוגיים שנארגו אל תוך השיח הציוני כמו גאולת הארץ, שלילת הגלות, היהודי החדש או החזון האוטופי של שיבת ציון. הראיתי כיצד ביטאו השליחים החילונים (שרובם הגדירו עצמם סוציאליסטים) ערגה למצוא משיחיות דתית בקרב היהודים-הערבים. טענתי שחילוניותם של השליחים שזורה בשיח תיאולוגי אירופי שהיה מוטמע בפרקטיקה הלאומית שבתוכה פעלו. למרות חילוניותם נבע סדר היום שלהם מסדר היום הלאומי הנשען על קדושת ארץ ישראל, על תשוקה אליה, על תחושת סולידריות ראשונית בין קהילות ישראל ועל תחושת החובה לגאול אותן מחשכת הגלות. קהל היעד של השליחים עדיין לא עבר הכשרה לאומית "מתאימה", וכדי שיוכל להיות לאומי בפוטנציה (פרוטו-ציוני), היה עליו להיות קודם דתי לעילא. כל מה שנתפס כשחיקה ביהדותם של היהודים-הערבים פגע בעיני השליחים בסיכוי ליצור סולידריות לאומית שתאפשר את גיוסם למשימה המשותפת של "חידוש האתני". בסוגיית היהודים-הערבים הצורך הזה חזק עוד יותר, מפני שככל שדתם הייתה "פגומה", לפי תפיסת השליחים (או במילותיהם: "דת צבועה"), כך היטשטשה ההבחנה בינם ובין המרחב הערבי שסבב אותם, עד כדי סכנת התבוללות גמורה. התשוקה הדתית העזה שקיוו השליחים למצוא אצל יהודי המזרח הייתה הרחבה של התשוקה הלאומית-דתית שלהם. ומכאן נובע פרדוקס: שליחים שמכריזים על עצמם כחילונים (סוציאליסטים) אולם חדורי תשוקה אתנית (לאומית-דתית) חזקה, מגיעים למזרח במסגרת מנגנון שמקורו דתי (שד"רות), מוצאים

10 למשל, בן רפאל וליאון כותבים שטענתי ש"הממסד הציוני והכוחות שפעלו בשמו הם הסוכנים שהפכו את המזרחים לאנשים דתיים" (בן רפאל וליאון, 2006, עמ' 305). מעולם לא טענתי זאת, ואף להפך: טענתי במפורש שאני מצביע על ההבניה התרבותית של ייצוגי הדתיות בקרב מזרחים ושאני טוען טענה אונטולוגית על דתיותם של המזרחים.

11 כפי שטענתי גם במקור, פעולת הדתה זו של היהודים-הערבים אינה סותרת שתי תופעות מוכרות אחרות: הראשונה היא שקהילות מזרחיות שמרו על פרקטיקות דתיות באופן עצמאי שאינו קשור בהכרח לתהליך הדתה זה. המזרחים הם דתיים לא בגלל פעולת ההדתה של הציונות. עם זאת, ההדתה היא מנגנון הגמוני שמסמן את הפריזמה האוריינטליסטית שדרכה התבוננה הציונות ביהודים-הערבים. השנייה היא שעם בואם ניסתה המדינה במקומות מסוימים לחלן את המזרחים. גם זה אינו מעמיד סתירה לטענתי שדתיותם של הסובייקט המזרחי הייתה בבחינת זירה של פעולה, כינון, הכלאות וטיהור (ראו שנהב, 2004; 2006; Shenhav).

קהילות שמקיימות פרקטיקה דתית, אך מדווחים באכזבה על הדת הפגומה, הלא־אונטית, שלהן.¹²

ממצא זה תואם את הלך המחשבה של התיאולוגיה הפוליטית, שכן הוא ממוטט את ההבחנה הדיכוטומית בין דת לחילוניות ורואה בלאומיות של החילונים תיאולוגיה. עוד הוא תואם את העובדה שהיהודים־הערבים הציבו איום על ההפרדה בין יהודים לערבים, מפני שחילוניות יהודית־ערבית מטשטשת את קו התפר בין שני העמים ועלולה אף להתרגם לערביות של ממש. השליחים הציונים נזקקו למזרח כדי לתמוך בפרויקט הלאומי, שמקורותיו אירופיים, והם ייצגו וייצרו אותו באמצעות הדת. התשוקה הדתית אצל יהודי המזרח הייתה אמורה להיות לידם תמונת מראה של תשוקת החילון ברוח ההשכלה האירופית. כדי להחזיר את המזרחים אל ההיסטוריה נזקקו שליחי התנועה החילונית לגלות אצלם – ואולי אף לייצר אצלם – תשוקה דתית בדמות מודל התשוקה הדתית של האורתודוקסיה המערבית. אין בכך כדי לטעון כמובן שלא הייתה דת שהתקיימה באופן עצמאי אצל יהודי ארצות ערב. ההפך הוא הנכון. אולם כאן אני מבקש להדגיש את תהליך ההדתה שנעשה בחסות המפעל הלאומי של השליחים, שבמסגרתו נתפסו המזרחים כאחר של הלאומיות הציונית, הן במשמעותה הסוציאליסטית (המזרחים הם זעיר בורגנים) והן במשמעותה התרבותית־אירופוצנטרית (המזרחים דומים מדי לערבים).

החילוניות, יש לזכור – וזו הנחת העבודה שלי לאורך הניתוח כולו – דומיינה מתוך דיאלוג וקשר עם הדת היהודית האורתודוקסית. וגם אם היא מתיימרת להיות חילונית, הציונות הציגה תשובה לאורתודוקסיה האשכנזית ואף תפסה עמדות בשדה הדתי לא פחות מאשר בשדה הפוליטי, עד שיש מי שכינה אותה "הטרודוקסיה יהודית" (Fischer, 1988). אם אכן כך הוא, אפשר לומר שכאשר האורתודוקסיה היהודית נחלשת, מרגישה ההטרודוקסיה (החילונית) אי נחת. את אותה הטרודוקסיה לא מחפשים השליחים הציונים במזרח, ולכן גם אינם מוציאים אותה שם. דווקא האכזבה מהדת המזרחית על שאינה אורתודוקסית מדגימה את הקשר הסימביוטי שבין הטרודוקסיה היהודית־חילונית שיצרה הציונות ובין האורתודוקסיה היהודית־אירופית, שמחיקה ולעומתה צמחה הציונות. זו אינה מסקנה מרחיקת לכת, שהרי אנו רואים אותה בפוליטיקה היהודית הפוסט־חילונית כמעט מדי יום ביומו, ולא רק בקרב הקהילות המשיחיות. למשל, איך אפשר להסביר את העובדה שאהוד ברק, ראש הממשלה החילוני עד לשד עצמותיו, מגייס את מרב משאביו הפוליטיים בקמפ דיוויד כדי לטעון שקודש הקודשים חייב להישאר בידי ישראל? ברק שאף להיחקק בתולדות העם היהודי כמי שהעניק לישראל את הריבונות על הר הבית. אחרי קמפ דיוויד הוא אף החל לטעון שסירוב הפלסטינים להכיר בקשר היהודי להר הבית דומה לסירוב להכיר בבעלות היהודית על אדמת ארץ ישראל, כולל תל אביב וחיפה (Shenhav, 2006).

אף על פי שהציונות החילונית מושתתת על בסיס תיאולוגי, לעתים קרובות נשמעת קריאה בקרב המחנה החילוני־ליברלי־אשכנזי לנסח אמנה חילונית בישראל. קריאה זו נובעת בדרך כלל ממצוקה ומפחד מפני מה שמוגדר כהתפשטות החרדיות. יוזמי הקריאה מייחסים

12 אכזבה זו מזכירה את אכזבתם של נוסעים מערביים שמגיעים אל המזרח ומגלים שאין זה אותו המזרח שהכירו ממיצגי התרבות הקולוניאליים בארצות המוצא. ראו בהקשר זה את עבודתו של טימותי מיטשל על "סדר העולם כתערוכה" (מיטשל, 2000; Mitchell, 1998).

למזרחים מקום מרכזי בהתפשטות התרבות הלא חילונית, ולעתים אף פונדמנטליזם. טענה זו התפתחה בעיקר לאחר המהפך הפוליטי של 1977. בדיון שהתקיים במכון ון ליר בשנת 1983 הסביר שלמה אבינרי שהמזרחים הגיעו לישראל מסביבה של עולם שלישי שלא עברה תהליכים של חילון ושמבטאת עמדה אתנוצנטרית רחוקה מאידיאות אוניברסליות ושוויוניות. אם הישגה של ישראל, טען אבינרי, הוא הצלחתה לקיים משטר דמוקרטי, הרי "פריצתה של אוכלוסייה בעלת דפוסי מחשבה והתנהגות מסורתיים מן הפריפריה של החיים הפוליטיים אל מרכזם, פירושה שינוי דיוקנם של חיים אלה" (אבינרי, 1983, עמ' 292). אבינרי אמנם מסייג את דבריו וטוען שאין לייחס את חוסר הסובלנות בחיים הפוליטיים למזרחים בלבד, אך "אין ספק כי עמדות חסרות סובלנות וקנאיות נופלות על קרקע פורייה בקרב שכבות לא מעטות באוכלוסייה זו", בקבוצות "שרעיונות של שוויונות, ליברליזם הומניטארי ואוניברסליזם, אינם חלק מן המטען האינטלקטואלי המאפיין את דפוסי התנהגותן המסורתיות" (שם). אבינרי אינו מוצא את מקורות הרעיונות הללו בתיאולוגיה הצינונית. המזרחים מופיעים אצלו כמצע שעליו נפרש הקשר בין דתיות לאי רציונליות פוליטית ותרבותית. הגדיל לעשות בועז עברון שקבע כי "העובדה שחלק מהאוכלוסייה הישראלית בא מחברות טרום־פוליטיות... ובעיקר מארצות האיסלאם – אולי שימשה אף היא גורם מסייע להיבלעות רעיון הלאומיות על ידי הדת, היבלעות שהייתה מרכיב חשוב ברקע הופעת גוש אמונים..." (עברון, 1988, עמ' 381).

דבריהם של אבינרי ועברון – וגם אחרים שלא הבאתי כאן – הם דוגמאות לאופן שבו מופעלת על המזרחים. באמצעות הקמת חיץ בין לאומיות רווית דתיות מזה ובין לאומיות שמושגת על אידיאות אוניברסליות חילוניות מזה, מטהרים אבינרי ועברון את הלאומיות מהרכיבים התיאולוגיים שלה. ברם, יש לשים לב שתוצאתה של פעולת טיהור זו אינה אלימינציה מוחלטת של הדת. אבינרי ועברון עושים בדיוק את מה שמציע הסוציולוג ברונו לאטור (Latour, 1993): בשלב הראשון הם עורכים מחדש את הלאומיות הצינונית (המכילה בין דת לחילוניות). הם מטהרים אותה מהמרכיבים התיאולוגיים שבה באמצעות יצירת מודל חילוני לעומת מודל דתי של לאומיות. התוצאה היא מעין משחק סכום אפס, שבו הלאומיות החילונית לא יכולה להיות דתית, ולהפך. מהלך זה מאפשר לאומיות שהיא כולה חילונית ("טהורה"). בשלב השני משמשים שני המודלים לסימון קבוצות (אתניות, תרבותיות או פוליטיות) כישויות מודרניות לעומת לא מודרניות. בשלב זה הופכת הדת למשאב הסימבולי (והפרקטי) העיקרי שבאמצעותו מוגדר המזרחי כאחר. תהליך ההדחה של המזרחי מאפשר לייחס לאליטה הליברלית זהות חילונית ומטהר את הלאומיות הצינונית־ליברלית ממה שנתפס כעת כסרח העודף הדתי שבתוכה. פרספקטיבה פוסט־חילונית שאינה מכפיפה עצמה לדיכוטומיות אלה מאפשרת לחלץ את ההצפנות הללו מפני האלימות הסימבולית של הבינאריזציה.

הערעור על תזת החילון מקביל במובנים רבים לביקורת החריפה על תזת המודרניזציה בסוציולוגיה, ולא רק משום שמודרניזציה מזוהה באופן חד־חד־ערכי עם חילון, אלא גם ובעיקר משום ששתי התזות מצפינות היררכיות לאומיות, גזעיות ואתניות. זו גם זו משתיתות את התרבות והחברה על סולם היררכי אתנוצנטרי, ושתיהן מאפשרות להגדיר את האחר כלא מודרני/לא חילוני. כמו שמציע הניתוח הפוסט־חילוני, שתיהן ממירות הבדלים תרבותיים ומרחביים בציר טמפורלי. בשתיהן מוצע, בגלוי או בסמוי, שהמעבר אל המודרניות/חילון

הוא רק עניין של זמן. משום כך החילוניות בישראל, כמו במקומות אחרים, אינה מסמנת רק את עצמה. היא מסומן של אשכנזיות אירופית של מעמד בינוני-גבוה (או מה שכונה בשיח הציבורי "הציבור הנאור"), ובעיקר מסמן של יהודיות. פירוק הדיכוטומיה מתחייב לא רק בשל העמדת הפנים החילוניות, אלא גם בשל היותה מסמן מעמדי-גזעי. קולם של המזרחים כמעט שאינו נשמע בתדר הבינארי שבו חילוניות מוגדרת כהיפוכה של דת, תדר שבו המזרחים תופסים עמדת ביניים של "לא זה ולא זה" (מסורתיים) והערבים הם כולם "דתיים".¹³

כאן יש לעמוד על היפוך היוצרות המרתק בין אירופה לישראל באשר להיררכיות המעמדיות-גזעיות. באירופה משמשת הנצרות מחסום תרבותי להגנה על האירופאים מפני "פלישת" המהגרים מן העולם השלישי. הנצרות מחזירה את אירופה לאירופאים ומסייעת להם לגבש את זהותם החדשה. בישראל משמשת דווקא החילוניות בתפקיד דומה, בבחינת נדבך מרכזי של הניסיון הווירטואלי לדמיין את ישראל כאירופה של המזרח התיכון, זו שעומדת בניגוד בולט לכאורה על רקע עולם ערבי שנתפס כמסורתי ופונדמנטליסטי, אבל אף פעם לא חילוני.

במקום סיכום: סוציולוגיה של גבולות וסוציולוגיה של טיהור

האפשרות הפוסט-חילונית מחייבת דיון היסטורי וסוציולוגי במשמעות ובאופי של הפיצול בין דת לחילוניות או בין תיאולוגיה למדעי החברה. לא מעט סוציולוגים, אנתרופולוגים והיסטוריונים עסקו באופן שבו נבנו הגבולות בין המדע לתיאולוגיה עם צמיחת האפיסטמה המודרנית. תיחום המדע כשדה חילוני שנבדל מצורות חשיבה תיאולוגיות התמקד במקורו בשאלות של מתודה. למשל, בהתייחסו לתפיסה המכנית של ניוטון טען דה-לפלס, מתמטיקאי ופילוסוף צרפתי, שהמשפט "גופים נמשכים אל האדמה בתאוצה של 9.8 מטר בשנייה בריבוע" אינו נזקק להקדמה "אלוהים תכנן את העולם, את חוקיו הטבעיים ואת אחידותו כך שגופים נמשכים אל האדמה בתאוצה של 9.8 מטר בשנייה בריבוע" (שנהב, 1995, עמ' 25-27). עמדה זו שיקפה בחלקה את הפילוסופיה הדאיסטית של הרציונליזם הדתי, שלפיה האל אינו מתערב בעשייה היומיומית, אך היא גם הכשירה את הקרקע למה שפיטר ברגר כינה אתיאזם מתודולוגי (Berger, 1967). כלומר אקסיומטיקה שמבוססת על עיקרון מתודולוגי א-פריורי. ברוח אקסיומטיקה זו שואל דה-לפלס אם אנו זקוקים לאלוהים כהקדמה לתבונה, ועצם העלאת השאלה סוללת את הדרך לשלילתה.

רוברט פרוקטור (Proctor, 1991) גורס שההבחנה בין תיאולוגיה למדע היא סוציולוגית במהותה, שכן אינה אלא תוצאה של עסקה שנחתמה בשלהי המאה ה-17 בין המדענים של החברה המלכותית, ובראשם רוברט בויל, ובין הכנסייה האנגליקנית. במסגרת העסקה הבטיחו המדענים הצעירים של החברה המלכותית להישמר מעיסוק בנושאים כמו ההשגחה

13 שנהב, י' (2007). האם יש בכלל תרבות יהודית חילונית (רשימה ראשונה). הארץ, מוסף ספרים, 11 בספטמבר 2007; שנהב, י' (2007). העיקר ש"כור ההיתוך" הצליח (רשימה שנייה). הארץ, מוסף ספרים, 18 בספטמבר 2007.

האלוהית, מטאפיזיקה, מוסר ופוליטיקה, ובתמורה אפשרה להם הכנסייה לפרסם את עבודותיהם המדעיות בלא התערבות ובלא צנזורה. אתם תעשו פיזיקה ותשאירו לנו את המטאפיזיקה, סיכמה הכנסייה את חלוקת העבודה ביניהם. כך נולדה האובייקטיביות המדעית כעסקה סוציולוגית בין פיזיקאים למטאפיזיקאים. את העמדה החילונית של מדעני החברה המלכותית צריך להבין אפוא כתהליך שבו מדענים צעירים מבקשים לעצמם אוטונומיה והכרה מצד הכנסייה והמדינה, ולא בהכרח כמצב אונטולוגי של חילון. הנרטיב הסוציולוגי של פרוקטור מעתיק אותנו מחיפוש אחר תכנים מהותיים המשקפים נפרדות בין התחומים אל שאלת כינון הגבולות, שכן ההבחנה בין תיאולוגיה (או דת) למדע (או חילוניות) היא תוצאה של משא ומתן. פרוקטור מסביר שהשאלה מהו מדע (ולצורך זה: מהו מדע החברה) ומהי תיאולוגיה אינה מעוגנת בהשאלות ההדדיות אלא באופן שרטוט הגבולות ביניהם. כדי להדגיש את ההמשכיות ביניהם כינה פונקנשטיין (Funkenstein, 1986) את ההשאלות הללו תיאולוגיה חילונית. מושג זה מניח המשכיות והכלאה בין תיאולוגיה ובין מדעי החברה. עבודתה של מרי דגלס (Douglas) טוהר וסכנה (2004) מציעה דרך נוספת לחשוב על כינון הגבולות בין קודש לחול ומראה שאין לקטגוריות האלה ערכים מוחלטים. דגלס גורסת שלכלוך הוא תופעה היברידית שהיא מגדירה "משהו מחוץ למקומו" (Douglas, 1975, p. 50). שיערה למשל אינה מוגדרת לכלוך כשהיא על ראשנו, אלא רק כשהיא נושרת ארצה. דגלס טוענת שכדי להתמודד עם לכלוך מפעילות קהילות שונות סנקציות וחוקים של טיהור. היא מדברת מפורשות על תהליכים אלה ביחס ליצירת הבחנה בין קודש לחול:

רעיונות דתיים הם נדיפים וחמקמים; הם מרחפים במחשבה, ויש להם נטייה לנוע ולמצוא להם מקום בהקשר אחר, אגב איבוד משמעותם האסוציאליית. הקודש עלול לחדור אל החולין ולהתערבב עמו, ולהפך. לפיכך הקודש מוגן מפני החולין על ידי איסורים חברתיים, ולכן היחסים החברתיים עם הקודש מובעים על ידי טקסטים של הפרדה, יצירת גבול וכינון תרבות שבמסגרתה חציית גבולות היא סכנה (Douglas, 1975, p. 49, תרגום חופשי).

העמדה התיאורטית של דגלס מצביעה על הכלאה (עירוב) וטיהור (הפרדה) כשני מנגנונים שפועלים לקבע גבולות בין דת לחילוניות. בנקודה זו אפשר להעריך את תרומתו הסגולית של ברונו לאטור לסוגיה. לפי המסגרת התיאורטית שמציע לאטור, ההבחנה חילונית-דת היא מודרניסטית מובהקת, ואין להיחלף ממנה כל עוד שתי הנחות אפיסטמולוגיות נותרות בעינן: האחת היא שדת וחילוניות הן קטגוריות אנטינומיות, והשנייה היא שהמודרניות היא ישות שכפופה לחוקים התפתחותיים ומסמנת תקופה היסטורית מובחנת (לאטור, 2005; Latour, 1993). לאטור טוען שהמודרניות אינה תקופה ואינה נגזרת מלוגיקה התפתחותית, אלא מוגדרת על ידי שני עקרונות (סותרים לכאורה) שחושפים את האופי ההיברידית של המציאות שבה אנו חיים. העיקרון הראשון, שהוא מכנה הכלאה, מתייחס ליצירת "מעורבים" משילוב בין אלמנטים שונים זה מזה: טבע ותרבות, בני אנוש ויצורים לא אנושיים, דת וחילוניות. העיקרון השני, שהוא מכנה טיהור, יוצר אזורים אונטולוגיים מפורזים ונפרדים: זה של טבע וזה של תרבות; זה של בני אנוש וזה של יצורים לא אנושיים; זה של דת וזה של חילוניות. כאן טמון הפרדוקס של המודרניות לפי לאטור: עבודת הכלאה ועבודת הטיהור מתקיימות

בעת ובעונה אחת בהפרדה מוחלטת ביניהן. פירוש הדבר שברמה היומיומית אנו חווים את המציאות כהיברידית ונתקלים באינסוף "מעורבים" שמייצגים את העובדה שהמציאות שלנו אינה כפופה לאזורים האונטולוגיים המפורזים, אך ברמה האפיסטמולוגית נשמרת ההפרדה המוחלטת בין הקטגוריות ואינה מאותגרת על ידי הכלאות אלה. לפיכך קובע לאטור, בדיוק כשם שהסביר גורסקי בניתוח ההיסטורי שלו המוצג למעלה, שהאדם המודרני יכול להיות אתאיסט בעודו דתי. המודרניות היא מעבדה שבתוכה מתבצעות הכלאות מתמידות בין דת לחילוניות, והיא חבה את קיומה (ואת הצלחתה) לעובדה שהיא יכולה ליצור "מעורבים" בלי הגבלה של כמות ואיכות. התרומה של לאטור ליצירת תיאוריה כללית של חילוניות היא באפשרות ששני התהליכים הסותרים הללו – של ההכלאה ושל הטיהור – מתקיימים בד בבד בלא סתירה ביניהם. סימולטניות היא הקוד של המודרניות: ה"מעורבים" משגשים וממלאים את החלל, בעוד שהטיהור אינו מאפשר לנו להכיר בכך.

הדיון בתזת החילון מתמקד ביצירת גבולות ומתאפיין בהכחשת ההכלאה המתקיימת מדי יום ביומו בין חילוניות לדת ובין תיאולוגיה לסוציולוגיה. מנגנון הטיהור מאפשר לה לסוציולוגיה לדמיין את החילוניות, וגם את הדת, כנפרדת מהתיאולוגיה. כפי שכבר ראינו, הלאומיות הציונית מכליאה את החילוני עם הדתי, אבל בה בעת מטשטשת ומציפינה את פעולת ההכלאה באמצעות טיהורה מהדת. באמצעות תהליכים מקבילים של הכלאה וטיהור, מכוננת הלאומיות את הדתי כמסמן של הלא מודרני (המזרחי, הימני, האחר או המזרח) ואת החילוני כמסמן של המודרני (המערבי, הליברלי). סימון כפול זה מאפשר ללאומיות הציונית לדבר בשני קולות בעת ובעונה אחת: הקול הדתי-פרימורדיאלי והקול החילוני-מודרני. הראשון מכליאה בין הישן לחדש והופך את הפרויקט הלאומי-ציוני ללגיטימי, בעיקר כלפי העולם, על ידי יצירת רושם של המשכיות עם העבר הדתי שלו (הכלאה). הקול המודרני מופנה גם אל העולם וגם אל תוך החברה פנימה ומבקש למדרן (to modernize) את הציונות על ידי הפניית עורף אל העבר (טיהור). הוא מבקש להבחין בין היהודי החדש ליהודי הישן ובין היהודי הפרודוקטיבי (החילוני) ליהודי הלא פרודוקטיבי (הדתי). חשיפת הקוד המודרני (של הכלאה וטיהור) כמונח בבסיסה של הלאומיות שומטת את הקרקע מתחת להבחנה בין הלאומיות הפרימורדיאלית ללאומיות המודרנית. שתיהן מייצגות פרקטיקות סימולטניות של הכלאה (פרימורדיאליות) וטיהור (מודרניות) (לדיון מפורט ראו שנהב, 2003). אלו הן הפרקטיקות הדיסקורסיביות של הטיהור – והעמדת הפנים – שמכוננות את החילוניות בציונות.

אסיים בהערה תיאורטית מסדר שני. המודל של לאטור מצמצם את מבנה השיח לשני עקרונות מתודולוגיים מכניים למדי: הכלאה וטיהור. אך בניגוד לרושם המתקבל, שני עקרונות אלה מאפשרים הכפלה והתרבות בכל מהלך של טיהור והכלאה, שכן טיהור מזמין הכלאה מחודשת ממש כשם שהכלאה מזמינה טיהורים חדשים. הכפלות אלה מייצרות נפח ותנועה בכיוונים שונים. אינסוף ההכפלות האפשריות מייצרות בסופו של יום רצף ולא מערך דיכוטומי. מסקנה זו נכונה גם באשר לשתי הפרשנויות שהצגתי לתיאולוגיזציה של מדעי החברה: הגנאלוגית והאנלוגית. שתיהן מופיעות כעקרונות הרמנויטיים מארגנים, וגם הם מופיעים כמכניים. אבל בפועל הן מייצרות תנועה דינמית ביניהן, שכן הן עצמן מוכלאות ומכפילות זו את זו. טיהור והכלאה כאלה נעים גם בין הגנאלוגיה (המחברת בין הסוציולוגיה לתיאולוגיה) ובין האנלוגיה (המפרידה ביניהן רק על מנת לערב ביניהן שוב). בשל פעולות

הכפלה אלה הסוציולוגיה אינה הופכת לתיאולוגיה, והתיאולוגיה אינה הופכת לסוציולוגיה. גופי הידע הדיסציפלינריים הללו נמצאים בתנועה ומאבדים את צורתם המקורית. תנועה זו הופכת אותם לשדות ידע היברידיים שאינם עוד (או רק) חילוניות מול דת או מדעי חברה מול תיאולוגיה. הערבוב הזה הוא אחד מסימני הזיהוי העיקריים של פוסט-חילוניות.

מקורות

- אבינרי, ש' (1983). היבטים פוליטיים. בתוך א' הראבן (עורך), האמנם קשה להיות ישראלי? היבטים ערכיים והשוואתיים (עמ' 289-295). ירושלים: מכון ון ליר.
- אופיר, ע' (2001). עבודת ההווה: מסות על תרבות ישראלית בעת הזאת. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן רפאל, א', וליאון, נ' (2006). עדתיות, דתיות ופוליטיקה. בתוך א' כהן ואחרים (עורכים), ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו (עמ' 285-312). באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- בנימין, ו' (2006). לביקורת הכוח. תל אביב: רסלינג.
- גודמן, י', ויונה, י' (2004). דתיות וחילוניות בישראל: אפשרויות מבט אחרות. בתוך י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 9-45). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- גודמן, י', ופישר, ש' (2004). להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תזת החילון וחלופות מושגיות. בתוך י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 346-390). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- גדלס, מ' (2004). טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו. תל אביב: רסלינג.
- חבר, ח' (2005). בעיר ההרגה. בתוך ד' מירון (עורך), בעיר ההרגה – ביקור מאוחר: במלאת מאה שנה לפואמה של ביאליק (עמ' 37-70). תל אביב: רסלינג.
- (טרם פורסם א). "לבד עם השירים": תיאולוגיה-פוליטית בשירת דליה רביקוביץ'. בתוך ת' הס וח' צמיר (עורכות), קובץ מחקרים בשירת דליה רביקוביץ'. באר שבע: מסה קריטית, אוניברסיטת בן גוריון.
- (טרם פורסם ב). נתן אתרמן וגבולות החילוניות: על "שירים על רעות הרוח". בתוך כ' שמידט וא' שיינפלד (עורכים), תיאולוגיה פוליטית. תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- חותם, י' (2007). גנוסיס מודרני וציונות: משבר התרבות, פילוסופיית החיים והגות לאומית יהודית. ירושלים: מאגנס.
- ידגר, י', וליבמן, י' (2006). מעבר לדיכטומיה "דתי חילוני": המסורתית בישראל. בתוך א' כהן ואחרים (עורכים), ישראל והמודרניות: למשה ליסק ביובלו (עמ' 337-366). באר שבע: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון, אוניברסיטת בן גוריון בנגב.
- (טרם פורסם). זהות יהודית-חילונית ותנאיה של יהדות חילונית בישראל. אלפיים.

- יונה, י' (2004). איים של קדושה בים של חילוניות: ליברליזם בהגותו של ישעיהו לייבוויץ'. בתוך 'יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות (עמ' 216-248). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לאטור, ב' (2005). מעולם לא היינו מודרניים: מסה באנתרופולוגיה סימטרית. תיאוריה וביקורת, 26, 43-74.
- לוי, ש', לוינסון, ח' וכ"ץ, א' (2000). יהודים ישראלים: דיוקן – אמונות, שמירת מסורת וערכים של יהודים בישראל 2000. ירושלים: מרכז גוטמן והמכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ליאון, נ' (2007). על מודרניות, חילון וניעות דתית. סוגיות חברתיות בישראל, 4, 5-31.
- מיטשל, ט' (2000). אוריינטליזם וסדר העולם כתערוכה. ג'מאעה, ה', 73-98.
- סנטנר, א' (2005). על הפסיכותרפיה יאולוגיה של חיי היום-יום. תל אביב: רסלינג.
- עברון, ב' (1988). החשבון הלאומי. תל אביב: דביר.
- פלד, ר' (2002). "האדם החדש" של המהפכה הציונית. תל אביב וירושלים: עם עובד והאוניברסיטה העברית בירושלים.
- קלזן, ה' (2005). על מהותה וערכה של הדמוקרטיה. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- רז'קרקוצקין, א' (1999). השיבה אל ההיסטוריה של הגאולה. בתוך ש"נ אייזנשטדט ומ' ליסק (עורכים), הציונות והחזרה להיסטוריה – הערכה מחדש. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
- רם, ח' (2005). לקרוא איראן בישראל. תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר.
- שביד, א' (2000). העידן ה"פוסט חילוני". אוזור מ-<http://www.jcpa.org/jl/vp440-h.htm>
- שלום, ג' (1989). עוד דבר: פרקי מורשה ותחיה (כרך ב'). תל אביב: עם עובד.
- שמידט, כ' (1995). התיאולוגיה הפוליטית של גרשום שלום. תיאוריה וביקורת, 6, 149-160.
- (2005). קרל שמיט בעברית? מחשבות על הרלוונטיות של התיאולוגיה הפוליטית למודרנה (היהודית). הקדמה בתוך ק' שמיט, תיאולוגיה פוליטית (עמ' 7-18). תל אביב: רסלינג.
- שמיט, ק' (2005). תיאולוגיה פוליטית. תל אביב: רסלינג.
- שנהב, י' (1995). מכונת הארגון. תל אביב: שוקן.
- (2003). היהודים הערבים: דת, אתניות ולאומיות. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- (2004). הגלימה, הכלוב וערפל הקדושה. בתוך: י' יונה וי' גודמן (עורכים), מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל (עמ' 46-73). תל אביב וירושלים: הקיבוץ המאוחד ועם עובד.
- (2006). חללי ריבונות, החריג ומצב החירום. תיאוריה וביקורת, 29, 205-218.
- Asad, T. (2003). *Formations of the secular: Christianity, islam, modernity*. Stanford: Stanford University Press.
- Bellah, R. N. (1970). *Beyond belief: Essays on religion in a post-traditional world*. New York: Harper & Row.
- Berger, P. (1967). *The social canopy: Elements of a sociological theory of religion*. New York: Doubleday.
- Boer, R. (2005). Secularism, utopia and the discernment of myth. *Iowa Journal of Cultural Studies*, 7, 1-8.

- Buckser, A. (1998). *Course syllabi in the anthropology of religion*. Anthropology of Religion Section, American Anthropological Association.
- Butler, J. (2004). *Undoing gender*. New York: Routledge.
- Cannell, F. (2005). The christianity of anthropology. *Journal of Royal Anthropological Institute*, 11(2), 335–356.
- Casanova, J. (2007). Religion, European secular identities and European integration. Retrieved from <http://www.eurozine.com/articles/2004-07-29-casanova-en.html>.
- Cooke, M. (2005, November). *Citizenship in a post-secular society*. Paper presented at the Creating Citizens? Issues for Citizenship through Education in Ireland Conference, School of Politics and International Relations, UCD, Belfield.
- Derrida, J. (1998). Faith and knowledge: The two sources of “religion” at the limits of reason alone. In J. Derrida & G. Vattimo (Eds.), *Religion* (pp. 1–78). Oxford: Oxford University Press.
- Douglas, M. (1975). *Implicit meanings: Essays in anthropology*. London, Boston and Henley: Routledge & Kegan Paul.
- Ekstrand, T. (2000). *Max Weber in a theological perspective*. Leuven-Paris-Sterling, Virginia: Peeters.
- Finke, R., & Innaccone, L. B. (1996). Mobilizing local religious markets: Religious pluralism in the empire state 1855–1865. *American Sociological Review*, 61, 203–218.
- Fischer, S. (1988). Jewish salvational visions, utopias and attitudes to the Halacha. *International Journal of Comparative Sociology*, 24(1–2).
- (2007, September). *Sociology in the post-secular context*. Paper presented at the European Sociological Association Conference, Glasgow.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. London: Hamish Hamilton.
- Funkenstein, A. (1986). *Theology and the scientific imagination from the middle ages to the seventeenth century*. Princeton: Princeton University Press.
- Gauchet, M. (1997). *The disenchantment of the world: A political history of religion*. Princeton: Princeton University Press.
- Geoghegan, V. (no date). *Religious narrative and postsecularism*. Retrieved from <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/mannheim/w22/Geoghegan.PDF>.
- Glynn, P. (1995). Prelude to a post-secular society. *New Perspectives Quarterly*, 12(2), 3–14.
- Gorski, P. S. (2000). Historicizing the secularization debate: Church, state, and society in late medieval and early modern Europe, CA. 1300 to 1700. *American Sociological Review*, 65, 138–167.

- Habermas, J. (2003). *The future of human nature*. Cambridge: Cambridge University Press.
- (2006). Religion in the public sphere. *European Journal of Philosophy*, 14, 1–25.
- Hefty, K. (2005). Truth and peace: Theology and the body politics of Augustine and Hobbs. In D. Creston, J. Milbank & S. Zizek (Eds.), *Theology and the political: The new debate* (pp. 427–438). Durham: Duke University Press.
- Herzog, H. (2006). Trisection of forces: Gender, religion and the state—The case of state-run religious schools in Israel. *British Journal of Sociology*, 57(2), 241–262.
- Hever, H. (2007). “And where is our true Malka?” On the fate of a book of poems. *Prooftexts*, 27(1), 40–53.
- Kippenberg, H. G. (2005). Religious communities and the path to disenchantment: The origins, sources, and theoretical core of the religion section. In C. Camic, P. S. Gorski & D. M. Trubek (Eds.), *Max Weber's economy and society* (pp. 164–184). Stanford: Stanford University Press.
- Knight C. C. (2001). *Wrestling with the divine: Religion, science and revelation*. Minneapolis: Fortress Press.
- Latour, B. (1993). *We have never been modern*. Cambridge: Harvard University Press.
- Martin, D., Orme-Mills, J., & Pickering, W. S. (1980). *Sociology and theology: Alliance or conflict*. Brinton: Harvester-Wheatsheaf.
- Martin, B. (1996). *Politics in the impasse: Explorations in postsecular social theory*. Albany: State University of New York.
- McLennan, G. (2007). Towards postsecular sociology? *Sociology*, 41(5), 857–870.
- Milbank, J. (1990). *Theology & social theory: Beyond secular reason*. Oxford, UK & Cambridge, USA: Blackwell.
- Mitchell, T. (1988). *Colonising Egypt*. Berkeley: University of California Press.
- Mommsen, W. (1959 [1984]). *Max Weber and German politics 1890–1920*. Chicago: University of Chicago Press.
- (1974). *The age of bureaucracy: Perspectives on the political sociology of Max Weber*. New York: Harper & Row.
- Neumann, F. (1942). *Behemoth: The structure and practice of National Socialism*. New York: Harper Books.
- Norris, P., & Inglehart, R. (2004). *Sacred and secular: Religion and politics worldwide*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Proctor R. (1991). *Value free science? Purity and power in modern knowledge*. Harvard: Harvard University Press.

- Roberts R. H. (2002). *Religion, theology and the human sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sahlins, M. (1994). The sadness of sweetness: The native anthropology of western cosmology. *Current Anthropology*, 27, 395–428.
- Schmitt, C. (1929 [1996]). *The concept of the political*. Chicago: University of Chicago Press.
- Schwartz, R. (1997). *The curse of Cain: The violent legacy of monotheism*. Chicago: Chicago University Press.
- Shenhav, Y. (2003). Fusing sociological theory with engineering discourse: The historical and epistemological foundations of organization theory. In C. Knudsen & H. Tsoukas (Eds.), *The Oxford handbook of organization theory: Meta-theoretical perspectives* (pp. 183–209). Oxford: Oxford University Press.
- (2006). *The Arab Jews: A postcolonial reading of nationalism, religion and ethnicity*. Stanford: Stanford University Press.
- (2007). Modernity and the hybridization of nationalism and religion: Zionism and the Jews of the Middle East. *Theory & Society*, 36, 1–30.
- Stark, R., & Bainbridge, W. (1985). *The future of religion: Secularization, revival and cult formation*. Berkeley: University of California Press.
- Taylor, C. (2004). *Modern social imaginaries*. North Carolina: Duke University Press.
- Weber, M. (1978 [1921–2]). *Economy and society: An outline of interpretive sociology*. Berkeley: University of California Press.
- (1949). *The methodology of the social sciences*. New York: The Free Press.
- Woodhead, L. (2001). Feminism and the sociology of religion: From gender-blindness to gendered difference. In R. K. Fenn (Ed.), *The Blackwell companion to sociology of religion* (pp. 67–84). London & Cambridge: Blackwell.

ביקורות ספרים

אבי בראלי, דניאל גוטוויין וטוביה פרילינג (עורכים). **חברה וכלכלה בישראל: מבט היסטורי ועכשווי**. ירושלים ושדה בוקר: יד יצחק בן צבי ומכון בן גוריון לחקר ישראל. 2005. 898 עמודים (22 עמודי תקצירים באנגלית)

יובל יונאי*

שני הכרכים הלא קטנים של חברה וכלכלה בישראל טומנים בחובם אכזבה קטנה וסיפוק רב. אכזבה משום שאינם מספקים את מה שהם מבטיחים; סיפוק רב מכיוון שהם מספקים מה שאינם מבטיחים. כשהציעו לי לכתוב על חברה וכלכלה בישראל, קיוויתי ששני הכרכים עבי הכרס יסגרו את הפער הגדול שבין הכלכלנות (economics) לסוציולוגיה. בפועל, הכרכים מכילים בעיקר מאמרים בסוציולוגיה ובהיסטוריה חברתית ללא קשר לכלכלה, ואילו המאמרים היחידים שעוסקים בכלכלה נכתבו מתוך הפרספקטיבה המוכרת שמתעלמת מהניתוח החברתי.

על פי העורכים, המניע לפרויקט הוא הצורך לעדכן את השיח הציבורי, שעדיין משתמש בכלים של הסדר החברתי הישן כדי לדון בשינויים שעברה החברה הישראלית בעשורים האחרונים (עמ' 1). אך ניסיונם להגדיר סדר ישן וסדר חדש מחלק את המציאות, שהייתה תמיד דינמית ומשתנה, לשתי תקופות דיכוטומיות של לפני ואחרי, ואין כל הסבר של מה חדש בעצם בסדר החדש ואילו כלים חדשים מוצעים כאן כדי להבין אותו. העורכים מתכוונים מן הסתם לניאוליברליזציה של המדיניות הכלכלית, אבל לא ברור לפי מה נקבעה נקודת הזמן של תחילת המהפך וכיצד הם מגדירים אותו. תחת התירוץ שחשוב לעיין בשינויים שקרו ולדון מחדש במבנה הישן כללו העורכים מאמרים במגוון נושאים, אך אלה אינם מתלכדים לכדי דיון אחד. גם כלי המחקר וגם הפרספקטיבות התיאורטיות הם בהחלט מיינסטרימיים, ואין בהם חידוש, אבל המאמרים כשלעצמם מעניינים וראויים לקריאת מומחים בחקר החברה הישראלית, עמיתים מתחומים אחרים ותלמידים.

בשני הכרכים יחד יש 27 מאמרים, ואי אפשר לעשות צדק עם כולם. אסתפק אפוא בהצבעה על כמה נושאים שעולים במאמרים אחדים, ואזנח לגמרי כמה מאמרים טובים שנתרו בודדים בתחומי העניין שלהם.

כמחצית מהמאמרים, 13 מתוך 27, עוסקים בעבר של החברה הישראלית, ורובם מתמקדים בעשור הראשון שלאחר הקמת מדינת ישראל. שנות היישוב שטרם המדינה נחשבות התקופה הפורמטיבית שבה הונחו היסודות של החברה הישראלית, אבל אין ספק שהקמת המדינה הייתה צומת דרכים חשוב שבו נפלה הכרעה בדבר כיוון ההתפתחות מהיישוב אל המדינה. אחת משאלות המפתח שדרשה הכרעה בתקופה זו הייתה אופיו של המשטר הכלכלי-חברתי שיונהג במדינה עם עצמאותה. את המדינה הנהיגה בשנים אלה תנועת העבודה, והיה אפשר לצפות שעם המעבר מהארגון הוולונטריסטי של היישוב למסגרת המדינתית תגשים

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

התנועה את חזון החברה הסוציאליסטית. בפועל ידוע ש"המומנט הסוציאליסטי" הוחמץ, וישראל התבססה כמדינת רווחה קפיטליסטית. איך אפשר להסביר תוצאה זו? האם זו הייתה הכרעה אידיאולוגית של מנהיגי המדינה, או שמא המנהיגים היו חסרי כוח ליישם את החזון הסוציאליסטי שלהם? האם אידיאולוגיה שיחקה תפקיד כלשהו בהתפתחות החברה בפועל, או שההתפתחויות נבעו מאינטרסים חומריים ומיחסי כוח בין קבוצות? שני הכרכים של חברה וכלכלה בישראל אינם מתמודדים ישירות עם שאלות אלה, אבל מספקים כמה רמזים לתשובות.

ראשית, לעניין חשיבותה של האידיאולוגיה. קל לטעון שהיא לא שיחקה תפקיד של ממש, ועובדה היא שהמדינה לא יישמה את העקרונות המוצהרים של מפלגות הפועלים למרות כוחן. אבל כמה נקודות שעולות ממאמרים שונים מלמדות שהתשובה מורכבת יותר. שפרה שוורץ ונדב דוידוביץ למשל מתארים את הניסיון הכושל לחקוק חוק ביטוח ממלכתי. גם אבטלה לא נכללה בחוק הביטוח הלאומי שעבר בשנת 1953, כפי שמראה ג'וני גל במאמרו על מטוטלת המדיניות ביחס למובטלים. שני סיפורי הכישלון האלה יכולים להתפרש כנסיגה מהמחויבות לתפיסת עולם סוציאליסטית, אבל מבחינה תיאורטית אולי חשובה יותר העובדה שבשני המקרים מדובר ב"כמעט הצלחה". שני המאמרים ממחישים את הקונצנזוס סביב מחויבות המדינה לרווחת אזרחיה, קונצנזוס מנוגד למקובל ברוב המדינות האחרות, מתועשות ומתפתחות, שבהן חקיקה סוציאלית הייתה מלווה במאבק מעמדי ארוך וקשה. בישראל הצעירה כינונם של מוסדות מדינת הרווחה המודרנית היה מוסכם כמעט על כל השחקנים הפוליטיים, והוויכוח היה על טיבם ועל השליטה בהם.

שנית, בין השורות של שני המאמרים הנ"ל חבוי סיפור על מערך מומחים שעמד לרשות האליטה הפוליטית ואפשר לה לרקוח ולהרכיב מנגנוני שליטה עוד לפני שהייתה מדינה. במדינות מתפתחות רבות היעדר מעמד משרת משכילי, פרופסיונלי ועצמאי מכשיל רפורמות שמטרתן לשפר את יכולת המדינה למשול, וכן פוגע בתיעוש של מדינות העולם השלישי. היישוב היהודי בארץ ישראל, ואחר כך במדינת ישראל, היה עתיר אנשים בעלי כישורים מתאימים, וקשה להפריז בחשיבות של הון אנושי זה ביצירת הכוח המדינתי שאפשר לישראל למצות את משאביה ולקדם פרויקטים לאומיים אדירים תוך כדי הרחבת גבולות וריסון התקפות מבחוצץ.

שלישית, המאמר של שוורץ ודוידוביץ חושף שאחד הגורמים שהכשילו את הלאמת שירותי הבריאות היה הצלחתה של הרפואה הציבורית הטרומם מדינתית, קרי קופות החולים, ובעיקר ההסתדרותית. בשל קיומם של מוסדות אלו, שהיו פרטיים מבחינה חוקית אבל ציבוריים באופיים, הצורך בהלאמה לא היה כה דחוף, ובשל עוצמתם הפוליטית של מוסדות אלה, היה קשה יותר לארגן קואליציות שיילחמו בהם לטובת שירות ממלכתי.

די הרבה מאמרים בקובץ עוסקים במישרין או בעקיפין ביחס להגירה הגדולה מארצות האסלאם ובהשלכותיה על המבנה האתני ועל סדר הסטטוס שנוצר בישראל. היחס הגזעני למהגרים המזרחיים נתפס כעובדה ידועה, ומעניין שהמחברים כבר אינם מתרגשים מחשיפת היחס הגזעני, אף שלא תמיד הם משתמשים בשם המפורש. בצד ההשפעה של היחס הפטרוני המתנשא כלפי המהגרים המזרחיים, מדיניות הקליטה עוצבה גם על ידי האידיאולוגיה של הממסד וההנהגה. אחת האירוניות של ההיסטוריה היא שאותה אידיאולוגיה סוציאליסטית שנתקלה בקשיי יישום בעת החקיקה הסוציאלית הופעלה דווקא על המהגרים שלא יכלו

להתנגד לה. שר החינוך זלמן ארן למשל בחר בחינוך המקצועי כפתרון רצוי לתלמידים החלשים, בין היתר בזכות הדימוי החיובי של עבודת כפיים באידיאולוגיה הציונית (המאמר של צבי צמרת). גם שליחת המהגרים לפריפריה נתפסה בעיני המנהיגים כזכות. מציאת יהודים כפריים בדרום מרוקו, מספר לנו אבי פיקאר, "הסעירה את דמיונם של שליחי עלייה", שראו בהם מזור לאובדן הרוח החלוצית של היישוב הוותיק (עמ' 594). פיקאר עומד על האופן שבו אינטרסים מדינתיים ותפיסות עולם שעוצבו בתקופת היישוב חברו כדי להפוך את העולים של שנות החמישים לחלוצים בעל כורחם שיגשימו את השאיפות הציוניות הישנות, שהוותיקים כבר לא רצו להגשים, ויישבו את הפריפריה כדי לחזק את בעלות המדינה עליה.

גם המחקר של אורית רוזין על פעילותן של מתנדבות שהתגייסו לטפל במהגרים מראה את השפעת התפיסות שלהן באשר להיגינה, תזונה, התנהגות וכו' על האופן שבו התייחסו למהגרים. רוזין שופטת ומזכה את המתנדבות בטענה שפעלו במסגרת הידע שהיה מקובל בזמנן, ומאמציהן היו קריטיים להבטחת שלומם של העולים. לדעתה, הן בחרו באפשרות המוסרית יותר שעמדה בפניהן; האלטרנטיבה הייתה אדישות.

רוזין כותבת גם על תפקיד התפיסות המדעיות בעיצוב היחס למזרחים ומזכירה שהמתנדבות נשענו על עצות של מומחים לתזונה, היגינה וכדומה. דוגמה זו מלמדת על חשיבותם של מומחים בעלי ידע פרופסיונלי ודיסציפלינרי בעיצוב הסדר החברתי החדש, וכמה מאמרים נוספים עומדים על כך. ההחלטה ליצור מסלולי תיכון נפרדים - מקצועי ועיוני - למשל, נפלה לאחר ששר החינוך זלמן ארן "נועץ במומחים זרים 'אובייקטיביים' ושאל לדעת מיטב המומחים האקדמיים בישראל" (צמרת, עמ' 325). במקרים המתוארים על ידי רוזין וצמרת, המומחיות והידע היו כלים של האליטה ה"מתברגנת" לשלוט במהגרים ה"פרימיטיביים". זה תפקיד אחר מזה של המומחים בכלכלה, במשפטים ובסוציולוגיה בסוף תקופת המנדט ובשנים הראשונות של המדינה, שקידמו חקיקה סוציאלית, כפי שעולה ממאמריהם של שוורץ ודודוביץ ושל גל. אפשר להגיד שהללו רצו לעצב את החברה, בעוד שחבריהם מתקופות מאוחרות יותר רצו לעצב את האחרים כדי להתאימם לחברה הקיימת. מה תפקידם של המנהיגים בעיצוב המשטר הכלכלי-חברתי? שני מאמרים בקובץ, אלה של ניר קידר ושל פולה קבלו, דנים במשנתו הכלכלית-חברתית של בן גוריון אך אינם עונים על השאלה. קידר טוען על סמך ניתוח כתביו ועמדותיו של בן גוריון שהוא העדיף תפיסה שמדגישה את הסולידריות והאחוה על פני עקרונות יבשים ומכניים של שוויון פורמלי או כלכלי. בן גוריון היה מודאג מהפערים הכלכליים ומהיחס המפלה כלפי מהגרים מארצות האסלאם, ולפיכך נאבק מול שרי המשפטים ושופטי בית המשפט העליון כדי למנות שופט עליון ממוצא מזרחי ונוף בקיבוצים על ההסתגרות שלהם בקהילות האוטופיסטיות שלהם במקום להציע תעסוקה למהגרים. גם פולה קבלו מנתחת את ההצטרפות של בן גוריון ומתמקדת באופן שבו הגדיר את החלוציות בשנות המדינה הראשונות. לטענתה, בן גוריון הבין שיש לשנות את הגדרת המושג חלוציות כדי להתאימו לצורכי המדינה החדשה. כמו קידר, גם קבלו רואה את רוח השיתופיות כמטרה החברתית העליונה של בן גוריון.

קידר, ויותר ממנו קבלו, רומזים שרעיונותיו של בן גוריון יכלו למנוע את הבעיות החברתיות שהתרחבו והתפוצצו מאוחר יותר. הזדהותם עם רעיונותיו היפים של המנהיג מובילים אותם לראות בחזונו את ההזדמנות שהוחמצה ולהאשים אחרים בהתעקשות על

רעיונות ישנים שלא התאימו למציאות החדשה. ההסתמכות על הצהרות בלבד אינה מאפשרת לקידר ולקבלו לעמוד על הכוחות הכלכליים-חברתיים שהכתיבו את תוצאת המאבק בין המנהיג למפלגה שלו עצמו. שניהם אינם שואלים מדוע הצליח בן גוריון לאכוף ביעילות רבה סדר יום ביטחוני ומדיני אך נכשל במימוש רעיונותיו החברתיים. שמה השיתופיות הייתה חשובה פחות גם בעיניו? האם המבנה הריבוני שהתגבש מנע זאת?

מאמרים אחרים מאירים מרכיבים של המעמד הבינוני שהתגבש בשנים שלאחר העצמאות וההגירה ההמונית וחסם אפשרויות של שינוי מעשי. אבנר מולכו מקדיש את מאמרו למעמד הניהולי שצמח בבירוקרטיה הממשלתית וההסתדרותית ומאיר את התהליכים המיקרו-חברתיים של השינוי המבני-תרבותי. הוא חושף את הדיונים ואת המאמצים לפתח מעמד ניהולי בישראל בסיוע ובמעורבות פעילה מאוד של גופים ממשלתיים אמריקאיים. הישראלים ביקשו להגיע לפרודוקטיביות במסגרת המבנה הקיים, ואילו המומחים האקדמאים מאמריקה טפטפו אידיאולוגיה של יוזמה חופשית. למרות חיכוכים על רקע זה, הפרקטיקה של ביקורי מומחים מחו"ל ושל השתלמויות של מנהלים ומומחי ניהול ישראלים במרכזי הידע האמריקאי תרמו ליצירת פרספקטיבה חדשה, וזו חדרה אט אט לדרג שניהל את החברה הישראלית.

אורי כהן כותב על הרקע החברתי שאפשר את התגבשות האליטה החברתית החדשה. הוא עומד על תפקידה של האוניברסיטה העברית, שחיברה ציבורים שונים מהיישוב הוותיק. הוא מראה שהונהגה מדיניות ברורה להקל את הכניסה ללימודים גבוהים על בוגרי היישוב הוותיק (שכר לימוד מסובסד וסף קבלה נמוך מהרגיל), אבל כשולמן ארן העלה בישיבה הראשונה של המועצה להשכלה גבוהה את הרעיון להקים מכינות למהגרים המזרחים, הוא נדחה בתוקף על ידי חברי המועצה שבאו מהאליטה האקדמית. האוניברסיטה, מספר כהן, הפכה למקום שבו בני היישוב הוותיק התחככו זה בזה, ופלמ"חניקים, חרותניקים, דתיים לאומיים וקיצוניים הרכיבו מעמד בינוני ששמר בקנאות על הפריבילגיות שלו תוך כדי ייחוסים אידיאולוגיים-פנימיים-שבטיים שלא אתגרו את הסדר המעמדי שבו המהגרים "מהשבת האחר" נשארו בתחתית.

ביטוי להשקפותיו של מעמד זה מצוי באחד המאמרים החדשניים והמקוריים ביותר בקובץ, זה של גדי נבו, על התפיסה הכלכלית-חברתית המסתתרת מאחורי ההומורסקות של אפרים קישון. זאת אף שנבו לוקח ברצינות קצת מוגזמת יצירות הומוריסטיות ונוטה לראות בקישון נאשם ולא עד שהשכיל לקלוט ולתרגם ליצירה ספרותית וקולנועית את התודעה הבורגנית שהתעצבה בישראל בשנות החמישים והשישים. על כל פנים, הניתוח של נבו מצליח להמיר את התובנות הקישוניות לתובנות היסטוריות ועוזר להבין את מקורותיו האידיאולוגיים של הלך הרוח של האליטה הישראלית, שביצעה את הרפורמות הכלכליות הניאו-ליברליות של שנות השמונים והתשעים ותמכה בהן.

זירה אחרת שבה נוצר מעמד בינוני כפרי-חקלאי היא הקיבוץ, ומאמר חדשני אחר, הפעם של אסתר מאיר-גליצנשטיין, מעיד על האופן שבו שועתק המבנה האתנו-ריבוני בתוכו. היא נעזרת ביומנים ובמכתבים של צעירה ציונית מעיראק שהייתה חברה בגרעין של בני נוער עיראקים בקיבוץ טרם הקמת המדינה, ולומדת מתוכם על טבעו של המפגש בין צעירים מזרחים (מונח שעוד לא היה קיים אז) שאימצו קודים מערביים מודרניים עם החברה היהודית האשכנזית. היא מראה שאף על פי ששתי הקבוצות אימצו עמדה דומה

כלפי המודרניות, הוותיקים ניצלו את כוחם כדי להקנות ערך סימבולי שרירותי לאלמנטים בתרבות שלהם. המאמר מספק דוגמה טובה למרחב השלישי שנפתח במפגש של המערב (המזרח אירופי) עם המזרח ולמאבק של מיעוט מוכפף שנאלץ לתמרן בין העבר והמסורת שלו ובין בעלי הכוח הפוליטי-כלכלי-סימבולי.

שלושה מאמרים מציעים מסגרת כללית לשינויים שהחברה הישראלית עברה בעשורים האחרונים. שמואל נח איזנשטדט טוען במאמר הפותח שהחברה הישראלית עברה שינוי מקצה לקצה כתוצאה מה"מיצוי... וההתפוררות של הדפוס האידיאולוגי והמוסדי של תנועת העבודה הציונית" (עמ' 24). הוא טוען ששינוי זה משקף בין היתר את הצלחת הפרוגרמה של תנועת העבודה ואת מיסוד הישגיה. הוא רומז שהאליטות שהנהיגו את היישוב ואת המדינה מתבצרות ומגנות על מעמדן, ואילו קבוצות אחרות – בעלי עסקים, מזרחים, ערבים, דתיים ומהגרים דוברי רוסית – נאבקות כדי "להיכלל בתוך... הזרם המרכזי של החיים בישראל" (עמ' 25). הניתוח של איזנשטדט הוא בעיקר ברמה הרעיונית, כאילו המאבק החברתי הוא בין רעיונות ואידיאולוגיות. בניגוד לתפיסות של כלכלה פוליטית, בעלי עסקים הם בעיני איזנשטדט רק עוד מגזר, ושינויי מדיניות כלכלית נובעים מתוצאות המאבק הרעיוני במישור הפוליטי, ולא ממאבק מעמדי. בשל תוצאות המאבק הרעיוני "התגבשה תבנית חדשה של כלכלה פוליטית... [ש]מצאה את ביטוייה בנטיית גדלות לליברליזציה, להפרטה, לביטול פיקוח ולהגברת האוריינטציה על השוק בכיוון קפיטליסטי מובהק" (עמ' 21). ניתוח אידיאליסטי זה אינו מאפשר לאיזנשטדט לראות את הרציפות במערכת הריבודית ואת העובדה שלמרות כל התמורות, נותרו הגבולות המעמדיים וחלוקת המשאבים בין קבוצות אתניות יציבים כשהיו. הדבר שמדאיג את איזנשטדט הוא רק יכולתה של המערכת הפוליטית להכיל את שלל הזרמים של החברה הישראלית. בימי ההגמוניה של תנועת העבודה ידעה המערכת לשלב את כל הזרמים, ועתה היא מפוררת, והשאלה מה יבוא במקומה עדיין פתוחה.

בעוד איזנשטדט מייחל לכינונה של מערכת קונסוציונלית חדשה שתאפשר לכידות סביב מוסדות השלטון המרכזיים וסביב סמלים קולקטיביים משותפים, אורי רם חוגג יום הולדת 10 לפוסט-ציונות ומגן עליו כזרם תיאורטי ואידיאולוגי גם יחד. במאמר זה, כמו איזנשטדט – ובניגוד לעבודותיו הקודמות – הוא רואה את החברה הישראלית כזירת מאבק על אידיאות ומונה ארבעה זרמים מלבד הפוסט-ציונות: הימין הניאור-ציוני, המרכז הלאומי-ליברלי, השמאל הציוני והשמאל הרדיקלי. לרם יש הערות ביקורתיות על הזרמים, והמאמר כולל רבים מהוויכוחים העכשוויים בחברה הישראלית, אבל השורה התחתונה שלו היא אולי החשובה ביותר: רם טוען שאין מזזר לסתירה שבין מדינה דמוקרטית למדינה יהודית, ולכן הסיכוי היחיד לאיתנותה של החברה הישראלית נעוץ בניצחון המרכיב הדמוקרטי על היהודי. מעניין לחשוב אם אפשרות זו תואמת את ההשקפה של איזנשטדט: האם נטישה של הגדרת המדינה כיהודית יכולה לספק את המסגרת האינטגרטיבית שאיזנשטדט מייחל לה? מחד גיסא, זו אפשרות דמיונית, שכן רם עצמו עומד על ההתבצרות של הימין והמרכז סביב יהדותה של המדינה, אבל מאידך גיסא, יש אמת באיום המרומו של רם שאין בסיס אחר לכינונה של חברה סולידרית בישראל. ואוסף במפורש: פלסטינים לא יסכימו להיות אזרחים מסוג ב' במדינה שמוגדרת כיהודית, ואילו (ניאור-)ציונים לסוגיהם יכולים לחיות במדינת כל אזרחיה שבה הם רוב ניכר, ולכן פונקציונליזם נוסח איזנשטדט חייב להביא למסקנה שהפתרון הפוסט-ציוני הוא הרצוי.

לרם יש ריב גם עם השמאל הציוני. שמאל זה מזהה את הפוסט־ציונות עם ניאור־ליברליזם והופך את "מדינת הרווחה [ל]בת־ערובה של האידיאולוגיה הציונית" (עמ' 831). המאמר השלישי המציע מסגרת היסטוריוגרפית למתרחש כעת בחברה הישראלית מדגים עמדה זו. זהו מאמרו המבולבל והמרגיז של אבנר כהן, שמאשים את השמאל הישראלי בהתמקדות במאבק לסיום הכיבוש ובהזנחת המאבק לשוויון ולסולידריות בתוך הקו הירוק וטוען בחוצפה "כי עצמת ההתנגדות לכיבוש תלויה בעיקר במחיר שאותו כיבוש גובה מהמעמד הבינוני". "מתברר שמניעיה של ההתנגדות", הוא ממשיך, "אינם בהכרח נאצלים, והם מתגלים כתועלתנים יותר ממוסריים". כהוכחה לטענה זו הוא מביא את "רמת העניין הנמוכה (יחסית) שמגלים בדרך־כלל החוגים הליברליים־יוניים בנוגע למדיניות האפליה והקיפוח כלפי אזרחיה הערבים־פלסטינים" (עמ' 868). אני לא יודע על איזו פלנטה כהן חי. אולי האשמה מגוחכת זו נובעת מכך שהוא מקבל את ההגדרות השבטיות שעל פיהן כל מי שמצביע עבודה ומר"צ הוא שמאל. אין הוא אלא מבלבל בין אג'נדות שונות לחלוטין, כשעדי אופיר הופך להיות המנהיג של השמאל שמצוי מאהוד ברק שמאלה.

שלושה מאמרים נוספים בקובץ נכתבו על ידי כלכלנים בעלי עמדה ניאור־ליברלית מובהקת. שאינה מתחברת ואינה משוחחית עם שאר המאמרים בחברה וכלכלה בישראל. יעקב קופ מתאר בעיקר את המגמות הכלכליות בשנות התשעים, השנים שבהן הושלם המהפך הניאור־ליברלי. הוא מייחס את ההצלחות לשינויי המדיניות ומזהיר מפני חזרה למדיניות קודמת. בן־ציון זילברפרב מתמקד בחקיקה הפיסקלית שבאמצעותה אנסה הממשלה את עצמה להסתפק בתקציבים רזים. בין השאר הוא מעלה על נס את חוק ההסדרים; חברי הכנסת נכשלו במילוי תפקידם ופיזרו כסף בלי חשבון, ולכן לא היה מנוס משימוש בכלי זה. הנימוק החזק ביותר בזכות חוק ההסדרים הוא בעיניו "מבחן ההישגים", כלומר "כברת הדרך הארוכה [והמוצלחת] שעשה המשק הישראלי מאז 1985, השנה שהופעל בה חוק ההסדרים לראשונה" (עמ' 78); העיקר שהרכבות יצאו בזמן, נאמר כבר בזמנים אחרים. החקיקה הפיסקלית יצרה אווירה של אמון ויציבות, אפשרה את הגדלת חלקו של הסקטור הפרטי ושיפרה את דירוג האשראי של המשק הישראלי. "בעולם המודרני של שנות האלפיים, עם גלובליזציה, פתיחות וניידות הון גבוהה", הוא מסביר, "יש חשיבות רבה לדירוג האשראי של המשק, שכן הוא משפיע על ההשקעות מבחוץ, על תנועות ההון הנכנסות והיוצאות ועל יכולתן של חברות ישראליות ובנקים מקומיים לגייס הון בשווקים הבין־לאומיים" (עמ' 83). יצחק קליין בוטה עוד יותר מזילברפרב במאמר שקובע נחרצות כבר בכותרתו את "עדיפות מדיניות השוק החופשי". הוצאות ציבוריות, הוא טוען, מעוותות את מערכת המחירים ומעכבות צמיחה ורווחה. בכלכלה צומחת חלים שינויים, ופרטים חייבים להתמודד עם שינויים אלו; זה עלול להיראות אכזרי, אבל "ניסיונות של המדינה למנוע תמורות אלו אינן מוסריות", כי ניסיונות כאלה מונעים "מיחידים את ההתמודדות עם [ה]תמורות", וכתוצאה מכך "נעצרת העלייה ברווחת החברה ונוצרות אוכלוסיות הולכות וגדלות של עניים ומחוסרי עבודה" (עמ' 140). בהתאם לתפיסתו קובע קליין ללא כל פקפוק שהמדיניות הקולקטיביסטית ברוב שנות המדינה "הייתה בעוכריהם של כלכלת ישראל ושל אזרחי המדינה... [ו]פגעה מאוד ברווחתם של אזרחי ישראל" (עמ' 118). בהיפוך מרענן של צורת ההסתכלות של איזנשטדט הוא קובע שההצהרות והכוונות של הפוליטיקאים אינן חשובות; מה שחשוב הוא ההתנהגות של הפרטים, ואם המדיניות מעוותת את החלטות שלהם, התוצאות עלולות להיות הפוכות

מהכוונה. זו הבחנה חשובה, אבל הבורות ההיסטורית של קליין מונעת ממנו לראות ולהבין את תנאי המשק הישראלי בראשיתו, את המשברים הכלכליים שאיימו למוטט את החברות הקפיטליסטיות, את אילוצי המאבק הצבאי והכיבוש ועוד. עיוורון פנגלוסי מאפשר לקליין לקבוע בתמימות מסוכנת ש"מערכות חברתיות שהתפתחו בתהליכים של מאות שנים (או אלפי שנים...) כגון מערכת החליפין הכלכלית המודרנית, הן מערכות מורכבות שהוכיחו את עצמן במשך מאות שנות ניסיון" (עמ' 141).

אי אפשר להתעלם מהעמדה הניאו-ליברלית, ואולי טוב שמאמרים אלו נכללו בקובץ שלפנינו, אבל חבל שלא נעשה מאמץ לגשר על התהום שבינם ובין מאמרים אחרים בקובץ, או לפחות ליצור דו שיח ביניהם.

כותרת המאמר של סלביה פוגל-ביזאוי כאילו מכוונת לקליין כשהיא שואלת "אם טוב כל כך אז למה רע כל כך". פוגל-ביזאוי מתמקדת בהשלכות של הניאו-ליברליזם על נשים ועומדת על הזדמנויות שנפתחו בפני נשים בזכות התמורות הכלכליות. עם זאת, לטענתה, הנהנים העיקריים מהזדמנויות אלה היו גברים ונשים חזקות, ואילו נשים מקבוצות מוחלשות סבלו בשוק ונותרו עם הגנה פחותה של מדינת רווחה הולכת ומצטמקת. שלמה סבירסקי רומז בסוף מאמרו על 1967 כנקודת שבר בביצור ממסד תעשייתי-ביטחוני שהביא לחלוקה בלתי שוויונית של משאבים ושל הזדמנויות תוך כדי ביצוע הרפורמות שקליין מתמוגג מהן. יובל אלבשן מדבר על ההדרה וההשתקה של זכויות חברתיות מהמהפכה החוקתית של שנות התשעים. במאמר חשוב הוא טוען ש"תחת הכסות האובייקטיבית לכאורה שלו הפך עולם המשפט לחלק מהמהפכה הניאו-ליברלית שהתגעשה על החברה הישראלית" (עמ' 369).

הכישלון (הידוע מראש?) להעביר את "חוק יסוד: זכויות חברתיות" הביא להדרת זכויות אלה ממגילת זכויות האדם הישראלית, וכך מנע מהאוכלוסיות המוחלשות "את האפשרות לקדם את האינטרסים שלהם באמצעות מערכת המשפט" (עמ' 397).

יש עוד כמה וכמה מאמרים שלא הצלחתי לכלול בסקירה זו. לזכות העורכים יש לומר שהם ניסו ליצור קובץ שאינו מקפח איש: יש מאמר אחד על מהגרי עבודה (סמיונוב ולרנטל), מאמר אחד על העלייה הדוברת רוסית (לשם), מאמר אחד על המיעוט הערבי-פלסטיני (ג'מאל) ומאמר פמיניסטי אחד (פוגל-ביזאוי, נוסף על המאמר של רוזין, שאפשר לשייכו ללימודי נשים), אבל למרות המאמץ, רוב המאמרים משקפים פרספקטיבה אשכנזית-יהודית-גברית. בין שלושים הכותבים יש רק ערבי-פלסטיני אחד שקיבל את המשימה לכתוב על ערבים, וכתוצאה מכך הערבים ממשיכים להיות נפקדים-נוכחים במאמרים רבים. זה אולי סימפטומטי למשל שבישראל של 2005 אפשר לדון בקיבוץ כקהילה אוטופיסטית שמגשימה את הסוציאליזם "בתוך הגדר" תוך כדי "הגשמתן של משימות לאומיות" בצבא ובקליטת עלייה, בלי לשים לב שבעצם ההתיישבות על אדמות שטוהרו אתנית יש סתירה איומה לאוטופיה שביקשו להגשים (גולדמן, עמ' 706).

למרות ההסתייגויות, בסך הכל מדובר בקובץ מצוין שמכיל מאמרים טובים, ובכלל זה מקרי בוחן היסטוריים מעניינים, סקירות היסטוריות אינפורמטיביות, סיכומי מצב של ימינו, קריאות היסטוריוגרפיות של החברה הישראלית, וגם כמה דיונים נורמטיביים והצעות למדיניות. המאמרים ברורים וערוכים היטב, והסקירות הכלליות יכולות להיות עזר חשוב הן לחוקרים שרוצים להכיר תחומים משיקים לשלהם והן לתלמידים בכל הרמות.

אורנה ששון-לוי. זהויות במדיום: גבריות ונשיות בצבא הישראלי.
ירושלים: מאנגס והקיבוץ המאוחד. תשס"ו. 265 עמודים

תמר כתריאל*

ספרה של אורנה ששון-לוי מציג בפנינו דיון מרתק בשאלות של צבא ומגדר, מתוך התייחסות מעמיקה לשאלות סוציולוגיות מרכזיות, כגון מקומה של חוויית השירות הצבאי בהבניית מושג האזרחות ובריבוד החברתי בישראל. הספר הוא בבחינת נקודת ציון במחקר על צבא וחברה בישראל, והוא מוסיף נדבך חשוב למחקר הפמיניסטי על צבא, מגדר וחברה שהתפתח לאחרונה במקומות שונים בעולם.

ספר זה מבוסס על עבודה אמפירית עשירה ודקדקנית שכללה ראיונות עומק עם עשרות חיילים וחיילות בשירות סדיר, שבהם פרשו המרואיינים בפני המחברת את חווייתיהם, תפיסותיהם ומאוויהם לגבי שירותם הצבאי. במסגרת ניתוח עדויות אלו מציבה הכותבת מערך פרשני רחב יריעה, ובאמצעותו היא יוצרת קשרים מאלפים בין תפיסות השירות הצבאי ודימויי החיילות שנלווים אליהן, הפרקטיקות היומיומיות המגדירות את פעילותם הממוגדרת של חיילים וחיילות, ושאלות יסוד באשר להגדרה הרפובליקנית של אזרחות שמאפינת את הזירה הישראלית ואת אופני ההדרה שהיא מניבה.

הספר פותח בשני פרקים שכוללים דיון בהיר בסוגיית המיליטריזם הישראלי, שורשיו בתפיסת הגבריות בציונות, ומקומו של הצבא ביחס לסוגיית הריבוד המגדרי מחד גיסא והריבוד האתני-מעמדי מאידך גיסא. כל אחד מארבעת פרקי הספר שבאים לאחריהם מוקדש לקבוצה אחת של חיילים וחיילות, שמוגדרת במונחים של מגדר ורקע אתני-מעמדי. ההצלבות שעושה החוקרת בין מגדר לתפקיד צבאי מניבות תמונה מורכבת של השירות הצבאי, החל בקבוצת החיילים הקרביים שמייצגים את הדימוי ההגמוני של החייל האולטימטיבי ("הלוחם"), חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון כחול, חיילות שמשרתות בתפקידים "גבריים", וחיילים שמשרתים בתפקידי צווארון לבן. הקטגוריזציה הזאת נענית הן למאפיין המגדרי והן למאפיין העיסוק הצבאי שנמדד ביחס לתפקידו של הצבא כמפעיל אלימות ממוסדת, דהיינו לחימה.

בדיון על הדימוי ההגמוני של הלוחם טוענת ששון-לוי שהשירות הקרבי אינו רק דרך לביטוי השתייכות חברתית או רגש לאומי, אלא הוא גם (ואולי בעיקר) "הדרך הישראלית לממש גבריות הגמונית, להיות חלק ממנה וליהנות מזכויות היתר שהיא מעניקה" (עמ' 58). בהרחיבה את הדיון המחקרי בדימוי החייל הקרבי, ששון-לוי מדגישה את המתח הדיאלקטי שבין שתי אוריינטציות רגשיות סותרות (אך תלויות זו בזו), שמאפיין את חוויית הקרב ואת דרישות התפקיד של חייל קרבי: "שליטה עצמית – משמוע עצמי וריסון גופני ורגשי, וריגוש – פריצה של גבולות גופניים ורגשיים, הסתכנות ויצריות" (שם). דברי החיילים הקרביים נותנים ביטוי נרחב לתוקף שיש בחייהם לדימוי הלוחם הראוי שמעוגן באיזון ההולם שבין שליטה לריגוש (אקשן), ולאופנים שבהם דימוי זה משמש מודל לעיצוב הגוף הלוחם לכדי

* החוג לתקשורת והחוג למנהיגות ומדיניות בחינוך, אוניברסיטת חיפה

סמן של הלאומיות הישראלית. הראיונות מעידים גם על המידה שבה ייחודיות קרבית כרוכה בהדרה מובנת מאליה של נשים.

בצד הדימוי ההגמוני של החייל הקרבי, שמוכר בציבור וזכה למחקר אקדמי, ששון-לוי משרטטת פרופיל של חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון כחול (אפסנאות, נהיגה וכדומה) ומודרים הן מזירת הגבריות הדומיננטית של הלוחמים והן מן המחקר האקדמי על צבא וצבאיות. בניתוח רגיש ומרתק היא מראה כיצד חיילים אלה, שחלק ניכר מהם ממוצא מזרחי, מבנים גבריות חלופיות שחותרת תחת הסמכות והמשמעת הצבאית אך מעוגנת בתחושת אחריות לבית ההורים וברצון למלא את תפקידם כמסייעים בפרנסת המשפחה גם בעת השירות הצבאי. ה"גבריות של הבית" שהם מממשים מעמידה את המשפחה מעל ללאום וממירה את השיח הרפובליקני של הקרבה למען האומה ואת תפיסת האזרחות הנגזרת ממנו בתביעה לתמורה הולמת עבור תרומתם לקולקטיב ובשיח אתני-לאומי פטריוטי. היא מציבה אתגר כפול בפני הגבריות ההגמונית על ידי סדיקת הקשר בין צבאיות לגבריות ועל ידי אתגור הקשר בין צבא לאזרחות: "לא שליטה וריגוש בשדה הקרב מסמנים אותם כגברים אלא אוטונומיה, עצמאות ואחריות לבית ולמשפחה" (עמ' 149).

חיילות שבחרו לשרת בתפקידים שנחשבים גבריים, ובכך מסמנות את המדיניות של העמקת שילובן של נשים בצבא, הן הקבוצה השלישית במחקר. חיילות אלו מזדהות עם אתוס הלוחם הצה"לי ומנסות אותו על ידי חיקוי התנהגותם של חיילים קרביים, התבדלות מנשיות מסורתית וגימוד משמעותן של הטרדות מיניות. המחברת מציינת שפרקטיקות אלו "מאתגרות את ההבניה הדיכוטומית של מגדר ומעניקות לחיילות ביטחון, כוח וסמכות בתפקידן הצבאי" (עמ' 184). עם זאת, היא מצביעה על כך שגם אם יש אלמנט של פרודיה בדרך שבה מחקות החיילות את הלוחמים, הרי שבחיקוי אתוס הלוחם הן מאשרות את תוקפו ומעמדו כמקור יחידי לכוח וסמכות. ששון-לוי נוטה לפרש התנהגות זו לא כחתרנות אלא כשיתוף פעולה עם המערך הפטריארכלי של מדינת הלאום המודרנית המשלב עקרונות של הדרה והכללה: "הוא מאפשר לחלק מן הנשים (בעיקר ליהודיות אשכנזיות) להתקרב למרכז המערכת אך לא כחלק אינטגרלי שלה. כך מתאפשרת יצירת תחושת שייכות והזדהות של החיילות עם הצבא תוך הנצחת המיקום השולי שלהן בו" (עמ' 185). אם כן, משתמע מכך שכניסת נשים לתפקידים "גבריים" בצבא אינה פותרת את אי השוויון בין גברים לנשים בישראל, והמחברת מעלה את השאלה אם זהו אכן המאבק ה"נכון" מבחינת הנשים.

קבוצת החיילים האחרונה שרואינה הם חיילים שמשרתים בתפקידי צווארון לבן (מחשבים, מודיעין וכיוצא באלה), שרובם אשכנזים מן המעמד הבינוני. חיילים אלה מביעים עמדה של שניות ביחס לדימוי ההגמוני של הלוחם ואינם חותרים תחתיו כמו שעושים חיילים המשרתים בתפקידי צווארון כחול: "לצד ההתייחסות המתמדת לחייל הקרבי כציר מרכזי של זהות ניכרת בהצגה העצמית שלהם תנועה בכיוון של כינון זהויות גבריות לא-צבאיות, המדגישות תכונות של המקצועות החופשיים בשוק העבודה, בעיקר ניהול, ידע ומומחיות" (עמ' 193). ההתייחסות החיובית של חיילים אלה לאתוס הלוחם, שעליו התחנכו רובם במסגרת המשפחה ובית הספר, מתבטאת בהתייחסות לשליטה גופנית ורגשית מצד אחד ולריגוש הנקשר לסכנת חיים, תחרותיות והרפתקנות מצד שני. אך היו ביניהם גם כאלה שניסו להשתחרר ממודל הגבריות ההגמונית, לפרק את ההרואיות של מודל הלוחם ולהמירו במודל גברי אחר, זה של המנהל מן המעמד הבינוני. לדברי המחברת: "הבניית הגבריות לפי

מודל הקריירה של המעמד הבינוני מעמידה בפני החיילים בתפקידי צווארון לבן מבחנים שונים להוכחת הגבריות, מבחנים שאינם מדגישים את הגוף הגברי או אומץ ועמידה בסכנת חיים, כמו מבחני הקרביות, וכן אינם מבחני הכבוד והפרנסה של החיילים בצווארון כחול. אלא, מבחני הגבריות שלהם מוכוונים יותר על ידי שוק העבודה הקפיטליסטי והמעמד החברתי-כלכלי שלהם מאשר על ידי המדינה ומוסדותיה, ומדגישים בעלות על הון תרבותי והשכלתי המצדיקה כוח ושליטה על אנשים" (עמ' 219). חיילים אלה עושים מאמץ להבנות זהות שהיא בה בעת דומה לזהותם של לוחמים ושונה ממנה. הם מציגים תפיסות אורחיות דו-משמעיות רוויות מתחים שמשלכות בין שיח רפובליקני שמקדש תרומה לקולקטיב ובין שיח ליברלי שמדגיש את האינטרס הפרטי, אגב יצירת גוונים שונים של מזיגה בין ערכים אינדיבידואליסטיים לערכים קולקטיביסטיים.

כוחו הגדול של הספר נעוץ, לטעמי, לא רק ביכולתה יוצאת הדופן של המחברת להאזין לקולותיהם של לובשי המדים ולהנכיח את עולמם, אלא גם בכישרון שבו היא מראה כיצד חלוקת העבודה בצבא וחויית השירות בו הם בעצם חלק ממרקם חברתי כולל. הוהויות במדים שהיא משרטטת הן תוצר של מערכת ריבודית ושל נכסים חברתיים ותרבותיים שעמם מגיעים הצעירים והצעירות לצבא. עבור חלק ניכר מהם, אופיו של המסלול הצבאי מגדיר אפשרויות של התפתחות אישית, מגדרית וחברתית. הצבא, יותר משהוא כור היתוך חברתי, מתפקד כמכונת שכולל משוכללת שמשמרת את קווי המתאר של הריבוד החברתי. כפי שמראה המחברת, באמצעות דימויים ופרקטיקות של גבריות ונשיות ובאמצעות תפיסות שונות ומשתנות של אורחות, מכוננת חויית השירות הצבאי זהויות מגדריות ואתניות שמחלחלות ללב לבו של העולם החברתי גם לאחר פשיטת המדים.

זהו ספר משכיל ומחכים, קולח ומרתק, סוציולוגיה במיטבה. הספר פורש בפנינו עולם מוכר ומפתיע כאחד ומשאיר טעם של עוד, בעיקר לגבי אותן זהויות במדים שלא זכו בו לטיפול ממוקד, כגון נשים בתפקידים "נשיים", שהן רוב החיילות בצבא, ואולי תתקבוצות נוספות, כמו חיילים יוצאי אתיופיה או חיילים דרוזים, שהמשא ומתן שהם מקיימים עם דימוי הלוחם ההגמוני ודאי מרתק לא פחות. הכרה במנעד החוויות שמומן השירות הצבאי עבור חיילים וחיילות בעלי פרופיל אישי וחברתי מגוון אולי יעזור גם לעקר מטבע לשון שהשתרש בשנים האחרונות בפי אנשי צבא שמטיפים ל"שירות משמעותי" (דהיינו קרבי), ובכך מרמזים ששירות לא קרבי אינו משמעותי, או משמעותי הרבה פחות. אורנה ששון-לוי הייתה שואלת: משמעותי עבור מי ובאיזה אופן?

Danny Kaplan. The Men We Loved: Male Friendship and Nationalism in Israeli Culture. New York, Oxford: Berghahn Books. 2007. 190 pages

דניאל מונטרסקו*

"הם לא השאירו לי דבר מלבד אחים וחברים" (יורם טהרלב)
 "גם אם חברך עשוי דבש, אל תלקק את כולו" (פתגם ערבי)

שתי האמירות התרבותיות שלעיל חושפות את פניה של החברות כמושג חברתי: מחד גיסא, רעות אל-זמנית, נאמנות ללא גבול, אידיאל של אהבה אבסולוטית, ומאידך גיסא, חברות כמשאב חברתי – חברה וחברותא. הפן האחד מצביע על החברות כאידיאה אפלטונית-מיתית, מוחלטת ובלתי נתונה למשא ומתן. ככזו היא גם היחידה ששורדת את המוות: "פה תישאר אחרי לכת, החברות אשר הייתה", משורר טהרלב. הפן האחר מצביע על החברות כהון חברתי מוגבל שאותו יש לתחזק פן יאזל. הממד הפרגמטי של החברות הוא זה שקושר בין ישראלים, שגם בפזורה מבקשים להתרועע עם החברה, ולו לזמן מוגבל (Shoked, 1993). בעוד שהרעות מכוננת מיתוס, החברות מקיימת עולם חברתי. אלה גם שני פניה של הגבריות כפי שעולה מן המחקר: מצד אחד, קוד מוסרי טהרני, מטאפורה בשירות הלאום, אידיאל בלתי מתפשר של הקרבה עצמית, חיילות וגבורה, ומצד שני, פרקטיקה מגדרית שמוצגת כמצג (שווא לעתים) של רהבתנות, יצרים וכוחניות. ספר זה נע בין שני קוטבי החברות והגבריות ומנתח את ההמרה של החברות לאידיאל הרעות בתיווך הלאומיות. הרעות היא אפוא ביטוי למה שמייקל הרצפלד (Herzfeld, 1993) מכנה אינטימיות תרבותית (cultural intimacy), כלומר מסגרת של זהות ואחוה שמשמשת חיפוי אידיאולוגי על הצד האפל של אתוס ההקרבה, פולחן המוות ותרבות המלחמה.

ספרו החדש של דני קפלן מצטרף לרשימה ארוכה של מחקרים העוסקים בגבריות, צבאיות ורגשות בחברה הישראלית (שיאון, בן-ארי, ששון-לוי, לומסקי-פדר ואחרים). ביד אמן מגולל קפלן את הסיפור האישי והקולקטיבי של החברות ועומד בביקורתיות על החיבור המטונימי בין סיפורים של אחווה והקרבה חברית ובין הציונות כפרויקט מגדרי. הספר מיישם את התובנה היסודית של מחקר הגבריות שמבקש לחשוף את התפיסה האוניברסלית של "האדם באשר הוא אדם" ככינון סובייקט מגדרי ופוליטי: קטגוריות מופשטות נוצרו בצלם הגבר, ולכן הגבריות והחברות בין גברים מייצגות את האזרחות האידיאלית ואת האומה כולה. סיפורי "אחוות לוחמים" מכוננים עולם מיתולוגי של רעות שקוראת תיגר על המוות של הגוף הפרטי, מתוך שהיא מפיתה חיים חדשים בגוף הקולקטיבי.

* Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University, Budapest, and Robert Schuman Centre for Advanced Studies, European University Institute, Florence

השער הראשון והשני של הספר מתארים כיצד פרקטיקות של חברות בחיי היומיום וערכים של נאמנות בין גברים מנוכסים על ידי האידיאולוגיה הלאומית בשירות המדינה והצבא. בעוד שבתרבות הצבאית אהבה ארוטית בין גברים חסומה מכוח הקודים של הגבריות ההגמונית ההטרסקסואלית, קפלן מראה כיצד התשוקה הגברית לובשת צורה של "אינטימיות ציבורית" המוצגת כפעילות סתמית ולא מאיימת. גם אם ברוב המקרים החברות הצבאית אינה שורדת את "היציאה לאזרחות" בתום השירות הצבאי, זוהי חברות מצבית, עמוקה וכנה המאפשרת להביע רגשות "אסורים".

השער השלישי, שהוא לדעתי החלק המרתק ביותר בספר, דן בחברות בצל המוות. הרעות, לא זו בלבד שהיא מתעלה מעל הכליה של הגוף הפרטי, אלא שהיא מוצאת במוות דווקא את ביטויה הטהור ביותר. קפלן פורש את הניתוח השיטתי ביותר עד כה בסוציולוגיה הישראלית של מה שהוא מכנה "נקרופיליה קולקטיבית", קרי פולחן המוות הלאומי (עמ' 136). טקסי זיכרון מנציחים את התשוקה למת ופועלים כמופעיים ארוטיים (ולא רק מגדריים) שבהם האזרח-האח הופך למושא אסתטי של תשוקה ("יפי הבלורית והתואר"). התשוקה האולטימטיבית (והאסורה ברגיל) אפשרית רק בזכות המוות. באשר המוות על מזבח האומה הוא מסמן ללא מסומן חברתי, הוא מאפשר לקיים את המיתוס הלאומי ומוצג כאיחוד מיני וכשיא הרעות (עמ' 125). החברות מתוארת כמרחב האידיאולוגי והרגשי המתווך בין אימת המלחמה למאבק הלאומי ההרואי. מעל לכל, הרעות מבטיחה שהקורבן יתקבל כעולה.

הספר הוא בבחינת מעט המחזיק את המרובה, אולם לצד תרומתו החשובה עולות שלוש הסתייגויות: האחת מתודולוגית ועניינה שיטת המחקר ומגבלותיה, השנייה השוואתית ועניינה ההטיה האירופוצנטרית של הניתוח, והשלישית אנליטית ועניינה הדגש על התשוקה. השער העוסק בחברות בחיי היומיום פותח בהצהרה שקיים קושי מתודולוגי מהותי לעסוק בנושא בגישה אתנוגרפית בשל האופי החמקמק והבנאלי של יחסי חברות (עמ' 27). סיבות אלה ואחרות משמשות את המחבר להצדקת הבחירה המתודולוגית בראיונות מונחים ובניתוח ביוגרפי מתוך גישה תרבותית-נרטיבית (עמ' 156). טענת המחבר שחברות אינה נושא ראוי לחקירה אתנוגרפית היא בעייתית, שהרי די לנקוב בשמות שתיים מן האתנוגרפיות שהיו לנכסי צאן ברזל בסוציולוגיה ובאנתרופולוגיה כדי ללמוד על היתרונות הגלומים בתצפית משתתפת על קבוצות חברים: *Slim's Table* (Duneier, 1991) ו-*Tally's Corner* (Liebow, 1967) אינם רק מופת למחקרים אתנוגרפיים שעוסקים בגבריות וחברות אלא דוגמה לאופן הניתוח שבו לוקה ספר זה. הגישה הנרטיבית לניתוח חברות נשענת ברובה על הצהרות זהות רפלקסיביות ועל סיפורי חיים משוחזרים ולא על ניתוח ממקור ראשון של פרקטיקות נצפות, ולכן הטקסט נטול אחדות נרטיבית. דגש אתנוגרפי על מעגלים של חברות גברית יכול היה ללמדנו למשל מתי מתפרקת החברות, מתי עולות האשמות בדבר בגידה, ובאילו תנאים יכולה החברות האישית לחתור תחת ערכי הלאומיות (חזן, 1993). בראייה היסטורית, בחינה סוציולוגית של רשתות חברתיות ויחסי תן וקח בין חיילים (כגון היחסים שעמנואל סיון מתאר בין ה"צברים" ל"ניצולים" בדור תש"ח), יכולה הייתה לשחרר את הניתוח מכלוב הברזל האנליטי של האידיאולוגיה הציונית ואתוס ה"דם ואדמה" שהופכים למושגים מסבירי-כל. יש להצטער על כך שהמחבר לא ראה לנכון להתמקד בדינמיות מצבית, שהיא חשובה לפחות כמו הדיבור על החברות.

הקושי השני עולה כאמור מתוך ההטיה האירופוצנטרית של הספר. הספר עשיר בציטוטים מהתנ"ך (אהבת דוד ליהונתן כאב־טיפוס), מהמיתולוגיה היוונית, מהפילוסופיה הקונטיננטלית, מהספרות הסוציולוגית ומהתורה הפסיכואנליטית באנגלית. ההשוואות החוזרות ונשנות עם מחקרי צבאיות וגבריות באירופה, בארצות הברית ובמערב בכלל מעלות את השאלה מדוע בוחר המחבר להתעלם מההיסטוריה והמחקר אודות חברות וגבריות בתרבויות המקיפות את ישראל. שני מאפיינים סוציולוגיים דומים – פטריארכליות ומיליטריזם – אשר מתקיימים בצורות שונות במדינות רבות במזרח התיכון ובישראל, מזמנים השוואה פורה יותר מפרוסיה או גרמניה. לדוגמה, היחסים המגדריים שבין צבאיות לאזרחות בתורכיה זכו לניתוח אנתרופולוגי מקיף (Altinay, 2004), שמפרק את המיתוס של "עם הצבא" בתורכיה הכמאליסטית. באופן דומה נפקד מקומו של שיח ההקרבה, ההנצחה והמאבק בחברה הפלסטינית. התעלמות זו היא סימפטומטית למחקר הישראלי המבקש לחבור למערב מתוך שהוא מדמיין את עצמו כשדולה תרבותית מערבית השתולה במזרח התיכון. בחירה מובלעת של מסגרת ייחוס גיאוגרפית ומושגית אירופית ואמריקאית גרידא מבודדת את הניתוח מתהליכים היסטוריים מקבילים ומחזקת את תפיסת הציונות כתופעה ייחודית. כך למשל, בדיון על ההיסטוריה של החברות בציונות אפשר לשאול אם היחסים בין ארגונים כגון "השומר" לקהילות הערביות שהקיפו אותם לא השפיעו על מושג ה"ג'מאעה" או ה"חברה" (עמ' 61). לאור ריבוי המושגים בערבית בתרבות הרעות הישראלית, יש לבחון מה מקום האוריינטליזם בהבניית החבורה הצברית (עמ' 43). הדיון העשיר על הקרבה ונקרופיליה קולקטיבית יכול היה לצאת נשכר מההשוואה המתבקשת למקרה הפלסטיני, המצביע על אידיאליזציה של החלל ופוליטיזציה של המוות. התפקיד המכונן של טקסים ציבוריים במתן לגיטימציה לקורבן האישי פועל בעוצמה גם בלוויות של חללים פלסטיניים, הנמשלות לחתונות, ובשיח על הנפילה חלל (אסתשהארד) כטקס מעבר לגן עדן (Allen, 2006).

הקושי השלישי מתייחס למושג התשוקה בספר. הדגש האנליטי על התשוקה (desire) מרענן כשם שהוא מגביל. הוא חיוני משום שהוא מייצר כתיבה ביקורתית שמנסה לפרק את הנרטיב ההטרסקסואלי ההגמוני, והוא מגביל משום שהוא מציע קריאה שמבקשת לגאול – לעתים באופן מאולץ – את ההומו־ארוטיות המודחקת בחוויה הגברית. באשר אינטימיות בין גברים נעה על המרחב בין הומו־סוציאליזם להומו־ארוטיות, המחבר טוען כי בעוד היחסים הארוטיים בין גברים חסומים ברגיל, הם מתאפשרים ברגעים טקסיים ובזמן הקדוש של הנצחת המת. כדי להמשיג את פעולת התשוקה נשען המחבר על הוגים פסיכואנליטיקאים (בעיקר פרויד ובאטלר) בלי לעגן את ההחלה של מושגים פסיכולוגיים על הניתוח הסוציולוגי ועל הספרה הקולקטיבית (עמ' 147). בעיה נוספת עולה בשל הפער בין השימוש השגור במונח תשוקה ובין ההמשגה התיאורטית שלו. בשיח הציבורי, הספרותי והעממי יוחסו לתשוקה פנים רבות: החל בכמיהה לאחר, דרך אינטימיות רומנטית וכלה בתאוה פיזית. עמימות המושג בעל החשיבות המרכזית לספר עולה ביתר שאת נוכח השימוש המתודולוגי שהמחבר עושה בו. כשהמראיין שואל לדעתם של הנחקרים על מקום התשוקה (בעברית) בין גברים (נספח מתודולוגי, עמ' 160), נראה שהקטגוריות מתערבבות בלי שהן עוברות את העידון האנליטי הדרוש למושג כה דומיננטי בשיח הפסיכולוגי. התוצאה היא קריאה מעט מאולצת

והשלכה של המושג התיאורטי על סיפורי הנחקרים, המבקשת לקרוא דרור לתשוקה הגברית החבויה ביחסים ההטרסקסואליים. למרות בעיות אלה, שאי אפשר להימנע מהן בכל מחקר חשוב, ספרו של דני קפלן פותח דיון ביקורתי ונחוץ מאין כמוהו על התקרבותא בצל מיתותא. זהו ציון דרך במחקר הגבריות והתרבות הישראלית אשר מחזיר את לפיתת המוות שבין הנצחה וארוטיקה למוקד השיח הציבורי והאקדמי.

מקורות

- חזן, ח' (1993). ככה היינו: היחיד, החבורה והקולקטיב בתל אביב של בלוו לחופש הגדול. בתוך ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), מחקרי תל אביב יפו (עמ' 261-279). תל אביב: דיונון.
- סיון, ע' (1991). דור תש"ח: מיתוס, דיוקן וזיכרון. תל אביב: מערכות.
- שיאון, ל', ובן-ארי, א' (2007). גוף, מיניות ומשפחה בקרב חיילי מילואים קרביים בישראל: על דמיון והומור. סוציולוגיה ישראלית, ט(1), 149-171.
- ששון-לוי, א' (2006). זהויות במדים: גבריות ונשיות בצבא הישראלי. ירושלים: מאגנס.
- Allen, L. (2006). The polyvalent politics of martyr commemorations in the Palestinian Intifada. *History and Memory*, 18(2), 107-138.
- Altinay, A. G. (2004). *The myth of the military-nation: Militarism, gender and education in Turkey*. New York: Palgrave Macmillan.
- Ben-Ari, E. (1998). *Mastering soldiers: Conflict, emotions and the enemy in an Israeli military unit*. Oxford: Berghahn Books.
- Duneier, M. (1992). *Slim's table: Race, respectability, and masculinity*. Chicago: University of Chicago Press.
- Herzfeld, M. (1993). *Cultural intimacy: Social poetics in the nation-state*. London: Routledge.
- Liebow, E. (1967). *Tally's corner: A study of Negro streetcorner men*. Boston: Little, Brown.
- Lomsky-Feder, E., & Ben-Ari, E. (Eds.) (2000). *The military and militarism in Israeli society*. Albany: State University of New York Press.
- Shoked, M. (1993). One-night stand ethnicity: The malaise of Israeli-Americans. *Israel Social Science Research*, 8(2), 23-50.

Pnina Motzafi-Haller (Ed.). Women in Agriculture in the Middle East (Perspectives on Rural Policy and Planning). England: Ashgate, 2005. 177 pages

עזיזה כוזם*

ספר זה הוא אוסף מחקרים שהוזמנו על ידי ממשלת דנמרק כדי לקבל סקירה מעודכנת אודות מעמדן של נשים במערכות הייצור החקלאי בישראל, בירדן, במצרים וברשות הפלסטינית. לכל מסגרת מדינית מוקדש פרק נפרד, ולפרק על מצרים נוספו גם הערות ביבליוגרפיות. כל פרק נפתח בתיאור מעמדם של נשים באזור באופן כללי לפי נתוני פוריות, רמת השכלה, השתתפות בכוח העבודה וכן הלאה, ובהמשך מובא דיון מפורט אודות מקומן של נשים בחקלאות. נושאים שזוכים לסקירה הם היקף בעלותן של נשים על קרקע, חלקן בקבלת החלטות כלכליות, מידת נגישותן למשאבים חיוניים, יכולתן לשוק מוצרים חקלאיים (וכך לשמר שליטה על משאבים כלכליים), ומה בדיוק עושות נשים כשהן עושות חקלאות: דואגות לבעלי החיים, מאחסנות תבואה שנקצרה, או – כמו בישראל למשל – נעשות מנהלות של פועלים תאילנדים בעת שבעליהן עוזבים חוות קואופרטיביות לטובת עבודה אחרת. הקדמה רפלקסיבית מאת העורכת ממקמת עבודה זו במסגרת השיח של נשים ופיתוח ומציגה קושיות חשובות בדבר רצועות המחקר האקדמי הפמיניסטי המועילות ביותר לשיפור מצבן הכלכלי של נשים. לבסוף סוקר פרק הסיום כמה מהממצאים השיטתיים של המחקר.

כוונתו המוצהרת של הספר היא להיעזר בספרות הזמינה כדי לתאר את "המציאות של היחסים המגדריים של הייצור במזרח התיכון" (עמ' 2). הוא בהחלט מצליח בכך, וכל מי שמתעניין/ת בנושא, עליו/ה להתחיל בספר זה. הוא עתיר מידע מעשי ומועיל, כמו רשימתו של אל-רוסאן על ארגונים ממשלתיים וכמו התרשים של אל-טובשי, המציג רפורמות במדיניות החקלאית במצרים מאז 1980. תרשים זה מלווה בהערות באשר לייעודה של כל מדיניות, קהל היעד שלה והאילוצים שכפתה על נשים. תיאורי המקרה של אל-טובשי גם מפייחים רוח חיים בפרטים שנדונים בפרקים אחרים בנוגע למה שנשים עושות בחקלאות ולמקורות עוצמתן.

כמה מאמרים מציעים עמדות מעוררות מחשבה: חממי מציינת ששיעור השתתפותן של נשים פלסטיניות בכוח העבודה צנח בשנים שחיו תחת שלטון ישראלי ישיר וגדל שוב עם התרופפות השליטה הישראלית. מוצפיי-הלר מעירה שבעוד נשים כפריות ממוצא אשכנזי מרוויחות כסף בשלל דרכים – למשל על ידי פתיחת צימרים (חדרי אירוח) או מסעדות – נשים מזרחיות אינן נוטות לעשות כך, למרות האהדה הציבורית הנתונה למטבח המזרחי ולמנהגי הכנסת האורחים. אל-רוסאן מדגיש את טבעה הפטריארכלי של החברה הירדנית, אבל גם את האפשרויות לשינוי. כך למשל, כשנשים (כפי הנראה נשואות) מחזיקות בבעלותן קרקע, הן נוטות לקבל בפועל החלטות שנוגעות לקרקע זו, ומכאן האפשרות שהגדלת בעלותן על קרקע תהיה דרך יעילה לצבירת כוח בידי נשים (ראו עמ' 31, וגם אצל חממי

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

בעמ' 59 בעניין סקר על זכויות נשים). ממצא שמופיע תדירות אצל החוקרים מלמד שנשים יודעות מעט מאוד על תכניות פיתוח זמינות באזור שלהן, ובכלל זה תכניות שהיו רוצות להשתתף בהן, וייתכן שיש להתמקד פחות ביצירת תכניות חדשות ויותר בהעשרת הידע אודות מה שזמין.

אף שאינם מפנים את הקורא ישירות לתיאוריה, המאמרים מדגימים את הסוגיות התיאורטיות המרכזיות בספרות של נשים ופיתוח. שוב ושוב אנו פוגשים במה שאני מכנה "נקודת מים" בעקבות עבודתה המשפיעה של מריה מייס (Mies) על התעקרות בית (housewifcation): נשים אמנם עובדות בחקלאות, אך עבודתן בלתי נראית, ולעתים קרובות אפילו לא נחשבת עבודה. לפיכך נוטים להתעלם מתרומתן, לאסונן, וכפי שמראה אל-טושי במקרה של מצרים, לאסונה של החברה כולה (המדיניות המצרית שנועדה לייעל את עבודת האדמה מתעלמת מאותן משימות שבאחריותן הבלעדית של נשים, ובמקרה המצרי מדובר בהתעלמות מבסיס אפקטיבי ביותר להגדלת התפוקה). הספר מחלץ את קוראיו מאי נראותן של נשים בכך שהוא חושף מה הן עושות בפועל. תופעה אחרת שנידונה בספרות וזוכה להדגמה בספר זה היא שבחברות מסורתיות אפיקי ההכנסה של נשים עומדים בסכנה אם תכניות פיתוח אינן מתחשבות בהן. למשל, מיכון החקלאות בירדן הביא לתוצאות שליליות לא מכוונות עבור נשים, מאחר שהגברים היו אלה שהפעילו את המכונות, ואילו הנשים, שהיו הפועלות, מצאו עצמן מחוסרות עבודה (עמ' 32).

מלבד התייחסות לסוגיות תיאורטיות בספרות של נשים ופיתוח, הספר מספק מידע רלוונטי גם לוויכוח הפמיניסטי אודות המקרים שבהם עלינו להתייחס למתח השורר בין צורכי נשים לצורכי גברים. מחד גיסא, בכל קבוצה חברתית נוטים גברים לנצל נשים, ועל פי רוב האינטרסים החומריים של גברים ושל נשים נוגדים אלה את אלה. מאידך גיסא, בקבוצות חברתיות שמופלות לרעה אין תועלת בהפרדת נשים ובסיווגן כאנשים מקופחים. גם אם ויכוח זה אינו זוכה להתייחסות ישירה במאמרים, הם מספקים עדויות חשובות לשני הצדדים. למשל, אל-רוסאן מספר ש"נשים כפריות ומשפחותיהן סובלות מנגישות פחותה למים נקיים, לחשמל, לתברואה, ולסילוק מי שופכין מאשר משפחות עירוניות" (עמ' 25). כאן גם גברים סובלים מנגישות מופחתת למשאבים, אז מדוע לנתח נשים בנפרד? לעומת זאת, בהמשך מראים תיאורי המקרה של אל-טושי כיצד גם תחת קיפוח כללי יכולות נשים ליהנות מנגישות למים פחות מגברים, והתוצאות נוראות. באופן דומה, כשחממי טוענת שהכיבוש הישראלי משתק את הפעילות החקלאית הפלסטינית, ניכר שגם נשים וגם גברים סובלים, ואף על פי כן יש חשיבות מכרעת למגדר:

נשים נמצאות בחזית משק הבית, מפעילות אסטרטגיות של התמודדות, כולל ניהול ירידת הכנסות משק הבית, ירידה בצריכה, לקיחה בהשאלה תוך שימוש ברשתות חברתיות, גידול בעומס העבודה בעיבוד מזון ושימורו, סחר חליפין ומחזור, על מנת לספק את צרכי הילדים לביגוד וציוד לימודי. נוסף על כך, בעת משבר כלכלי, חסכוניותיהן הצנועים האישיים של נשים, השמורים בדרך כלל בדמות תכשיטים וזהב, יומרו במזומנים, קרוב לוודאי, על מנת להבטיח צרכים בסיסיים של המשפחות (עמ' 57).

ולבסוף, המבוא והסיכום מעניקים הערכה חיונית לספר בדרך כנה ומרעננת. מוצפי־הלך מציינת שהמסגרת של נשים ופיתוח מיושנת יחסית בנוף הספרות הפמיניסטית, שכן רוב הנחותיה הבסיסיות של מסגרת זו נדחו, ובכלל זה תהליך טלאולוגי של מודרניזציה ושיפור, הנחות שלפיהן נשים מצויות בעימות עם גברים והשערות שלפיהן חברות מערביות שוויוניות יותר מבחינה מגדרית מחברות מזרחיות. הנחות אלה מעניקות לגיטימציה לתכניות פיתוח שמוכוונות מלמעלה, שבמסגרתן חברות מפותחות כופות אורח חיים על חברות מפותחות פחות. למרות זאת, מוצפי־הלך מציינת שנקודת המבט של נשים ופיתוח מוסיפה לשלוט ושואלת איזו תועלת היא משרתת. תשובתה היא שנשים עדיין סובלות מאוד מהתעלמות במסגרת תכניות פיתוח (בין שמקורה של התעלמות זו חיצוני ובין שהוא פנימי), שהבנת תרומתן לחקלאות מוגבלת ביותר ושמדיניות הפיתוח אינה קשובה לנשים חקלאיות. לטענתה, "נגישות נשים לקרקע, לאשראי, להלוואות ולמשאבים פורמאליים ובלתי פורמאליים אחרים החיוניים לקיום יצרנות נותרה מוגבלת באופן קיצוני... בהיותן ראויות לקבל אשראי רק לעתים נדירות, נותרות בידיהן רק מעט זכויות שניתן לאכוף על קרקע ומשאבים אחרים" (עמ' 161). בסיכום מלינה מוצפי־הלך על האקדמיה שממשיכה לאסוף מידע במקום להתמקד בדרכים ליישום שינוי חברתי.

הרצוג אסתר (עורכת). נשים, משפחה ושואה.
תל אביב: אוצר המשפט. 2006. 379 עמודים

חנה הרצוג*

הספר הוא כינוס של הרצאות שניתנו בשני כנסים בינלאומיים שנערכו ביוזמה משותפת של החוג למדעי החברה והתכנית להוראת השואה במכללת בית ברל, בית טרויין ובית לוחמי הגיטאות. בשני הכנסים השתתפו חוקרות שואה מזווית מגדרית, וכן ניצולות שואה. בכך הכנס מגשר בין מחקר, זכירה וזיכרון ומממש את התפיסה הפמיניסטית המבקשת לטשטש את ההיררכיה בין שיח אקדמי לשיח ציבורי.

כל סקירה של ספר ערוך עלולה להביא למידה של אי צדק, שכן אי אפשר להתייחס לכל הכותבות, אף שכל אחד מהמאמרים מבקש להאיר סוגיות חשובות שקשורות בנשים ובמשפחה בשואה. ומאחר שהעורכת בחרה להאיר את הסוגיה ממגוון נקודות מבט – של היסטוריוניות, חוקרות ספרות, סוציולוגיות וניצולות – מלאכת ההכללה קשה עוד יותר. לפיכך, כסוציולוגית שכותבת לכתב עת סוציולוגי, בחרתי להאיר את הספר מנקודת מבט זו.

אחת התופעות הראויות לציון ובחינה היא שבמשך שנים ארוכות נמנעו סוציולוגים מלחקור את השואה! תופעה זו בולטת בעיקר בסוציולוגיה של ישראל. תחום מחקר זה היה לנחלתם הכמעט בלעדית של היסטוריונים, ולימים הצטרפו אליהם חוקרי ספרות ואמנות. יתרה מכך, בתוך דיסציפלינות אלה התפתחה התמחות בחקר השואה כתחום כמעט אוטונומי.

יוזמת הכנסים ועורכת הספר, אסתר הרצוג, פעילה פמיניסטית, מספרת שעניינה בשואה מזווית מחקרית התחיל כמעט במקרה, כשנקלעה לכנס "לזכור למען העתיד – 2000" שהתקיים באוקספורד בעת שהותה שם.² "ככנס הכרתי את השואה שלי, כאשה", היא מספרת (עמ' ח'). המפגש עם חוקרות שואה חיבר אותה, לדבריה, למחקר השואה ולהשלכות שיש לשואה "להוויה ולחוויה הנשית בימינו אלה" (שם).

הקובץ נשים, משפחה ושואה נאסף ממקום של דיבור בין-דורי של נשים. לאחר הכנס שבו פגשה לראשונה את השואה ממבט נשי, מצאה עצמה אסתר בשיח עם אמה שדחפה אותה "לכתוב ולהנציח את סיפורה וספור משפחה בשואה" (עמ' י', וראו גם עמ' 283). אם מותר לי לפרש את דבריה, הרי המבט המגדרי (הפמיניסטי) נתן בידיה מפתחות לדלתות שאמה סירבה לפתוח בפניה כשמנעה ממנה בילדותה "מכאוב של דעת השואה" (עמ' י'), וכן לדלתות שהיא, כמו דור שלם של בני גילה, סירבה לפתוח. אסתר היא בת לניצולי שואה שנולדה עם סיום המלחמה, והיא שייכת לדור ילידי הארץ וחניכי הארץ שגדל על

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

1 באומן בספרו מודרניות ושואה מציע הסבר לתופעה זו. בין היתר, הוא מצביע על הניתוק שבין הדיון הסוציולוגי לדיון במוסר, וראו מאמרה של אדריאנה קמפ (1996) בנושא זה.

2 מעניין לציין שגם מחקר של היסטוריוניות וסוציולוגיות מישאל ומגרמניה על הפרק היהודי הנשכח בהיסטוריוגרפיה של מחנה הריכוז לנשים ראוונסבריק, שהיוזמת שלו הייתה הסוציולוגית יהודית בובר אגסי, צמח בדרך מקרה (Buber Agassi, 2007, pp. 1–7).

מסורת הגבורה והתקומה; מסורת שהיה בה כוח משתיק ומשתק כלפי חוויות הניצולים. השואה מוסגרה במידה רבה במטפורה של "כצאן לטבח", שהדור הזה ביקש שלא להזדהות עמה. ואף שמשפט אייכמן פער סדק עמוק במסורת זו ופתח פתח למחקר ולהשמעת קולות הניצולים, עולם זה נשאר רחוק ומרוחק במשך שנים בפני רבים מבני הדור השני לשואה (יבלונקה, 1994). ואולם, כפי שמלמדים אותנו מחקרי העדות, הסירוב לשמוע התקיים בצד חוסר היכולת להשמיע, להעיד.

רונית לנטין במאמרה (בקובץ זה) "שורדות מספרות את טרנסניסטריות" נסמכת על ג'ורג'יו אגמבן בספרו מה שנותר מאושוויץ – הארכיון והער (2007 [1998]). לנטין, אף היא בת לניצולי שואה, מבקשת לעמוד על מקור ההשתקה בשיח הציבורי של שואת יהודי רומניה, והיא נסמכת על חוקרים כשושנה פלמן ודורי לאוב, אך בעיקר על אגמבן, שעוסקים בסוגיית אי היכולת להעיד. אגמבן הולך בעקבות פרימו לוי שטען ש"העד המושלם" היחיד הוא זה שאינו יכול להעיד – המוזלמן. עדות, טוען אגמבן, היא "אל שפה", "ורק הבושה מונעת מאיתנו לבהות באלו שהגיעו לתחתית ואשר עדותם נשארת בלתי נגישה אלינו" (לנטין, עמ' 258). היא מצטטת את אגמבן שכתב ש"אושוויץ הפכה חלופה לביטוי מילולי מפורש, המפחיתה ומעדנת את מה שאיננו מעוניינים לשמוע מפורשות" (שם). אגמבן מבקש לחלץ את השואה ממלחצי ההשתקה שמקורם בראיית אושוויץ כבלתי ניתן לייצוג מחד גיסא, ומהתפיסה שהשואה מייצגת דבר מה שאסור או שאי אפשר להשוותו לדברים אחרים מאידך גיסא. אגמבן מבקש לאפשר דיון בשואה באמצעות חילוץ מהמיקום של אירוע יוצא דופן, בלתי נתפס ומפלצתי שאין להשוותו עם אירועים אחרים, אך גם להיות מודע לפרובלמטיקה של העדות. האמת של המוזלמן מצויה במקום שבו הוא כבר לא אדם, וגם לא חי, חף מכל סובייקטיביות. הוא שב לתפקד כסובייקט דרך העדות שכבר אינה שלו. זהו הזיכרון או הפוליטיקה של הזיכרון.

אגמבן טוען שהמוזלמן לא רק נושא על גופו את האמת אודות המחנה, אלא מתפקד כפרדיגמה לבייחיים של המודרניות המערבית, רעיון שהוא מפתח בדיון על חיים חשופים (אגמבן, 2003). הכוח הריבוני הוא שאפשר להפוך את המצב החריג, הזמני, לסדרה של הסדרים מרחביים קבועים ו"נורמליים". במחנה הריכוז החוק מושהה על ידי הריבון, וכך הופך האדם להומו סאקר שמופקר מחוץ לחוק, כשחיינו וגופו חשופים לאלימות ישירה. השואה אינה מוסברת כתקלה בהיסטוריה האנושית או כתוצר של אנטישמיות שמושרשת בגנום הגרמני, אלא כתוצר מוקצן של הרציונליות האינסטרומנטלית שהיא בלב הסדר הבירוקרטי המודרני (Bauman, 1989). השאלה הסוציולוגית היא מהם התנאים המאפשרים להפקיר חיי אדם, ולנטין שואלת בהקשר זה אם יש *femina sacra*, ומהם התנאים המאפשרים זאת. לטענתה, פגיעותה המינית של האישה ותפקודה כמכשיר לטיהור אתני הופכים את חייה לחשופים ומפקירים אותה לחסדי הריבון: היא זו שיכולה להיות מומתת או מעוברת, אולם אינה יכולה להיחשב קורבן בשל טומאתה. נשים נתפסות כממשיכות האומה, שכן הן היולדות את הדורות הבאים, ולפיכך חייהן מופקרים בדרך של אינוס המוני (ראו מקרה יוגוסלביה) או המתה המונית (הדרך שבה בחר השלטון הנאצי). במסורת היהודית נשים לאחר לידה או בעת מחזור הן טמאות. בחייהן החשופים הפך הריבון את טומאתן הזמנית לקבועה (לנטין, עמ' 260-261).

במאמרה מציעה לנטין שהדיון בשואה ובתנאים לחיים חשופים לא יישאר ברמה של שיח אוניברסלי שדובר בלשון גברית, אלא היא מבקשת למגדר את השיח, ובכלל זה את פוליטיקת הזיכרון של אלימות פוליטית. לטענתה "למרות שהמילה העברית 'זיכרון' נובעת מאותו השורש כמו המילה 'זכר', גם נשים זוכרות" (עמ' 259). לנטין מראה כיצד השכחה, ההזכרה והזיכרון של נשים הם תלויי הסדרים מגדריים, ובכך היא ממשיכה את שבירת הטאבו שהחל מאמרה החלוצי של ג'ואן רינגלהיים (Ringelheim, 1984), שבו נטען שספרות השואה נוטה להיות עיוורת מגדרים ולהתעלם מניסיוןן של הנשים בשואה כניסיון שטמונה בו "סכנה כפולה" – כנשים וכיהודיות.

אירית דובלון-קנבל, מן ההיסטוריוניות החשובות בחקר השואה בישראל, מדגישה בעבודותיה הרבות שאין להסתפק בחקר הקורבנות אלא לבחון את המקרבנים ואת המערכת שבה פעלו. בכל עבודותיה תורמת דובלון-קנבל להבנת האופנים שבהם הריבון – השלטון הנאצי על שלל זרועותיו – הפך את חיי הקורבנות למופקרים וחשופים לאלימות. בקובץ זה היא טוענת ש"קודם להשמדה הפיזית של היהודים, פורקו ומוטטו בהדרגה המסגרות החברתיות של חייהם, מן הרחבות והפורמליות ועד לאינטימיות ביותר. אחד השלבים בדרך להשמדה הייתה ההפרדה בין המינים ופירוקה של המשפחה" (עמ' 65). תהליך ההפקרה על כל שלביו היה מגובה בהחלטות מלמעלה ובביצוע בשטח. מדיניות הגזע פגעה, לטענתה, בשני המינים, אך הסיווג שסיווגו הנאצים את המגדר כתת-סעיף בקטגוריה הגזעית היה בין הגורמים שקבעו את מקומן ואת גורלן של נשים וילדים.

מחקר השואה מזוויית מגדרית נתון במחלוקת חריפה. התפיסה השלטת בהיסטוריוגרפיה של השואה מתנגדת לפירוק ניסיון השואה לניסיון של קבוצות, בין היתר מתוך חששם של מנציחי שואה וחוקריה שמא ייטשטשו גבולות לאומיים בין נשים ושמה יוסט הדיון מהסבל היהודי הכללי המשותף לגברים ולנשים כיהודים לדיון בסבל של קבוצות ולהפרטת הזיכרון. אך דווקא נימוקי המתנגדים לחקר נשים ושואה חושפים, גם אם לא בכוונת מכוון, את הגבולות הנזילים בין זיכרון, מחקר והנצחה, כמו את אופיו הממוגדר והלאומי של המחקר הדומיננטי (Baumel, 1998). מאמרה המתורגם של הסוציולוגית והאנתרופולוגית התרבותית הרטה נובאוור מאוניברסיטת וינה נדרש לסוגיות אלה, וכותרתו מדברת בעד עצמה: "מגדר מוגזע, גזע ממוגדר ואקדמיה מוגזעת-ממוגדרת: אנתרופולוגיות יהודיות בווינה". מתוך בחינה של גורלן של שתי אנתרופולוגיות יהודיות – אויגניה גולדשטרן ומריאנה שמידל – מראה נובאוור כיצד הן מתו "מיתה משולשת": פעם אחת הן מתו מוות חברתי ומקצועי כתוצאה מאנטישמיות וגזענות, פעם שנייה הן מתו מוות פיזי עם הירצחן במחנה ריכוז פולני, ולבסוף הן מתו מוות מוסדי, כשנשכחו ולא זכו להתייחסות ולהכללה במורשת האנתרופולוגית של אוסטריה הן כנשים והן כיהודיות.

ההיסטוריונית ג'ואן סקוט הייתה מהראשונות שניסחו את המגדר כקטגוריה לניתוח היסטורי, כעיקרון מארגן של יחסים חברתיים המבוססים על הבדלים בין המינים, וכמסמן יחסי כוח. הכללת המגדר בניתוח היסטורי, כמו במחקר סוציולוגי, אין פירושה הוספת ממד לניתוח חברתי שמאיר את עולמן של הנשים, אלא בחינה מחודשת של הסדר החברתי כולו. מאמרים רבים בקובץ זה הם בבחינת נדבך חשוב לכתיבה מחודשת זו של השואה.

מקורות

אגמבן, ג'ורג'יו (2003). הומו סאקר: הכוח הריבוני והחיים החשופים. בתוך ש' לביא (עורך), טכנולוגיות של צדק: משפט, מדע וחברה (עמ' 395-434). תל אביב: רמות.
— (2007 [1998]). מה שנתר מאשוויץ – הארכיון והעד (הומו סאקר 3). תל אביב: רסלינג.

יבלונקה, חנה (1994). אחים זרים. ירושלים: יד יצחק בן צבי.
קמפ, אדריאנה (1996). סוציולוגיה של המוסר או סוציולוגיה מוסרית? על מודרניות ושואה. תיאוריה וביקורת, 9, 121-124.

Bauman, Zygmunt. (1989). *Modernity and the holocaust*. Ithaca, New York: Cornell University Press.

Baumel, Judith. (1998). *Double jeopardy: Gender and the holocaust*. Portland: Vallentine Mitchell.

Buber Agassi, Judith. (2007). *The Jewish women of Ravensbrueck: Who were they*. Oxford: Oneworld.

Ringelheim, Joan. (1984). The unethical and the unspeakable: Women and the holocaust. *Simon Wiesenthal Center Annual*, 1, 69–87.

אליעזר בן-רפאל וליאור בן-חיים. זהויות יהודיות בעידן רב-מודרני. רעננה:
האוניברסיטה הפתוחה. 2006. 306 עמודים

לואיס רוניגר*

ספר חשוב זה משרטט מפה כוללת של הצורות שבהן הגדירו יהודים את זהותם מאז כניסתם לעידן רב-מודרני. הוא מתמודד עם השאלה האם מעבר לקהילות ולזרמים, ומעבר למתח ולעימותים ביניהם, עדיין אפשר לדבר על ישות יהודית אחת. אכן, בעשור הראשון של המאה ה-21 נדמה שהתהליך הצנטריפוגלי צובר תנופה, ונשאלת השאלה מה מקשר בין מגוון יהודי ישראל, שמוגדרים קולקטיבית ככאלה בממד הטריטוריאלי המעגן זהות בשפה, בסמלים ובהוויה היהודית של הזירה הציבורית, ולעומתם קשת יהודי התפוצות, החסרה גבולות קולקטיביים כאלה. כמו כן, בכל אחד ממכלולים אלה מתקיימים ציבורים שמפרשים אחרת את יהדותם ונאבקים זה בזה על ניווט הכלל. לפי גישת המחברים, שאלת המפתח היא אפוא אם קיימת זיקה משותפת מעבר לריבוי הזהויות, ואם מרחב הזהויות, על כל הווריאנטים שלהן, הוא בבחינת ישות ממשית – חברתית, תרבותית או פוליטית – אחת. שאלה זו מובילה לאחרת שניתנת לאופרציונליזציה: האם הדגמים השונים של יהדות מתייחסים לאמות מידה משותפות, ומהי מידת ההבניה והקוהרנטיות של המרחב המשותף הזה? הספר מתמודד עם סוגיות אלה באמצעות כלים עיוניים ממדעי החברה ומחקר ההיסטוריה.

המסגרת ההיסטורית של הספר היא במעבר מחברה יהודית סגורה דרך האמנציפציה לעולם מודרני שבו היחסים בין דת למודרנה נפתחים להוויות מרחביות ולאומיות מגוונות ולמידה רבה של רב-תרבותיות ורב-מודרניות. הגישה התיאורטית שהמחברים מאמצים היא גישה סטרוקטורלית מבית מדרשו של קלוד לוי שטראוס, שמאפשרת לראות בדגמים של היהדות "מבני שטח" שמתייחסים ל"מבנה עומק".

הספר פותח בדיון מקיף בשאלות כלליות של זהות קולקטיבית, הזדהות ומרחב זהותי, והוא מפרט שלושה ממדים שהם בבחינת אמות מידה לדיון בזהות: המחויבות לקולקטיב, הגדרת הייחוד הקולקטיבי ומיקומו של הקולקטיב. לפי המחברים, שלושת הממדים האלה מוגדרים ביהדות כמשולש של עם ישראל, אלוהי ישראל או תורתו, וארץ ישראל. מגזרים שונים של יהודים בארץ ובעולם חלוקים ביניהם באשר לחשיבות היחסית ולפרשנויות של שלושת הממדים האלה, וכך נוצר מרחב זהותי מגוון ביותר. כמו כן, בעידן הרב-מודרני שבו אנו חיים יש מידות שונות של הזדהות בקרב יהודים כלפי זהותם היהודית, החל בהסתגרות מרחבית וכלה בהתבוללות מלאה.

מסגרת אנליטית זו מובילה לניתוח מבני של זהויות, החל באפשרויות אורתודוקסיות ומסורתיות, דרך הזרמים הרפורמיים והקונסרבטיביים בארצות הברית, הדתיים הלאומיים ואפשרויות חילוניות כמו הבונד בעבר והאתנו-לאומיות בהווה, וכלה באפשרויות ככנעניות ופוסט-ציונות. הניתוח מתקיים על רצף הזמן ועל רצף המרחב. מחד גיסא מובא ניתוח של אפשרויות היסטוריות, כגון היהדות ההלכתית והלא הלכתית בעקבות האמנציפציה, היהדות

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים

של הבונד שפנה להווייה התרבותית של הפרולטריון היהודי במזרח אירופה בסוף המאה ה-19 ובמחצית הראשונה של המאה העשרים, ודגמי יהדות שהציונות על כל גווניה הבנתה בישראל ובתפוצות. מאידך גיסא הספר מקדיש פרקים נרחבים לניתוח הזהויות היהודיות כפי שהתגבשו במסגרות מרחביות שונות: בישראל, בארצות הברית, בצרפת, בארגנטינה ובחבר העמים.

המעבר בין שני מסלולי ניתוח אלה מתקיים בפרק השביעי, המוקדש לניתוח תשובות חכמי ישראל לפנייה של דוד בן גוריון, ראש ממשלת ישראל, שביקש מהם להגדיר זהות יהודית בצורה אופרטיבית, שממנה ייגזרו – לפי דברי מחברי הספר – "מי מיושבי התפוצות רשאי להתיישב בישראל כיהודי, ומיהם היהודים שמדינת ישראל מתייחסת אליהם בהצהירה על עצמה כ'מדינת היהודים' (עמ' 178). פרק זה, המבוסס על פרסום קודם של אליעזר בן-רפאל, מבליט שבתשובותיהם של חכמי ישראל הסתמנו כבר אז שלוש תסמונות ולא שתיים. בעקבות השואה הקשיחו ממשיכי דרכה של אגודת ישראל את דרישתם לשמור על הזהות ההלכתית. לעומתם תמכו דוברי הליברליות, בעיקר בארצות הברית, בדגם של אתנו-תרבותיות, ואילו דוברי הציונות פנו לדגם של לאומיות שצומח מתוך ההווייה הישראלית.

בניתוח הזהויות היהודיות הישראליות בונים המחברים מפה סוציולוגית של זהויות שבה הערבים, הכנענים והפוסט-ציונים מוצאים מקומם לצד החרדים, ש"ס, דתיים לאומיים, מהגרים רוסים והתרבות הדומיננטית של המעמד הבינוני החילוני (עמ' 237-241). הרחבה זו מוצדקת כי בהיותם חלק מהמדינה, האזרחים הערבים הם לדברי המחברים "גורם הלוחץ על מיסוד ההגדרה של ישראליות כמתרחקת מהיהדות" (עמ' 343). בדומה, הגישה הכנענית החריפה את הדיכוטומיה של ישראל מול הגולה בהציעה נתק מן העולם היהודי. ובהיפוך מסוים, לדברי המחברים, הפוסט-ציונים מבקשים לוותר על אופייה היהודי של המדינה בדרשם שישראל תהיה בראש ובראשונה מדינת כל אזרחיה.

בתפוצות קיימים דגמים שונים של אתנו-לאומיות יהודית, אשר בחלקם נוטים לכיוון דתי קהילתי כמו בארצות הברית, בחלקם נוטים לכיוון חילוני כמו בקרב יהדות צרפת וארגנטינה, ובחלקם נוטים לכיוון הזדהותי כגון אצל היהודים דוברי הרוסית על המגוון שבקרבם.

מלבד הניתוח הפרטני של דגמי היהדות, הספר מנסה לבסס "דמיון משפחתי" ביניהם. כך מגיעים המחברים למסקנה הכמעט מתבקשת שבעת שבישראל נעוצה הזהות היהודית הקולקטיבית בעצם ההווייה של החיים במדינה יהודית שמתיימרת להיות המנהיגה הטבעית של יהדות העולם, האתגר הבסיסי של הדגם האתנו-תרבותי או האתנו-לאומי של התפוצות הוא "הקיום היהודי בקרב הלא יהודים, ללא בסיס טריטוריאלי מובחן וללא עיגון בדתיות קשוחה. מה שמניע יהדות זו הוא, בסופו של דבר, נאמנות למערכת סמלים פרטיקולריים הנושאים משמעות ערכית אוניברסלית, כלומר, נאמנות גמישה שאינה נרתעת משינויים" (עמ' 374). בעת שבישראל להיות יהודי היא עובדה קולקטיבית נתונה עבור המגזר הזה, בתפוצות הגדרה זו היא קודם כל עניין של מחויבויות אישיות שאינן מובנות מאליהן. בין יהודי ישראל ליהודי התפוצות יש תהליכים משתנים של התרחקות והתקרבות. המחברים מזהים בדור האחרון תהליך מעניין וכואב של התקרבות נוכח מה שהם מזהים כ"הטרנזיט של מדינת ישראל", כלומר הקונפליקט הישראלי-פלסטיני כפי שהתפתח מסוף שנות השישים (עמ' 342), בד בבד עם ההשלכות של התרחבות הרדיקליזם המוסלמי בקרב קהילות של מהגרים מוסלמים בעולם המערבי.

בספר חשוב ורחב היקף זה, המנסה לחבוק מגוון רב של התנסויות יהודיות על פני צירי זמן ומרחב, יש כמה חולשות, ששתיים מהן ראויות להיות מוארות:

1. הטיפול ביהודי המזרח חלקי ביותר. המערכת המושגית של "אמנציפציה" שמקורה באירופה מיושמת ככלי ניתוח להבנת יהודי המזרח התיכון וצפון אפריקה, דבר שמבליע תהליכים מרתקים אחרים שעברו על יהודיות אלה במעבר לעידן המודרני. יתר על כן, המקום המוקדש לדיון באמנציפציה במדינות האסלאם מועט (עמ' 76-79) ומתמקד רק ביהודי אלג'יריה ותורכיה, בלא הצדקה עניינית, פרט אולי לרצון להבליט את המפגש עם כוחות שדוחפים לחילון. טיפול ביהודי מרוקו וביהודי עיראק היה מתבקש, נוכח חשיבותן של שתי קהילות אלה בעבר, וכן מבחינת משקלן הסגולי בישראל לאחר עלייתן לארץ. הטיפול בש"ס בפרק על ישראל אינו ממצה תהליכים מרתקים שעברו על ציבור זה ביחס לזהותו היהודית. נוסף על כך, היה מתבקש טיפול משווה בהתמודדות עם המודרנה בקהילות של יהודי מדינות אסלאם אלה ואחרות. אעיר גם שהשימוש במושג "יהודי המזרח" כשם כולל לכלל הקהילות האלה, השונות כל כך זו מזו, נראה מיושן ומשכתב את השימוש הבירוקרטי של מדינת ישראל כפי שחוקרים כהרווי גולדברג וחן ברם או יהודה שנהב הבליטו בשנים האחרונות.

2. הטיפול בקהילות יהודיות שונות אינו מאוזן מבחינה מתודולוגית: בטיפול ביהודים דוברי הרוסית יש שימוש בסקרי דעת קהל, שנעדרים ברוב המקרים האחרים. בטיפול ביהודי ישראל וביהודי ארצות הברית יש ניתוח מעמיק של אפשרויות מגוונות של הגדרה עצמית, כולל רהי'קונסטרוקציוניסטים, ואילו במקרים אחרים, כגון יהודי ארגנטינה, ההתייחסות היא היסטורית, והדגש הוא על דגם דומיננטי אחד בלבד, החילוני. הוויכוחים הפנימיים בין הזרמים אינם נכללים, וניתנת חשיבות מעטה בלבד לעלייה של הזרמים הקונסרבטיביים והאורתודוקסיים בשנים האחרונות. ההתייחסות ליהודי ארגנטינה כפרדיגמה ליהודי אמריקה הלטינית מתעלמת מהשונות הרבה הקיימת בין הקהילות השונות ביבשת.

על אף נקודות ביקורת אלה, זהו ספר מרתק שמציע מבט מקיף ומעמיק על זהותם של ציבורים המגדירים עצמם יהודים, ועל התמודדותם לשכנע זה את זה בצדקת פרשנותם את היהדות ולנווט את הכלל בעידן הרב-מודרני והרב-תרבותי שבו אנו חיים. מומלץ בחום לסטודנטים בישראל ובתפוצות.

דניאל בר-טל. לחיות עם הסכסוך: ניתוח פסיכולוגי-חברתי של החברה היהודית בישראל. ירושלים: כרמל, 2007. 414 עמודים

אליעזר בן-רפאל*

לספר זה שני מרכיבים עקרוניים: מצד אחד הוא מציג באופן שיטתי ומקיף את היסודות הפסיכולוגיים-חברתיים של יחס החברה היהודית-ישראלית כלפי הפלסטינים בהתמודדותה ארוכת השנים עמם. מצד שני מציג הספר את התייחסותו של הכותב אל הסכסוך ואל החברה. בהקשר זה דן הספר במקורותיו של הסכסוך, באופני ניהולו, בסיכויי הפתרון שלו, במשברי תהליך השלום ובהיבטים נוספים.

לספר עשרה פרקים המהווים יחד מסכת אחת של דיונים, ובכל אחד מהם ניכרת דואליות זו של מטרותיו. הפרק הראשון הוא עיוני ומציג את גישתו העקרונית של הכותב לניתוח פסיכולוגי-חברתי, תוך שהוא מבהיר את המושג "תשתיות פסיכולוגיות-חברתיות". הפרק השני עוסק במאפייני הסכסוך ובאופן שבו הוא נחרת בתפיסתם של הישראלים. הפרק השלישי מדגיש שאחד המרכיבים הבולטים בתפיסה הישראלית של הסכסוך הוא תפיסה עצמית של חברה במצור, הנתונה ליחס עוין מצד הסביבה – המיידית ושאינה מיידית – כעובדת קבע. הפרק הרביעי דן במשמעויות ובהשפעות של אלימות הקונפליקט והתמשכותו על ההתפתחות והגיבוש של תרבות הסכסוך. הפרק החמישי מתמקד באתוס של הסכסוך, והפרק השישי מרחיב את הדיבור אודות הפרובלמטיקות המוסריות הטמונות במציאות הסכסוך. הפרק השביעי מעלה ממד נוסף, והוא שלילת הלגיטימציה של דרישות הצד השני ושל הצד השני בכלל. כאן מציג בר-טל בביקורתיות את הדימויים השכיחים בקרב היהודים אודות יריביהם. ציר אחר עולה בפרק השמיני, המרחיב את הדיבור על תפקידו של מיתוס הביטחון, המשמש בחברה הישראלית יסוד מרכזי להצדקת צעדים ועמדות של פוליטיקאים ואנשי צבא כלפי הסכסוך. הפרק התשיעי צועד צעד נוסף ומסכם את הדיון עד כה בהציגו את הגדרת התפיסה הישראלית של מציאות הקונפליקט – לפחות זו ששלטה בכיפה שנים רבות – כתפיסה של "קונפליקט בלתי נשלט", שאין בידי איש מהצד "שלנו" כדי להשפיע על עצם קיומו ועל נוכחותו. עם זאת, הפרק העשירי, החותם את הספר, בוחן את התנאים הפסיכולוגיים-חברתיים העשויים לקדם פיוס בין הצדדים ולהובילם להסדר של כבוד הדדי. ספר זה חשוב מכמה וכמה טעמים. ראשית, הוא ראשון מסוגו בכך שהוא מבקש להיכנס לעובי הקורה של ההיבטים הפסיכולוגיים-חברתיים של הסכסוך שבו נתונה החברה הישראלית מיום היווסדה. זהו ניסיון פורה של אקדמאי להבהיר באמצעות מושגים מהדיסציפלינה שלו סוגיות יומיומיות שמעניינות את הציבור כולו. כמו כן, בדרך לדיוניו בנושאים רבים מעלה הספר מידע שהוא לעתים קרובות חדשני ומאיר עיניים ונוגע לחלק גדול מהנושאים החשובים – והם אכן רבים מאוד – הקשורים למציאות החברתית הישראלית בכלל ולסכסוך בפרט. זאת ועוד, הספר מעוגן בידע מעמיק אודות החברה הישראלית ומשכיל להציג את השאלות בתוך ההקשר שלהן, תוך כדי שמירה על סגנון שאינו מסתגר בז'רגון מקצועי.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

אשר לנרטיב הבלתי אמצעי של המחבר, וכן לאפשרות לקרוא מתוך ניתוחיו אודות החברה הישראלית ויחסה לסכסוך, ניכר המאמץ להציג התייחסות אובייקטיבית ומאוזנת ככל האפשר. לעניות דעתי, במקומות אחדים משתדל ברטל להציג באופן מרוכך עמדות קיצוניות מאוד של גורמים פלסטיניים כדי לשמור על עקרון ההצגה המאוזנת של עמדות שני הצדדים. מאידך גיסא, ומבחינה זו אפשר רק לתמוך בגישתו, אין ברטל מוכן להעלים עין מסוגיות קשות שמעוררים כוחות אנטיסטוטוסקו בקהילה הפוליטית, אשר לא נרתעים מפעולות פרובוקטיביות במלחמתם נגד גישות מתונות ויצירתיות למען המטרה ה"קדושה" של שמירה על ארץ ישראל. אף שהדברים כאן אינם חדשים – די במבט חטוף בעיתון היומי כדי להיווכח בהם – טוב עשה ברטל בשלבו את ההתייחסות שלו לנושא בניתוח הכללי של גורמים פסיכולוגיים-חברתיים.

עם זאת, יש לי גם כמה השגות שהן בחזקת פרשנויות לעובדות מסוימות – כאופייני לדיונים באקדמיה – ואשר אינן, בשום אופן, מעמדות אותי עם המחבר. למרות המאמצים הניכרים והראויים לשבח להציג תמונה מאוזנת של הקונפליקט, לעתים – כנראה מתוך רצון מודע להוכיח איוון – נוקט ברטל ניסוח מכליל לגבי יחסו של הציבור, גישת הפוליטיקאים או עמדות של אנשי צבא, אשר מציגים את הצד הישראלי כתורם להחרפת הקונפליקט. בלי להתכחש לכך שאמנם יש ודאי דוגמאות תומכות בהכללות כאלה, עליי להסתייג ולומר שלעיתים מקבל ברטל באופן מרומז קביעות שאפשר בהחלט להתווכח עמן. דוגמה אחת בולטת היא קבלת הגרסה הפלסטינית בדבר הרקע לפריצת האינתיפאדה השנייה. דוגמה אחרת היא הקביעה שמי שהעלה את הימין לשלטון אחרי הסכמי אוסלו הוא רוצחו של ראש הממשלה יצחק רבין. בדוגמה הזאת לא מוזכרת כלל סדרת מעשי הרצח ההמוניים בידי פלסטינים שפוצצו אוטובוסים בכל רחבי הארץ בתקופת הבחירות והביאו לנהירה של ציבור הבוחרים אל המפלגות הניציות. כמו כן, ברטל מציג את הסבל הישראלי ממעשי הטרור כשקול לסבל הפלסטיני מפעולות המלחמה בטרור, כאילו מדובר בקטגוריות שוות שאפשר להעמיד זו מול זו.

ביקורת אחרת היא שאף שברטל אומר במפורש שהגורמים הפסיכולוגיים-חברתיים אינם היחידים המסבירים את המשך הקונפליקט ואת אופן התפתחותו, לעתים נוטה הניסוח של דבריו להעניק להם משקל מכריע. דוגמת הביקור ההיסטורי של נשיא מצרים אנואר סאדאת בירושלים חושפת בכירור את מגבלות ההשערה הזאת: אין ספק שביקור זה היה גורם מכריע ביצירת תפנית של ממש ביחסו של הקהל הישראלי כלפי מערכת היחסים עם מצרים וכלפי הקונפליקט בכלל, ושכאן נשברה התפיסה של חברה במצור. פירוש הדבר שיש לפעמים בכוחה של המציאות הפוליטית כדי לחולל שינויים בפסיכולוגיה של הקונפליקט במידה שאינה פחותה – ואולי אף רבה יותר – מההשפעה בכיוון ההפוך. יתר על כן, קשה להסביר באמצעות גורמים פסיכולוגיים-חברתיים את העובדה הפשוטה שמתוך שלושת האנשים מן הצד הישראלי שהביאו לצעדים מרחיקי לכת במגמת התקרבות לצד שכנגד – ראשי הממשלה מנחם בגין, יצחק רבין ואריאל שרון – שניים הם מנהיגי ימין, אשר למרות כל הקשיים הפוליטיים שצעדיהם גררו במחנותיהם, הצליחו לגבור על ההתנגדויות ולהתקדם לקראת הסדר הסכסוך; בגין פינה את כל סיני עד לגרר האחרון על אפס ועל חמתם של רבים מתומכיו, ושרון ויתר ללא תמורה על השליטה ברצועת עזה. באותה עת הוא גם הביס באופן שאינו משתמע לשתי פנים ובפעם הראשונה, הן במישור הפוליטי והן

במישור התיאולוגי, את תפיסת הימין הדתי הקיצוני ודחף את רוב תנועתו אל מרכז המפה הפוליטית.

דומה שאפשר לראות סוג דומה של בעיה כשדניאל בר־טל מדבר על שינויים שמתרחשים באקדמיה בשנים האחרונות. הוא מרחיב את הדיבור על חוקרים חדשים שמעלים שאלות חדשות שקודמיהם לא העזו להעלות ומפיקים עבודות מחקר שמערערות על מוסכמות ממסדיות. אני תמים דעים עם בר־טל שהאקדמיה מתברכת בשלל נקודות מבט חדשות. עם זאת, צר לי שבר־טל לא מצא לנכון לציין שחידושים אלה נשאו בכנפיהם גם פוליטיזציה של האקדמיה, הסובבת סביב נושאים אידיאולוגיים-פוליטיים המסיטים לעתים את ההתייחסות המחקרית לאפיקים שפוגעים באיכות המחקר והחיים האקדמיים, בעיקר כשעבודות שהן במהותן פובליציסטיות מוצגות כאקדמיות לכל דבר ועניין.

ולבסוף, הערה נוספת שמתבקשת למקרא הספר ונוגעת לעובדה שהמחבר אינו מתייחס כלל לכך שהגישה לסכסוך משתנה עד מאוד בקרב רבדים וחוגים שונים בחברה הישראלית. את הספציפיקציה הזאת עושה המחבר רק לגבי תושבי ההתנחלויות, הנמנים ברובם המכריע עם הימין הקיצוני. ואולם, אין בספר התייחסות לעובדה שקיימים הבדלים בין המעמד הבינוני, הנוטה בדרך כלל לגישות פשרניות, ובין המעמדות הנמוכים יותר, שעמם נמנים יהודים רבים ממוצא מזרחי ועולים ממדינות ברית המועצות. רבים מקרב שתי הקטגוריות האלה אווזים ביחס נצי כלפי הצד הפלסטיני, יחס שמושפע קרוב לוודאי מגורמים של תרבות פוליטית וזיכרון קולקטיבי חוץ-ישראלי, שהם לא רק תולדה של המאפיינים פסיכולוגיים-חברתיים שהתפתחו מתוך המציאות הישראלית. מן הראוי שבר־טל יתייחס גם להיבטים מסוג זה וייתן את הדעת על חשיבותם היחסית של גורמים אלה ועל יחסי הגומלין שלהם עם הגורמים שבהם הוא מתמקד.

בסיכומי של דבר, חשיבותו של ספר זה בכך שהוא מסמן את כניסת הפסיכולוגיה החברתית לזירה של הגישות המבקשות לנתח את הסכסוך הישראלי-פלסטיני. עם זאת, הוא פותח דלת לדיונים, להסתייגויות ולבקשת ניסוחים נוספים. ובכך תרומתו גדולה.

אברהם פוין. חוסן הקהילה – הון חברתי בקיבוץ.
רמת אפעל: יד טבנקין, 2007. 234 עמודים

מנחם טופל*

ההשתנות המהירה של הקיבוץ בעשור וחצי האחרונים זוכה להתייחסות רבה ומגוונת במחקר החברתי, ואברהם פוין הוא אחד החוקרים הפוריים המלווים תהליך זה. הוא עושה זאת מתוך דאגה לערכי היסוד של צורת חיים שיתופית זו ולשימורם בתנאים החדשים, ומתוך דאגה זו כתב גם את הספר המדובר, שהוא תולדה של מחקר מקיף שביצע בתחילת שנות האלפיים בתמיכת המחלקה לישראל בסוכנות היהודית. לפיכך אפשר לראות במחקר זה ביטוי לסוציולוגיה יישומית: פוין מנסה לא רק להבין את ההתרחשויות ואת השלכותיהן, אלא גם לסמן את נקודות ההתערבות האפשריות לטובת הגברת החוסן של הקהילה הקיבוצית המצויה במשבר, קרי לשיפור יכולתה לעמוד מול תהליכים שסוחפים לאינדיבידואליזם גורף. בחיפוש אחר זיהוי ואיתור של נקודות אלה מצא פוין תועלת במושג הנפוץ כיום במדעי החברה: הון חברתי. הון חברתי הוא הון שאפשר להחליף בסוגים אחרים של הון, אך תרומתו גם – ובעיקר מבחינת החוקר – בהגברת יעילותם של סוגים אחרים של הון. בשני ההיבטים תרומתו של המושג מקבלת הכרה הולכת וגדלה לא רק בקרב אנשי מדעי המדינה אלא גם בקרב קובעי מדיניות, כפי שאפשר להיווכח מהעיסוק הרב במושג על ידי הבנק העולמי.

עם זאת, משמעותו של המושג עדיין רחבה ביותר. הוא מתייחס פעם להון של הפרט ופעם להון של הקהילה, פעם לגישור בין אנשים ופעם לתכונותיהם המשותפות, פעם לתנאי או בסיס לפעולה ופעם לתוצר של פעולה חברתית. לכן יעילותו ככלי ניתוח דורשת הגדרות ברורות, הן לגבי מרכיביו והן לגבי השלכות קיומו או היעדרו. פוין מספק סקירה מאלפת של המושג הון חברתי במדעי החברה: סקירה מלומדת וביקורתית זו עשויה באזמל מנתחים והופכת את הספר ל-text-book עבור כל מי שמתכוון להבין את המושג ולהשתמש בו. יתרה מזו, פוין מפתח את המושג צעד נוסף כדי לחדדו ולהתאימו לצורכי המחקר על הקיבוץ ומציג את הגדרתו באופן משכנע. החוקר משתמש בשלוש ההגדרות הבסיסיות המקובלות להון החברתי: רשת יחסים המספקת משאבים לפרט (אצל בורדייה); תכונה של הקבוצה או הארגון שמספקת משאבים לפרט (אצל קולמן); ומאפיין של החברה הכללית שמשפר את יעילות החברה ומקל על תיאום הפעילויות בה (אצל פטנס). מהגדרות אלה יוצא פוין למסע ניתוח וביקורת של ההבחנות וההגדרות הרבות שהתפתחו ברמת הפרט, ברמת הארגון והקהילה וברמת החברה הכללית; אם כמערכת מבנית, כדפוס תרבותי, כמאפיין של יחסים בין פרטים או כתפיסה סוציו-פסיכולוגית מקובלת בחברה נתונה. פוין מגיע בסוף הדרך להון חברתי כמאפיין שמשפיע על מצב הקהילה, מורכב מסוגי אמון ואמונה, נכונות לשיתוף פעולה ועזרה, מחויבות לקהילה ולחבריה, ורצון לתרום בתחומים שונים. עוצמתו של ההון החברתי נקבעת על ידי תפיסותיהם של החברים בקהילה, עמדותיהם, ובעיקר אמונם ומחויבותם אליה ולחבריה בגבולות משתנים. פתרון זה של מדידת הון חברתי לפי

* החוג למשאבי אנוש ותקשורת, מכללת ספיר והחוג לסוציולוגיה, המכללה האקדמית אשקלון

תפיסותיהם של חברי הקהילה כמקיימות אותו, הוא בעצם חידוש של פוין: הון חברתי ברמת הקהילה.

אפיון הספר כביטוי לסוציולוגיה יישומית, כלומר אותה הנחת מוצא שיש לשמר את הערכים היסודיים של הקיבוץ והתייחסותו השלילית של החוקר למגמה האינדיבידואליסטית המלווה את השתנותו של הקיבוץ, יכול היה לפגוע במידה ניכרת באובייקטיביות הביקורתית ובערכו המדעי של המחקר. סכנה זו אמנם מבעבעת כאן ושם, כגון בהנחה מראש שמשבר הוא שלילי, תיאור של "המערכת שנעצרה" (עמ' 252), התייחסות לפועלים השכירים במפעלים האזוריים אנג התעלמות מאלה שהועסקו בחקלאות בקיבוצים בשנות החמישים והשישים (עמ' 21) או זיהוי מובן מאליו בין כוח מיקוח ובין מנגנון השוק (עמ' 66). החוקר פותר סכנה זו על ידי הפיכת הנחת המוצא להשערה שנבדקת דרך שיפוטם של 1,074 חברי קיבוץ ב-29 קיבוצים בפריפריה (אמנם רוב הקיבוצים בפריפריה, אך אין הסבר מדוע המחקר מתמקד רק שם). הערכותיהם של חברי קיבוץ, כפי שהן באות לידי ביטוי בתשובותיהם לשאלונים, הן הקובעות מה טוב ומה אינו מספק. החוקר מאשש את השערתו בשיטתיות, לפעמים מייגעת, צעד אחר צעד, דרך בחינת טווח הקהילה שהפרט מתייחס אליו, מידת הדמיון בין החברים והתאמת האינטרסים בעיניו, הנכונות לשתף פעולה, האמון בבעלי התפקידים במגזרים השונים ועוד. מדדים אלה של הון חברתי נבדקים בהקשר של משתנים אישיים, התנהגויות חברתיות, עמדות כלפי הקיבוץ, תכונות הקיבוץ ואופי משטרו, הפערים בו, קשר ומחויבות אליו וכדומה. המושג הון חברתי על מרכיביו הופך בספר לכלי עבודה יעיל שוודאי ישמש בעקבותיו חוקרים אחרים בתחומים מגוונים. כך טען בפתיח ראובן גל, שעסק בחקר הון חברתי, שהספר אינו תורם רק לשימוש במושג הון חברתי בחקר הקיבוץ המשתנה, אלא גם לתיאוריה של הון חברתי בכלל.

פוין משתמש במסגרת קונספטואלית שפיתח בעבודות קודמות, שלפיה הקיבוץ הוא מכלול דינמי בעייתי של ארבע תצורות התארגנות, שלכל אחת סוג אחר של יחסים ועיקרון אחר של "צדק חלוקתי", ומהן נגזרות התייחסויות שונות להון החברתי. הניתוח המבני מסייע בידי החוקר להתגבר על הסכנה הטמונה בהתבססות על רגשות או על עמדות ומאפשר לו להתמקד בעיקר בתפיסתם של חברי הקיבוץ את היחסים המבניים ואת ההסדרים חברתיים. סקירתו התמציתית של החוקר את המשבר הכפול של הקיבוצים – המשבר הכלכלי-חברתי באמצע שנות השמונים ומשבר "השינויים" שעודנו נמשך – מאפשרת גם לקורא שאינו בקיא בתחום להתמצא בסבך הקיבוצי של היום, וכן "עושה סדר" עבור מי שמכיר את סבך ההתרחשויות. עם זאת, החוקר, כמו רבים מאתנו, שקוע במציאות העכשווית, מביט מתוכה אל העבר הרחוק ומפחית מתחושת "השינויים המהפכניים" שהייתה נחלת החברים בתקופות קודמות, ומתייחס אליהם כאל "שינויים שלווים" (עמ' 248).

פוין מקדיש סקירה מפורטת גם לדיכוטומיה התיאורטית מרכז-פריפריה, מתוך מאמץ להתאימה לנסיבות ההיסטוריות הישראליות ולהציב בה את הקיבוץ העובר מהספר – אזור חזית הפיתוח וההגנה של החברה הישראלית – לשוליות (בלי להגדירה, וחבל). זאת כנראה מתוך הנחה שיש למעבר זה השפעה עמוקה על מצב ההון החברתי שברשות חברי הקיבוץ. הדיון מעלה בין היתר ניתוח חשוב של השפעת הגלובליזציה על התפתחות מצבו של הקיבוץ בחברה הישראלית ומשרטט את קווי ההיכר של תהליכים שונים, כדוגמת היחס להתיישבות.

יש לציין גם את הדיון המושכל במושג "קהילה" (עמ' 160-165) ואת פתרון בעיית העבודה עם מודלים (כמחקריהם של יונינה טלמון או אריך כהן בזמנם) על ידי חשיבה במושגי "מידה של קהילתיות" במקום "סוג של קיבוץ".

מעורר מחשבה גם הניתוח של הפלורליזם המתפתח כיום בקיבוצים כפועל יוצא של האינדיבידואליזם וכאינטרס של כוחות השוק ככלי להגשמת התחרות, וכן השפעת הגלובליזציה על הגדלת הפער הכלכלי-חברתי בתוך הקהילה הקיבוצית. הטענה עצמה אמנם אינה מחדשת תיאורטית, כפי שהספר מראה בסקירתו נושאים אלו, אך הוא הראשון שמשלב אותן בהסבר של ההשתנות הקיבוצית של היום.

על רקע האשרור הלא מפתיע של ההשערות הקושרות בין פגיעה בשיתוף ובין הפחתת ההון החברתי, בולט הממצא הפחות מובן מאליו של חשיבות הקשר שבין דמוקרטיה ובין הון חברתי, השערה שנבדקת בעקבות טענות פטנס ופוקויאמה ונשארת לבסוף כחלון, אולי העיקרי, לטיפוח ולהתערבות.

חשובה היא ההבחנה שעושה החוקר – על בסיס תפיסת החברים – בין הקיבוץ, חברי הקיבוץ וקבוצות או שכבות בו (עמ' 93). מתברר שהחברים מודעים להטרונגניות ולשוני באינטרסים, אך אין זה פוגע במידת מחויבותם או בנכונותם לסייע זה לזה ולשתף פעולה זה עם זה. הבחנה זו מעניקה משקל להון חברתי מגשר, להבדיל מהון חברתי מחבר או מלכד, לפי ההבחנות של פטנס. המעניין הוא שתפיסה זו, שמעוגנת בממצאים, מסרבת לקבל את אחת מהנחות הספר, המתייחסת לדמיון או הומוגניות בין חברי הקיבוץ כבסיס לאמון, לנכונות לשתף פעולה ולנכונות לעזור לאחרים.

אף שמדובר בחומר מקצועי ובמחקר כמותי, השפה ידידותית ומובנת לכול בדרך כלל, ולכן דברי הערכה מגיעים גם לעורך הלשוני. עם זאת, יש גם מקרים של שימוש במושגים מקצועיים מאוד בלי להסבירם, כגון ההשוואה עם תיאוריית החליפין ותיאוריית הרשתות, שהן עצמן אינן מוסברות.

ולבסוף, מילה על החיסרון והיתרון שבחזרה על מושגים והבחנות. אכן, יש חזרות מעייפות מסוימות על הגדרות רכיבים של הון חברתי, מאחר שאלה מופיעים בהרכבים והדגשים שונים בדיון התיאורטי המוקדם ובהסברים שמלווים את הניתוח ואת הסיכום. אך ייתכן שעבור מי שאיננו עוסק במונחים אלה ביומיום יש יתרון דידקטי בלחזור וללוש אותם מזוויות שונות ובהקשרים מגוונים.

לסיכומו של דבר, אין ספק שהספר מוסיף נדבך חשוב הן לחקר הקיבוץ והן לפיתוח ההון החברתי.

קימי קפלן. בסוד השיח החרדי. ירושלים: מרכז זלמן שזר. תשס"ז.
346 עמודים

שלמה טיקוצינסקי*

מה חדש בשדה מחקר החרדים? האם כל החברה החרדית היא "חברת לומדים"? אם דרוש לנו עוד חיזוק להפרדת המונח "חברת הלומדים" שטבע מנחם פרידמן מן החרדיות הישראלית על מגוון מופעיה, בא ספרו החדש של קימי קפלן ומציג את הפער במלוא עוצמתו. קפלן מנסה לצייר לנו תמונה חדשה של החרדיות האשכנזית, ובייחוד זו הליטאית. מטרה זו מובהרת במבוא ובסיכום, ואף עולה שוב ושוב מבין פרקי הספר. הטענה העיקרית: גם לחרדים אשכנזים יש דת עממית. המתודה: התבוננות בחברה החרדית האשכנזית מלמטה למעלה, נגד המגמה השלטת בחקר החרדים הממוקדת לרוב בהתבוננות מלמעלה למטה ועוסקת בחברה החרדית בראי מנהיגיה וספרותה הייצוגית (עמ' 46). קפלן מבקש להתבונן בתופעות, בלבטים ובהשקפות העולם המרכיבים את השיח הדתי העממי בחברה החרדית האשכנזית, וכן לחדד את הפער שבין המישור האידיאולוגי-רטורי ובין המישור המעשי. לצורך כך הוא נצמד למונח שטבע עמנואל סיון "תרבות המובלעת", שפירושו תרבות שאת גבולותיה מייצרים ומבצרים מנהיגים דתיים. קפלן מבקש לאתגר את המונח ולהוכיח שגבולותיה של תרבות המובלעת נקבעים גם בידי השיח העממי והדת העממית. במקרה החרדי הוא מבקש להראות כיצד שורטטו מחדש גבולותיה של החרדיות האשכנזית ה"אותנטית" כתוצאה מתהליך חשיפה בלתי נמנע למציאות הישראלית בשנים האחרונות. אכן, קפלן הניח על מדף ספרי המחקר מסמך מאתגר וחשוב והצביע על חלל שהגיעה העת למלאו. דא עקא, שעם סיומו חש הקורא שהשימה טרם מומשה. אם ציפינו להכיר את עממיותה של החרדיות האשכנזית הליטאית, לא נוכל להסתייע בספרו של קפלן, שאמנם עוסק בתהליכי הגירוי ובסיבות האפשריות להיווצרותם של דת ושיח עממיים בחברה זו, אולם אינו דן בשיח העממי גופו ובתוצאותיו. מה באמת קרה לחרדיות האשכנזית עם הפיחות בסמכותה של ההנהגה הדתית ועליית השפעתה של המציאות הישראלית? לאחר שעמדנו על התהליכים המאתגרים את האליטה, עלינו להתפנות לשאלה החשובה יותר: מהי תגובתה לאתגרים אלה? ללא טיפול הולם בשאלה זו נישאר עם התמיהה: מה חידוש לפנינו מעבר לכך שבחברה החרדית, כמו בכל חברה, קיים פער בין המוצהר ובין המעשי ובין אידיאלים למציאות? יודעי דבר יוכלו לספר על כרסום שמתרחש בקרב החרדיות האשכנזית בכל הנוגע לאתוס הלימוד והלמדנות, ועל מעבר הדרגתי מאתגרים אינטלקטואליים לאתגרים תרבותיים, כהתגוננות מפני הסכנות שצופנות הטכנולוגיות החדשות שהנוער החרדי נחשף אליהן.

קפלן מציב אפוא תמרורים להבנת השיח העממי החרדי, אולם דרכנו לשם עוד ארוכה. טרם ניתנה תשומת לב מספקת לשלושת מעגלי השיח עתיקי היומין – פוליטיקה, משפחה ושידוכים – הממלאים חלק נכבד מסדר יומו של החרדי מן השורה בצד היותו בן לחברת

* החוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים ומכון ון ליר בירושלים

הלומדים. מעגלים אלה מכילים הרבה מאוד דת עממית, וודאי שההגדרה "שיח עממי" הולמת אותם. הם אפילו אינם מונחים בידי דרגי המשנה, שלהם הקדיש קפלן את מחקרו הנוכחי. הממסד הרבני על כל דרגיו וצורותיו יכול רק לנסות לשרטט את גבולותיהם של מעגלים אלה, אך על תוכנם ועוצמתם אין לו כל שליטה.

הספר שלפנינו מורכב מארבע זירות מחקר: הדרשות המוקלטות, החזרה בתשובה, חקר השואה ושיח דתי נשי. כל אחד מהם הוא תחום חשוב ומכיל עבודת שטח מרשימה, אך עם זאת, המכנה המשותף ביניהם (עמ' 43-44) אינו משכנע דיו. העיסוק המחקרי בשואה, ומולו הנושא הקיומי הנושא של יציאת נשים לעבודה, אינם עומדים על פלטפורמה אחת. קשה אף להכתיר את שניהם כ"שיח" ולהתכוון לאותו דבר. לצורך הכללתם של ארבעת המחקרים בספר אחד שוזר קפלן זה בזה דת עממית ושיח עממי, כשרק הראשון שבהם זוכה לביסוס מחקרי ראוי בפרק המבוא.

הפרק הראשון עוסק בנושא הדרשות המוקלטות, אחד מהישגיו המחקריים של קפלן. השיבותה של התופעה טמונה בכך שהיא גרמה לחצייה ולטשטוש של גבולות קבוצתיים, אתניים ותרבותיים בחברה החרדית, ובעיקר גבולות תיאולוגיים, הודות לדת העממית הנישאת על כפיו של המדיום המוקלט. מסקנת הפרק היא שהאשכנזיות החרדית ה"מקורית" נחשפת בשנים האחרונות יותר ויותר לתכנים, לנושאים ולאתגרים, ואף לצורת ההתבטאות, של המחנה האחר, החוזרים והמחזירים בתשובה. אולם כאמור קפלן אינו מתפנה לטפל בבדיקת ההשפעות, כי אם מסתפק בקביעה שלפנינו טשטוש זהויות ואיום על אמונות קודמות. עם סיומו של הפרק מצפה הקורא ליותר מפסקה אחת על אתרי ההסברה והדרשות באינטרנט, ולפחות על תקליטורי המחשב המציפים כיום את השוק החרדי, נושאים שמן הסתם יידרש אליהם קפלן במחקרו העתידיים. גם קביעתו כי הטכנולוגיות החדשות לא דחקו את מקומה של קלטת השמע ממרכז הבמה (עמ' 92) ראויה לבדיקה מחודשת.

הפרק השני דן בתופעת החזרה בתשובה מכמה היבטים חשובים ומציג את תמונת המצב החברתית של בעלי התשובה ושל החברה החרדית הקולטת. בסיומו של פרק, התובנה היחידה המתקשרת ליעודו של הספר היא ש"יהודים חרדים רבים מן השורה נחשפים לנושאים המטרידים חוזרים בתשובה... ולטענות המיועדות לשכנע חוזרים בתשובה" (עמ' 137). הקורא מצפה עדיין לדעת מה קרה לחרדי מן השורה בעקבות היחשפות זו, ואילו דת או שיח עממיים כבשו את שורותיו. יתר על כן, מתבקש דיון על האשכנזיות הליטאית ועל ישיבותיה כחברה שקולטת בעלי תשובה. עובדה ידועה היא שבניגוד לקהילות החסידיות הסגורות, קהילותיהם ומוסדותיהם של הליטאים נחשבים "כלל חרדיים", והם הנדרשים לקלוט לשורותיהם את החוזרים בתשובה וילדיהם. מדובר במתח חברתי מתמיד שמתסיס את החברה החרדית, והרבנים נדרשים לסוגיה זו השכם והערב.

מן הפרק השלישי, "תמורות בהתמודדות עם השואה", חייב הקורא להסיק שהשיח האקדמי שנוצר לאחרונה בין חקר השואה החילונית ובין שלוש חוקרות שואה חרדיות מבשר על דת עממית כלשהי. גם כאן מצביע קפלן רק על התקרבות או על הפנמה של המתודה האקדמית (עמ' 192), וברור אפוא שאנו עדיין רחוקים אפילו מההגדרה המקלה של שיח עממי. דומה שלא נטעה אם נקבע שלמרות ממצאיו המעניינים של קפלן, ועם כל הכבוד לחקר השואה, הוא אינו חלק מסדר היום החרדי. גם אם מדובר בפרמטר אפשרי לתהליכים עכשוויים, נושא השואה מזדנב אי שם בסוף התור, הרבה אחרי פרמטרים בולטים ועכשוויים

יותר כמו העיתונות החרדית החדשה או גל המכונים ללימודי מקצוע השוטף כעת את החברה החרדית.

הפרק הרביעי עוסק בשיח הדתי העממי של הנשים החרדיות, כפי שמשקף בעיקר מכינוסי נשים המוקדשים לזוגיות, הורות וטהרת המשפחה. כאן פותח בפנינו קפלן צוהר חשוב לשיח דתי עממי מתפתח שנטל לעצמו עצמאות מן השיח הרבני המלומד. אולם יש לזכור שאתגר היציאה לעבודה הוא רק היבט אחד של שיח זה, הניזון מתהליכים חברתיים ופוליטיים אחרים, וכן מאופנות עכשוויות של תרבות פנאי תורנית לאישה החרדית. הפרק החמישי בספר עוסק בישראליות של החרדים, ויש בו תובנות קולעות וניסוחים זהירים. למרות החזרות על מסקנות הפרקים הקודמים, הפרק מחמיא לכותבו ומעיד על בשלות ואחריות בתחום עמום זה שרבים דשים בו.

מבחינה מתודולוגית משתייך מחקרו של קפלן למשפחת "מחקרי הפינצטה", הנשענים על בסיס נתונים רחב ומנסים להשליט בו סדר. אלא ששליטתו של המחבר בפרטים הקטנים אינה עושה חסד עם הקורא, והוא עשוי להתייגע לעתים בסבך השמות והנתונים, בפרט כאלה שהתזה מובנת בהחלט גם בלעדיהם. הספר אינו מבוסס על ראיונות ואינו כולל ממד אישי או פסיכולוגי, אידיאולוגי או רעיוני. מחקרו של קפלן הוא אנטייתזה לכל אלה ומתמקד אך במיפוי ובסידור תופעות. עם זאת, הוא יומרני בתחום ריכוזיות המחקר, ומלבד התזה שהוא מציע הוא משתדל לתפקד גם כחוזר עדכני המביא חדשות מן התחום. הגדיל לעשות קפלן בנספח הביבליוגרפי שצירף לספרו, המכיל מאות מחקרים שנכתבו בעשורים האחרונים על החברה החרדית, שלמרות החסרים והיתרים שבו, מדובר בליקוט מרשים בהחלט שתורמתו רבה לכל מחקר עתידי העוסק בחברה החרדית. שער רחב פתח כאן המחבר אל סוד שיח חקר החרדים, ואין ספק שבמחקריו העתידיים עוד יצעידנו את ככרת הדרך אל סודו האמיתי של השיח החרדי.

עידו תבורי (עורך). רוקדים בשדה קוצים: העידן החדש בישראל.
תל אביב יפו: הקיבוץ המאוחד. 2007. 183 עמודים

יוסף לוס*

חשיבותו של קובץ מאמרים זה היא בראש ובראשונה בהיותו קובץ ראשון בעברית של מחקרים על העידן החדש בישראל. על בסיס מחקר במגוון שדות ודרך פרספקטיבות תיאורטיות שונות משרטטים הכותבים שורה של מאפיינים של העידן החדש בישראל, שמבחינים אותו מהתרבות המערבית, מהציונות, מהרפואה הדומיננטית ומהתרבות הצרכנית, שהן הרקע לעיצובו. למעט כותבת אחת, שיטת המחקר ששימשה את הכותבים היא תצפית משתתפת אנתרופולוגית.

מקובל לטעון שמושג העידן החדש מתייחס למספר כה רב של תופעות מגוונות ושונות זו מזו, כך שהגדרות אחדות יותירו חלק מהתופעות מחוץ לגדר, בעוד אחרות יהיו כה רחבות עד שלא יועילו מחקרית. לאחר סקירה הדוקה ומדויקת של הסוציולוגיה של הדת מציע עידו תבורי, עורך הקובץ, כפתרון את ההגדרה של פול הילאס (Heelas), שלפיה העידן החדש הוא צורה מופנמת של דתיות אנטי מסורתית שנעוצה בהתנסות של הפרט ומניחה גרעין משותף לכל הדתות. שלושת המאמרים הראשונים שבהם אדון עוסקים בעידן החדש כסוג של דתיות, והשניים האחרונים חורגים ממסגרת זו.

המאמר הראשון הוא של מריאנה רוח־מדבר, והוא מבוסס על ניתוח של ארבעה טקסטים של העידן החדש שעוסקים ב"נרטיב של תולדות ישראל". על בסיסם היא מאפיינת את יחס העידן החדש לזמנים שונים: ערגה לעבר פרה־היסטורי, דחייה מן העבר ההיסטורי ושאיפה לחיות בהווה א־היסטורי. בסוף מאמרה היא מכירה בכך שיחס דומה לזמנים מצוי גם בציונות ובמודרניות, שרואות את מקורותיהן בעבר הפרה־היסטורי ומדלגות על תקופת הגלות ועל ימי הביניים בהתאמה. ואולם, היא רואה במחשבת העידן החדש ביקורת מובלעת על הציונות והמודרניות, שכן לטענתה, המשמעויות המיוחסות בעידן החדש לעבר הפרה־היסטורי ולהווה שונות מהמשמעויות המקבילות בציונות ובמודרניות. מושא הערגה של העידן החדש הוא תינוקי לא־מחוקרת, הדוניסט, נוגע ביסוד המשותף לכל התרבויות, טבעי, טמיר, מיסטי, לא פונקציונלי וקסום. ההווה של העידן החדש הוא אופטימי וכוון בהתחדשות ובטרנספורמציה. זהו מאמר שעוסק בערכים, באמונות וברעיונות במנותק מההקשר החברתי והתרבותי של התהוותם ושל פעולתם.

המאמר הרביעי, של ירון יבלברג, מבוסס על מחקר אנתרופולוגי בקרב קבוצות שמאניות בישראל. יבלברג מתאר כיצד "אנשים שגדלו וחיים בחברה המושתתת על עקרונות האידיאולוגיה הרציונלית" מאמצים פרקטיקות ומקבלים רעיונות שסותרים בעליל אידיאולוגיה זו. סוגיה זו מסקרנת רבים שמתבוננים בעידן החדש מבחוץ ומניחים את הדיכוטומיה הבעייתית בין מדע לאמונה, בין רציונליות לאמוצינליות ובין קדמה למסורתיות. לטענת יבלברג, המתעניינים בשמאניזם לומדים אט אט להשהות את הרציונליות ולשהות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה

במרחבים שסותרים אותה לכאורה כדי להשיג חוויה אישית חזקה. במרחבים אלה הם אינם שוללים דבר לטובת השגת חוויה הרמונית. עיצוב הזמן והמרחב של הטקסים השמאניים מקלים על סיגול של אסטרטגיית ההשהיה: הם מתקיימים בלילה, בטבע, על רקע תפאורה ססגונית ובמחזוריות קבועה. לפי יבלברג, המשתתפים בטקסים אלה נעים בין שתי המערכות התרבותיות בלי לדרג ביניהן, בניגוד למשל להשהיית אי-האמונה אצל צופה קולנוע שמבחין בין מציאות לבדיה. בסוף המאמר מבחין יבלברג בין השמאניזם הישראלי ובין "דת במובנה הטוטאלי" שמאופיינת לשיטתו בנכונות להילחם ולמות בשם האמונה, במנגנוני הכלה והדרה וב"התייחסות עצמית רצינית עד כדי אבסורד".

תבורי, עורך הקובץ, תרם את המאמר השלישי, המבוסס על מחקר שדה במפגשי ריינבו שהועתקו מארצות הברית והיו במקורם תגובה אנטי ממסדית להתמסחרות של פסטיבלים הרוק בשנות השישים. מפגש הריינבו הראשון בישראל נערך ב-1992, ואפשר שהיה באופן פרדוקסלי הבסיס המקומי להתהוות הפסטיבלים המסחריים שחקרה דלית שמחאי (המאמר האחרון בקובץ). תבורי עוסק באחד הצדדים בוויכוח שהתגלע בריינבו סביב מתן עדיפות לפרקטיקות יהודיות על פני אחרות. הוא מתמקד בשתי גישות שדוחות את הדרישה לעדיפות יהודית על בסיס טענה פלורליסטית בזכות שוויון ערך של כל הדתות וטענה אוניברסליסטית בדבר גרעין משותף לכל הדתות. הוא ממקם גישות אלה היטב במסגרת התשוקה האינדיבידואלית שמאפיינת את המעמד הבינוני בן זמננו לצריכה אקלקטית ו"אומניוורית" חסרת גבולות. אך לדעתו ההפנמה של פרקטיקות צריכה אינדיבידואליות לקטניות שאינן יודעות שובע לא סותרת את החתירה של הריינבו תחת התרבות הצרכנית. חתירה זו באה לידי ביטוי בצניעות חומרית ובפרקטיקות שוויוניות שמיועדות למחיקה של היררכיות וליצירת קומיוניטאס. לבסוף הוא מסיק שהעידן החדש הוא למעשה דפוס של בחירה דתית ולא מרחב חברתי חלופי, ודפוס זה מבחין את העידן החדש מתנועות דתיות חדשות. על בסיס הבחנה זו הוא נענה בסוף המאמר לאתגר יסודי וקריטי לטעמי שמציבים לחוקרים "רבים מאלו שנתפסים כעמודי התווך של העידן החדש... [אשר] אינם מגדירים את עצמם כאנשי העידן החדש" מכיוון שהם דבקים בדרך אחת ויחידה (עמ' 117). מכך עולה שדווקא בשדה הנחקר קיימת רפלקסיביות ביקורתית ביחס למושג שנתפס על ידי חוקרים כנתון.

המאמר האחרון בקובץ הוא כאמור של דלית שמחאי, שעוסקת בפסטיבלים "אהבה" כתנועה חברתית חדשה. מאמרה מרחיב את הדיון על הרפלקסיביות של הנחקרים ומוביל למסקנה שונה מזו של שלושת המאמרים הנ"ל ביחס לאתגר שמציב העידן החדש לחברה הסובבת. בעוד ששלושת המאמרים הנ"ל ראו בעידן החדש אלטרנטיבה לסדר הקיים, גם אם מושהית או מובלעת, שמחאי אינה מניחה שהעידן החדש הוא חלופה אלא בוחנת באופן מתפתח ומעניין את הדרך שבה מארגני הפסטיבלים בעצמם מְכַנְיִם את זהותם כחלופה לתרבות ה"מיינסטרים". לפי שמחאי, ארגון הפסטיבלים הוא עבורם שליחות חברתית שנועדה להביא לשינוי חיובי אצל אנשים רבים ככל שאפשר דרך חוויות ייחודיות. לשם כך הם מרכיבים את המסר שלהם, שכן לדעתם הוא כה שונה מהישראליות עד שהוא עשוי להרתיע את המבקרים בפסטיבל. ואולם, עם תחילת הפסטיבל הם אינם עומדים באתגר שהציבו לעצמם: הם נרתעים מה"סטרייטים" ומקיימים לעצמם מרחב פיזי מגודר, כך שהחוויה שלהם הופכת מרצון להוביל את ההמונים אל עבר השינוי המיוחל, להתגוננות

מפני ה"פלישה" של אלפי המבקרים. כששמחאי עוברת לדון בהרהורים של המארגנים ביחס למסחור הפסטיבל, מצטיירת תמונה עגומה יותר: "הכול למכירה". "נראה שהרצון ליצור שינוי חברתי, שלמענו מזמינים אנשי 'אהבה' אנשים כה רבים להתארח במחיצתם, מוביל לכך שדווקא הם אלה שמתננים, ומאבדים את דרכם וקולם הייחודי" (עמ' 178). מתברר אפוא שהעידן החדש כפי שהוא בא לידי ביטוי בפסטיבלים שמתנהלים על פי היגיון כלכלי אינו כה שונה מהזרם המרכזי.

המאמר השני בקובץ נכתב על ידי יעל קשת, שחקרה אתרים שונים של רפואה אלטרנטיבית ומשלימה (רא"ם). אף שלכל הכותבים ברור שהרא"ם היא חלק מהעידן החדש, קשת לא השתמשה בביטוי ולו פעם אחת. היא התמקדה בשדה המחקר שלה ולא הסיקה ממנו על כלל העידן החדש. יתרה מזאת, קשת אינה משרטטת את הרא"ם כסוג של דתיות. היא ממקמת את הדיון שלה בסוציולוגיה של המדע והרפואה ועוסקת בשאלה המעניינת מדוע המחקר הקליני שהפך ל"סטנדרט הזהב" של הרפואה הקונבנציונלית בבדיקת יעילותם של טיפולים אינו יכול להתאים לבדיקת יעילותם של טיפולי רא"ם. מעקרון ההוליום המרכזי ברא"ם היא גזרת "שני מבני משמעות" שעונים על השאלה. הראשון הוא עקרון הסינרגיות, שלפיו בכל טיפול משולבים כמה גורמים, ובראשם שילוב של אפקט הפלסבו. בעוד שאפקט הפלסבו נחשב בעיני רופאים קונבנציונליים להטיה פסיכולוגית, עבור מרפאי רא"ם כוחות הריפוי העצמיים של המטופל הם חלק הכרחי וחיובי בטיפול. לכן אי אפשר לערוך ניסוי קליני שמבוסס על הפרדה של טיפולים והערכת ההשפעה של כל אחד מהם בנפרד. מבנה המשמעות השני הוא אינדיבידואליות של טיפול הרא"ם שמתאם למטופל המסוים לפי מאפיינים ייחודיים לו ולפי כישוריו והעדפותיו של המטפל הספציפי, ולא על פי אבחון אוניברסלי של המחלה.

דומה שקובץ המאמרים לא התעלם מתחומים שמערערים את ההגדרה שהובאה במבוא אלא כולל בעצמו מרכיבים שתובעים חשיבה מחדשת על המושג. הוא חושף גיוון רב, אך רחוק מלהיות ממצה, של התופעות שמסוגלות על ידי חוקרים כעידן החדש ואת החפיפות החלקיות והלא יציבות שקיימות בין כמה מהתופעות הללו.

לסיום אציין אסטרטגיות מחקריות שלא ננקטו בקובץ, וכדאי שיהיה להן מקום בפרסומים עתידיים. ראשית, חסרות השוואות לתופעות מקבילות במדינות אחרות. נורית זיידמן (Zaidman, 2007) למשל אתגרה את המושג "שוק רוחני גלובלי" על בסיס הבדלים מקומיים שמצאה בין חנויות העידן החדש בישראל ובניו זילנד. למעשה, בדיוק משום שתחום העידן החדש הוא נוזל, גמיש ופתוח, הוא עשוי להיות נתון להשפעות של ההקשר המקומי יותר מתחומים אחרים. שנית, הגורמים המרכיבים את העידן החדש לא הופיעו לראשונה על בימת ההיסטוריה בעת האחרונה. מדובר בגורמים תרבותיים ששינו מיקום והקשר חברתיים, ולכן גם משמעות ופונקציה, והופיעו כעידן החדש. לכן אפשר לברר את התהליכים שהופכים את מה שנתפס כ"אמונה טפלה" לעידן החדש, בעיני מי זה קורה, ומה ההשלכות של שינוי זה. כמו כן, הכותבים מניחים שפרקטיקות העידן החדש נוכחות בעיקר במעמד הבינוני, אולם אין בנמצא נתונים אמפיריים שיאששו הערכה זו. למעשה, ההשוואה הסטטיסטית שעשתה ג'ודית פדלון (Fadlon, 2005) בין המבקרים במרפאות קונבנציונליות ובין המבקרים במרפאות של רפואה לא-קונבנציונלית באותו בית חולים ישראלי אינם מספקים תמונה

מעמדית ברורה. בדיקה סטטיסטית ספציפית של מאפיינים סוציולוגיים של המשתתפים בשדות העידן החדש עשויה לאפשר השוואות מעניינות.

מקורות

- Fadlon, J. (2005). *Negotiating the holistic turn: The domestication of alternative medicine*. Albany: State University of New York.
- Zaidman, N. (2007). New Age products in local and global contexts: A comparison between Israel and New Zealand. *Culture and Religion*, 8(3), 255–270.

זלי גורביץ'. על המקום. תל אביב: עם עובד. 2007. 223 עמודים

עידו יואב*

"המקום" הינו מושג מופשט שנוכחותו ניכרת בחיי היומיום הישראלי. הסכסוך הישראלי-פלסטיני על האדמה, מפעל היישוב הציוני והיחסים שבין האדם למקום במקרא הינם דוגמה חיה ומובהקת לכך. יש להודות כי יקשה על אדם מן היישוב להעביר יממה שלמה בחייו בלי שסוגיות מקומיות אלו יפקדו את מפתן דלתו, אך עם זאת, המושג קשה להגדרה ולהבנה מיידית, והוא כמו דורש העמקה וחקירה מגוונת ורבת פנים.

בדיוק בסוגיה זו עוסק ספרו של זלי גורביץ' על המקום. גורביץ' פונה להקים חקירה אנתרופולוגית-פנומנולוגית אודות "תפיסת המקום העברית-יהודית", כפי שהיא משתקפת מסדרה של ניתוחים טקסטואליים הרמנויטיים: מן המקרא, מן המקורות, מיצירות ספרותיות ומשירי ילדים. גורביץ' מבקש להתחקות אחר נוכחותו של המקום בחיינו הכתובים ואחר תולדותיו ומופעיו בתרבותנו, באופן אינטרוספקטיבי המנתח את חוויית המקום ואת רשמיה כפי שהוא עצמו כמתווך-מתרגם בן התרבות בת ימינו חווה אותה.

הספר בנוי משישה שערים: הוא נפתח במאמר ותיק משנות התשעים שכתב גורביץ' עם גרעון ארן ("על המקום") וממשיך בפרק "ההווה הישראלי" המאופיין בקושי להתחבר למקום הקונקרטי-פיזי וליומיומי, דרך "הגירוש מגן העדן וכיו"ב", שהוא שער המתחקה אחר התהוות המקום היהודי במקרא. בהמשך מופיע השער "אי-מקום או רובינזון קרוזו בארץ ישראל" המציג ניתוח של יחסי אדם, בית ותרבות, והשער "שירים והימנונות", שבו ניתוח שלושה שירי ילדים ישראליים ביחס לחוויית המקום. הספר נחתם בעיון בגבולות, בפרק "על הגבול – חסימות, מעברים, טיולים" העוסק בתווך שבין הגבול הפיזי לגבול המושגי ובוחר את מרכזיותה של חוויית הגבול כאבן יסוד בחוויה הסובייקטיבית ובשפה.

עיון במקום ובמרחב באמצעים ובמסגרת אנתרופולוגיים יכול להוות קרקע קסומה ופורייה במיוחד ל"פיצוח" מושג מופשט, נוכח ורלוונטי מעין זה, בייחוד אם רגליו נטועות בעולם-החיים (Lebenswelt) היומיומי. דומני ששם כוחה של האנתרופולוגיה לנסוק (עדיין, אולי יותר מכל דיסציפלינה אחרת).¹ מבחינה זו היטיב גורביץ' בבחירת הנושא בדיוק ובכשרון רב, ואין ספק שהוא זוהר בקריאות הכיוון שלו, בכותרות, בכותרות המשנה, בטביעת שמות למושגים ובמטבעות הלשון. ואולם, דומה שהוא נותר בחזקת מי שאינו פורע את שטר חובו כשמדובר בהתקנת העיון גופא, על טווחיו ועומקו: בכתיבתו של גורביץ' כמו נעדרת המנה העיקרית. כל הגינונים והסימונים כמו מתקדמים לקראת איזה דבר, אך הקורא נותר עם פני השטח בלבד.

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

1 ראו למשל כתיבה אתנוגרפית כזאת אודות מרחב ומקום אצל בודריאר, ז' (2000 [1986]). אמריקה. תל אביב: כבל. וכן אצל או'ה: (2002 [1986]). *In the metro*. Minneapolis: University of Minnesota Press

אפשר שעניין זה נובע מבחירת מסגרת הניתוח המתודולוגית, שהיא טקסטואלית-הרמנויטית-מיתולוגית (כמו זו של כמה וכמה אבות מזון אנתרופולוגיים קדומים כדורקהיים, מוס ולוי-שטראוס) ומאופיו של הניתוח שאינו שיטתי ביסודו, אלא אסוציאטיבי-אינטואיטיבי (כדרכם למשל של זימל, בנימין וגופמן). אך דומה שזה אינו עיקר חולשתו. חולשתו העיקרית של החיבור מגולמת בכך שאינו חודר את פני השטח העטוי במיתולוגי המסמא, הנסתר, הדרוש חישוב, ותחת זאת הוא מלטף ומותיר בשגור, במפויס, כמעט כשופר הגמוני. כסוכן מיתולוגי, רוחץ כשעיון בלתי ביקורתי בידו.²

גם בבחירת הקורפוס הטקסטואלי חוטא לדידי גורביץ' כשהוא בוחר להתמקד דווקא בטקסטים מיוחדים, גדולים, כמו התנ"ך, ספר הזוהר, המשנה, כתבי ברנר, מסות של ביאליק, קולם של גדולי הדור. טקסטים ודוברים שהפנייה אליהם, קריאתם, נוכחותם ושפתם מסמנות חריגה מרחיקה משגרת היומיום.³ דומני שדווקא בחירה זו היא שמכשילה את התמה המרכזית של הספר, לפיה היהודים בישראל מסוכסכים עם המקום, עם היומיום "הקטן" של חייהם, שאינו מתיישב כהלכה עם הגדולה והקדושה של המקום.⁴ כאן מתעוררת שאלה מטרידה: האם חקירה מעין זו אינה טועה בכך שהיא מבקשת להתחקות אחר המקומי-היומיומי, הקטן, בעוד שהיא פונה דווקא לניתוח טקסטים גדולים? לשון אחר, מי שמחפש את הקטן בטקסט הגדול ולא ימצאהו (על נקלה) שלא יתפלא; ודאי שלא יציא מכך את מטה לחמו.

כאמור, הספר נפתח במסה של גורביץ' וארן. זהו חיבור שהמטא-טקסטואליות שלו נוטה לפשטנות, שחוזר כהד ציוני-הגמוני (אחוס"לי)⁵ ומספר את סיפורם הגדול של הציונים השבים לארצם הקטנה לאחר אלפיים שנות גלות ובוועלים את האדמה, את הערבים, את התנ"ך ואת כל מה שאפשר לבעול ולרוץ לספר לחברה, כשרגליהם הלבנבנות והעדינות, כמו ידיהם הלבלריות ההולכות ומתגיידות, עוטות שלמת שריר נוקשה ויבלות לנגד עינינו המשתאות, הנתונות במקרא, בספר הספרים ממש, בארץ בראשית של אברים אבינו. ומשם דרך היהודי הגלותי, בואך מיתולוגיית הצבר האלמוגית בת ימינו אנו. לטעמי, אף הבחירה לפתוח את הספר בחיבור ותיק ובעייתי זה היא כשלעצמה מכשילה, ונראה שראוי היה (למצער) לצרפו כנספח אחרית.

בהמשך משיל גורביץ' את ארן, וכמו משתנה-מתעורר קול משוחרר ועדיף פי כמה, אך המנגינה נשארת: סיפורו של החלוץ, היהודי השב לארץ אבותיו כשבראשו מהדהדים סיפורי בראשית והוא נתון במתח בלתי טבעי, בלתי מיושב, מטריד, שמייחד אותו. בין הרוחני (המקום והזמן הגדולים [עמ' 25-26]) ובין היומיומי המקומי. כאן חוזר וטוען גורביץ' שאין לישראל הווה של ממש ושהוא נתון בין הפאתוס-האתוס הגדול של ההיסטוריה שלו ובין

2 לעניין החשיפה המיתולוגית ותורתה ראו בארת', ר' (1998 [1957]). מיתולוגיות. תל אביב: כבל.
3 יוצא מכלל זה העיון ברומן המסע רובינזון קרוזו (עמ' 134), שמתמקד בשגרת יומו של פליט על אי בודד.

4 "...היחס למקום הוא כפול – שואפים אליו ומקדשים אותו ובה בעת נרתעים ומסתייגים ממנו" (ראו בגב הספר).

5 קימרינג, ב' (2001). קץ שלטון האחוסלים. תל אביב: כתר.

המקומיות היומיומית, ללא יכולת להתחבר למקום' (עמ' 68). חולפים עמודים רבים, ושוב ספר בראשית, ספר הזוהר, ושוב ביאליק, ברנר, אחד העם... מדי פעם מתעלה העיון לרגעים יפים (שאם לשזור קטעים מהספר בסילבוס זה או אחר, ראוי שיהיו אלו), כגון קטע יפהפה שבו מתאר גורביץ' את האופן שבו הזמן והחזרה היומיומית הופכים לקביעות, מבנה, מקום, בית, עיר או רחוב' (עמ' 82-83); או העיון בסיפור מגדל בבל כמופע טכנולוגי, כמגדל של מילים ולא של לבנים (עמ' 125), והשפה כ"אורגת וטווה את המקום... הופכת את המקום לעצמו, עד שהשמים נראים מקומיים..." (עמ' 126-127). אך אז שב הפייסני, הבלתי מתעמת עטור כרכובי דרידה, בשלאר, דלו, באחטין, ומעל לכל בפרויד ופועיו המאוחרים (כלאקאן). כולם כמו אוחזים זה בזה, שזורים זה בזה, כאילו לא הבינו עד תום מדוע נקראו לזה המקום.

ניכרת חוקיות בעיוניו של גורביץ': בראש העיון מוצבת הבחנה מושגית בינארית מובנת ומיידית בדמות מטבע לשון חינוכי שמלווה את תת הפרק הבא שוב ושוב בריבוי הטיות, אגב שזירת ירענות כללית-פילולוגית: טופוגרפיה, פרקי אבות, תורה שבעל פה וכיוצא באלה. למשל: ליריות (עמ' 188 ו-211), מיהות (עמ' 188), הימנונות (עמ' 162), עילום (עמ' 142), היננויות (עמ' 185), אניות (עמ' 192), הילידיות (עמ' 47). כך, משעה שהוקם מטבע הלשון, נעשה בו שימוש תכוף, שתכליתו לא פעם אינה ברורה לאשורה, וגורביץ' כמו ממולל את המילים סתם. משם כבר סלולה הדרך לעבור לאתר המילול הבא והלאה, הלאה.

למשל, בפרק "על הגבול – חסימות, מעברים, טיולים" (עמ' 184) מתחיל העיון במלמול חסר מעצורים של המילה "גבול" (והטיות אחרות של השורש ג.ב.ל) על צירופיה השונים: חבל כגבול, ג'בל, ההרים כגבולות טבעיים, גבול כמגדיר מקום ושם, גבול כטריטוריה, תחום מוגבל. ואז מן התנ"ך (כמובן): "בכל גבול ישראל"⁶. הנה שיטת פליטת המילה/צירוף הסמיכות/המימרה לובשת גוף, ואז ההידוס והשכשוך סביבה, סביב המקום, ואנו נותרנו כחולמים, והופ, נסתם העיון, עוברים (מהר, מהר): "הגבול חוצה את הארץ...", "הגבול... בלב כל חייל...", "הגבול הוא בלב המקום, הצבא על הגבול, מדווחים מהגבול, יש מחסומים על הגבול, והגבול... לא מוגדר, יש גבול לבנון, יש גבול מצרים, יש גבול ירדן, אבל בעצם אין גבול..." (עמ' 184); ואנו רק בפסקה השנייה בתחילת הפרק, והוא מוסיף וממשיך, אינו עוצר, אסוציאטיבי ונמרץ מתמיד. וכמובן, הגבול בערבית (עמ' 184), והגבול באכדית (עמ' 185), והגבול כמצב חברתי, ולהיות על הגבול כמצב נדיר, והפניה למושג שטבע סטרן "רגע עכשיו" ומראה מקום (סתום) לספר. ללא רחם (פילולוגיה של ממש). ואז לבינארי: גבול דק מול גבול עבה (עמ' 188-189), ועוד אזכור (שאינו מתפתח ונפטר בטרם עת) של אלפרד שיץ' והפנומנולוגיה ככה: "על הדרך" (עמ' 186), וטוהר וטומאה של דאגלס, והמשוגע שעל הגבול (פוקו), והגאון (עמ' 191) – לכל אחד משפט עד פסקה והלאה, אץ רץ. וצצה האחרות כמובן (עמ' 191), וזהות ושתיקה (עמ' 192) ושפה (עמ' 192) וזרובבל (עמ' 193) ללא די, וכך גם

6 ודוק שאין מדובר חלילה בערבי הישראלי או בעובד הור במדרחוב נווה שאנן, בתחנה המרכזית של תל אביב. וכאן מתעורר ספק בלב: האם קושי זה אכן ייחודי כל כך דווקא ליהודי הציוני? האם אינו רלוונטי גם עבור מיליארדי המוסלמים הפונים בתפילתם למכה ומייחלים למקום הגדול? האם אין הם נתונים ממש "כמונו" במצב תיאורטי בין המקום הגדול לקטן?

7 "...הזמן עצמו נהיה מעין מקום, אפשר לגור בו..." (עמ' 82).

8 מלכים א' א', ג'.

עם לידיעות (ראו עמ' 211-215, ובעיקר 214), ועם הזמן הקטן והזמן הגדול (עמ' 90-91), כשהשיא מגיע בחיבור אודות הזהות והאחר (החצייה של/אל האחר [עמ' 196]) על פני כשלושה עמודים תמימים וממוללים (הלוא הם 198, 199 ו-200).

אגדה מספרת שעד לתחילת המאה העשרים, עת החל פועלו של דה-סוסיר, שלטה בכיפה השיטה הפילולוגית בלימודי השפה והלשון, שהתאפיינה בחקר דיאכרוני של התפתחות השפה שכבה אחר שכבה, באמצעות איסוף וקטלוג טקסונומי של אנקדוטות, מילים, ביטויים וחיידודים. דה-סוסיר, כך נטען, היה מי שדחק את רגלי הפילולוגים אל מחוץ לכותלי האקדמיה, כשפנה לבחון את המבנה הסינכרוני של השפה (תחת תוכנה) בבלשנות סטרוקטורליסטית (linguistics) כפי שאנו מכירים ומתרגלים אותה כיום. מאז ועד ימינו אנו קשה למצוא פילולוג באקדמיה, ואפשר שספר זה הוא בגדר סנונית ראשונה המבשרת ראשיתה של תקופה.

יפעת וייס. ואדי סאליב: הנוכח והנפקד. ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.
2007. 206 עמודים

סמדר שרון*

מתוך התמקדות בתולדותיה של שכונה אחת בחיפה פורשת יפעת וייס סוגיות מרכזיות בהיסטוריה המקומית, שלכולן השלכות חשובות על ההווה. הספר כתוב בלשון קולחת וכובשת, עשיר בקטעי ספרות ושירה ורווי בתיאורים מפורטים של המקום הפיזי ושל אנשי המפתח המסייעים להחיות את רוח העבר.

בהתבסס על מחקר ארכיוני ומקורות משניים מגוונים, ומתוך הישענות על גופי ידע מדיסציפלינות שונות, וייס טווה שאלות של זיכרון, שכחה, פליטות, הגירה, רכוש, לאומיות, אתניות, אזרחות, והרשימה עוד ארוכה. כדי לעמוד על כולן תצטרכו לקרוא את הספר החשוב הזה, שכן וייס אינה מקלה על קוראיה. לא תמצאו בספרה הקדמה שתרכז את נושאי המפתח, ולא רמזים על האופן שבו מתקדמת ה"עלילה". בקריאה ראשונית מצאתי בכך טעם לפגם, בעיקר עבור קוראים שחסרים ידע מוקדם על... על מה בעצם? האם על מה שמכונה אירועי ואדי סאליב או שמה על חילופי האוכלוסין שהתרחשו בחיפה ב-1948? אלו ואלו מככבים בספר, אך לא באופן בלעדי, ואין להם קיום כשלעצמם. רק לאחר קריאה מעמיקה הבנתי שהסירוב לקטלג ולהגדיר מראש הוא עצמו קריאת תיגר על הקודים של ההיסטוריוגרפיה המקובלת. כך למשל וייס אינה מציגה את אירועי ואדי סאליב כנקודת מפנה בתולדות היחסים האתניים בישראל, אלא כהמשך לאירועי מחאה מזרחית קודמים. בכך היא מצטרפת למגמה מחקרית שהתפתחה בשנים האחרונות שמסרבת להתייחס למחאת המזרחים בהקשר של עימותים פומביים עם הרשויות בלבד, כפי שנעשה במחקר המסורתי. כמו כן, בעוד שרוב ספרות המחקר המקומית ממשיכה להפריד בין ענייני פנים (ובראשם "הבעיה העדתית") לענייני חוץ ("הסכסוך"), וייס מדגישה את קשרי הגומלין בין המתח האתני הפנים-יהודי לסכסוך הציוני-פלסטיני: "את סיפורו של ואדי סאליב אי אפשר להבין בלי שבירת החלוקות המקובלות", כותבת וייס (עמ' 18).

פרקי הספר מאורגנים על ציר כרונולוגי, ובכל אחד תנועות חדות בזמן, בעיקר לאחור, בהתאם להיגיון תמטי. התוצאה היא מלאכת מחשבת מורכבת שמנסה לאסוף תחת יריעה צרה נושאים רבים. אולם הניסיון לשלב בין חלוקה כרונולוגית כמסגרת כללית לחלוקה נושאית מבלבל לעתים ופוגם בניתוח. לדוגמה, במקום לדון בתכנון האורבני של חיפה במקומות שונים לאורך הספר, אפשר היה לערוך דיון משותף בתכניות הרבות שמציגה וייס שנעשו עבור שטח הוואדי (הן בתקופת המנדט הן בתקופת המדינה), ובאמצעותו לחדד את הקשר שבין הנחות היסוד של מומחי התכנון המודרניסטי לאינטרסים קולוניאליים, לאומיים ומעמדיים.

בפרולוג מתארת וייס כסיפור מתח את השתלשלות האירועים במהלך יומיים ביולי 1959 שבהם נפצע קשה יעקב עקיבא מירי שוטר והחלו אירועי מחאה של תושבי הוואדי

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

למול פעולות הדיכוי של הכוחות המדינתיים. הפרק הראשון מתאר את אירועי מלחמת 1948 בחיפה ומתמקד בחילופי האוכלוסין כבסיס להבנת מעמד הוואדי בהמשך. בלי להכריע ביניהם מציגה וייס את שני הנרטיבים הלאומיים לגבי היומיים שבהם נפלה חיפה הערבית (עמ' 30-31). היא עומדת על השינוי שחל בעמדות פוליטיקאים בכירים בשאלת השיבה עד להחלטה שלא לאפשרה, שלוותה במדיניות מחיקת העבר הערבי. כחלק ממדיניות זו אוכלסו השכונות הערביות ביהודים, בעוד שחלקים אחרים בעיר העתיקה נהרסו. וייס דנה באריכות בנושא הטרנספר ומראה כיצד הסתמכו הפוליטיקאים המקומיים על תקדימים היסטוריים של חילופי אוכלוסין בין מדינות באירופה (עמ' 42-51).

בפרק השני חוזרת וייס לאירועי ואדי סאליב, מסבירה את האווירה הפוליטית ששימשה רקע להתרחשותם וקושרת אותם לאופן שבו חולק השלל ב-1948. לדבריה, "אקט הפתיחה של ישראל הריבונית הכיל מראשיתו אלמנט שרירותי המחלל כל עיקרון של קדושת הקניין הפרטי, שהטביע חותם על מכלול היחסים הפנים-יהודיים" (עמ' 75). וייס חושפת את ההיסטוריה הסמויה מהעין של "הרכוש הנטוש": למי ואיך חולק? כיצד עוגנה החלוקה בחקיקה מפותלת שנשענה על תקנות לשעת חירום? התייעוד המפורט מעיד על מורכבות המהלכים שבוצעו ועל כך שאין מדובר במזימה מתוכננת מראש של המדינה ומוסדותיה, אלא בהשתלשלות אירועים ארוכה ומפותלת שסופה אינו מעיד בהכרח על היעדר אפשרויות אחרות, "אפשרויות אובייקטיביות" בשפתו של ובר: החל בהחלטה הממשלתית נגד שיבת הפליטים שהתקבלה לאחר חודשים של ויכוחים, דרך אופן פעולה סותר של גופי ממשל שונים, וכלה בפעולתם של אישים שניסו לדאוג לצורכי הפלסטינים. עם זאת, ההשוואה שעורכת וייס בין המקרה הישראלי ובין אירועים דומים במדינות באירופה שבוללותיהן ואוכלוסייתן השתנו בתום מלחמת העולם השנייה (עמ' 84-85) מרמזת על האפשרות שחברות בעלות מאפיינים מיליטריסטיים, לאומניים וגזעניים עשויות לייצר דפוסי פעולה דומים בעת מלחמה.

בנוגע לחלוקת הרכוש מציגה וייס מדיניות מפלה בין יהודים ממוצא אירופי לאלו שמוצאם מצפון אפריקה. היא אינה מסתפקת בהצבעה על הצד החומרי של הפער האתני, אלא מתייחסת גם לצדדיו הסימבוליים, בין היתר באמצעות ניתוח מרתק שקושר בין המצב הכלכלי המשופר של יוצאי אירופה ובין "זכאותם" המוסרית לקבל יותר כיצאי שואה (עמ' 92-101).

הפרק השלישי מוקדש לתיאור התהליך של פינוי הוואדי במהלך שנות השישים ואחריהן. את היחס העוין של הממסד הישראלי כלפי יהדות מרוקו, ממדיניות הסלקציה בעלייה ועד ליישובם בפריפריה, מייחסת וייס בעיקר למגמות האנטי-אורבניות המושרשות בציונות. הציטוטים המובאים לחיזוק טענה זו אינם משכנעים שיש קשר ישיר בין יחסה של התנועה הציונית לעיר ובין היחס למזרחים או שיש לראות בו גורם מרכזי ביחס העוין כלפיהם; הרי רוב רובה של האוכלוסייה היהודית הוותיקה, כולל מנהיגיה, חיו בערים. יתר על כן, מפתיע שבניתוח של פיזור המזרחים ושל ניסיונות הממסד למנוע מהם לעבור למרכז מתעלמת וייס מהסבר שקיים בספרות הסוציולוגית, והוא חששה של האליטה האשכנזית מריכוז גדול של עולים מצפון אפריקה במרכז הארץ והרצון להרחיקם למקומות שהשליטה בהם תהיה קלה יותר (קימרלינג, 1999).

הדיון בסגרגציה ובקשר שבין דפוסי מגורים לשאלות של אזרחות הוא אחד המקומות היחידים בספר שבהם וייס מקדישה סעיף שלם לדיון תיאורטי, אך הדיון הפורה מעמיק את האכזבה מהימנעותה מלעסוק בכך יותר. החוקרת עומדת על הקשר שבין המסמן הגזעי ובין מאפיינים כלכליים וחברתיים של שכונות בעיר ומדגימה כיצד אפשר להשתמש בתובנות תיאורטיות כלליות כדי להבהיר תמונה מקומית, ובה בעת להיעזר במחקר מעמיק של מקרה מבחן כדי לאתגר את התיאוריה (עמ' 150-157).

הספר מעלה תרומה חשובה ל"השבת המודחק": אירועי הנכבה הפלסטינית ותפקידם המכונן ביחסים בין הקבוצות האתניות והלאומיות בחברה הישראלית. בלי להבליט אמירות כלליות וכלי להתחייב לתיאוריה מסוימת או לעמדה אידיאולוגית שמקוטלגת במקומותינו לספקטרום הצפוי של ציוני, פוסט-ציוני ולא-ציוני, וייס חושפת חומרים ארכיוניים נפוצים אגב שימוש במושגים כמעט אסורים, כגון נכבה, טרור יהודי ואפליה אתנית. אלא שמלבד התועלת הטקטית, היעדר מסגרת פרשנית מפורשת היא בבחינת נקודת חולשה של הספר, שכן בלעדיה קשה להסביר את הקשר העבות שבין גורל הפלסטינים לגורל המזרחים. וייס מסתפקת בביטויים לא מחייבים, למשל: "חוסר החיבה שהפגין הממסד הישראלי כלפי היהודים העירוניים במרוקו..." (עמ' 107); "חיסולו של ואדי סליב, הריסתו והשארתו כחורבה [...] סימלו יותר מכל את ההתכחשות לעברה הערבי של העיר, ואילו שיקומם החלקי והבעייתי של דייריו סימל את המבוכה לנוכח מחוזות הולדתם הערביים של תושבי המזרחים" (עמ' 168); ועל התכנון הלקוי של השכונות החדשות עבור מפוני הוואדי היא כותבת "ספק אם היה זה עיוורון תכנוני בלבד, קרוב לוודאי שהיתה זו קהות חושים כללית" (עמ' 149). חוסר חיבה? מבוכה? קהות חושים? האם די בכלים פסיכולוגיסטיים כדי לנתח דפוסים עמוקים של אי שוויון ועוינות שאותם היא מתארת בפירוט? פעמיים לאורך הספר מזכירה וייס את המונח קולוניאליזם בהקשר של הציונות, אך אינה מפתחת סוגיה זו (בעמ' 108 ו-159). לדעתי, בלי להצביע בבירור על מאפייניו הקולוניאליסטיים של הפרויקט הציוני, קשה לקשור בין תופעות שמתרחשות בו, כגון נישול האוכלוסייה הפלסטינית ויהוד הארץ, ובין היחס העוין לבני התרבות הערבית המוגדרת כנחותה, כולל אותם חלקים בעם היהודי המערערים על ה"לבנות" של הקבוצה הדומיננטית, ולכן יש להעבירם תהליכי דה-ערביזציה. שימוש בתובנות התיאוריה הפוסט-קולוניאלית מאפשר להתייחס מפורשות למאפיינים האוריינטליסטיים של הציונות ולהסביר דפוסי מדיניות לאורם (שוחט, 2001; שנהב, 2003).

כל עוד שירתו המזרחים שהופנו או פלשו לדירות "נטושות" את צורכי המדינה, הם נותרו במקומם. אלא שלמתיישבים בתהליך קולוניאלי יש זכויות מותנות ורופפות: כל זמן שצריך אותם, כשהספר קרוב והילידיים מאיימים. משהופך הספר למרכז אטרקטיבי של העיר היהודית, מסתיימת מלכודת הדבש של התהליך הקולוניאלי, ואפשר לסלק את אלו שנהנו ממנו בשוליו (אלגזי, 2007). כלומר לא את תושבי רמת אביב וטלבייה, אלא את תושבי ואדי סאליב וכפר שלם.

לנטייה של וייס להעדיף הערות נקודתיות על פני עמדה פרשנית ברורה יש גם השלכות פוליטיות. את זכות "השיר האחרון" מעניקה וייס למחמוד דרוויש. לדבריה, המשורר הפלסטיני מעמיד מראה מול פניהם של שני הצדדים, ומטרתה לשחרר את הפלסטיני מן הנוסטלגיה ואת היהודי מן האמנויה. אלא שכדי להשתחרר מהאמנויה – לא רק בהקשר

הפלסטיני, אלא גם בהקשרם של קורבנותיו היהודים של הפרויקט הציוני – יש חשיבות פוליטית מכרעת לאמירות ברורות.

מקורות

אלגזי, ג' (2007). אפילוג: הפרדה והפרטה. בתוך ח' יעקובי וש' כהן (עורכים), הפרדה: הפוליטיקה של המרחב בישראל (עמ' 97-101). תל אביב: חרגול.
קימרלינג, ב' (1999). מדינה, הגירה והיווצרותה של הגמוניה (1948-1951). סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 167-208.
שוחט, א' (2001). זיכרונות אסורים: לקראת מחשבה רב־תרבותית. תל אביב: בימת קדם לספרות.
שנהב, י' (2003). היהודים הערבים: לאומיות, דת ואתניות. תל אביב: עם עובד.

רפאל פלק. **ציונות והביולוגיה של היהודים**. תל אביב: רסלינג. 2006. 312 עמודים

דפנה הירש*

בעשור וחצי האחרונים הייתה עדנה למחקרים העוסקים ביהודים כסובייקטים – ולא רק כאובייקטים – של מדע הגזע. את המחקרים האלה יש לראות בהקשר של העניין המחקרי הגובר בתקופה זו בתולדותיו של המאמץ המדעי להוכיח את טבעיותם של סיווגים אנושיים. התקדמותו של פרויקט הגנום האנושי וגל הגזענות המלווה את גלי ההגירה שחוללו תהליכי הגלובליזציה הם שתיים מהסיבות המרכזיות שתרמו לכך. המחקרים על מדעני גזע יהודים הם תוצר של ריאקציה כלפי עבודות קודמות, שראו במדע הגזע מעין עשב שוטה של השדה המדעי המהוגן; החשיבה במונחים של גזע הייתה חלק מהמיינסטרים המדעי ורווחה בקרב קבוצות מכל קצות הקשת הפוליטית. עם זאת, רוב העבודות בנושא זה מתמקדות באירופה של לפני מלחמת העולם השנייה, ובכך מציגות את העיסוק היהודי בגזע כנחלתם של זמן ומקום אחרים. ספרו של רפאל פלק **ציונות והביולוגיה של היהודים**, לעומת זאת, בוחן עבודות של מדענים ציונים על "הביולוגיה היהודית" על פני רצף שראשיתו באירופה של מפנה המאה העשרים והמשכו בישראל של ימינו. בניגוד לתפיסה הרווחת, שלפיה החשיבה הביולוגית על הזהות היהודית תפסה מקום שולי בציונות, פלק מראה שלא זו בלבד שחשיבה כזו הייתה נפוצה למדי, אלא שהיא נושא מרכזי בארץ גם כיום. בצד כל ההגדרות של הזהות היהודית – דת, תרבות, השתייכות לאומית או שילוב שלהן – ברקע נשמרה תמיד ההגדרה הביולוגית.

טענתו המרכזית של פלק היא שהציונות אימצה את החשיבה הפולקסיסטית שרווחה באירופה בשלהי המאה ה-19 והדגישה את הרעיון של אומת הגזע שעוצבה בדם ואדמה, ומתוקפו תבעה את מיסוד לאומיותה בארץ משלה (עמ' 19). התפיסה הביולוגית של הזהות היהודית לא ננטשה גם לאחר מלחמת העולם השנייה, כפי שמעידות עבודותיהם של גנטיקאים ציונים במחצית השנייה של המאה העשרים. פלק מזהה שלושה מקבצי שאלות שסביבן התארגן הדיון של מדענים ציונים בביולוגיה של היהודים: מהו הייחוד של היהודים, מי הם היהודים האמיתיים, וכיצד אפשר לזהות יהודים. אם בעשורים הראשונים של המאה העשרים הושם הדגש על זיהוי התכונות היהודיות – ובייחוד על השאלה אם הן תורשתיות או נרכשות, ובהתאם לכך, אילו אמצעים יש לנקוט כדי לשנותן – הרי שמשנות החמישים הוסט המוקד לאופי המאגר התורשתי של קבוצות המוצא שנתקבצו בישראל. אין עוד דוגמה, טוען פלק, למאמץ כה אינטנסיבי להוכיח את השתייכותן הביולוגית של קהילות שונות לישות לאומית אחת כמו זה שמצוי בציונות.

הספר מאורגן על ציר כרונולוגי ותמטי. הוא עוסק בנושאים המרכזיים בדיון הציוני בביולוגיה של היהודים: ההרכב הגזעי של היהודים, תכונותיהם האופייניות, "המחלות

* המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים
למען הגילוי הנאות אציין כי שמי מופיע ברשימת התודות של הספר, אולם זאת אך ורק על סמך שיחה שניהלתי עם המחבר על נושאי עניין משותפים.

היהודיות", שיפור הגזע (איגניקה), שאלת המוצא המשותף ועוד. פלק מראה כיצד הסוגיות שהעסיקו חוקרים בתקופות שונות נבעו לא רק מההתפתחויות המדעיות, אלא גם מאינטרסים פוליטיים ספציפיים. לדוגמה, טענתו של הביולוג היהודי האנגלי רדקליף סלאמן בדבר החומר הגנטי המשובח של האשכנזים נועדה לספק נימוק מדעי למען הגירת יהודי מזרח אירופה לאנגליה (עמ' 129-130). פלק אינו מסתפק בסקירת העבודות, אלא מתמודד גם עם טענותיהן. כך למשל הוא מראה כיצד מחקרים שנערכו לאחר קום המדינה כדי להוכיח את המוצא המשותף של היהודים הניחו את מה שביקשו לכאורה לאשש (עמ' 175).

לטענת פלק, הביולוגיה אינה יכולה לספק את התשובה לשאלה מיהו יהודי או להוכיח כי ליהודים מוצא משותף. אין דבר כזה "ביולוגיה של יהודים"; לכל היותר אפשר לומר שקיומם של היהודים כישות נפרדת הוביל ליצירת קשרים גנטיים ביניהם. חשוב לציין, שהמאמץ המדעי להוכיח קרבה גנטית בין כלל האוכלוסיות היהודיות שנתקבצו בארץ אין פירושו שנעשה מאמץ דומה לשלבן בחברה. משום כך צודק פלק בדחייתו לא רק את השימוש בביולוגיה כדי לייצר לגיטימציה להיררכיה בין קבוצות אנושיות, אלא גם את השימוש שעשוי לכאורה לקרב ביניהן (למשל באמצעות מחקרים על קרבת דם בין יהודים לפלסטינים).

זהו הספר הראשון המוקדש כולו לנושא חשוב זה, ובעברית. ייחודו בכך שהוא נכתב על ידי גנטיקאי, ולפיכך הטיפול שלו בצד המדעי של העבודות הנדונות מעמיק יותר מזה שאפשר למצוא בדרך כלל במחקרים היסטוריים בנושא. יתרה מכך, פלק עצמו השתתף במחקרים על הגנטיקה של אוכלוסיות ישראל, אך בניגוד לכמה מעמיתיו, יושרתו הביאה אותו להכיר במוטיבציה האידיאולוגית שעמדה בבסיס מחקרים אלה ובהשלכותיה. גם אם לא תמיד היא הייתה המניע הבלעדי, או אפילו המרכזי, לעריכת המחקרים – שכן ישראל סיפקה מקרה מבחן מרתק עבור גנטיקאים – הרי שעמדתם האידיאולוגית של החוקרים עיצבה את הנחות המוצא, את המתודולוגיה ואת הסקת המסקנות. זוהי דוגמה טובה לפוליטיות גם של מדעים "קשים" כמו מדעי הטבע.

שבע שנים עברו מאז ניסה פלק לפרסם את ספרו לראשונה. במרוצת השנים האלה חל שינוי מסוים במידת הפתיחות כלפי נושאים אלה בקרב הקהילה האקדמית. נדמה לי שהסיבה לשינוי אינה רק ההתבססות של שיח ביקורתי ביחס להיסטוריה הציונית; הצד השני של המטבע הוא ההכשר המסוים שלו זכה מדע הגזע הודות למחקרים המפרקים את הקשר ההכרחי בין תיאוריות הגזע והאיגניקה לגזענות הנאצית ולהשמדה. עם זאת, גם היום דרוש אומץ אינטלקטואלי כדי לפרסם ספר כזה בזירה המקומית, שבה הדיון בחשיבה הגזעית ובגזענות בישראל עדיין בחיתוליו.

יש בספר גם בעיות. נראה שבחלקן הן נובעות מעמדתו של פלק כציוני וביולוג. אף על פי שפלק אינו חוסך את שבט ביקורתו מהתנועה הציונית, הוא נותר שבוי בנרטיב הציוני של ההיסטוריה היהודית. הקטעים המוקדשים לסקירה היסטורית הם החלשים בספר. הם אינם חורגים מההיסטוריוגרפיה הציונית המקובלת ומנטייה לראות באנטישמיות את הכוח המניע בהיסטוריה היהודית: אימוץ החשיבה הגזעית והאיגנית מצטייר בעיקר כתגובה לאנטישמיות ולתנועות הגזענות הפיזית (למשל עמ' 71). אולם כשם שעליית הלאומיות היהודית לא הייתה רק ריאקציה לאנטישמיות, כך גם האימוץ הציוני של רעיון הגזע, ראייה לכך היא אימוץ החשיבה הגזעית והאיגנית במקומות רבים בעולם בתקופה זו. פלק אמנם מודע לכך, אולם העבודות הרבות שנכתבו בשנים האחרונות על ההיסטוריה של רעיונות

אלה במקומות שונים בעולם אינן באות לידי ביטוי בספר, ואנו נותרים עם שני שחקנים מרכזיים: ציונים ואנטישמנים גזענים. חיזוק הממד ההשוואתי עשוי היה לחלץ את הציונות מן "הדרך המיוחדת" המיוחסת לה לעתים קרובות לא רק במחקרים שנכתבים מעמדת הזדהות, אלא גם במחקרים ביקורתיים.

פלק יוצא, ובצדק, נגד הפנייה אל הביולוגיה שתספק הכשר מדעי למיתוסים לאומיים, אלא שהוא נוטה להחליף את מיתוס המוצא המשותף במיתוס אחר: מיתוס התרבות המשותפת. פעמים אחדות מופיעה בספר התפיסה שלפיה היהודים חולקים תרבות משותפת, תפיסה שאף מביאה את פלק לטעון שהסכסוך הישראלי-פלסטיני הוא סכסוך לאומי-תרבותי (עמ' 29), במקום סכסוך לאומי-טריטוריאלי. כפי שטען הפילוסוף והסוציולוג הצרפתי אטיין בליבר (Balibar), תרבות יכולה לשמש מצע לתפיסות מהותניות וגזעניות לא פחות מהביולוגיה. רעיון השותפות בין חברי האומה הוא פיקציה של הלאומיות, ואיזו עדות לכך טובה יותר מעצם האימוץ הציוני של רעיון הגזע, שהרי מה צורך היה לציונות בגזע אם לא לשם הקניית שותפות לכאורה למי שאחרת חיו בתנאי פיצול גיאוגרפי, לשוני ותרבותי?

בעיה נוספת בספר קשורה באופן שבו מטפל פלק במושג הגזע: הוא עושה זאת כמדען הבוחן את המושג מהפרספקטיבה של תוכנו המדעי. אולם גזע לא היה רק קונסטרוקט ביולוגי, אלא גם פוליטי, חברתי ותרבותי, ולפיכך רעיון שיפור הגזע לא התייחס לתכונות ביולוגיות בלבד. התבוננות מפרקת יותר הייתה יכולה לחשוף הן את ההבדלים בין המשמעויות של מושג הגזע אצל אנשים שונים, והן את המתחים והסתירות בהגותם של אנשים אלה בהתאם לשימושים השונים – הפוליטיים והחברתיים – שנעשו בו. באופן זה ניתן היה למשל להסביר את העובדה שהרצל דיבר על שיפור הגזע היהודי ובה בעת שלל את הטענה שהיהודים הם גזע (עמ' 77). יותר מהסתירות בדבריו של הרצל נבעו משינוי דעתו, הן נבעו מהסתירות האינהרנטיות בחשיבה הגזעית ומהשימושים שנעשו במושג הגזע בהקשרים שונים.

לבסוף, בעיה משותפת לספרו של פלק וכמעט לכל שאר העבודות שנכתבו עד כה בנושא החשיבה הביולוגית על הזהות היהודית היא הנטייה להצטמצם להיסטוריה אינטלקטואלית. העיסוק בדמויות הפועלות נותר בדרך כלל שטחי, וההקשר המרכזי שבו מנותחת עבודתם הוא ההקשר הרעיוני, הן המדעי והן הפוליטי. אין בהן כמעט ניתוח של הדינמיקה של השדה המדעי, של הכוחות שפעלו בו ושל היחסים ביניהם, של האינטרסים המקצועיים שהניעו אותם וכיוצא באלה. דיון בעבודתם של אנשי מדע יהודים מפרספקטיבה המשלבת סוציולוגיה של המדע, ולא רק היסטוריה של הרעיונות, עשוי היה לספק תמונה מורכבת יותר של הדינמיקות הפועלות בממשקים שבין השדה הפרופסיונלי לפוליטי.

על אף הבעיות, זהו ספר חשוב ומרתק. לא כל חלקיו נגישים באותה מידה לקוראים שאינם מצויים במונחי הגנטיקה, אך עם זאת, הוא מספק היכרות מפורשטת עם החשיבה הגנטית ועם מגבלותיה. בעידן שבו השאיפה להשכיח בני אדם באמצעות גנטיקה עוד רחוקה מלהיות נחלת העבר, יש לכך חשיבות רבה.